Abhidhammapiṭake

Dhammasaṅgaṇī-aṭṭhakathāya Atthavaṇṇanābhūtā

Bhadantācariya-ānandattherena katā

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkā

Tapassānuvaṇṇanābhūtā

Bhadantācariyadhammapālattherena katā

Dhammasaṅgaṇī-anuṭīkā

Buddhavasse 2552 Marammavasse 1370 AD. 2008

Romanized from Myanmar version published in 1960

Ṭīkā Series 22

First published in 2008 by Ministry of Religious Affairs

Yangon, Myanmar

THE PĀḶI ALPHABET
IN BURMESE AND ROMAN CHARACTERS

VOWELS

အ a   အာ ā   ဣ i   ဤ ī   ဥ u   ဦ ū   ဧ e   ဩ o

CONSONANTS WITH VOWEL "A"

က ka	ခ kha	ဂ ga	ဃ gha	င ṅa
စ ca	ဆ cha	ဇ ja	ဈ jha	ဉ ña
ဋ ṭa	ဌ ṭha	ဍ ḍa	ဎ ḍha	ဏ ṇa
တ ta	ထ tha	ဒ da	ဓ dha	န na
ပ pa	ဖ pha	ဗ ba	ဘ bha	မ ma

ယ ya   ရ ra   လ la   ဝ va   သ sa   ဟ ha   ဠ ḷa   ံ ṁ

VOWELS IN COMBINATION

ာ ါ = ā   ိ = i   ီ = ī   ု ု = u   ူ ူ = ū   ေ = e   ော ေါ = o

က ka	ကာ kā	ကိ ki	ကီ kī	ကု ku	ကူ kū	ကေ ke	ကော ko
ခ kha	ခါ khā	ခိ khi	ခီ khī	ခု khu	ခူ khū	ခေ khe	ခေါ kho ...

CONJUNCT-CONSONANTS

က္က kka	င်္ဃ ṅgha	ဏ္ဌ ṇṭha	ဓျ dhya	ပ္လ pla	လ္လ lla
က္ခ kkha	စ္စ cca	ဏ္ဍ ṇḍa	ဓွ dhva	ဗ္ဗ bba	လျ lya
ကျ kya	စ္ဆ ccha	ဏ္ဏ ṇṇa	န္တ nta	ဗ္ဘ bbha	လှ lha
ကြိ kri	ဇ္ဇ jja	ဏှ ṇha	န္တွ ntva	ဗျ bya	ဝှ vha
က္လ kla	ဇ္ဈ jjha	တ္တ tta	န္ထ ntha	ဗြ bra	သ္တ sta
ကွ kva	ည ñña	တ္ထ ttha	န္ဒ nda	မ္ပ mpa	သ္တြ stra
ချ khya	ဉှ ñha	တွ tva	န္ဒြ ndra	မ္ဖ mpha	သ္န sna
ခွ khva	ဉ္စ ñca	တျ tya	န္ဓ ndha	မ္ဗ mba	သျ sya
ဂ္ဂ gga	ဉ္ဆ ñcha	တြ tra	န္န nna	မ္ဘ mbha	ဿ ssa
ဂ္ဃ ggha	ဉ္ဇ ñja	ဒ္ဒ dda	နျ nya	မ္မ mma	သ္မ sma
ဂျ gya	ဉ္ဈ ñjha	ဒ္ဓ ddha	နှ nha	မျ mya	သွ sva
ဂြ gra	ဋ္ဋ ṭṭa	ဒျ dya	ပ္ပ ppa	မှ mha	ဟ္မ hma
င်္က ṅka	ဋ္ဌ ṭṭha	ဒြ dra	ပ္ဖ ppha	ယျ yya	ဟွ hva
င်္ခ ṅkha	ဍ္ဍ ḍḍa	ဒွ dva	ပျ pya	ယှ yha	ဠှ ḷha
င်္ဂ ṅga					

၁	၂	၃	၄	၅	၆	၇	၈	၉	၀
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Nidānakathā

Sirimatā amhākaṁ Buddhena Bhagavatā Arahatā Sammāsambuddhena sakalalokapatthaṭamahākaruṇāsinehasiniddhahadayena sabbattha appaṭihatasabbaññutānāvaraṇādiñāṇobhāsasamujjalitena sanarāmaralokagurunā sadevakassa lokassa atthāya hitāya sukhāya dhammo ca vinayo ca desito paññatto, so pariyattipaṭipattipaṭivedhavasena vibhattesu tīsu saddhammesu pariyattisaddhammo nāma, tadeva ca sāsanaṭṭhitiyā pamāṇaṁ, satiyeva hi tasmiṁ itare uppajjanti, nāsati, vuttañhetaṁ **Aṅguttaraṭṭhakathāyaṁ—** (Aṁ-Ṭṭha 1. 72 piṭṭhe)

"Suttantesu asantesu, pamuṭṭhe vinayamhi ca.
Tamo bhavissati loko, sūriye atthaṅgate yathā.

Suttante rakkhite sante, paṭipatti hoti rakkhitā.
Paṭipattiyaṁ ṭhito dhīro, yogakkhemā na dhaṁsatī"ti.

Teneva ca saddhammaciraṭṭhitikāmino theravarā Mahākassapādayo pariyattisaddhammasaṅkhātaṁ Tepiṭakaṁ Buddhavacanaṁ saṅgītimāropetvā Buddhasāsanaṁ saṁrakkhiṁsu, taṁkālikā ca rājāno saddhammābhivuddhikāmā tesaṁ saṅgītikārānamanubalappadānena sahāyattamupāgamuṁ.

Tathā hi catūhādhikatimāsaparinibbute Bhagavati Mahākassapattherappamukhehi pañcahi arahantasatehi Rājagahe **paṭhamā dhammasaṅgīti** katā rañño Māgadhassa Ajātasattuno visesānuggahamādāya.

Vassasataparinibbute ca Bhagavati Mahāyasattherappamukhehi sattahi arahantasatehi Vesāliyaṁ **dutiyā dhammasaṅgīti** katā, tadā ca Kālāsoko mahīpati tesaṁ sahāyattamupāgato.

Tathāgataparinibbānato pana dvinnaṁ vassasatānamupari pañcattiṁsatime vasse Mahāmoggaliputtatissattherappamukhehi arahantasahassehi Pāṭaliputte **tatiyā dhammasaṅgīti** katā sakalalokapatthaṭayasassa Dhammāsokassa bhūpatino niratisayānuggahaṁ laddhāna.

Sammāsambuddhaparinibbutito pana catunnaṁ vassasatānamupari paṇṇāse vasse Laṅkādīpe Vaṭṭagāmaṇirājino kāle Mātulajanapade Ālokaleṇe **catutthī dhammasaṅgīti** katā pañcahi arahantasatehi Mahādhammarakkhitattherappamukhehi, yā loke "potthakāropanasaṅgītī"ti pākaṭā.

Buddhavasse pana catussatādhikadvisahassānamupari pannarasamasaṅkhyaṁ sampatte imasmimpi Marammaraṭṭhe **Mindon**nāmassa mahādhammarājino kāle Mandalay itipākaṭe Ratanāpuñjanagare **pañcamī dhammasaṅgīti** katā catussatādhikadvisahassattherehi Dakkhiṇārāmavāsītipiṭakadharabhadantajāgarattherappamukhehi tasseva rañño anavasesānuggahamādāya, yā loke "selakkharāropanasaṅgītī"ti vuccati.

Itthaṁ sudaṁ Buddhassa Bhagavato sāsanaṁ iddhañceva hoti phītañca vitthārikaṁ bāhujaññaṁ puthubhūtaṁ yāvajjatanā.

Cirakālato panetaṁ Buddhavacanaṁ lekhaparamparāya ceva muddaṇaparamparāya ca anekakkhattuṁ parivattiyābhataṁ na sakkā dāni vattuṁ "paṭhamadutiyatatiyādisaṅgītimāropitākāreneva sabbaso parisuddhan"ti, aññadatthu panādhunikapotthakesu saṁvijjamānehi kehici pamādalekhādisañjātakhalitādhikaparibhaṭṭhapāṭhehi malīnamevetaṁ, tathā hi nānādesiyapotthakesu aññamaññaṁ saṁsandiyamānesu anekā visadisapāṭhā dissanti.

Tatoyeva ca Buddhavacanassa suparisuddhabhāvakāmino mahātherā sasatthantarapiṭakattayakovidā dhammavinayaṁ vācentāyeva te khalitādhikaparibhaṭṭhapāṭhe disvā evaṁ samacintesuṁ kathesuṁ ca—

"Advayavādino suparisuddhavacanassa tassa Bhagavato pāvacanaṁ advayaṁ suparisuddhaṁ nimmalamevassa, imesu pana pāvacanapotthakesu aññamaññaṁ visadisā ceva aparisuddhā ca pāṭhā dissanti, nissaṁsayaṁ kho ayameva mūlapāṭho, yo nesaṁ yuttisampanno, tadañño pana pamādalekhapāṭhoyeva, tādisā ca dissanti ādhunikapāvacanapotthakesu kismiñci kismiñci ṭhāne.

Kāmañcetedāni na tāva bahutarā, yāva yathābhūtaṁ Pāḷiyā atthaṁ paṭisedheyyuṁ, etarahi pana asodhiyamānā te gacchante gacchante

kāle bahutarā bahutarā jāyeyyuṁ, taṁkālikā ca pacchimā janā te sodhetuṁ asamatthā yathādhippetaṁ Pāḷiyā atthaṁ na sammā jāneyyuṁ, evamete saddhammassa sammosāya antaradhānāya saṁvatteyyuṁ.

Vuttaṁ hetaṁ **Aṅguttaranikāye**— (Aṁ 1. 60 piṭṭhe)

‘Dveme bhikkhave dhammā saddhammassa sammosāya antaradhānāya saṁvattanti, katame dve, dunnikkhittaṁ ca padabyañjanaṁ attho ca dunnīto, dunnikkhittassa bhikkhave padabyañjanassa atthopi dunnayo hoti, ime kho bhikkhave dve dhammā saddhammassa sammosāya antaradhānāya saṁvattantī’ti.

Yaṁnūna mayaṁ te sodhetvā nimmalaṁ parisuddhaṁ Buddhavacanaṁ sampatiṭṭhāpeyyāma, tadassa saddhammaciraṭṭhitiyā bahujanahitāya bahujanasukhāya ca, taṁ pana na sukaraṁ sampādetuṁ aññatra dhammikarājūnamanuggahenā”ti.

Sā panāyaṁ kathā patthaṭā sādhujanaparamparāya, sutā ca **U Nu** nāmadheyyaggamahāmaccappamukhehi Marammaraṭṭhissarehi, sutvāna te evaṁ samacintesuṁ sammantayiṁsu ca “na kho panetaṁ amhākaṁ patirūpaṁ, ye mayaṁ pubbakehi dhammikehi dhammarājūhi samanuggahitassa Buddhasāsanassa parihānikāraṇaṁ passamānāyeva ajjhupekkhitvā appossukkā vihareyyāma, yaṁnūna mayaṁ sāsanopakārupāye sampādetvā visesato ca ādhunikapāvacanapotthakesu dissamāne saṁsayaṭṭhānīye pamādalekhapāṭhe saṁsodhetukāmānaṁ mahātherānaṁ ajjhāsayaṁ paripūretvā Buddhasāsanaṁ anuggaṇheyyāmā”ti, atha te sabbepi sāsanānuggahāya katasanniṭṭhānā ahesuṁ.

Anuggahitukāmehipi ca tehi na sakkā āṇāya kātuṁ vinā mahājanacchandasañjātopadesena, mahājanappatinidhibhūtā hi etarahi Marammikā rājāno, upadeso ca santhāgārasamitiyaṁ mahājanappatinidhibhūtānaṁ matisajīvānaṁ chandeneva samuppajjati, tasmā Buddhasāsanānuggahāya santhāgārasamitiyaṁ ekaṁ dhammupadesaṁ paññāpetvā **Buddhasāsanasamiti** nāma mahāsamiti samuṭṭhāpitā. Tassā kho pana samitiyā sabhāpati hoti *Thado*sirīsudhammopādhidhārī ***Sir*** **U Thwin**vhayo mahāseṭṭhi, upasabhāpati pana *Thado*sirīsudhammopādhidhārīyeva **U Thein Maung**vhayo padhānaḍḍavinicchayamandiramhi mahākkhadassādhipati, sabbakammavidhāyako pana

hitadharo *Thado*mahāsaresīthūpādhiko **U Chan Htun**vhayo upadesikādhipatipadhānanītivedimahāmantī. Bhaṇḍuppādako pana raṭṭhissarānaṁ patinidhibhūto **U Win** nāmadheyyo sāsanaṭṭhānikamahāmatto.

Atha te Buddhasāsanasamitikā "yāyeva kho panatthāya samuṭṭhāpitāyaṁ samiti, tadatthamidāni visesato kāhāmā"ti Marammaraṭṭhebhipākaṭaguṇasamudayasamudite tattha tattha padhānanāyakabhūte paropaṇṇāsamahāthere dīghadassino nimantiya evamārocesuṁ "ayaṁ bhante amhākaṁ Buddhasāsanamahāsamiti Buddhasāsanānuggahatthāyeva raṭṭhissarānaṁ dhammupadesena samuṭṭhāpitā, sacedāni bhante pubbe viya dhammasaṅgītiṁ katvā sāsanaṁ paggaṇhituṁ yujjeyya, mahātherā ca tathā kātumiccheyyuṁ, vissatthāva bhante karontu, mayaṁ tattha kāyañāṇapaccayabalehi niravasesaṁ byāvaṭā bhavissāmā"ti.

Atha kho te mahātherā "dhammasaṅgītiṁ karissāmā"ti katasanniṭṭhānā evaṁ pativedesuṁ "kattabbāyevesā dhammasaṅgīti, nesā na kattabbā, tasmā mayaṁ dāni piṭakapotthakāni pañcamasaṅgītisilālekhāya samānetvā tāniyeva sarīraṁ katvā Pāḷisaṁsodhanapubbaṅgamaṁ dhammasaṅgītiṁ kassāma, yāya ādhunikapotthakesu paramparāparivattanavasena sañjātā pamādalekhapāṭhā ca nirākarīyissanti, visodhitañca suparisuddhaṁ pāvacanamūlaṁ labhitvā taṁ muddāpetvā sakalaloke nānāraṭṭhesu nānādesesu byāpanavasena Buddhasāsanassa ciraṭṭhiti ca sādhiyissati, sabbe ca Theravādikā raṭṭhā Marammaraṭṭhasahitā ekato hutvā Buddhasāsanaṁ abhūtapubbapaggahena paggaṇhituṁ labhissanti, sā ca purimikā pañca saṅgītiyo upanidhāya **chaṭṭhasaṅgīti** nāma bhavissati, tañca sabbaṁ bhavissati bahujanahitāya bahujanasukhāya atthāya hitāya sukhāya devamanussānaṁ, bahūni panettha āvassakakiccāni paṭikacceva samādapetabbāni tumhākamāyattāni, tasmā saṅgītikālavavatthānādikiccaṁ tumhākaṁyeva bhāro hotū"ti.

Atha te Buddhasāsanasamitikā sāsanapālakānaṁ mahātherānaṁ chandañca ruciñca samādāya ovādañca sirasā sampaṭicchitvā therānaṁ ceva attano ca kattabbakiccānaṁ pariniṭṭhānasamayaṁ sallakkhetvā "ayaṁ chaṭṭhasaṅgīti Sammāsambuddhaparinibbānato catussatādhikānaṁ dvinnaṁ vassasahassānamupari

aṭṭhanavutime vasse vesākhapuṇṇamito paṭṭhāya ārabhitabbā, dve ca vassāni kattabbā, pañcannaṁ ca sāsanavassasahassānamupaḍḍhavasse vesākhapuṇṇamiyaṁyeva pariniṭṭhāpetabbā"ti saṅgītikālaṁ vavatthapesuṁ.

Tato paṭṭhāya ca te punappunaṁ sannipatitvā sammantayitvā saṅgītiyā pubbakiccesu nirantaraṁ byāvaṭā honti, "mahantaṁ kho Jinasāsanaṁ mahatiyāyevetaṁ pūjāya pūjanīyan"ti mantvā tehi kārāpitāni mahantamahantāni sāsanamandirāni, tattha saṅgītiṁ kurumānassa bhikkhusaṁghassa sukhasannisajjatthaṁ sannipātaṭṭhānabhūtaṁ mahantaṁ saṅgītimandiraṁ Yangon nāma rājadhāniyaṁ **Sirīmaṅgala**tthale **Kaba Aye** (Lokasāma) nāmakassa cetiyassa āsanne selapabbataguhāvesena kārāpitaṁ tibhūmakaṁ pāyaso silā-iṭṭhakāyomayaṁ, evaṁ mahantampetaṁ ekasaṁvacchareneva pariniṭṭhāpitaṁ iddhiyā maññe nimmitaṁ, tañca bahi ṭhatvā apekkhattaṁ sayaṁjātaselapabbato viya dissati, anto pavisitvā olokayataṁ pana olokitolokitaṭṭhānato dassanīyaṁ pāsādikaṁ ramaṇīyaṁ atittikarameva hutvā devavimānamiva khāyati. Tassa panāvidūre aḍḍhateyyānaṁ saṅgītikārabhikkhusahassānaṁ nivāsappahonakā cattāro iṭṭhakamayā mahāpāsādā ceva iṭṭhakamayāyeva bhojanamahāsālā ca mahāsīmāpāsādādayo ca muddaṇayantasālā ca tatheva kārāpitā.

Mahātherāpi ca "saṅgītikiccaṁ nāma therādheyyaṁ, therānaṁ ovādeneva kattabbaṁ, na vinā tena, tasmā bhikkhusaṁghassa ceva upāsakānañca sabbampi saṅgītipaṭibaddhamovādaṁ dātuṁ bhavitabbamettha ovādadāyakasaṁghasabhāyapī"ti Marammaraṭṭhadhajūpame aggamahāpaṇḍitopādhidhārino ca raṭṭhovādācariyasammate ca raṭṭhavinayadharasammate ca aññe cābhipākaṭagarubhāvanīyādiguṇagaṇasamaṅginoti parosataṁ nāyakamahāthere uccinitvā "chaṭṭhasaṅgīti-ovādācariyasaṁghanāyakasabhaṁ" nāmekaṁ padhānamahāsaṁghasabhaṁ patiṭṭhāpesuṁ, te ca nāyakamahātherā Sambuddhavacanaratanākarapārage vividhasatthantaragahanāsaṅgacārine therānuthere pañcavīsatimatte samuccinitvā "chaṭṭhasaṅgītidhurandharasabhā"ti ca sammannitvā tassā sabhāya bhāraṁ niyyātesuṁ sabbāni saṅgītipaṭibaddhakiccāni saṁvidahituṁ. Te ca saṅgītidhurandharasabhikā therā sakalamarammaraṭṭhe **Nyaung Yan Sayadaw**ti abhipākaṭaṁ "Aggamahāpaṇḍito" pādhinā ceva "Abhidhajamahāraṭṭhagurū" pādhinā cāti

dvīhi Marammaraṭṭhissarasamappitopādhīhi virājitaṁ jātiyā āsītivassikaṁ upasampadāya saṭṭhivassaṁ "Bhadantarevataṁ" nāma mahātheravaraṁ sabhāpatiṁ katvā Tepiṭake Buddhavacane ceva nānāsatthesu ca kovide dhammācariyakavipadappatte bhikkhū uccinitvā aṭṭhadasādivaggavasena parosataṁ Pāḷivisodhakavagge ceva sambahule ca paṭivisodhakavagge bandhāpetvā visodhanappaṭivisodhanehi Buddhavacanaṁ suparisuddhattaṁ paṭipāpetvā dhammasaṅgītimakaṁsu yathā taṁ porāṇakasaṅgītikārā.

Evaṁ saṅgītimāropitassa Tepiṭakassa Buddhavacanassa atthasaṁvaṇṇanābhūtā Aṭṭhakathāyo ca saṁvijjanti manoramāya tantinayānucchavikāya bhāsāya Ācariyabuddhaghosādīhi theravarehi katā.

Tāsampi Aṭṭhakathānaṁ sadesīyamūlehi ceva videsīyamūlehi ca saṁsanditvā Tepiṭakassa viya Buddhavacanassa visodhanapaṭivisodhanavasena mahātherā pāvacanadassino saṁvaṇṇanākovidā pāṭhasodhanamakaṁsu.

Iccevamaṭṭhakathāyo ca pamādakhalitādhika paribhaṭṭhapāṭhānaṁ nirākaraṇavasena visodhitā ceva paṭivisodhitā ca hutvā Buddhasāsanamuddaṇayantālaye samappitā suṭṭhu muddāpaṇāya.

Muddāpaṇakāle ca Piṭakattayamuddāpaṇe viya mahātheravarā mūlasodheyyapattapāṭhakehi gahaṭṭhapaṇḍitehi ceva dhammācariyabhikkhupaṇḍitehi ca anekavāraṁ parisodhitaṁ osānasodheyyapattaṁ paṭivisodhitamūlapotthakena ceva aññehi sadesa desantarika Aṭṭhakathāpotthakehi ca vividhabyākaraṇādisatthehi ca punappunaṁ saṁsandetvā suvisada paribyattakaṇḍavāra vākyaccheda saṅketatañca sampāpetvā mahatā parissamena osānasodhanamakaṁsu.

Evametāsampi ca suvisodhitānaṁ Aṭṭhakathānaṁ saṅgītibhāranitthārakā mahātherā nikhilamarammaraṭṭhe **Maso Yein Sayadaw**ti abhipākaṭaṁ "Aggamahāpaṇḍito" pādhinā ceva "Abhidhajamahāraṭṭhagurū" pādhinā cāti dvīhi Marammaraṭṭhissarasamappitopādhīhi virājitaṁ jātiyā chasattativassikaṁ upasampadāya chappaññāsavassaṁ "Bhadantasūriyābhivaṁsaṁ" nāma mahātheravaraṁ sabhāpatiṁ katvā chaṭṭhasaṅgītikārakapariyāpannehi therānutherehi

saṅgamma paṭhanatthāya samārabhiṁsu yathā taṁ chaṭṭhasaṅgītidhammasaṅgāyanākāle.

Evametāsaṁ Aṭṭhakathānaṁ saṁsodhana-muddāpaṇa-sampaṭhanesu karīyamānesu raṭṭhissaragaṇe aggamahāmacco **U Nu** nāmadheyyo mahāsayo ceva Buddhasāsanasamitiyaṁ sampati bhaṇḍuppādako raṭṭhissarānaṁ patinidhibhūto **U Basaw** nāmadheyyo sāsanaṭṭhānikamahāmatto cāti-imepi taṁkiccasampādanāya Pāḷisaṅgītikāle viya mahussāhena byāvaṭā honti.

Iccevametāpi Aṭṭhakathāyo theravādīnekāyikavibudhappamukhānaṁ satthāgamaratanālayasāragāhīnaṁ veyyākaraṇakesarīnaṁ accantanimmalañāṇavārinā paridhovitā saṅgamma ca paṭhitā, tā vibudhappavarekagocarā vimuttirasassādadāyiniyo Piṭakattayassatthaṁ paribyattaṁ pakāsentiyo ciraṁ vilasantiyo lokatthasiddhiṁ sādhayantūti.

Tenetaṁ vuccati—

1. Mūlakaṁ pariyattīva, sāsanassa Mahesino.
   Pariyattippamāṇā hi, ciraṁ saddhammasaṇṭhiti.

2. Tasmā taṁ rakkhituṁ therā, dhammasaṅgāhakā purā.
   Rājāno upanissāya, akaṁsu dhammasaṅgahe.

3. **Paṭhamaṁ** dhammasaṅgītiṁ, **Ajātasattu**rājino.
   Anuggahena katvāna, pālayuṁ Jinasāsanaṁ.

4. **Dutiyaṁ** tu tathā katvā, **Kālāsokassa** rājino.
   Kāle tamupanissāya, pālayuṁ Jinasāsanaṁ.

5. **Tatiyaṁ**pica katvāna, **Dhammāsokassa** rājino.
   Anuggahena Buddhassa, sāsanaṁ abhipālayuṁ.

6. **Catutthiṁ** pana Laṅkāyaṁ, **Vaṭṭagāmaṇi**rājino.
   Kālamhi potthakāruḷhaṁ, katvāna pālayuṁ tathā.

7. Imasmiṁ Marammaraṭṭhepi, **Mindon**nāma narādhipaṁ.
   Rajjaṁ samanusāsantaṁ, ratanattayamāmakaṁ.

8. Sannissāya mahātherā, thirasīlā guṇākarā.
Pañcamiṁ dhammasaṅgītiṁ, karontā sāsanaṭṭhitiṁ.

9. Patthayantā likhāpetvā, silāpaṭṭesu peṭakaṁ.
Vāyāmena mahantena, pālayuṁ Jinasāsanaṁ.

10. Itthaṁ purā mahātherā, rājāno cāpi dhammikā.
Sāsanaṁ paripālesuṁ, jīvitaṁ viya attano.

11. Tathāpi khalitādāni, dissanti Piṭakattaye.
Paramparāya lekhāya, sañjātā muddaṇena ca.

12. Disvāna te mahātherā, vācentāva Tipeṭakaṁ.
Vuccamānanayenevaṁ, cintesuṁ mantayiṁsu ca.

13. "Katvāna sādhukaṁ gantha-suddhikaṁ sāsanāyukaṁ.
Yaṁnūna dhammasaṅgītiṁ, kareyyāma mayaṁ" iti.

14. Etamatthaṁ suṇitvāna, U Nu nāma mahāsayo.
Marammavisaye agga-mahāmaccadhurandharo.

15. "Sāsanāyattakiccāni, sampādentā visesato.
Saṅgītiyañca therānaṁ, sampūrentā manorathaṁ.

16. Yathā rakkhiṁsu porāṇā, surājāno tathā mayaṁ.
Saṁrakkheyyāma Sambuddha-sāsanaṁ" iti cintiya.

17. Mahāmaccehi aññehi, saṅgamehi ca mantiya.
Suppatiṭṭhāpayitvāna, Buddhasāsanasaṅgamaṁ.

18. Mahātherānamādāya, chandaṁ idha nivāsinaṁ.
Aññesu Sīhaḷādīsu, videsesu ca vāsinaṁ.

19. Kāretvā dhammasaṅgītiṁ, sodhetvā Satthusāsanaṁ.
Saddhammānuggahatthāya, karaṁ daḷhaparakkamaṁ.

20. Sirīmaṅgalavikhyāte, thalasmiṁ pavare subhe.
Cetiyassāvidūramhi, Kaba Aye itisaññino.

21. Guhāvesena kāretvā, mahāsaṅgītimandiraṁ.
Āvāsādiñca bhikkhūnaṁ, kāresi muddaṇālayaṁ.

22. Ganthasaṁsodhanaṁ dhamma-saṅgītiyā tu paṇḍitā.
Mahātheravarākaṁsu, satimantā punappunaṁ.

23. Muddāpente ca passitvā, mahātherehi pañcahi.
Sodheyyapattamosānaṁ, nimmalattaṁ supāpitaṁ.

24. Katvā suvisadaṁ Buddha-bhāsitaṁ Piṭakattayaṁ.
Yathā muddāpitaṁ āsi, sāsanatthaṁ Mahesino.

25. Tathā Aṭṭhakathāyo ca, saṁsodhetvā punappunaṁ.
Suṭṭhu muddāpitā honti, sabbalokatthasiddhiyāti.

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkā

Mātikā | Piṭṭhaṅka

1. Cittuppādakaṇḍa

Kāmāvacarakusala

Dhammuddesavārakathā

Rūpāvacarakusala

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkāya mātikā niṭṭhitā.

Dhammasaṅgaṇī-anuṭīkā

Mātikā | Piṭṭhaṅka

1. Cittuppādakaṇḍa

Kāmāvacarakusala

Mātikā			Piṭṭhaṅka

Rūpāvacarakusala

Akusalapada dhammuddesavāra

Mātikā Piṭṭhaṅka

Dhammasaṅgaṇī-anuṭīkāya mātikā niṭṭhitā.

Abhidhammapiṭaka

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkā

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

Vīsatigāthāvaṇṇanā

1. Dhammasaṁvaṇṇanāyaṁ satthari paṇāmakaraṇaṁ dhammassa svākkhātabhāvena satthari pasādajananatthaṁ, satthu ca avitathadesanabhāvappakāsanena dhamme pasādajananatthaṁ. Tadubhayappasādā hi dhammasampaṭipatti mahato ca atthassa siddhi hotīti. Atha vā ratanattayapaṇāmavacanaṁ attano ratanattayapasādassa viññāpanatthaṁ, taṁ pana viññūnaṁ cittārādhanatthaṁ, taṁ aṭṭhakathāya gāhaṇatthaṁ, taṁ sabbasampattinipphādanatthanti. Idaṁ pana ācariyena adhippetappayojanaṁ antarāyavisosanaṁ. Vakkhati hi "nipaccakārassetassa -pa- asesato"ti. Ratanattayapaṇāmakaraṇañhi antarāyakarāpuññavighātakarapuññavisesabhāvato maṅgalabhāvato bhayādi-upaddavanivāraṇato ca antarāyavisosane samatthaṁ hoti. Kathaṁ panetassāpuññavighātakarādibhāvo vijānitabboti? "Yasmiṁ mahānāma samaye ariyasāvako tathāgataṁ anussarati, nevassa tasmiṁ samaye rāgapariyuṭṭhitaṁ cittaṁ hotī"ti[1] ādivacanato, "pūjā ca pūjaneyyānaṁ, etaṁ maṅgalamuttaman"ti[2] ca, "evaṁ buddhaṁ sarantānaṁ, dhammaṁ saṁghañca bhikkhavo. Bhayaṁ vā chambhitattaṁ vā, lomahaṁso na hessatī"ti[3] ca vacanatoti.

Tattha yassa satthuno paṇāmaṁ kattukāmo, tassa guṇavisesadassanatthaṁ **"karuṇā viyā"**ti-ādimāha. Guṇavisesavā hi

---

1. Aṁ 2. 252; Aṁ 3. 531 piṭṭhesu. 2. Khu 1. 3, 391 piṭṭhesu. 3. Saṁ 1. 222 piṭṭhe.

paṇāmāraho hoti, paṇāmārahe ca kato paṇāmo vuttappayojanasiddhikarova hotīti. Bhagavato ca desanā vinayapiṭake karuṇāppadhānā, suttantapiṭake paññākaruṇāppadhānā. Teneva ca kāraṇena vinayapiṭakassa saṁvaṇṇanaṁ karontena karuṇāppadhānā bhagavato thomanā katā, āgamasaṁvaṇṇanañca karontena ubhayappadhānā, abhidhammadesanā pana paññāppadhānāti katvā paññāppadhānameva thomanaṁ karonto **"karuṇā viya sattesū"**ti karuṇaṁ upamābhāvena gahetvā paññāya thomehi.

Tattha **karaṇā viyā**ti nidassanavacanametaṁ, yassa yathā karuṇā sabbesu sattesu pavattittha, evaṁ sabbesu ñeyyadhammesu paññāpi pavattitthāti attho. **Sattesū**ti visayanidassanametaṁ. **Paññā**ti nidassetabbadhammanidassanaṁ. **Yassā**ti tadadhiṭṭhānapuggalanidassanaṁ. **Mahesino**ti tabbisesanaṁ. **Ñeyyadhammesū**ti paññāvisayanidassanaṁ. **Sabbesū**ti tabbisesanaṁ. **Pavattitthā**ti kiriyānidassanaṁ. **Yathārucī**ti vasībhāvanidassanaṁ.

Tattha kiratīti **karuṇā,** paradukkhaṁ vikkhipati apanetīti attho. Rūpādīsu sattā visattāti **sattā.** Tassā pana paññattiyā khandhasantāne niruḷhabhāvato nicchandarāgāpi "sattā"ti vuccanti. Pajānātīti **paññā,** yathāsabhāvaṁ pakārehi paṭivijjhatīti attho. **Yassā**ti aniyamanaṁ. "Tassa pāde namassitvā"ti etena niyamanaṁ veditabbaṁ. **Mahesī**ti mahante sīlakkhandhādayo esi gavesīti mahesi. Ñātabbāti ñeyyā, sabhāvadhāraṇādinā atthena dhammā. Tattha "ñeyyā"ti vacanena dhammānaṁ añeyyattaṁ paṭikkhipati. "Dhammā"ti vacanena ñeyyānaṁ sattajīvādibhāvaṁ paṭikkhipati. Ñeyyā ca te dhammā cāti **ñeyyadhammā. Sabbesū**ti anavasesapariyādānaṁ. Tena aññātābhāvaṁ dasseti. **Pavattitthā**ti uppajjittha. **Yathārucī**ti yā yā ruci yathāruci, rucīti ca icchā, kattukāmatā sā. Yā yā pavattā tappabhedā, yathā vā ruci tathā, ruci-anurūpaṁ pavattā "yathāruci pavattitthā"ti vuccati. Yathā yathā vā ruci pavattā, tathā tathā pavattā paññā "yathāruci pavattitthā"ti vuccati.

Tattha bhagavati pavattāva karuṇā bhagavato paññāya nidassananti gahetabbā. Sā hi asādhāraṇā mahākaruṇā, na aññā. **Yassā**ti ca karuṇāpaññānaṁ ubhinnampi ādhārapuggalanidassanaṁ. Na hi nirādhārā karuṇā

atthīti "karuṇā"ti vutte tadādhārabhūto puggalo nidassetabbo hoti, so ca idha añño vutto natthi, na ca āsannaṁ vajjetvā dūrassa gahaṇe payojanaṁ atthīti "yassā"ti nidassitapuggalova karuṇāya ādhāro. Tena idaṁ vuttaṁ hoti "yassa attano karuṇā viya paññāpi pavattitthā"ti. Kathaṁ pana karuṇā sattesu pavattittha yathā paññāpi dhammesu pavattitthāti? Niravasesato yathāruci ca. Bhagavato hi karuṇā kañci sattaṁ avajjetvā sabbesu sattesu niravasesesu pavattati, pavattamānā ca rucivasena ekasmiṁ anekesu ca aññehi asādhāraṇā pavattati. Na hi aññesaṁ "mahoghapakkhandānaṁ sattānaṁ natthañño koci oghā uddhatā aññatra mayā"ti passantānaṁ karuṇokkamanaṁ hoti yathā bhagavatoti. Paññāpi bhagavato sabbesu dhammesu niravasesesu pavattati, pavattamānā ca ekasmiṁ anekesu ca dhammesu sabhāvakiccādijānanena anāvaraṇā asādhāraṇā pavattati yathāruci, yathā ca passantassa bhagavato karuṇā yathāruci pavattati. Taṁ sabbaṁ **paṭisambhidāmagge** mahākaruṇāñāṇavibhaṅgadivasena jānitabbaṁ, paññāya ca yathāruci pavatti sesāsādhāraṇañāṇavibhaṅgādivasena. Paññāgahaṇena ca tīsu kālesu appaṭihatañāṇaṁ catusaccañāṇaṁ catupaṭisambhidāñāṇaṁ, karuṇāgahaṇena mahākaruṇāsamāpattiñāṇassa gahitattā taṁ vajjetvā aññāni asādhāraṇañāṇāni catuvesārajjañāṇaṁ dasabalāni cha abhiññā catucattālīsa ñāṇavatthūni sattasattati ñāṇavatthūnīti evamādayo aneke paññāppabhedā saṅgayhanti, tasmā tassā tassā paññāya pavattivasena yathāruci pavatti veditabbā. Tenāha "karuṇā viya -pa- yathārucī"ti.

Tattha **karuṇā**gahaṇena mahābodhiyā mūlaṁ dasseti. Mahādukkhasambādhappaṭipannañhi sattanikāyaṁ disvā "tassa natthañño koci saraṇaṁ, ahametaṁ mutto mocessāmī"ti karuṇāya sañcoditamānaso abhinīhāraṁ dīpaṅkarassa bhagavato pādamūle katvā bodhisambhāre samodhānetvā anupubbena sambodhiṁ pattoti karuṇā mahābodhiyā mūlanti. **Sattesū**ti etena mahābodhiyā payojanaṁ dasseti. Sattā hi mahābodhiṁ payojenti. Sattasantāraṇatthañhi sabbaññutā abhipatthitā. Yathāha—

"Kiṁ me ekena tiṇṇena, purisena thāmadassinā.
Sabbaññutaṁ pāpuṇitvā, santāressaṁ sadevakan"ti[1].

Paññāgahaṇena mahābodhiṁ dasseti. Sabbaññutāya hi padaṭṭhānabhūtaṁ maggañāṇaṁ, maggañāṇapadaṭṭhānañca sabbaññutaññāṇaṁ "mahābodhī"ti vuccatīti. **Ñeyyadhammesu sabbesū**ti etena santāretabbānaṁ sattānaṁ abhiññeyyapariññeyyapahātabbabhāvetabbasacchikātabbe khandhāyatanadhātusaccindriyapaṭiccasamuppādasatipaṭṭhānādibhede kusalādibhede ca sabbadhamme dasseti. **Pavattittha yathārucī**ti etena paṭivedhapaccavekkhaṇapubbaṅgamadesanāñāṇappavattidīpanena payojanasampattiṁ dasseti. Sabbadhammānañhi paṭivedhañāṇaṁ bodhipallaṅke ahosi. Maggañāṇameva hi tanti. Paccavekkhaṇañāṇañca visesena ratanagharasattāhe ahosi. Evaṁ paṭividdhapaccavekkhitānaṁ dhammānaṁ dhammacakkappavattanādīsu desanāñāṇaṁ ahosi, visesena ca paṇḍukambalasilāyaṁ sattappakaraṇadesanāyanti. Desanāñāṇena ca desento bhagavā sattesu hitapaṭipattiṁ paṭipajjatīti. Etena sabbena attahitapaṭipattiṁ parahitapaṭipattiñca dasseti. Mahābodhidassanena hi attahitapaṭipatti, itarehipi parahitapaṭipatti dassitāti. Tena attahitapaṭipannādīsu catūsu puggalesu bhagavato catutthapuggalabhāvaṁ dasseti, tena ca anuttaradakkhiṇeyyabhāvaṁ niratisayapaṇāmārahabhāvañca attano ca kiriyāya khettaṅgatabhāvaṁ dasseti.

Ettha ca **karuṇā**gahaṇena lokiyesu mahaggatabhāvappattāsādhāraṇaguṇadīpanato sabbalokiyaguṇasampatti bhagavato dassitā hoti, **paññā**gahaṇenapi sabbaññutaññāṇapadaṭṭhānamaggañāṇadīpanato sabbalokuttaraguṇasampatti. Karuṇāvacanena ca upagamanaṁ nirupakkilesaṁ, paññāvacanena apagamanaṁ dasseti. Upagamanaṁ dassento ca loke sañjātasaṁvaḍḍhabhāvaṁ dasseti, apagamanaṁ dassento lokena anupalittataṁ. "Karuṇā viya sattesū"ti ca lokasamaññānurūpaṁ bhagavato pavattiṁ dasseti, "ñeyyadhammesu sabbesu yathāruci paññā pavattitthā"ti etena samaññāya anatidhāvanaṁ. Sabbadhammasabhāvānavabodhe hi sati samaññaṁ atidhāvitvā "satto jīvo attī"ti parāmasanaṁ hotīti. Sabbesañca buddhaguṇānaṁ karuṇā ādi tannidānabhāvato, paññā pariyosānaṁ

1. Khu 4. 310 piṭṭhe buddhavaṁse.

tato uttarikaraṇīyābhāvato. Ādipariyosānadassanena ca sabbe buddhaguṇā dassitāva honti. Karuṇāgahaṇena ca sīlakkhandhapubbaṅgamo samādhikkhandho dassito hoti. Karuṇānidānañhi sīlaṁ tato pāṇātipātādiviratippavattito tassā ca jhānattayasampayogato. Paññāvacanena paññākkhandho. Sīlañca sabbabuddhaguṇānaṁ ādi, samādhi majjhaṁ, paññā pariyosānanti evampi ādimajjhapariyosānakalyāṇā sabbe buddhaguṇā dassitā honti.

2. Evaṁ saṅkhepena sabbabuddhaguṇehi bhagavantaṁ thometvā yassā saṁvaṇṇanaṁ kattukāmo, tāya abhidhammadesanāya aññehi asādhāraṇāya thometuṁ **"dayāya tāyā"**ti-ādimāha. Tassā pana desanāya nidānañca samuṭṭhānañca dassetuṁ **"dayāya tāyā"**ti-ādi vuttaṁ. Nidānañca duvidhaṁ abbhantaraṁ bāhirañcāti. Abbhantaraṁ karuṇā, bāhiraṁ desakālādi. Samuṭṭhānaṁ desanāpaññā. Tattha abbhantaranidānaṁ dassento **"dayāya tāya sattesu, samussāhitamānaso"**ti āha. Tattha **dayā**ti karuṇā adhippetā. Tāya hi samussāhito abhidhammakathāmaggaṁ sampavattayīti. **Tāyā**ti ayaṁ **ta**-saddo pubbe vuttassa paṭiniddeso hoti.

Purimagāthāya ca padhānabhāvena paññā niddiṭṭhā, tabbisesanabhāvena karuṇā. Sā hi tassā nidassanabhūtā appadhānā taṁ visesetvā vinivattā, tasmā "tāyā"ti paṭiniddesaṁ nārahati. Yā ca padhānabhūtā paññā, sā desanāya samuṭṭhānaṁ, na samussāhinīti tassā ca paṭiniddeso na yuttoti? Paññāya tāva paṭiniddeso na yuttoti suvuttametaṁ, karuṇāya pana paṭiniddeso no na yutto "dayāya tāyā"ti dvinnaṁ padānaṁ samānādhikaraṇabhāvato. Samānādhikaraṇānañhi dvinnaṁ padānaṁ rūpakkhandhādīnaṁ viya visesanavisesitabbabhāvo hoti. Rūpa-saddo hi aññakkhandhanivattanatthaṁ vuccamāno visesanaṁ hoti, khandha-saddo ca nivattetabbagahetabbasādhāraṇavacanabhāvato visesitabbo, evamidhāpi "dayāya tāyā"ti dvinnaṁ padānaṁ ekavibhattiyuttānaṁ samānādhikaraṇabhāvato visesanavisesitabbabhāvo hoti. Tattha dayā samussāhinīti padhānā, nivattetabbagahetabbasādhāraṇavacanañcidaṁ. Tasmā "dayāyā"ti visesitabbavacanametaṁ, tassa ca yathā visesanaṁ hoti

"tāyā"ti idaṁ vacanaṁ, tathā tassa paṭiniddesabhāvo yojetabbo. Na hi paññāpaṭiniddesabhāve dayāvisesanaṁ ta-saddo hoti, karuṇāpaṭiniddesabhāve ca hotīti. Padhānañca paññaṁ vajjetvā "dayāyā"ti etena sambajjhamāno "tāyā"ti ayaṁ ta-saddo appadhānāya karuṇāya paṭiniddeso bhavitumarahati. Ayamettha attho—yāya dayāya samussāhito, na sā yā kāci, sabbaññutaññāṇassa pana nidassanabhūtā mahākaruṇā, tāya samussāhitoti.

Kathaṁ pana karuṇā "dayā"ti ñātabbā, nanu vuttaṁ "dayāpanno"ti etassa **aṭṭhakathāyaṁ**[1] "mettacittataṁ āpanno"ti, tasmā dayā mettāti yujjeyya, na karuṇāti? Yadi evaṁ "adayāpanno"ti etassa aṭṭhakathāyaṁ "nikkaruṇataṁ āpanno"ti vuttanti yadā mettāti ca na yujjeyya, tasmā dayā-saddo yattha yattha pavattati, tattha tattha adhippāyavasena yojetabbo. Dayā-saddo hi anurakkhaṇatthaṁ antonītaṁ katvā pavattamāno mettāya ca karuṇāya ca pavattatīti no na yujjati. Evañhi aṭṭhakathānaṁ avirodho hotīti. Karuṇā ca desanāya nidānabhāvena vuttā, na mettā "accantameva hi taṁ samayaṁ bhagavā karuṇāvihārena vihāsī"ti evamādīsu[2], tasmā idha karuṇāva dayāvacanena gahitāti veditabbā. Sā hi samussāhinī, na mettā, mettā pana paññāgatikapavattinī hotīti.

"Sattesū"ti kasmā evaṁ vuttaṁ, nanu "tāyā"ti etena vacanena sattavisayā karuṇā gahitāti? No na gahitā, purimagāthāya pana "sattesu karuṇā yathāruci pavattitthā"ti sappadesasattavisayā nippadesasattavisayā ca sabbā vuttā, idha pana nippadesasattavisayataṁ gahetuṁ "sattesū"ti nippadesasattavisayabhūtā dassitā. Tena sabbasattavisayāya karuṇāya samussāhito abhidhammakathāmaggaṁ devānaṁ sampavattayi, na devavisayāya eva, tasmā sabbasattahitatthaṁ abhidhammakathāmaggaṁ devānaṁ sampavattayi, na devānaṁyeva atthāyāti ayamattho dassitova hoti. Atha vā "sattesū"ti idaṁ na dayāya ālambananidassanaṁ, samussāhanavisayo pana etena dassito. Abhidhammakathāmaggappavattanatthañhi bhagavā karuṇāya na devesuyeva

1. Dī-Ṭṭha 1. 69 piṭṭhe.
2. Dī-Ṭṭha 1. 34; Ma-Ṭṭha 1. 11; Saṁ-Ṭṭha 1. 10; Aṁ-Ṭṭha 1. 10 piṭṭhesu.

samussāhito, sabbabodhaneyyesu pana sattesu samussāhito sabbesaṁ atthāya pavattattā, tasmā **sattesu samussāhitamānaso**ti sattesu visayabhūtesu nimittabhūtesu vā samussāhitamānaso uyyojitacittoti attho daṭṭhabbo.

Evaṁ abbhantaranidānaṁ dassetvā bāhiranidānaṁ dassento **"pāṭihīrāvasānamhī"**ti-ādimāha. Tattha yasmiṁ kāle bhagavatā abhidhammakathāmaggo pavattito, taṁ dassetuṁ **"pāṭihīrāvasānamhi vasanto"**ti vuttaṁ. "Avasānamhi vasanto tidasālaye"ti vacanato yassāvasānamhi tidasālaye vasi, taṁ kaṇḍambamūle kataṁ yamakapāṭihāriyaṁ idha **"pāṭihīran"**ti vuttaṁ, na bodhimūlādīsu kataṁ pāṭihāriyaṁ, nāpi ādesanānusāsaniyoti viññāyati, pākaṭattā ca āsannattā ca tadeva gahitanti daṭṭhabbaṁ. Pāṭihāriyapadassa vacanatthaṁ[1] "paṭipakkhaharaṇato rāgādikilesāpanayanato pāṭihāriyan"ti vadanti, bhagavato pana paṭipakkhā rāgādayo na santi ye haritabbā. Puthujjanānampi hi vigatupakkilese aṭṭhaṅgaguṇasamannāgate citte hatapaṭipakkhe iddhividhaṁ pavattati, tasmā tattha pavattavohārena ca na sakkā idha "pāṭihāriyan"ti vuttuṁ. Sace pana mahākāruṇikassa bhagavato veneyyagatā ca kilesā paṭipakkhā, tesaṁ haraṇato **"pāṭihāriyan"**ti vuttaṁ, evaṁ sati yuttametaṁ. Atha vā bhagavato ca sāsanassa ca paṭipakkhā titthiyā, tesaṁ haraṇato pāṭihāriyaṁ. Te hi diṭṭhiharaṇavasena diṭṭhippakāsane asamatthabhāvena ca iddhi-ādesanānusāsanīhi haritā apanītā hontīti. Atha vā **paṭī**ti ayaṁ saddo "pacchā"ti etassa atthaṁ bodheti "tasmiṁ paṭipaviṭṭhamhi, añño āgañchi brāhmaṇo"ti-ādīsu[2] viya, tasmā samāhite citte vigatupakkilese ca katakiccena pacchā haritabbaṁ pavattetabbanti paṭihāriyaṁ, attano vā upakkilesesu catutthajjhānamaggehi haritesu pacchā haraṇaṁ paṭihāriyaṁ, iddhi-ādesanānusāsaniyo ca vigatupakkilesena katakiccena ca sattahitatthaṁ puna pavattetabbā, haritesu ca attano upakkilesesu parasattānaṁ upakkilesaharaṇāni hontīti paṭihāriyāni bhavanti, paṭihāriyameva **pāṭihāriyaṁ.** Paṭihāriye vā iddhi-ādesanānusāsanisamudāye bhavaṁ ekekaṁ **pāṭihāriyan**ti vuccati.

---

1. Udāna-Ṭṭha 9; Itivuttaka-Ṭṭha 19 piṭṭhesu.
2. Khu 1. 429; Khu 8. 1 piṭṭhesu.

Paṭihāriyaṁ vā catutthajjhānaṁ maggo ca paṭipakkhaharaṇato, tattha jātaṁ, tasmiṁ vā nimittabhūte, tato vā āgatanti **pāṭihāriyaṁ.** Pāṭihāriyameva idha "pāṭihīran"ti vuttaṁ. **Avasānamhi vasanto**ti etehi kālaṁ nidasseti. Pāṭihīrakaraṇāvasānena hi tidasālayavāsena ca paricchinno abhidhammakathāmaggappavattanassa kāloti. **Tidasālaye**ti desaṁ nidasseti. So hi abhidhammakathāmaggappavattanassa deso tattha vasantena pavattitattāti.

3. Tatthāpi desavisesadassanatthaṁ **"pāricchattakamūlamhī"**ti-ādi vuttaṁ. **Yugandhare**ti sītapabbatesveko dvecattālīsayojanasahassubbedho. Ādicco ca tadubbedha maggacārī, so sati sambhave yathā yugandhare sobheyya, evaṁ sobhamāno nisinnoti attho.

4-5. Idāni puggale dhammapaṭiggāhake apadisanto **"cakkavāḷasahasse hī"**ti-ādimāha. **Sabbaso**ti samantato āgamma sabbehi disābhāgehi, sannivesavasena vā samantato sanniviṭṭhihi dasahi cakkavāḷasahassehīti adhippāyo, na sabbaso cakkavāḷasahassehi dasahi dasahīti. Evaṁ sati cattālīsacakkavāḷasahassehi adhikehi vā āgamanaṁ vuttaṁ siyā, na cetaṁ adhippetanti. Samantato sannisinnenāti vā yojetabbaṁ. Samaṁ, sammā vā nisinnena **sannisinnena,** aññamaññaṁ abyābādhetvā bhagavati gāravaṁ katvā sotaṁ odahitvā nisajjadose vajjitabbe vajjetvā nisinnenāti attho. Mātaraṁ pamukhaṁ katvā sannisinnena devānaṁ gaṇena parivāritoti vā, mātaraṁ pamukhaṁ katvā abhidhammakathāmaggaṁ sampavattayīti vā yojanā kātabbā.

Idāni desanāya samuṭṭhānaṁ dassento **"tassa paññāya tejasā"**ti āha. Yā sā ādimhi karuṇāya upamitā sabbañeyyadhammānaṁ yathāsabhāvajānanasamatthā, tesaṁ desetabbappakārajānanasamatthā, bodhetabbapuggalānaṁ āsayādhimuttiyādivibhāvanasamatthā ca paññā, tassā ca yathāvuttabalayogatoti attho. Tena sabbaññutaññāṇameva abhidhammakathāya samuṭṭhānabhāve samatthaṁ, nāññanti imamatthaṁ dīpento abhidhammakathāya asādhāraṇabhāvaṁ dasseti. **Maggo**ti upāyo. Khandhāyatanādīnaṁ kusalādīnañca dhammānaṁ avabodhassa, saccappaṭivedhasseva vā

upāyabhāvato **"abhidhammakathāmaggo"**ti vutto. Pabandho vā "maggo"ti vuccati. So hi dīghattā maggo viyāti **maggo,** tasmā abhidhammakathāpabandho **"abhidhammakathāmaggo"**ti vutto. **Devānaṁ gaṇena parivārito**ti vatvā puna **devānan**ti vacanaṁ tesaṁ gahaṇasamatthataṁ dīpeti. Na hi asamatthānaṁ bhagavā desetīti.

6. Evaṁ karuṇāpaññāmukhehi guṇehi bhagavato abhidhammakathāmaggappavattanena ca hitappaṭipattiyā paramapaṇāmārahataṁ dassetvā idāni adhippetaṁ paṇāmaṁ karonto āha **"tassa pāde namassitvā"**ti. Bhagavato thomaneneva ca dhammassa svākkhātatā saṁghassa ca suppaṭipannatā dassitā hoti tappabhavassa anaññathābhāvato, tasmā paṇāmārahaṁ tañca ratanadvayaṁ paṇamanto **"saddhammañcassa -pa- cañjalin"**ti āha. Tattha yasmā buddho "sadevake loke tathāgato vandanīyo"ti[1], saṁgho ca "suppaṭipanno -pa- añjalikaraṇīyo"ti[2] vutto, tasmā **"tassa pāde namassitvā, katvā saṁghassa cañjalin"**ti vuttaṁ. Dhammo pana svākkhātatādiguṇayutto tathānussaraṇena pūjetabbo hoti "tameva dhammaṁ sakkatvā garuṁkatvā upanissāya vihareyyan"ti[3] vacanato, kāyavācācittehi sabbathā pūjetabbo, tasmā **"saddhammañcassa pūjetvā"**ti vuttaṁ. **Sirīmato**ti ettha **sirī**ti paññāpuññānaṁ adhivacananti vadanti. Atha vā puññanibbattā sarīrasobhaggādisampatti katapuññe nissayati, katapuññehi vā nissīyatīti "sirī"ti vuccati, sā ca atisayavatī bhagavato atthīti sirīmā, bhagavā, tassa **sirīmato.**

7. **Nipaccakārassā**ti paṇāmakiriyāya. **Ānubhāvenā**ti balena. **Sosetvā**ti sukkhāpetvā antaradhāpetvā atthaṁ pakāsayissāmīti sambandho. **Antarāye**ti atthappakāsanassa upaghātake. **Asesato**ti nissese sakale.

8. Idāni abhidhammassa gambhīratthattā atthappakāsanassa dukkarabhāvaṁ dīpetuṁ **"visuddhācārasīlenā"**ti-ādinā abhiyācanaṁ dasseti. Thullaccayādivisuddhiyā **visuddhācāro,** pārājikasaṁghādisesavisuddhiyā **visuddhasīlo.**

---

1. Vi 5. 358 piṭṭhe. 2. Aṁ 2. 252 piṭṭhe. 3. Saṁ 1. 141; Aṁ 1. 329 piṭṭhesu.

Cārittavārittavisuddhiyā vā **visuddhācārasīlo,** tena. **Sakkaccan**ti cittiṁ katvā. **Abhiyācito**ti abhimukhaṁ yācito. Tena anādariyaṁ atthappakāsane kātuṁ asakkuṇeyya dasseti.

9. Idāni yassa atthaṁ pakāsetukāmo, taṁ dassetuṁ **"yaṁ devadevo"**ti-ādimāha. Tattha **yan**ti abhidhammaṁ. **Devadevo**ti visuddhisammuti-upapattidevānaṁ devo. Loke hi ye "saraṇaṁ parāyaṇan"ti gantabbā gatibhūtā, te "devā"ti vuccanti, bhagavā ca sabbadevānaṁ gatibhūtoti. **Nayato**ti saṅkhepato. **Samācikkhī**ti sammā ācikkhi yathā thero bujjhati. Veneyyasatte vinetīti **vināyako**, nāyakavirahito vā, sayambhūti attho.

10-12. **Yañcā**ti yañca abhidhammaṁ bhikkhūnaṁ payirudāhāsīti sambandho. **Payirudāhāsī**ti kathesi. **Itī**ti iminā anukkamena. "Yo dhārito"ti **yan**ti upayogavasena vutto yaṁ-saddo **dhārito**ti paccattena sambajjhamāno paccattavasena pariṇamati, tasmā yo dhārito, yo ca saṅgīto, tassa atthaṁ pakāsayissāmīti yojanā kātabbā. Vedena paññāya īhati pavattatīti **vedeho,** tena muninā. **Abhiṇhaso**ti bahuso. **Abhidhammassā**ti etaṁ "atthaṁ pakāsayissāmī"ti etena yojetabbaṁ. Idāni yo atthappakāsanassa nissayo, taṁ dassetuṁ **"ādito"**ti-ādimāha. Tattha **ādito**ti-ādimhi paṭhamasaṅgītiyaṁ.

13. Yā aṭṭhakathā saṅgītā, kassa pana sā aṭṭhakathāti? Aññassa vuttassa abhāvā "yassa atthaṁ pakāsayissāmī"ti vuttaṁ, adhikāravasena "tassa abhidhammassā"ti viññāyati. **Saṅgītā**ti atthaṁ pakāsetuṁ yuttaṭṭhāne "ayaṁ etassa attho, ayaṁ etassa attho"ti saṅgahetvā vuttā, pacchāpi ca dutiyatatiyasaṅgītīsu **anusaṅgītā.**

14-16. **Abhisaṅkhatā**ti racitā. **Tato**ti aṭṭhakathāto. **Tantinayānugan**ti tantigatiṁ anugataṁ. **Bhāsan**ti māgadhabhāsaṁ. **Nikāyantaraladdhīhī**ti antarantarā anuppavesitāhi. **Asammissan**ti avokiṇṇaṁ. **Anākulan**ti sanikāyepi anāvilaṁ paricchinnaṁ. Asammisso anākulo ca yo mahāvihāravāsīnaṁ atthavinicchayo, taṁ dīpayanto atthaṁ

pakāsayissāmīti. Etena **tipiṭakacūḷanāgattherā**dīhi vutto theravādopi saṅgahito hoti. Atha vā tambapaṇṇibhāsaṁ apanetvā māgadhabhāsañca āropetvā pakāsiyamāno yo abhidhammassa attho asammisso anākuloyeva ca hoti mahāvihāravāsīnañca vinicchayabhūto, taṁ atthaṁ "eso mahāvihāravāsīnaṁ vinicchayo"ti dīpayanto pakāsayissāmi. Tappakāsaneneva hi so tathā dīpito hotīti.

17. **Tosayanto picakkhaṇe**ti vicakkhaṇe tosayanto gahetabbaṁ gahetvānāti evaṁ yojetvā "gahetabbaṭṭhāneyeva gahitaṁ suṭṭhu katann"ti evaṁ tosayantoti atthaṁ vadanti. Evaṁ sati gahetabbaggahaṇeneva tosanaṁ kataṁ, na aññena atthappakāsanenāti etaṁ āpajjeyya. Tosayanto atthaṁ pakāsayissāmīti evaṁ pana yojanāya sati gahetabbaggahaṇaṁ aññañca sabbaṁ atthappakāsanaṁ hotīti sabbena tena tosanaṁ kataṁ hoti, tasmā tosayanto atthaṁ pakāsayissāmīti yuttarūpā.

18-20. Idāni yaṁ atthappakāsanaṁ kattukāmo, tassa mahattaṁ pariharituṁ **"kammaṭṭhānānī"**ti-ādimāha. **Atthavaṇṇanan**ti ettha vaṇṇanā nāma vivaritvā vitthāretvā vacanaṁ. **Itī**ti "apanetvā tato bhāsan"ti evamādinā yathādassitappakārena. Iti sotūnaṁ ussāhuppādanassa hetuṁ dasseti. **Abhidhammakathan**ti abhidhammaṭṭhakathaṁ. **Nisāmethā**ti suṇātha. Idāni avassaṁ ayaṁ sotabbāyevāti daḷhaṁ ussāhento āha **"dullabhā hi ayaṁ kathā"**ti.

Vīsatigāthāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Nidānakathāvaṇṇanā

Aṭṭhasāliniṁ tāva vaṇṇentehi ācariyehi tassā sanniveso vibhāvetabbo. Tasmā idaṁ vuccati—

"Vacanattho paricchedo, sanniveso ca pāḷiyā.
Sāgarehi tathā cintā, desanāhi gambhīratā.

Desanāya sarīrassa, pavattiggahaṇaṁ tathā.
Therassa vācanāmagga-tappabhāvitatāpi ca.

Paṭivedhā tathā buddha-vacanādīhi ādito.
Ābhidhammikabhāvassa, sādhanaṁ sabbadassino.

Vinayenātha gosiṅga-suttena ca mahesinā.
Bhāsitattassa saṁsiddhi, nidānena ca dīpitā.

Pakāsetvā imaṁ sabbaṁ, paṭiññātakathā katā.
Aṭṭhasāliniyā etaṁ, sannivesaṁ vibhāvaye"ti.

Vacanatthavijānanena viditābhidhammasāmaññatthassa abhidhammakathā vuccamānā sobheyyāti abhidhammaparijānanameva ādimhi yuttarūpanti tadatthaṁ pucchati **"tattha kenaṭṭhena abhidhammo"**ti. Tattha **tatthā**ti "abhidhammassa atthaṁ pakāsayissāmī"ti yadidaṁ vuttaṁ, tasmiṁ. "Yassa atthaṁ pakāsayissāmī"ti paṭiññātaṁ, so abhidhammo kenaṭṭhena abhidhammoti attho. **Tatthā**ti vā "abhidhammakathan"ti etasmiṁ vacane yo abhidhammo vutto, so kenaṭṭhena abhidhammoti attho. **Dhammātirekadhammavisesaṭṭhenā**ti ettha dhammo atireko dhammātireko, suttantādhikā pāḷīti attho. Dhammo viseso dhammaviseso dhammātisayo, vicittā pāḷīti attho, dhammātirekadhammavisesā eva attho **dhammātirekadhammavisesaṭṭho.** Dvinnampi atthānaṁ abhidhammasaddassa atthabhāvena sāmaññato ekavacananiddeso kato. **Tasmā**ti yasmā "abhikkamanti, abhikkantavaṇṇā"ti-ādīsu viya atirekavisesaṭṭhadīpako abhisaddo, tasmā ayampi dhammo dhammātirekadhammavisesaṭṭhena "abhidhammo"ti vuccatīti sambandho.

Tattha siyā—"abhikkamanti, abhikkantavaṇṇā"ti ettha dhātusaddassa purato payujjamāno abhisaddo kiriyāya atirekavisesabhāvadīpako hotīti yuttaṁ upasaggabhāvato, dhammasaddo pana na dhātusaddoti etasmā purato abhisaddo payogameva nārahati. Athāpi payujjeyya, kiriyāvisesakā upasaggā, na ca dhammo kiriyāti dhammassa atirekavisesabhāvadīpanaṁ na yuttanti? No na yuttaṁ. Aññassapi hi upasaggassa

adhātusaddā purato payujjamānassa akiriyāyapi atirekavisesabhāvadīpakassa dassanatoti etamatthaṁ vibhāvetuṁ atichattādi-udāharaṇaṁ dassento āha **"yathā"**ti-ādi. **Evamevā**ti yathā chattātirekachattavisesādi-atthena atichattādayo honti atisaddassa upasaggassa adhātusaddassapi purato payujjamānassa akiriyāya ca tabbhāvadīpakattā, evamayampi dhammo dhammātirekadhammavisesaṭṭhena **"abhidhammo"**ti vuccati abhi-saddassa upasaggassa adhātusaddassapi purato payujjamānassa akiriyāya ca tabbhāvadīpakattāti adhippāyo.

Ekadeseneva vibhattāti "katame ca bhikkhave pañcakkhandhā? Rūpakkhandho -pa- viññāṇakkhandho. Katamo ca bhikkhave rūpakkhandho? Yaṁ kiñci rūpaṁ atītā -pa- santike vā, ayaṁ vuccati rūpakkhandho"ti-evamādinā[1] uddesaniddesamatteneva vibhattā, "tattha katamaṁ rūpaṁ atītan"ti evamādinā[2] paṭiniddesassa abhidhammabhājanīyassa pañhapucchakassa ca abhāvā na nippadesena. Abhidhammaṁ patvā pana -pa- nippadesatova vibhattā, tasmā ayampi dhammo dhammātirekadhammavisesaṭṭhena **"abhidhammo"**ti vuccati nippadesānaṁ tiṇṇampi nayānaṁ atirekapāḷibhāvato visesapāḷibhāvato cāti adhippāyo. Suttante bāvīsatiyā indriyānaṁ ekato anāgatattā indriyavibhaṅge suttantabhājanīyaṁ natthi. "Avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavantī"ti-ādinā paṭiccasamuppāde tassa tassa paccayadhammassa paccayuppannadhammānaṁ paccayabhāvo uddiṭṭho, uddiṭṭhadhammānañca kusalādibhāvo pucchitvā vissajjetabbo, na cettha "avijjāsaṅkhārā"ti evaṁ vutto uddeso atthīti pañhapucchakaṁ natthi. Suttante pañca sikkhāpadāni uddiṭṭhāni pāṇātipātā veramaṇīti-ādīni. Sā pana veramaṇī yadi sabhāvakiccādivasena vibhajīyeyya, "ārati viratī"ti-ādinā abhidhammabhājanīyameva hoti. Athāpi cittuppādavasena vibhajīyeyya, tathāpi abhidhammabhājanīyameva hoti. Añño pana veramaṇīnaṁ vibhajitabbappakāro natthi, yena pakārena suttantabhājanīyaṁ vattabbaṁ siyā. Tasmā sikkhāpadavibhaṅge suttantabhājanīyaṁ natthi.

Vacanatthato abhidhamme ñāte paricchedato ñāpetuṁ āha **"pakaraṇaparicchedato"**ti-ādi. **Katipayāva pañhavārā avasesā**ti dhammahadayavibhaṅge anāgatā hutvā mahādhammahadaye āgatā

---

1. Saṁ 2. 39, 83; Abhi 2. 1 piṭṭhesu. 2. Abhi 2. 1 piṭṭhe.

dhammahadayavibhaṅgavacanavasena avasesā katipayāva pañhavārāti attho. Ettheva saṅgahitāti **"apubbaṁ natthī"**ti vuttaṁ. **Appamattitāva tanti avasesā**ti dhammahadayavibhaṅge anāgantvā mahādhammahadaye āgatatantito yadi pathavī-ādīnaṁ vitthārakathā mahādhātukathā rūpakaṇḍadhātuvibhaṅgādīsu, atha dhātukathāya vitthārakathā dhātukathāya anāgantvā mahādhātukathāya āgatatanti appamattikāvāti adhippāyo.

Yaṁ pana vuttaṁ "sāvakabhāsitattā chaḍḍetha nan"ti, taṁ buddhabhāsitabhāvadassanena paṭisedhetuṁ **"sammāsambuddho hī"**ti-ādimāha. **Catūsu pañhesū**ti "upalabbhati nupalabbhatī"ti paṭiññāya gahitāya paṭikkhepagahaṇatthaṁ "yo saccikaṭṭho"ti vuttaṁ saccikaṭṭhaṁ nissayaṁ katvā upādāya pavattā dvepi pañcakā eko pañho, "sabbatthā"ti sarīraṁ sabbaṁ vā desaṁ upādāya pavattā eko, "sabbadā"ti kālamupādāya eko, "sabbesū"ti yadi khandhāyatanādayo gahitā, te upādāya pavattā, atha pana "yo saccikaṭṭho sabbattha sabbadā"ti etehi na koci saccikaṭṭho deso kālo vā aggahito atthi, te pana sāmaññavasena gahetvā anuyogo kato, na bhedavasenāti bhedavasena gahetvā anuyuñjituṁ "sabbesū"ti vuttā saccikaṭṭhadesakālappadese upādāya ca pavattā ekoti etesu catūsu. **Dvinnaṁ pañcakānan**ti ettha "puggalo upalabbhati -pa- micchā"ti[1] ekaṁ, "puggalo nupalabbhati -pa- micchā"ti ekaṁ, "tvaṁ ce pana maññasi -pa- idaṁ te micchā"ti[2] ekaṁ, "ese ce dunniggahite -pa- idaṁ te micchā"ti ekaṁ, "na hevaṁ niggahetabbe, tena hi yaṁ niggaṇhāsi -pa- sukatā paṭipādanā"ti[3] ekanti evaṁ niggahakaraṇaṁ, paṭikammakaraṇaṁ, niggahassa suniggahabhāvaṁ icchato paṭiññāṭhapanena paṭikammaveṭhanaṁ, paṭikammassa duppaṭikammabhāvaṁ icchato taṁnidassanena niggahassa dunniggahabhāvadassanena niggahanibbeṭhanaṁ, aniggahabhāvāropanādinā chedoti ayaṁ eko pañcako, yo aṭṭhakathāyaṁ anulomapañcakapaṭikammacatukkaniggahacatukka-upanayanacatukkanigamanacatukkanāmehi sakavādipubbapakkhe anulomapaccanīkapañcakoti vutto, paravādipubbapakkhe ca evameva paccanīyānulomapañcakoti vutto. Evaṁ dve pañcakā veditabbā. Evaṁ sesapañhesupīti aṭṭha pañcakā **aṭṭhamukhā**

---

1. Abhi 4. 12 piṭṭhe. 2. Abhi 4. 2 piṭṭhe. 3. Abhi 4. 7 piṭṭhe.

vādayuttīti vuttā. **Yuttī**ti upāyo, vādassa yutti **vādayutti,** vādappavattanassa upāyoti attho.

Anulomapaccanīkapañcake ādiniggahaṁ dassetvā paccanīyānulomapañcake ca ādiniggahameva dassetvā mātikaṁ dīpetuṁ **"sā panesā"**ti-ādimāha. **Puggalo**ti attā satto jīvo. **Upalabbhatī**ti paññāya upagantvā labbhati. **Saccikaṭṭhaparamaṭṭhenā**ti māyāmarīci-ādayo viya nābhūtākārena, anussavādīhi gahetabbā viya na anuttamatthabhāvena, atha kho bhūtena uttamatthabhāvena upalabbhatīti pucchati. Itaro tādisaṁ icchanto paṭijānāti. Puna yo saccikaṭṭhaparamaṭṭhena upalabbhati, so saccikaṭṭhaparamaṭṭhato añño tadādhāro, aññatra vā tehi, tesaṁ vā ādhārabhūto, anañño vā tato ruppanādisabhāvato sappaccayādisabhāvato vā upalabbhamāno āpajjatīti anuyuñjati **"yo saccikaṭṭho -pa- paramaṭṭhenā"**ti. Itaro puggalassa rūpādīhi aññattaṁ anaññattañca anicchanto **"na hevan"**ti paṭikkhipati. Puna sakavādī paṭiññāya ekattāpannaṁ appaṭikkhipitabbaṁ paṭikkhipatīti katvā niggahaṁ āropento āha **"ājānāhi niggahan"**ti. **"Puggalo nupalabbhatī"**ti puṭṭho sakavādī puggaladiṭṭhiṁ paṭisedhento **"āmantā"**ti paṭijānāti. Puna itaro yo saccikaṭṭhena nupalabbhati puggalo, so saccikaṭṭhaparamaṭṭhato añño vā anañño vā nupalabbhatīti āpajjati aññassa pakārassa abhāvāti anuyuñjati **"yo saccikaṭṭho -pa- paramaṭṭhenā"**ti. Yasmā pana puggalo sabbena sabbaṁ nupalabbhati, tasmā tassa aññattānaññattānuyogo ananuyogo puggalaladdhiṁ paṭisedhentassa anāpajjanatoti **"na hevan"**ti paṭikkhipati. Itaro paṭiññāya āpajjanalesameva passanto aviparītaṁ atthaṁ asambujjhantoyeva niggahaṁ āropeti **"ājānāhi niggahan"**ti.

Itīti yaṁ disvā mātikā ṭhapitā, evaṁ desitattāti adhippāyo. **Yathā kin**ti yena pakārena buddhabhāsitaṁ nāma jātaṁ, taṁ nidassanaṁ kinti attho. **Yatonidānan**ti yaṁkāraṇā cha-ajjhattikabāhirāyatanādinidānanti attho. **Papañcasaññāsaṅkhā**ti taṇhāmānadiṭṭhipapañcasampayuttā saññākoṭṭhāsā. **Samudācarantī**ti ajjhācaranti. **Ettha ce**ti etesu āyatanādīsu taṇhāmānadiṭṭhīhi abhinanditabbaṁ abhivaditabbaṁ ajjhositabbañca natthi

ce. Nanu natthiyeva, kasmā "natthi ce"ti vuttanti? Saccaṁ natthi, appahīnābhinandanābhivadanajjhosānānaṁ pana puthujjanānaṁ abhinanditabbādippakārāni āyatanādīni hontīti tesaṁ na sakkā "natthī"ti vattuṁ, pahīnābhinandanādīnaṁ pana sabbathā natthīti "natthi ce"ti vuttaṁ. **Esevanto**ti abhinandanādīnaṁ natthibhāvakaro maggo tappaṭippassaddhibhūtaṁ phalaṁ vā rāgānusayādīnaṁ anto avasānaṁ, appavattīti attho.

Jānaṁ jānātīti sabbaññutaññāṇena jānitabbaṁ jānāti. Na hi padesañāṇavā jānitabbaṁ sabbaṁ jānātīti. **Passaṁ passatī**ti dibbacakkhupaññācakkhudhammacakkhubuddhacakkhusamantacakkhusaṅkhātehi pañcahi cakkhūhi passitabbaṁ passati. Atha vā **jānaṁ jānātī**ti yathā aññe savipallāsā kāmarūpapariññāvādino jānantāpi vipallāsavasena jānanti, na evaṁ bhagavā, bhagavā pana pahīnavipallāsattā jānanto jānātiyeva, diṭṭhidassanassa ca abhāvā passanto passatiyevāti attho. **Cakkhubhūto**ti paññācakkhumasattā sattesu ca taduppādanato lokassa cakkhubhūto. **Ñāṇabhūto**ti etassa ca evameva attho daṭṭhabbo. **Dhammā** bodhipakkhiyā. **Brahmā** maggo, tehi uppannattā lokassa ca taduppādanato tabbhūto. **Vattā**ti catusaccadhamme vadatīti vattā. **Pavattā**ti ciraṁ saccappaṭivedhaṁ pavattento vadatīti pavattā. **Atthassa ninnetā**ti atthaṁ uddharitvā dassetā, paramatthaṁ vā nibbānaṁ pāpayitā. **Amatassa dātā**ti amatasacchikiriyaṁ sattesu uppādento amataṁ dadātīti amatassa dātā. Bodhipakkhiyadhammānaṁ tadāyattabhāvato **dhammassāmī.** **Suvaṇṇāliṅgan**ti suvaṇṇamayaṁ āliṅgaṁ khuddakamudiṅgaṁ. Supupphitasatapattapadumamiva sassirikaṁ sasobhaṁ **supupphitasatapattasassirikaṁ.**

Anumoditakālato paṭṭhāya -pa- buddhabhāsitaṁ nāma jātanti etena anumodanā buddhabhāsitabhāvassa kāraṇanti ayamattho vutto viya dissati, evañca sati kathāvatthussa buddhabhāsitabhāvo na siyā ananumoditattā, tasmā evamettha attho daṭṭhabbo—"mahākaccāyano evaṁ vibhajissatī"ti disvā bhagavā mātikaṁ nikkhipitvā vihāraṁ paviṭṭho, tatheva ca thero bhagavatā dinnanayena ṭhapitamātikāya vibhajīti buddhabhāsitaṁ nāma jātaṁ, taṁ pana anumodanāya pākaṭaṁ jātanti etamatthi sandhāya "evaṁ satthārā -pa- nāma jātan"ti vuttanti.

Idāni pāḷiyā sannivesaṁ dassetuṁ **“tattha dhammasaṅgaṇīpakaraṇe”**ti-ādimāha. **Kāmāvacarakusalato aṭṭhā**ti kāmāvacarakusale cattāro khandhe gahetvā tato aṭṭha cittāni uddharati. Paṭhamā vibhattītipi vadanti. **Ekūnanavuti cittānī**ti yattha etāni cittāni vibhattāni, te pāḷippadesā “ekūnanavuti cittānī”ti vuttā. Tesañca samudāyo cittavibhatti, tasmā upapannametaṁ **“ekūnanavuti cittāni cittavibhattī”**ti. Mātikañca uddisitvā tattha ekekaṁ padaṁ uddharitvā yasmā cittāni vibhattāni, tasmā mātikāpi cittavibhatti-antogadhāyevāti cittuppādakaṇḍaṁ mātikāpadabhājanīyavasena duvidhanti idampi vacanaṁ yujjati.

Mūlatoti “tīṇi kusalamūlānī”ti-ādinā[1] kusalādīnaṁ mūlavasena saṅkhipitvā vacanaṁ. “Vedanākkhandho”ti-ādinā **khandhato.** “Kāyakamman”ti-ādinā **dvārato.** “Sukhabhūmiyaṁ kāmāvacare”ti-ādinā[1] **bhūmito. Attho**ti hetuphalaṁ. **Dhammo**ti hetu. “Tīṇi kusalamūlāni tīṇi akusalamūlānī”ti-ādinā[1] hetuvasena saṅgaho **dhammato** nikkhepo. “Taṁsampayutto, taṁsamuṭṭhānā tadekaṭṭhā ca kilesā”ti-ādinā[1] hetuphalavasena saṅgaho **atthato** nikkhepo. Atha vā **dhammo**ti bhāsito. **Attho**ti bhāsitattho. “Tayo kusalahetū”ti[2] **dhammo.** “Tattha katame tayo kusalahetū alobho”ti-ādi[2] **attho,** so ca **dhammo.** “Tattha katamo alobho”ti-ādi[2] **attho**ti evaṁ atthadhammavasena nikkhepo veditabbo. **Nāmato**ti “tīṇi kusalamūlānī”ti vuttadhammānaṁ alobhoti-ādināmavasena. **Liṅgato**ti uddiṭṭhassa ekasseva dhammassa “alobho alubbhanā alubbhitattan”ti[2] purisādiliṅgavasena nikkhepo.

Gaṇanacāranti gaṇanappavattiṁ. **Samānentī**ti samānaṁ karonti pūrenti, tathā **samānetabban**ti etthāpi. “Vijjābhāgino avijjābhāgino”ti evamādīsu[3] ettha viññātesu ābhidhammikattherā suttantaṁ suṇantā cintentā ca suttantesu “vijjābhāgino”ti-ādīsu āgatesu atthassa viññātattā na kilamantīti etamatthaṁ sandhāya vuttaṁ **“ābhidhammikattherānaṁ -pa- akilamatthaṁ ṭhapitā”**ti.

---

1. Abhi 1. 205 piṭṭhe. 2. Abhi 1. 214 piṭṭhe. 3. Abhi 1. 13 piṭṭhe.

Anamataggoti aññātaggo. **Khandhantaran**ti khandhanānattaṁ, khandhameva vā gahetuṁ asakkuṇeyuttā saṇhaṁ, sukhumāya paññāya gahetabbato sukhumañca dhammaṁ **saṇhasukhumadhammaṁ.** Balavatā ñāṇavegena pavattattā balavato ñāṇavegassa nimittabhāvato ca **balavaṁ.** Gambhīrameva **gambhīragataṁ,** gambhīrāni vā gatāni gamanāni etassa santīti **gambhīragataṁ. Yathānupubban**ti yathānupubbena. **Nikhilenā**ti nīravasesena desitaṁ, pañcakhilarahitena vā bhagavatā desitaṁ. **Rūpagataṁvā**ti hatthagataṁ rūpaṁ viya cakkhunā. "Paṭivedhañāṇena samantapaṭṭhānaṁ yo passati, so attheva, no natthī"ti attānaṁ sandhāya thero vadatīti.

Khuddakavatthuvibhaṅge[1] āgatesu ekādhikesu aṭṭhasu kilesasatesu aṭṭhasatataṇhāvicaritāni apanetvā sesā dvāsaṭṭhi diṭṭhiyo ca uppannānuppannabhāvena diguṇitāni diyaḍḍhakilesasahassāni dasādhikāni honti, appakaṁ pana ūnamadhikaṁ vā na gaṇanūpagaṁ hotīti **"diyaḍḍhakilesasahassan"**ti vuttaṁ. Itaresaṁ atītādibhāvāmasanā aggahaṇaṁ khepane daṭṭhabbaṁ.

Mecakapaṭāti nīlanibhā paṭā. **Cittasamuṭṭhānā vaṇṇadhātū**ti cittapaccaya-utusamuṭṭhānā vaṇṇadhātūti attho gahetabbo. Kasmā? Na hi cittasamuṭṭhānaṁ rūpaṁ bahi nigacchatīti, cittasamuṭṭhānarūpaparamparāya āgatattā pana evaṁ vuttaṁ. Atha vā **cittasamuṭṭhānā vaṇṇadhātū**ti ettha paccaya-utusaddānaṁ lopaṁ katvā soyeva pubbe vutto attho suvaṇṇatā sussaratā viya. Ettha hi "sussaratā"ti upādinnakādhikāre āgataṁ, na ca saddo upādinnako atthi, tasmā upādinnakarūpa-oṭṭhatālu-ādinissayattā evaṁ vuttanti, evametthāpi cittapaccaya-utusamuṭṭhānaṁ sandhāya "cittasamuṭṭhānā vaṇṇadhātū"ti vadati.

Kāyasakkhinti paccakkhaṁ. **Dantāvaraṇan**ti oṭṭhadvayaṁ. **Mukhādānan**ti mukhavivaraṁ. **Siliṭṭhan**ti saṁgataṁ susaṇṭhitaṁ. **Sare nimittaṁ gahetvā**ti "dhammo eso vuccatī"ti dhammassaravasena nimittaṁ gahetvā, na kilesānubyañjanavasena. **Ekappahārenā**ti ettha **pahāro**ti divasassa tatiyo bhāgo vuccati. **Evaṁ sante**ti pubbe vuttamaggahetvā vācanāmaggassa therappabhavattavacanameva gahetvā tena purimavacanañca paṭikkhipanto codeti.

---

1. Abhi 2. 406 piṭṭhe.

Tenetametassāti vinayassa. **Attatthaparatthādibhede**ti yo taṁ suttaṁ sajjhāyati suṇāti vāceti cinteti deseti, suttena saṅgahito sīlādi-attho tassapi hoti, tena parassa sādhetabbato parassapi hotīti tadubhayaṁ taṁ suttaṁ sūceti dīpeti. Tathā diṭṭhadhammikasamparāyikatthe lokiyalokuttarattheti evamādibhede atthe **ādi**saddena saṅgaṇhāti. **Attha**saddo cāyaṁ hitapariyāyavacanaṁ, na bhāsitatthavacanaṁ. Yadi siyā, suttaṁ attanopi bhāsitatthaṁ sūceti parasuttassapīti ayamattho siyā, suttena ca yo attho pakāsito, so tasseva hotīti na tena parattho sūcito hoti, tena ca sūcetabbassa paratthassa nivattetabbassa abhāvā attaggahaṇaṁ na kattabbaṁ, attatthaparatthavinimuttassa bhāsitatthassa abhāvā ādiggahaṇañca na kattabbaṁ, tasmā yathāvuttassa atthassa sutte asambhavato suttādhārassa puggalassa vasena attatthaparatthā vuttā.

Atha vā suttaṁ anapekkhitvā ye attatthādayopi atthappabhedā vuttā **niddese**[1] "attattho parattho ubhayattho diṭṭhadhampiko attho samparāyiko attho uttāno attho gambhīro attho guḷho attho paṭicchanno attho neyyo attho nīto attho anavajjo attho nikkileso attho vodāno attho paramattho attho"ti, te suttaṁ sūcetīti attho. Atha vā "attanā ca appiccho hotī"ti attatthaṁ, "appicchakathañca paresaṁ kattā hotī"ti paratthaṁ sūcetīti. Evaṁ "attanā ca pāṇātipātā paṭivirato hotī"ti[2] ādisuttāni yojetabbāni. Vinayābhidhammehi ca visesetvā suttasaddassa attho vattabbo, tasmā veneyyajjhāsayavasappavattāya desanāya attahitaparahitādīni sātisayaṁ pakāsitāni honti, na āṇādhammasabhāvavasappavattāyāti idameva **"atthānaṁ sūcanato suttan"**ti vuttaṁ.

Sutte ca āṇādhammasabhāvā veneyyajjhāsayaṁ anuvattanti, na vinayābhidhammesu viya veneyyajjhāsayo āṇādhammasabhāve anuvattati, tasmā veneyyānaṁ ekantahitapaṭilābhasaṁvattanikā suttantadesanā hotīti **"suvuttā cettha atthā"**ti-ādi vuttaṁ. **Pasavatī**ti

1. Khu 7. 138; Khu 8. 175 piṭṭhesu. 2. Aṁ 1. 411 piṭṭhe.

phalati. **"Suttāṇā"**ti etassa atthaṁ pakāsetuṁ **"suṭṭhu ca ne tāyatī"**ti vuttaṁ. Attatthaparatthādividhānesu ca suttassa pamāṇabhāvo tesañca saṅgāhakattaṁ yojetabbaṁ, tadatthappakāsane padhānattā suttassa itarehi visesanañca. **Etan**ti "atthānaṁ sūcanato"ti-ādikaṁ atthavacanaṁ. **Etassā**ti suttassa.

Abhikkamantīti ettha **abhi**-saddo kamanassa vuddhibhāvaṁ atirekattaṁ dīpeti. **Abhikkantenā**ti ca ettha kantiyā adhikattaṁ visesabhāvanti yuttaṁ kiriyāvisesakattā upasaggassa. **Abhiññātā, abhirājā, abhivinaye**ti ettha lakkhaṇapūjitaparicchinnesu ratti-ādīsu **abhi**-saddo vattatīti kathametaṁ yujjeyyāti? Lakkhaṇakaraṇañāṇapūjanaparicchedakiriyādīpanato tāhi ca kiriyāhi rattirājavinayānaṁ yuttattā. Bhāvanāpharaṇavuddhīhi **vuddhimanto. Ārammaṇādīhī**ti ārammaṇasampayuttakammadvārapaṭipadādīhi. **Avisiṭṭhan**ti aññamaññavisiṭṭhesu vinayasuttantābhidhammesu avisiṭṭhaṁ samānaṁ piṭakasaddanti attho. **Yathāvuttenevā**ti "evaṁ duvidhatthenā"ti-ādinā nayena.

Kathetabbānaṁ atthānaṁ desakāyattena āṇādividhinā atisajjanaṁ pabodhanaṁ **desanā.** Sāsitabbapuggalagatena yathāparādhādinā sāsitabbabhāvena anusāsanaṁ vinayanaṁ **sāsanaṁ.** Kathetabbassa saṁvarāsaṁvarādino atthassa kathanaṁ vacanapaṭibaddhakaraṇaṁ **kathā. Bheda**-saddo visuṁ visuṁ yojetabbo "desanābhedaṁ sāsanabhedaṁ kathābhedañca yathārahaṁ paridīpaye"ti. **Bhedan**ti nānattaṁ, nānākaraṇanti attho. Sikkhā ca pahānāni ca gambhīrabhāvo ca **sikkhāpahānagambhīrabhāvaṁ,** tañca **paridīpaye. Yan**ti pariyatti-ādiṁ. **Yathā**ti upārambhādihetu pariyāpuṇanādippakārehi.

Tīsupi cetesu ete dhammatthadesanāpaṭivedhāti ettha tanti-attho tantidesanā tanti-atthapaṭivedho ca tantivisayā hontīti vinayapiṭakādīnaṁ atthadesanāpaṭivedhādhārabhāvo yutto, piṭakāni pana tantiyoyevāti dhammādhārabhāvo kathaṁ yujjeyyāti? Tantisamudāyassa avayavatantiyā ādhārabhāvato, dhammādīnañca dukkhogāhabhāvato tehi vinayādayo gambhīrāti vinayādīnañca catubbidho gambhīrabhāvo vutto, tasmā "dhammādayo eva dukkhogāhattā gambhīrā,

na vinayādayo”ti na codetabbametaṁ. Tattha paṭivedhassa dukkarabhāvato dhammatthānaṁ, desanāñāṇassa dukkarabhāvato desanāya ca dukkhogāhabhāvo veditabbo. Paṭivedhassa pana uppādetuṁ asakkuṇeyyattā tabbisayañāṇuppattiyā ca dukkarabhāvato dukkhogāhatā veditabbā.

Hetumhi ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidāti etena vacanatthena dhammassa hetubhāvo kathaṁ ñātabboti? “Dhammapaṭisambhidā”ti etassa samāsapadassa avayavapadatthaṁ dassentena “hetumhi ñāṇan”ti vuttattā. “Dhamme paṭisambhidā”ti ettha hi “dhamme”ti etassa atthaṁ dassentena “hetumhī”ti vuttaṁ, “paṭisambhidā”ti etassa ca atthaṁ dassentena “ñāṇan”ti, tasmā hetudhammasaddā ekatthā ñāṇapaṭisambhidāsaddā cāti imamatthaṁ dassentena sādhito dhammassa hetubhāvo. Atthassa hetuphalabhāvo ca evameva daṭṭhabbo. **Yathādhamman**ti ettha **dhamma**-saddo hetuṁ hetuphalañca sabbaṁ gaṇhāti. Sabhāvavācako hesa, na pariyattihetubhāvavācako, tasmā **yathādhamman**ti yo yo avijjāsaṅkhārādidhammo, tasmiṁ tasminti attho. **Dhammābhilāpo**ti atthabyañjanako aviparītābhilāpo. Etena “tatra dhammaniruttābhilāpe ñāṇaṁ niruttipaṭisambhidā”ti[1] ettha vuttadhammaniruttiṁ dasseti. **Anulomādivasena vā kathanan**ti etena tassā dhammaniruttiyā abhilāpaṁ kathanaṁ tassa vacanassa pavattanaṁ dasseti. **Adhippāyo**ti etena “desanāti paññattī”ti etaṁ vacanaṁ dhammaniruttābhilāpaṁ sandhāya vuttaṁ, na tabbinimuttaṁ paññattiṁ sandhāyāti dasseti.

So ca lokiyalokuttaroti evaṁ vuttaṁ abhisamayaṁ yena pakārena abhisameti, yañca abhisameti, yo ca tassa sabhāvo, tehi pākaṭaṁ kātuṁ **“visayato asammohato ca atthādi-anurūpaṁ dhammādīsu avabodho”**ti āha. Tattha hi **visayato** atthādi-anurūpaṁ dhammādīsu avabodho avijjādidhammasaṅkhārādi-atthatadubhayapaññāpanārammaṇo lokiyo abhisamayo. **Asammohato** atthādi-anurūpaṁ dhammādīsu avabodho nibbānārammaṇo maggasampayutto yathāvuttadhammatthapaññattīsu sammohaviddhaṁsano lokuttaro abhisamayoti. Abhisamayato aññampi paṭivedhatthaṁ dassetuṁ **“tesaṁ tesaṁ vā”**ti-ādimāha.

---

1. Abhi 2. 307 piṭṭhe.

“Paṭivedhanaṁ paṭivedho”ti iminā hi vacanatthena abhisamayo, paṭivijjhīyatīti paṭivedhoti iminā taṁtaṁrūpādidhammānaṁ aviparītasabhāvo ca paṭivedhoti yujjati.

Yathāvuttehi dhammādīhi piṭakānaṁ gambhīrabhāvaṁ dassetuṁ **“idāni yasmā etesu piṭakesū”**ti-ādimāha. **Yo cetthā**ti etesu taṁtaṁpiṭakagatesu dhammādīsu yo paṭivedho etesu ca piṭakesu tesaṁ tesaṁ dhammānaṁ yo aviparītasabhāvoti yojetabbo. Dukkhogāhatā ca vuttanayeneva veditabbā. Ayaṁ panettha viseso “aviparītasabhāvasaṅkhāto paṭivedho dubbiññeyyatāya eva dukkhogāho”ti.

Yanti pariyattiduggahaṇaṁ sandhāya vuttaṁ. **Atthan**ti bhāsitatthaṁ payojanatthañca. **Na upaparikkhantī**ti na vicārenti. **Na nijjhānaṁ khamantī**ti nijjhānapaññaṁ na khamanti, nijjhāyitvā paññāya disvā rocetvā na gahetabbā hontīti adhippāyo. **Itī**ti evaṁ etāya pariyattiyā **vādappamokkhānisaṁsā** attano upari parehi āropitavādassa niggahassa pamokkhappayojanā hutvā dhammaṁ pariyāpuṇanti. **Vādappamokkho**ti vā nindāpamokkho. **Yassa catthāyā**ti yassa ca sīlādiparipūraṇassa anupādāvimokkhassa vā atthāya. **Dhammaṁ pariyāpuṇantī**ti ñāyena pariyāpuṇantīti adhippāyo. **Assā**ti assa dhammassa. **Nānubhontī**ti na vindanti. Tesaṁ te dhammā duggahitattā upārambhamānadappamakkhapalāsādihetubhāvena dīgharattaṁ ahitāya dukkhāya saṁvattanti. Bhaṇḍāgāre niyutto bhaṇḍāgāriko, bhaṇḍāgāriko viyāti bhaṇḍāgāriko, dhammaratanānupālako. Aññaṁ atthaṁ anapekkhitvā bhaṇḍāgārikasseva sato pariyatti **bhaṇḍāgārikapariyatti.**

Tāsaṁyevāti avadhāraṇaṁ pāpuṇitabbānaṁ chaḷabhiññācatupaṭisambhidānaṁ vinaye pabhedavacanābhāvaṁ sandhāya vuttaṁ. Verañjakaṇḍe hi tisso vijjāva vibhattāti. Dutiye **tāsaṁyevā**ti avadhāraṇaṁ catasso paṭisambhidā apekkhitvā kataṁ, na tisso vijjā. Tā hi chasu abhiññāsu antogadhāti sutte vibhattāyevāti. Ñatvā saṅgayhamānanti yojanā. **Tesan**ti tesaṁ piṭakānaṁ. **Sabbampī**ti sabbampi buddhavacanaṁ.

Atthānulomanāmato **anulomiko.** Anulomikattaṁyeva vibhāvetuṁ **“kasmā panā”**ti-ādi vuttaṁ. **Ekanikāyampī**ti ekasamūhampi.

Poṇikā ca cikkhallikā ca khattiyā, tesaṁ nivāso **poṇikanikāyo cikkhallikanikāyo** ca. Evaṁ dhammakkhandhato caturāsīti dhammakkhandhasahassānīti buddhavacanapiṭakādīni niṭṭhāpetvā anekacchariyapātubhāvapaṭimaṇḍitāya saṅgītiyā paṭhamabuddhavacanādiko sabbo vuttappabhedo aññopi uddānasaṅgahādibhedo saṅgītiyā ñāyatīti etassa dassanatthaṁ **"evametaṁ sabbampī"**ti-ādi āraddhaṁ. **Ayaṁ abhidhammo piṭakato abhidhammapiṭakan**ti-ādinā piṭakādibhāvadassaneneva majjhimabuddhavacanabhāvo tathāgatassa ca ādito ābhidhammikabhāvo dassitoti veditabbo.

Ettha siyā "yadi tathāgatabhāsitabhāvo abhidhammassa siddho siyā, majjhimabuddhavacanabhāvo ca siddho bhaveyya, so eva ca na siddho"ti tassa vinayādīhi buddhabhāsitabhāvaṁ sādhetuṁ vatthuṁ dassento **"taṁ dhārayantesu bhikkhūsū"**ti-ādimāha. **Sabbasāmayikaparisāyā**ti sabbanikāyikaparisāya pañcapi nikāye pariyāpuṇantiyā. **Na uggahitan**ti sakalassa vinayapiṭakassa anuggahitattā āha. **Vinayamattaṁ uggahitan**ti vibhaṅgadvayassa uggahitattā āha. Vinayaṁ avivaṇṇetukāmatāya "abhidhammaṁ pariyāpuṇassū"ti bhaṇantassa anāpattiṁ, abhidhamme anokāsakataṁ bhikkhuṁ pañhaṁ pucchantiyā pācittiyañca vadantena bhagavatā abhidhammassa buddhabhāsitabhāvo dīpito buddhabhāsitehi suttādīhi saha vacanato, bāhirakabhāsitesu ca īdisassa vacanassa abhāvā.

Itopi balavataraṁ ābhidhammikassa sādhukāradānena vicikicchāvicchedassa katattā. Kammato aññaṁ kammaṁ **kammantaraṁ,** taṁ kāmāvacarādiṁ rūpāvacarādibhāvena, kaṇhavipākādiṁ sukkavipākādibhāvena kathento āloḷeti.

Jinacakketi jinasāsane. **Visaṁvādetī**ti vippalambheti. **Bhedakaravatthūsu ekasmin**ti "bhāsitaṁ lapitaṁ tathāgatena abhāsitaṁ alapitaṁ tathāgatenāti dīpetī"ti ekasmiṁ sandissati. **Uttaripi evaṁ vattabbo -pa- na aññesaṁ visayo -pa- nidānakiccaṁ nāma natthī**ti apākaṭānaṁ kāladesadesakaparisānaṁ pākaṭabhāvakaraṇatthaṁ tadupadesasahitena nidānena bhavitabbaṁ, aññesaṁ avisayattā desako pākaṭo, okkantikālādīnaṁ pākaṭatthā kālo ca, devaloke desitabhāvassa pākaṭattā desaparisā ca pākaṭāti kiṁ nidānakiccaṁ siyāti.

Yattha khandhādayo nippadesena vibhattā, so abhidhammo nāma, tasmā tassa nidānena khandhādīnaṁ nippadesatopi paṭividdhaṭṭhānena bhavitabbanti adhippāyena thero **"mahābodhinidāno abhidhammo"**ti dasseti. "So evaṁ pajānāmi sammādiṭṭhipaccayāpi vedayitan"ti[1] ādinā nayena paccayādīhi vedanaṁ upaparikkhanto khandhādipadesānaṁ vedanākkhandhādīnaṁ vasena vihāsi. **Dhamme**ti kusalādi-araṇante.

Dhammaṁ parivattentotisāṭṭhakathaṁ pāḷiṁ parivattento etaṁ paravādīcodanaṁ patvā **"ayaṁ paravādī"**ti-ādimāha. Amhādisesu nidānaṁ jānantesu paṭisaraṇesu vijjamānesu appaṭisaraṇo araññe kandanto viya nidānasabbhāve sakkhibhūtesupi amhesu vijjamānesu asakkhikaṁ aḍḍaṁ karonto viya hoti, nidānassa atthibhāvampi na jānāti, nanu etaṁ nidānanti kathento evamāha. **Ekamevā**ti desanānidānameva ajjhāsayānurūpena desitattā. **Dve nidānānī**ti adhigantabbadesetabbadhammānurūpena desitattā. Abhidhammādhigamassa mūlaṁ adhigamaṁ nidetīti **adhigamanidānaṁ. Bodhi-abhinīhārasaddhāyā**ti yāya saddhāya dīpaṅkaradasabalassa santike bodhiyā cittaṁ abhinīhari paṇidhānaṁ akāsi.

Sumedhakathāvaṇṇanā

Caturo ca asaṅkhiyeti[2] uddhaṁ ārohanavasena atikkamitvā amaraṁ nāma nagaraṁ ahosīti vacanasesayojanā kātabbā. **Dasahī**ti hatthi-assarathabherīsaṅkhamudiṅgavīṇāgītasammatāḷehi "asnātha pivatha khādathā"ti dasamena saddena. Te pana ekadesena dassetuṁ **"hatthisaddan"**ti-ādi vuttaṁ. **Hatthisaddan**ti karaṇatthe upayogo daṭṭhabbo. Bherīsaṅkharathānañca saddehi avivittanti vā ghositanti vā yojetabbaṁ. **Hatthisaddan**ti vā hatthisaddavantaṁ nagaraṁ. **Khādatha pivatha cevā**ti iti-saddo ñātatthattā appayutto daṭṭhabbo.

Sabbaṅgasampannaṁ uyyānapokkharaṇī-ādisampannattā. **Lakkhaṇe**ti itthilakkhaṇe purisalakkhaṇe ca. **Itihāse**ti porāṇe. **Sadhamme**ti attano tevijjadhamme ca yaññavidhi-ādike ca. **Pāramin**ti pārañāṇaṁ pārādhigamaṁ gato. **Cintesahan**ti cintesiṁ ahaṁ sumedhabhūtoti satthā vadati.

1. Saṁ 3. 11 piṭṭhe. 2. Buddhavaṁsa-Ṭṭha 86 piṭṭhādīsupi passitabbaṁ.

Atthi hehitīti so vijjamāno bhavissati. **Na hetuyeti** abhavituṁ. **Evamevāti** evamevaṁ. **Na gavesatīti** na gantuṁ esati na icchati nānugacchati vā. **Dhoveti** dhovante. **Serīti** sāyattiko. **Sayaṁvasīti** savaso. **Mahācorasamo viyāti** kāyasārāgavasena duccaritānesanehi kusalabhaṇḍacchedanā. **Nāthāti** nāthavanto. **Pañcadosavivajjitanti** evamādikassa attho kesuci aṭṭhakathāpotthakesu likhitoti katvā na vakkhāma.

Sāsaneti ettha tāpasasāsanaṁ jhānābhiññā ca. **Vasībhūtassa** sato. Mayi evaṁbhūte dīpaṅkaro jino uppajji. Sodheti jano. **Añjasaṁ vaṭumāyananti** pariyāyavacanehi maggameva vadati. **Mā naṁ akkamitthāti** ettha **nanti** padapūraṇamatte nipāto. **Ghātiyāmahanti** ettha ca **a**-iti ca **haṁ**-iti ca nipātā, **ahaṁ**-iti vā eko nipāto sānunāsiko kato. **Āhutīnanti** dakkhiṇāhutīnaṁ. **Manti** mama, maṁ vā abravi.

Kappe atikkamitvā vuttepi bodhimhi mātādisaṁkittane saṅgaṇhituṁ **"bodhi tassa bhagavato"**ti-ādimāha. **Sukhenāti** uttamena sukhena. **Asamoti** tāpasehi asamo. Abhiññāsukhatopi visiṭṭhaṁ **īdisaṁ** buddhattabyākaraṇajaṁ **sukhaṁ alabhiṁ. Yāti** yāni nimittāni. **Ābhujatīti** āvattati. **Abhiravantīti** saddaṁ karonti. **Chuddhāti** nikkhantā. **Nuddhaṁsatīti** na uddhaṁ gacchati. **Ubhayanti** ubhayavacanaṁ. **Dhuvasassatanti** ekantasassataṁ, aviparītamevāti attho. **Āpannasattānanti** gabbhinīnaṁ. **Yāvatā** dasa disā, tattha. **Dhammadhātuyāti** dhammadhātuyaṁ, sabbesu dhammesu vicināmīti attho.

Yassa sampuṇṇo, taṁ **vamateva** udakaṁ nissesaṁ. **Eteti** ekissāpi dānapāramitāya anekappakāratāya bahuvacananiddeso kato. **Paṭilaggitaṁ** rakkhatīti vacanaseso, bhummatthe vā upayogo. **Catūsu bhūmīsūti** pātimokkhādīsu saṁvarabhūmīsu. **Advejjhamānasoti** kadāci khamanaṁ kadāci akkhamanaṁ, kassaci khamanaṁ kassaci akkhamananti evaṁ dvedhābhāvaṁ anāpannamānaso hutvā. Saccassa vīthi nāma diṭṭhādi ca adiṭṭhādi ca yathābhūtaṁva vatthu. **Adhiṭṭhānanti** kusalasamādānādhiṭṭhānaṁ, samādinnesu kusalesu acalatā adhiṭṭhānaṁ nāma. **Pathaviyā upekkhanaṁ** nāma vikārānāpatti. **Aññatrāti** aññaṁ. **Sabhāvarasalakkhaṇeti** ettha **bhāvoti** aviparītatā vijjamānatā, saha bhāvena sabhāvo, aviparīto attano

bodhiparipācanakiccasaṅkhāto raso, anavajjavatthupariccāgādisaṅkhātaṁ lakkhaṇañca **sabhāvarasalakkhaṇaṁ,** tato **sammasato. Dhammatejenā**ti ñāṇatejena. **Calatā**ti calatāya kampanatāya. **Sesī**ti sayi. **Mā bhāthā**ti mā bhāyittha. **Sabbītiyo**ti sabbā ītiyo upaddavā taṁ vivajjantu.

Sumedhakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Pavacchatīti deti. **Yogenā**ti upāyena. **Samiṁsū**ti sannipatiṁsu. **Appattamānasā**ti appatta-arahattā bhikkhū varahitā bhavanti. **Rittā**ti suññā antarahitā. **Sālakalyāṇī** nāma eko rukkho. Buddhacakkavattikāleyeva kira ekāheneva uppajjati.

Liṅgasampattīti purisaliṅgatā. **Hetū**ti tihetukapaṭisandhitā. **Guṇasampattī**ti abhiññāsamāpattilābhitā. **Adhikāro**ti buddhānaṁ sakkārakaraṇaṁ. **Chandatā**ti buddhattappattiyaṁ chandasamāyogo. **Sabbaṅgasampannā**ti aṭṭhaṅgāni samodhānetvā katapaṇidhānā. **Pakkhikā**ti pīṭhasappikā. **Paṇḍakā**ti ubhayaliṅgarahitā. Bodhisattā ca brahmalokūpapattipaṭhamakappikesu kālesu ubhayaliṅgarahitā honti, na pana paṇḍakapariyāpannāti etamatthaṁ dassetuṁ "**pariyāpannā na bhavantī**"ti vuttaṁ, yathāvuttesu vā dosesu sabbesu **pariyāpannā na bhavanti,** bodhisattesu vā pariyāpannā tadantogadhā, paricchinnasaṁsārattā vā pariyāpannā bodhisattā ubhatobyañjanapaṇḍakā na bhavantīti attho. **Sabbattha suddhagocarā** yasmā, tasmā **micchādiṭṭhiṁ na sevanti. Micchādiṭṭhin**ti natthikāhetukākiriyadiṭṭhiṁ. **Bhavābhave**ti khuddake ceva mahante ca bhave. **Bhojaputte**ti luddake. **Laganan**ti saṅgo. **Aññathā**ti līnatā. **Gāmaṇḍalā**ti gāmadārakā. **Rūpan**ti vippakāraṁ. Ayaṁ tāva nidānakathā yāya abhidhammassa buddhabhāsitatāsiddhīti atthayojanā kātabbā.

Nidānakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Cittuppādakaṇḍa

Tikamātikāpadavaṇṇanā

Idāni paṭiññātakathaṁ kātuṁ **“idāni iti me -pa- kathanokāso sampatto”**ti-ādimāha. **Ito paṭṭhāyā**ti kusaladhammapadato paṭṭhāya.

1. **Sabbapadehi laddhanāmo**ti tīsupi padesu vedanāsaddassa vijjamānattā tena laddhanāmo sabbapadehi laddhanāmo hoti. Nanu sukhāya vedanāya sampayuttā dhammāti cattāri padāni, evaṁ sesesupīti dvādasetāni padāni, na tīṇīti vedanāsaddassa padattayāvayavattaṁ sandhāya “sabbapadehī”ti vucceyya, na yuttaṁ. “Vedanāyā”ti hi visuṁ padaṁ na kassaci padassa avayavo hoti, nāpi sukhādipadabhāvaṁ bhajatīti tena laddhanāmo kathaṁ sabbapadehi laddhanāmo siyāti? Adhippetappakāratthagamakassa padasamudāyassa padattā. Pajjati avabujjhīyati etenāti hi padaṁ, “sukhāya vedanāya sampayuttā dhammā”ti etena ca padasamudāyena yathādhippeto attho samatto viññāyati, tasmā so padasamudāyo “padan”ti vuccati. Evaṁ itarepi veditabbā. Tasmā tesaṁ tiṇṇaṁ samudāyānaṁ avayavena laddhanāmo sabbapadehi laddhanāmoti yutto.

Ganthato ca atthato cāti ettha hetupadasahetukapadādīhi sambandhattā ganthato ca hetu-atthasahetukatthādīhi sambandhattā atthato ca aññamaññasambandho veditabbo. Sahetukahetusampayuttadukā hi hetuduke hetūhi sambandhattā hetudukasambandhā, hetusahetukaduko hetudukasahetukadukasambandho ubhayekapadavasena. Tathā hetuhetusampayuttaduko hetudukahetusampayuttadukasambandho, nahetusahetukaduko ekadvipadavasena hetudukasahetukadukasambandhoti. **Kaṇṇikā viyā**ti pupphamayakaṇṇikā viya. **Ghaṭā viyā**ti pupphahatthakādīsu pupphādīnaṁ samūho viya. Kaṇṇikāghaṭādīsu hi pupphādīni vaṇṭādīhi aññamaññasambandhāni hontīti tathāsambandhatā etesaṁ dukānaṁ vuttā. **Dukasāmaññato**ti aññehi hetudukādīhi dukavasena samānabhāvā. **Aññehī**ti sārammaṇadukādīhi. Asaṅgahito padeso yesaṁ atthi, te **sappadesā**. Yesaṁ pana natthi, te **nippadesā.**

“Kacci nu bhoto kusalan”ti evaṁ pucchitamevatthaṁ pākaṭaṁ katvā pucchituṁ “kacci bhoto anāmayan”ti vuttaṁ, tasmā kusalasaddo anāmayattho hoti. **Bāhitikasutte**[1] bhagavato kāyasamācārādayo vaṇṇentena dhammabhaṇḍāgārikena “yo kho mahārāja kāyasamācāro anavajjo”ti kusalo kāyasamācāro vutto. Na hi bhagavato sukhavipākaṁ kammaṁ atthīti sabbasāvajjarahitā kāyasamācārādayo kusalāti vuttā. **Kusalesu dhammesū**ti ca bodhipakkhiyadhammā “kusalā”ti vuttā. Te ca vipassanāmaggaphalasampayuttā na ekantena sukhavipākāyevāti anavajjattho kusalasaddo. **Aṅgapaccaṅgānan**ti kusalasaddayogena bhummatthe sāmivacanaṁ, aṅgapaccaṅgānaṁ vā nāmakiriyāpayojanādīsūti attho. **Naccagītassā**ti ca sāmivacanaṁ bhummatthe, naccagītassa visesesūti vā yojetabbaṁ. Kusalānaṁ dhammānaṁ samādānahetu evamidaṁ puññaṁ pavaḍḍhatīti puññavipākanibbattakakammaṁ “kusalan”ti vuttaṁ. **Dhammā hontī**ti suññadhammattā sabhāvamattā hontīti attho. Evaṁ **dhammesu dhammānupassī**ti etthāpi suññatattho dhammasaddo daṭṭhabbo.

Salayanti -pa- viddhaṁsentīti ettha purimassa purimassa pacchimaṁ pacchimaṁ atthavacanaṁ. Atha vā salanassa atthadīpanāni calanādīni tīṇi tadaṅgappahānādīhi yojetabbāni. Appahīnabhāvena santāne sayamānā akusalā dhammā rāgādi-asucisampayogato nānāvidhadukkhahetuto ca **kucchitena ākārena sayanti.** Ñāṇavippayuttānampi ñāṇaṁ upanissayapaccayo hotīti sabbepi kusalā dhammā **kusena** ñāṇena pavattetabbāti **kusalā.** Uppannaṁsānuppannaṁsabhāgesu saṅgahitattā **ubhayabhāgagataṁ saṁkilesapakkhaṁ** pahānānuppādanehi **lunanti** sammappadhānadvayaṁ viya.

Sattādigāhakānaṁ cittānaṁ gocarā sattādayo viya paññāya upaparikkhiyamānā na nissabhāvā, kintu attano sabhāvaṁ dhārentīti **dhammā.** Na ca dhāriyamānasabhāvā añño dhammo nāma atthi. Na hi ruppanādīhi aññe rūpādayo, kakkhaḷādīhi ca aññe pathavī-ādayo dhammā vijjantīti. Aññathā pana avabodhetuṁ na sakkāti nāmavasena viññātāviññāte sabhāvadhamme aññe viya katvā “attano sabhāvaṁ

1. Ma 2. 318 piṭṭhe.

dhārentī"ti vuttaṁ. Sappaccayadhammesu visesaṁ dassento **"dhārīyanti vā paccayehī"**ti āha. **Dhārīyantī**ti upadhārīyanti, lakkhīyantīti attho.

Akusalāti kusalapaṭisedhanamattaṁ kusalābhāvamattavacanaṁ tadaññamattavacanaṁ vā etaṁ na hoti, kintu tappaṭipakkhavacananti dassetuṁ **"mittapaṭipakkhā amittā viyā"**ti-ādi vuttaṁ. Tappaṭipakkhavacanatā ca abyākatatatiyarāsivacanena viññāyati. Yadi hi kusalābhāvamattavacanaṁ akusalasaddo, tena na koci dhammo vuttoti abyākatavacaneneva ca tatiyo rāsi vutto na siyā, kusalā ceva dhammā abyākatā cāti dukovāyaṁ āpajjati, na tiko, evañca sati akusalavacanena na koci attho. Atha siyā, "anabyākatā"ti ca vattabbaṁ siyā kusalānaṁ viya abyākatānañca abhāvamattasambhavā, tasmā abhāvamattavacane abyākatabhāvamattaṁ viya kusalābhāvamattaṁ akusalaṁ na koci rāsīti "abyākatā"ti tatiyo rāsi na siyā. Tatiyarāsibhāvena ca abyākatā vuttāti akusalo ca eko rāsīti viññāyati. Tasmā nābhāvavacanatā[1], sabhāvadhāraṇādi-atthena dhammasaddena samānādhikaraṇabhāvato ca akusalasaddassa kusalābhāvamattavacanatā na hoti, nāpi tadaññamattavacanatā tatiyarāsivacanato eva. Yadi hi kusalehi aññe akusalā cetasikehi aññe acetasikā viya, kusalākusalavacanehi sabbesaṁ dhammānaṁ saṅgahitattā asaṅgahitassa tatiyarāsissa abhāvā cetasikaduko viya ayañca duko vattabbo siyā "kusalā dhammā akusalā dhammā"ti, na "abyākatā"ti tatiyo rāsi vattabbo, vutto ca so, tasmā na tadaññamattavacanaṁ akusalasaddo, pārisesena tappaṭipakkhesu a-kārassa payogadassanato loke "amittā"ti sāsane "alobho"ti idhāpi tappaṭipakkhavacanatā akusalasaddassa siddhā, tattha niruḷhattā ca na itaravacanatā, tappaṭipakkhabhāvo ca viruddhasabhāvattā tappaheyyabhāvato ca veditabbo, na kusalavināsanato. Na hi kusalā akusalehi pahātabbā, mahābalavatāya pana kusalāyeva payoganipphāditā sadānusayite akusale tadaṅgavikkhambhanasamucchedavasena pajahantīti.

---

1. Nābhāvamattavacanatā (?)

Na byākatāti akathitā. Kathaṁ panete akathitā honti, nanu "sukhāya vedanāya sampayuttā"ti-ādīhi tikadukapadehi cakkhuviññāṇādivacanehi phassādivacanehi ca kathitāti? No na kathitā, tāni pana vacanāni idha anadhippetāni avuttattā ananuvattanato. Na hi "sukhāya vedanāya sampayuttā dhammā"ti-ādiṁ vatvā "abyākatā"ti vuttaṁ, tasmā na tāni idha anuvattantīti tabbacanīyabhāvena akathitatā na hoti kusalākusalavacanāni pana idha vuttattā anuvattantīti tabbacanīyabhāvena akathitatā ñāyatīti **"kusalākusalabhāvena akathitāti attho"**ti āha. **Na byākatā**ti vā avipākā, abyākatavacaneneva ca avipākatthā ñāyanti. Na hi bhagavato vacanaṁ ñāpakasādhanīyaṁ, āsayānusayacariyādikusalena bhagavatā yesaṁ avabodhanatthaṁ dhammā vuttā tesaṁ vacanānantaraṁ tadatthapaṭivedhato, pacchimehi pana yathā tesaṁ avabodhanatthaṁ bhagavatā taṁ taṁ vacanaṁ vuttaṁ, yathā ca tehi tadattho paṭividdho, taṁ sabbaṁ ācariye payirupāsitvā sutvā veditabbaṁ hoti, tasmā kāraṇaṁ avatvā **"kusalākusalabhāvena akathitāti attho"**ti āha. Yo ca vadeyya "akusalavipākabhāvena akathitattā, kusalā abyākatāti āpajjanti, kusalavipākabhāvena akathitattā akusalāpī"ti, sopi "aññāpakasādhanīyavacano bhagavā"ti nivāretabbo anuvattamānavacanavacanīyabhāvena akathitassa ca abyākatabhāvato. Na hi avipākavacanaṁ vuttaṁ kusalavacanañca avuttaṁ, yato avipākavacanassa adhikatabhāvo kusalassa ca tabbacanīyabhāvena akathitabhāvo siyā, tasmā na kusalānaṁ abyākatatā, evaṁ akusalāna-anabyākatabhāve yojanā kātabbā.

Atha vā **vi**-saddo virodhavacano, **ā**-saddo abhimukhabhāvappakāsano, tasmā attano paccayehi aññamaññavirodhābhimukhā katā, lakkhaṇavirodhato vināsakavināsitabbato cāti byākatā, kusalākusalā. Na byākatāti **abyākatā.** Te hi lakkhaṇato kusalākusalā viya viruddhā na honti. Na hi avipākatā dukkhavipākatā viya sukhavipākatāya sukhavipākatā viya ca dukkhavipākatāya sukhadukkhavipākatāhi virujjhatīti nāpi te kiñci pajahanti, na ca te kenaca pahātabbāti ayamettha attanomati.

Anavajjasukhavipākalakkhaṇāti ettha natthi etesaṁ avajjanti anavajjā, garahitabbabhāvarahitā niddosāti attho. Tena nesaṁ agarahitabbabhāvaṁ dasseti, na gārayhavirahamattaṁ. Aññepi atthi niddosā abyākatāti anavajjavacanamattena tesampi kusalatāpattidosaṁ disvā taṁ pariharituṁ sukhavipākavacanaṁ āha. Avajjapaṭipakkhā vā idha anavajjāti vuttā, na **bāhitikasutte**[1] viya paṭippassaddhāvajjā virahitāvajjamattā vā, tasmā anavajjavacanena avajjavināsanabhāvo dassito. Abyākatehi pana visiṭṭhaṁ kusalākusalānaṁ sādhāraṇaṁ savipākatālakkhaṇanti tasmiṁ lakkhaṇe visesadassanattaṁ sukhavipākavacanaṁ avoca. Siddho hi purimeneva akusalābyākatehi kusalānaṁ visesoti. Sukho vipāko etesanti sukhavipākā. Tena kusalākusalānaṁ sāmaññe vipākadhammabhāve sukhavipākavipaccanasabhāvaṁ dasseti, na tesaṁ sukhavipākasabbhāvameva. Anavajjā ca te sukhavipākā cāti anavajjasukhavipākā. Kusalā lakkhīyanti etenāti lakkhaṇaṁ, anavajjasukhavipākalakkhaṇaṁ etesanti **anavajjasukhavipākalakkhaṇā.** Nanu te eva kusalā anavajjasukhavipākā, kathaṁ te sayameva attano lakkhaṇaṁ hontīti? Viññātāviññātasaddatthabhāvena lakkhaṇalakkhitabbabhāvayuttito. Kusalasaddatthavasena hi aviññātā kusalā lakkhitabbā honti, anavajjasukhavipākasaddatthabhāvena viññātā lakkhaṇanti yuttametaṁ. Atha vā lakkhīyatīti lakkhaṇaṁ, sabhāvo. Anavajjasukhavipākā ca te lakkhaṇañcāti **anavajjasukhavipākalakkhaṇā,** anavajjasukhavipākā hutvā lakkhiyamānā sabhāvā kusalā nāmāti attho.

Atha vā anavajjavacanena anavajjattaṁ āha, sukhavipākavacanena sukhavipākattaṁ, tasmā anavajjañca sukhavipāko ca anavajjasukhavipākaṁ, taṁ lakkhaṇaṁ etesaṁ karaṇatthe ca kammatthe ca lakkhaṇasadde sabhāvabhūtanti **anavajjasukhavipākalakkhaṇā,** anavajjasukhavipākasabhāvena lakkhiyamānā taṁsabhāvavanto ca kusalāti vuttaṁ hoti. Tattha anavajjavacanena pavattisukhataṁ kusalānaṁ dasseti, sukhavipākavacanena vipākasukhataṁ. Purimañhi attano pavattisabhāvavasena lakkhaṇatāvacanaṁ, pacchimaṁ kālantare vipākuppādanasamatthatāyāti. Tathā purimena kusalānaṁ attasuddhiṁ

1. Ma 2. 318 piṭṭhe.

dasseti, pacchimena visuddhavipākataṁ. Purimena ca kusalaṁ akusalasabhāvato nivatteti, pacchimena abyākatasabhāvato savipākattadīpakattā pacchimassa. Purimena vā vajjapaṭipakkhabhāvadassanato kiccaṭṭhena rasena akusalaviddhaṁsanarasataṁ dīpeti, pacchimena sampatti-atthena iṭṭhavipākarasataṁ. Purimena ca upaṭṭhānākāraṭṭhena paccupaṭṭhānena vodānapaccupaṭṭhānataṁ dasseti, pacchimena phalatthena sukhavipākapaccupaṭṭhānataṁ. Purimena ca yonisomanasikāraṁ kusalānaṁ padaṭṭhānaṁ vibhāveti. Tato hi te anavajjā jātāti. Pacchimena kusalānaṁ aññesaṁ padaṭṭhānabhāvaṁ dasseti. Te hi sukhavipākassa kāraṇaṁ hontīti. Ettha ca sukhavipāka-sadde sukha-saddo iṭṭhapariyāyavacananti daṭṭhabbo. Iṭṭhacatukkhandhavipākā hi kusalā, na sukhavedanāvipākāva. Saṅkhāradukkhopasamasukhavipākatāya ca sambhavo eva natthi. Na hi taṁvipākoti. Yadi pana vipākasaddo phalapariyāyavacanaṁ, nissandavipākena iṭṭharūpenāpi sukhavipākatā yojetabbā.

Sāvajjadukkhavipākalakkhaṇāti ettha ca vuttavidhi-anusārena attho ca yojanā ca yathāsambhavaṁ veditabbā. Vipākārahatā kusalākusalānaṁ lakkhaṇabhāvena vuttā, tabbhāvena akathitā abyākatā avipākārahasabhāvā hontīti āha **"avipākalakkhaṇā abyākatā"**ti. Yatheva hi sukhadukkhavipākārahā sukhadukkhavipākāti evaṁlakkhaṇatā kusalākusalānaṁ vuttā, evamidhāpi avipākārahā avipākāti evaṁlakkhaṇatā abyākatānaṁ vuttā. Tasmā "ahosi kammaṁ nāhosi kammavipāko na bhavissati kammavipāko natthi kammavipāko, atthi kammaṁ natthi kammavipāko na bhavissati kammavipāko, bhavissati kammaṁ na bhavissati kammavipāko"ti[1] evaṁpakārānaṁ kusalākusalānaṁ kusalākusalabhāvānāpatti abyākatabhāvāpatti vā na hoti. Na hi te sukhadukkhavipākārahā na honti vipākadhammattā, avipākārahā vā na honti avipākadhammattābhāvāti.

Kusalāti vā dhammāti vāti-ādīnīti kusaladhammapadāni dve, akusaladhammapadāni dve, abyākatadhammapadāni dveti. **Ekatthanānatthānī**ti visuṁ visuṁ dvinnaṁ dvinnaṁ aññamaññāpekkhaṁ ekatthanānatthataṁ codeti, na channaṁ. Dosamettha vattukāmo codako pucchatīti ñatvā ācariyo āha **"kiñcetthā"**ti.

1. Khu 9. 271 piṭṭhe.

Ettha ekatthanānatthatāyaṁ kiñci vattabbaṁ asamattā te codanā, avasiṭṭhaṁ tāva brūhīti vuttaṁ hoti. Yadi ekatthāni indasakkasaddānaṁ viya saddamatte eva bhedo, evaṁ kusaladhammasaddānaṁ, na attheti. Yathā "indo sakko"ti vutte "indo indo"ti vuttasadisaṁ hoti, evaṁ "kusalā dhammā"ti idaṁ vacanaṁ "kusalā kusalā"ti vuttasadisaṁ hoti. Evaṁ itaresupi "akusalā akusalā"ti vuttasadisatā "abyākatā abyākatā"ti vuttasadisatā ca yojetabbā. Atha nānatthāni, indakuverasaddānaṁ viya saddato atthato ca kusaladhammasaddānaṁ bhedo, tathā akusaladhammasaddādīnanti chahi padehi catūhi padehi ca cha cattāro ca atthā bhinnā vuttāti kusalattikādīnaṁ kusalachakkādibhāvo, hetudukādīnañca hetucatukkādibhāvo āpajjatīti?.

Nanu tiṇṇaṁ dhammasaddānaṁ tiṇṇaṁ indasaddānaṁ viya rūpābhedā atthābhedoti chakkabhāvo na bhavissati, tasmā evamidaṁ vattabbaṁ siyā "tikadukānaṁ catukkatikabhāvo āpajjatī"ti, na vattabbaṁ, tiṇṇaṁ dhammasaddānaṁ ekatthānaṁ tiṇṇaṁ indasaddānaṁ viya vacane payojanābhāvā vuttānaṁ tesaṁ māsasaddānaṁ viya abhinnarūpānañca atthabhedo upapajjatīti, evamapi yathā eko māsasaddo abhinnarūpo kālaṁ aparaṇṇavisesaṁ suvaṇṇamāsañca vadati, evaṁ dhammasaddopi eko bhinne atthe vattumarahatīti kālādīnaṁ māsapadatthatāya viya tabbacanīyabhinnatthānaṁ dhammapadatthatāya abhedoti catukkatikabhāvo eva āpajjatīti, nāpajjati ekassa saddassa jātiguṇakiriyābhinnānaṁ anabhidhānato. Na hi māsasaddo eko jātibhinnānaṁ kālādīnaṁ antarena sarūpekasesaṁ vācako hoti. Idha ca yadi sarūpekaseso kato siyā, dutiyo tatiyo ca dhammasaddo na vattabbo siyā, vutto ca so, tasmā kusalādi-saddā viya abhinnakusalādijātīsu rūpasāmaññepi māsa-saddā viya tayo vinivatta-aññajātīsu vattamānā tayo dve ca dhammasaddā āpannāti tikadukānaṁ chakkacatukkabhāvo eva āpajjatīti.

Padānañca asambandhoti kusaladhammapadānaṁ aññamaññaṁ tathā akusaladhammapadānaṁ abyākatadhammapadānañca asambandho āpajjatīti attho. Dvinnaṁ dvinnañhi icchito sambandho, na sabbesaṁ channaṁ catunnaṁ vā aññamaññanti. Idaṁ pana kasmā codeti, nanu nānatthatte sati atthantaradassanatthaṁ vuccamānesu dhamma-saddesu

kusalākusalābyākata-saddānaṁ viya asambandho vutto yutto evāti? Saccametaṁ, asambandhaṁ pana siddhaṁ katvā purimacodanā katā "tikadukānaṁ chakkacatukkabhāvo āpajjatī"ti, idha pana taṁ asambandhaṁ sādhetuṁ idaṁ coditanti veditabbaṁ. Atha vā evamettha yojanā kātabbā— yadi pana chakkacatukkabhāvaṁ na icchasi, padānaṁ sambandhena bhavitabbaṁ yathāvuttanayena, so ca samānavibhattīnaṁ dvinnaṁ dvinnaṁ sambandho ekatthatte sati yujjeyya, tvaṁ pana nānatthataṁ vadasīti padānañca te asambandho āpajjati, neva nāpajjatīti. Niyamanattho **ca**-saddo. **Pubbāpara -pa- nippayojanāni nāma hontī**ti chakkacatukkabhāvaṁ anicchantassa, nānatthataṁ pana icchantassāti adhippāyo. Avassañca sambandho icchitabbo pubbāparavirodhāpattitoti dassetuṁ **"yāpi cesā"**ti-ādimāha. Pucchā hi padavipallāsakaraṇena dhammā eva kusalāti kusaladhamma-saddānaṁ idha uddiṭṭhānaṁ ekatthataṁ dīpeti, tava ca nānatthataṁ vadantassa neva hi dhammā kusalāti katvā tāyapi pucchāya virodho āpajjati, vuccati ca tathā sā pucchāti na nānatthatā yujjati.

Aparo nayoti "kusalā dhammā"ti-ādīnaṁ dvinnaṁ dvinnaṁ ekatthattameva tiṇṇaṁ dhammasaddānaṁ ekatthanānatthattehi codeti. **Tiṇṇaṁ dhammānaṁ ekattā**ti-ādimhi yathā tīhi inda-saddehi vuccamānānaṁ indatthānaṁ indabhāvena ekattā tato anaññesaṁ sakkapurindadasahassakkhasaddatthānaṁ ekattaṁ, evaṁ tiṇṇaṁ dhamma-saddatthānaṁ dhammabhāvena ekattā tato anaññesaṁ kusalākusalā byākata-saddatthānaṁ ekattaṁ āpajjatīti attho. **Dhammo nāma bhāvo**ti sabhāvadhāraṇādinā atthena dhammoti vutto, so ca sabhāvasseva hoti, nāsabhāvassāti iminā adhippāyena vadati. Hotu bhāvo, tato kinti? Yadi tiṇṇaṁ dhammasaddānaṁ nānatthatā, tīsu dhammesu yo koci eko dhammo bhāvo, tato anaññaṁ kusalaṁ akusalaṁ abyākataṁ vā ekekameva bhāvo. Bhāvabhūtā pana dhammā aññe dve abhāvā hontīti tehi anaññe kusalādīsu dve ye keci abhāvā. Yopi ca so eko dhammo bhāvoti gahito, sopi samānarūpesu tīsu dhammasaddesu ayameva bhāvattho hotīti niyamassa abhāvā aññassa bhāvatthatte sati abhāvo hotīti tato anaññassapi abhāvattaṁ āpannanti kusalādīnaṁ sabbesampi abhāvattāpatti hoti. Na hi indassa amanussatte tato anaññesaṁ sakkādīnaṁ manussattaṁ atthīti.

Nanu evamapi ekassa bhāvattaṁ vinā aññesaṁ abhāvattaṁ na sakkā vattuṁ, tattha ca ekeneva bhāvena bhavitabbanti niyamābhāvato tiṇṇampi bhāvatte siddhe tehi anaññesaṁ kusalādīnampi bhāvattaṁ siddhaṁ hotīti? Na hoti tiṇṇaṁ dhamma-saddānaṁ nānatthabhāvassa anuññātattā. Na hi tiṇṇaṁ bhāvatte nānatthatā atthi, anuññātā ca sā tayāti. Nanu tiṇṇaṁ dhammānaṁ abhāvattepi nānatthatā na siyāti? Mā hotu nānatthatā, tava pana nānatthataṁ paṭijānantassa "eso doso"ti vadāmi, na pana mayā nānatthatā ekatthatā vā anuññātāti kuto me virodho siyāti. Atha vā **abhāvattaṁ āpannehi dhammehi anaññe kusalādayopi abhāvā eva siyun**ti idaṁ vacanaṁ aniyamena ye keci dve dhammā abhāvattaṁ āpannā, tehi anaññesaṁ kusalādīsu yesaṁ kesañci dvinnaṁ kusalādīnaṁ abhāvattāpattiṁ sandhāya vuttaṁ ekassa bhāvattā. Yampi vuttaṁ **"tehi ca añño kusalaparopi abhāvo siyā"**ti, taṁ aniyamadassanatthaṁ vuttaṁ, na sabbesaṁ abhāvasādhanatthaṁ. Ayañhi tattha attho akusalaparassa vā abyākataparassa vā dhammassa bhāvatte sati tehi añño kusalaparopi abhāvo siyāti.

Sabbametaṁ akāraṇanti ettha kāraṇaṁ nāma yutti. Kusalakusalasaddānaṁ viya ekanta-ekatthataṁ, kusalarūpacakkhuma-saddānaṁ viya ekantanānatthatañca vikappetvā yāyaṁ punarutti chakkacatukkāpatti asambandhavirodhābhāvāpatti dosāropanayutti vuttā, sabbā sā ayutti, tathā ekatthanānatthatābhāvatoti vuttaṁ hoti. Yā yā anumati **yathānumati** anumatiyā anumatiyā vohārasiddhito. Anumatiyā anurūpaṁ vā **yathānumati,** yathā anumati pavattā, tathā tadanurūpaṁ vohārasiddhitoti attho. Anumati hi visesanavisesitabbābhāvato accantamabhinnesu katthaci kiriyāguṇādipariggahavisesena avivaṭasaddatthavivaraṇatthaṁ pavattā yathā "sakko indo purindado"ti. Katthaci accantaṁ bhinnesu yathā "dhavo khadiro palāso ca ānīyantū"ti. Katthaci visesanavisesitabbabhāvato bhedābhedavantesu seyyathāpi "nīluppalaṁ paṇḍitapuriso"ti, tāya tāya anumatiyā tadanurūpañca te te vohārā siddhā. Tasmā ihāpi kusaladhamma-saddānaṁ visesanavisesitabbabhāvato visesatthasāmaññatthapariggahena samāne atthe bhedābhedayutte pavatti

anumatāti tāya tāya anumatiyā tadanurūpañca siddho eso vohāro. Tasmā vuttaṁ "sabbametaṁ akāraṇan"ti.

Attano attano atthavisesaṁ tassa dīpentīti attanā pariggahitaṁ attanā vuccamānaṁ anavajjasukhavipākādikusalādibhāvaṁ dhamma-saddassa dīpenti tadatthassa tabbhāvadīpanavasenāti adhippāyo. Na hi dhammasaddo kusalādibhāvo hotīti. **Imināvā**ti "dhammasaddo pariyatti-ādīsu dissatī"ti-ādinā "attano sabhāvaṁ dhārentī"ti-ādinā ca nayena. So hi sabbattha samāno, na kusala-saddo ārogyādīsu dissatīti "kucchite salayantī"ti-ādiko, so ca visesanayo "ito paraṁ visesamattameva vakkhāmā"ti etena apanītoti daṭṭhabbo. Na hi kusalādivisesaṁ gahetvā pavattā sukhāya vedanāya sampayuttāti-ādayo visesāti.

2. **Sukhassa ca pahānā**ti ettha sukhindriyaṁ "sukhan"ti vuttaṁ, tañca sukhavedanāva hotīti **"sukhavedanāyaṁ dissatī"**ti vuttaṁ, na pana "tisso imā bhikkhave vedanā sukhā vedanā"ti-evamādīsu[1] sukha-saddo viya sukhavedanāsaddena samānatthattā. Ayañhi sukhindriyattho sukha-saddo kāyasukhanaṁ kāyānuggahaṁ sātavisesaṁ gahetvā pavatto, na pana sukhā vedanā "yaṁ kiñci vedanaṁ vedeti sukhaṁ vā[2], yo sukhaṁ dukkhato"ti-evamādīsu[3] sukha-saddo viya sātasāmaññaṁ gahetvā pavattoti. Yasmiṁ sati sukhahetūnaṁ pavatti, taṁ sukhamūlaṁ. Buddhuppāde ca kāmasamatikkamādike virāge ca sati sukhahetūnaṁ puññapassaddhi-ādīnaṁ pavatti hotīti taṁ **"sukhamūlaṁ sukhan"**ti vuttaṁ. Sukhassa ca ārammaṇattā **"rūpaṁ sukhan"**ti vuttaṁ. **Puññānī**ti yadidaṁ vacanaṁ, taṁ **sukhassa ca adhivacanaṁ** iṭṭhavipākassa adhivacanaṁ tadatthassa iṭṭhavipākavipaccanatoti attho. **Sukhapaccayānaṁ** rūpādīnaṁ iṭṭhānaṁ **ṭhānaṁ** okāso saggā nandanañcāti **"sukhā saggā sukhaṁ nandanan"**ti vuttaṁ. **Diṭṭhadhamme**ti imasmiṁ attabhāve. **Sukhavihārā**ti paṭhamajjhānavihārādī. Nīvaraṇādi byābādharahitattā **"abyābajjhā"**ti vuttā. Sabbasaṅkhāradukkhanibbāpanato taṁnirodhattā vā **"nibbānaṁ sukhan"**ti vuttaṁ. **Ādi**-saddena "adukkhamasukhaṁ santaṁ, sukhamicceva bhāsitan"ti adukkhamasukhe. "Dvepi mayā

---

1. Saṁ 2. 407, 409 piṭṭhesu. 2. Ma 1. 333 piṭṭhe. 3. Saṁ 2. 409 piṭṭhe.

ānanda vedanā vuttā pariyāyena sukhā vedanā dukkhā vedanā"ti[1] sukhopekkhāsu ca iṭṭhāsūti evamādīsu pavatti saṅgahitā.

Dukkhavatthūti dukkhassa okāso. Attano paccayehi uppajjamānampi hi taṁ dukkhaṁ jāti-ādīsu vijjamānesu tabbatthukaṁ hutvā uppajjati. **Dukkhapaccaye**ti dukkhahetumhi, dukkhassa janaketi attho. **Dukkhapaccayaṭṭhāne**ti dukkhajanakakammassa sahāyabhūtānaṁ aniṭṭharūpādipaccayānaṁ ṭhāne. Paccayasaddo hi janake janakasahāye ca pavattatīti. **Ādi**-saddena "yadaniccaṁ taṁ dukkhan"ti-ādinā[2] saṅkhāradukkhādīsu pavatti daṭṭhabbā. Sampayutte vatthuṁ ca karajakāyaṁ sukhayati laddhassāde anuggahite karotīti **sukhā.** Sukhāti vedanāsaddamapekkhitvā sukhabhāvamattassa appakāsanena napuṁsakaliṅgatā na katā. Sabhāvato saṅkappato ca yaṁ iṭṭhaṁ, tadanubhavanaṁ iṭṭhākārānubhavanaṁ vā **iṭṭhānubhavanaṁ.**

Samanti avisamaṁ. Samā ekībhāvūpagatā viya yuttā, samaṁ vā saha yuttāti yojetabbaṁ. **Ekuppādā**ti eko samāno uppādo etesanti **ekuppādā,** samānapaccayehi sahuppattikāti attho. Sahuppattikānaṁ rūpārūpānañca aññamaññasampayuttatā āpajjeyyāti **"ekanirodhā"**ti vuttaṁ, ye samānuppādā samānanirodhā ca, te sampayuttāti rūpārūpānaṁ aññamaññasampayogo nivārito hoti. Evamapi avinibbhogarūpānaṁ aññamaññasampayuttatā āpajjeyyāti **"ekavatthukā"**ti vuttaṁ, ye ekuppādā ekanirodhā ekavatthukā ca, te sampayuttāti. Evamapi avinibbhogarūpesu ekaṁ mahābhūtaṁ sesamahābhūtopādārūpānaṁ nissayapaccayo hotīti tena tāni ekavatthukānīti, cakkhādinissayabhūtāni vā bhūtāni ekaṁ vatthu etesu sannissitanti ekavatthukānīti kappentassa tesaṁ sampayuttatāpatti siyāti tannivāraṇatthaṁ **"ekārammaṇā"**ti vuttaṁ, ye ekuppādā -pa- ekārammaṇā ca honti, te sampayuttāti. Paṭilomato vā **ekārammaṇā**ti vutte ekavīthiyañca pañcaviññāṇasampaṭicchanānaṁ nānāvīthiyaṁ parasantāne ca ekasmiṁ ārammaṇe uppajjamānānaṁ bhinnavatthukānaṁ sampayuttatā āpajjeyyāti **"ekavatthukā"**ti vuttaṁ, ye ekavatthukā hutvā ekārammaṇā, te sampayuttāti. Evamapi sampaṭicchanasantīraṇādīnaṁ sampayuttatā āpajjeyyāti **"ekanirodhā"**ti vuttaṁ, ye

---

1. Saṁ 2. 423 piṭṭhe. 2. Saṁ 2. 19, 37, 68 piṭṭhādīsu.

ekanirodhā hutvā ekavatthukā ekārammaṇā, te sampayuttāti. Kiṁ pana nānuppādāpi evaṁ tividhalakkhaṇā honti, atha ekuppādā evāti vicāraṇāya ekuppādā eva evaṁ tividhalakkhaṇā hontīti dassanatthaṁ **"ekuppādā"**ti vuttaṁ.

3. **Vipakkabhāvamāpannānaṁ arūpadhammānan**ti yathā sālibījādīnaṁ phalāni taṁsadisāni nibbattāni vipakkāni nāma honti, vipākaniruttiñca labhanti, na mūlaṅkurapattakhandhanāḷāni, evaṁ kusalākusalānaṁ phalāni arūpadhammabhāvena sārammaṇabhāvena sukkakaṇhādibhāvena ca taṁsadisāni vipakkabhāvamāpannānīti vipākaniruttiṁ labhanti, na rūpadhammā kammanibbattāpi kammāsadisāti dassetuṁ vuttaṁ. **Jātijarāsabhāvā**ti jāyanajīraṇasabhāvā. **Vipākapakatikā**ti vipaccanapakatikā. Vipaccanasabhāvatā ca anupacchinnāvijjātaṇhāmānasantāne sabyāpāratā, tena abhiññādikusalānaṁ bhāvanāyapahātabbādi-akusalānañca vipākānuppādanepi vipākadhammatā siddhā hoti. **Vipakkabhāvan**ti cettha **bhāva**-saddena sabhāvo eva vutto. Taṁ yathāvuttaṁ vipakka-sabhāvaṁ dutiyassa vuttaṁ vipaccanasabhāvañca gahetvā **"ubhayasabhāvapaṭikkhepavasenā"**ti āha.

4. **Upetena ādinnā upādinnā.** Kiṁ pana taṁ upetaṁ, kena ca upetaṁ, kathañca upetaṁ, ke ca tena ādinnāti? Sati ca lokuttarānaṁ kesañci ārammaṇabhāve tannivattanatthaṁ upetasaddasambandhinā upayasaddena vuccamānāhi catubbidhupādānabhūtāhi taṇhādiṭṭhīhi upetaṁ, tehi ca ārammaṇakaraṇavasena upetaṁ, na samannāgamavasena. Sati ca sabbatebhūmakadhammānaṁ upādānārammaṇatte yehi vipākakaṭattārūpāni amhehi nibbattattā amhākaṁ etāni phalānīti gaṇhantehi viya ādinnāni, tāni tebhūmakakammāni kammabhāvena ekattaṁ upanetvā upetanti idha gahitāni. Tehi ca nibbattāni vipākakaṭattārūpāni upādinnā dhammāti sabbametaṁ dassetuṁ **"ārammaṇakaraṇavasenā"**ti-ādi vuttaṁ. Ayañca atthanayo yathāsambhavaṁ yojetabbo, na vacanānupubbenāti. Etthāha— yadi ārammaṇakaraṇavasena taṇhādiṭṭhīhi upetena ādinnā upādinnā, sabbatebhūmakadhammā ca taṇhādīnaṁ ārammaṇā honti, na ca upetasaddo kamme eva niruḷho, tena kammasseva gahaṇe kāraṇaṁ natthi, tasmā

sabbatebhūmakadhammapaccayuppannānaṁ avijjādihetūhi nibbattānaṁ saṅkhārādiphalānaṁ upādinnattaṁ āpajjati tesampi tehi phalabhāvena gahitattā. **Upa**-saddena ca upetatāmattaṁ jotitaṁ, na ārammaṇakaraṇaṁ samannāga-anivattakaṁ, **ādinna**-saddena ca gahitatāmattaṁ vuttaṁ, na kammasamuṭṭhānatāviseso. Tasmā sabbapaccayuppannānaṁ upādinnattaṁ āpajjatīti? Nāpajjati bodhaneyyajjhāsayavasena desanāpavattito. Yesañhi bodhanatthaṁ "upādinnā"ti etaṁ vuttaṁ, te teneva vacanena yathāvuttappakāre dhamme bujjhiṁsu, etarahi pana tāvatā bujjhituṁ asakkontena sutvā tadattho veditabboti esā atthavibhāvanā katā **"kammunā"**ti.

Ayaṁ pana aparo attho daṭṭhabbo—upasaddo upetaṁ dīpeti. Ayañhi upa-saddo samāse payujjamāno "atimālā"ti-ādīsu ati-saddo viya atikkamanaṁ sasādhanaṁ upagamanaṁ sasādhanaṁ vadati, upagamanañca upādāna-upayo, tena upagataṁ upetaṁ. Kiṁ pana tanti? Yaṁ asati upādāne na hoti, taṁ "upādānapaccayā bhavo"ti evaṁ vuttaṁ tebhūmakakammaṁ paccayabhāvena purimajātuppannena upādānena upagatattā "upetan"ti vuccati. Na hi koci anupaggamma anicchanto kammaṁ karotīti. Tena **upetena kammunā** punabbhavassa ādānaṁ hoti. Kammunā hi sāsavena sattā ādiyanti punabbhavaṁ, tasmā ādātabbabhāvena pākaṭo punabbhavo. So ca upapattibhavo tebhūmakavipākakaṭattārūpasaṅgaho "bhavapaccayā jātī"ti ettha jātivacane samavaruddhoti upādinnavacanena upapattibhavo vuccati, upapattibhavo ca tebhūmakavipākakaṭattārūpānīti dhātukathāyaṁ pakāsitametaṁ. Tasmā **upetena ādinnā**ti te eva dhammā vuccantīti siddho ayamatthoti. Upādinna-saddassa atthaṁ vatvā taṁ vissajjetvā upādāniya-saddassa visuṁ upādinnasaddānapekkhaṁ atthaṁ vattuṁ **"ārammaṇabhāvaṁ upagantvā"**ti-ādimāha. Tasmā eva avisesetvā **"upādānassa ārammaṇapaccayabhūtānametaṁ adhivacanan"**ti vuttaṁ. Taṁ pana upādāniyaṁ upādinnaṁ anupādinnanti duvidhaṁ. Tasmā taṁ visesanena dassento **"upādinnā ca te upādāniyā cā"**ti-ādimāha.

5. **Saṁkileso**ti dasa kilesavatthūni vuccanti. **Saṁkiliṭṭhā**ti tehi vibādhitā upatāpitā ca. Te pana yasmā saṁkilesasampayuttā ekuppādādīhi ninnānattā ekībhāvamiva gatā visādīhi viya sappi-ādayo

vidūsitā malīnā vibādhitā upatāpitā ca nāma honti, tasmā āha **"saṁkilesena samannāgatā saṁkiliṭṭhā"**ti. **Saṁkilesaṁ arahantī**ti saṁkilesassa ārammaṇabhāvena taṁ laddhuṁ arahantīti attho. **Ārammaṇabhāvānatikkamanato**ti etena saṁkilesānatikkamanameva dasseti, vatthayugikasuṅkasālikasaddānaṁ viya saṁkilesika-saddassa pavatti veditabbā.

6. Saha vitakkena hontīti vacanaseso yojetabbo avuccamānassapi bhavati-atthassa viññāyamānattā. **Mattā**ti pamāṇavācakaṁ ekaṁ padanti gahetvā **"vicārova mattā etesan"**ti attho vutto. Aññattha avippayogīsu vitakkavicāresu vicārova etesaṁ mattā, tato uddhaṁ vitakkena sampayogaṁ na gacchantīti attho. Ayamaparo attho—mattasaddo visesanivatti-attho. Savitakkasavicārā dhammā hi vitakkavisiṭṭhena vicārena savicārā, ete pana vicāramattena vitakkasaṅkhātavisesarahitena, tasmā **"vicāramattā"**ti vuccanti, vicāramattavantoti attho. Vicāramattavacanena avitakkatte siddhe avitakkānaṁ aññesampi atthibhāvajotanatthaṁ avitakkavacanaṁ. Avitakkā hi vicāramattā ca santi avicārā cāti nivattetabbā gahetabbā ca honti, tesu avuccamānesu nivattetabbagahetabbassa adassitattā vicāramattāva avitakkāti āpajjeyyāti. Visesanavisesitabbabhāvo pana yathākāmaṁ hotīti sāmaññena avitakkabhāvena saha vicāramattatāya dhammavisesanabhāvaṁ dassetuṁ **"avitakkavicāramattā"**ti padānukkamo kato.

Atha vā savicārā duvidhā savitakkā avitakkā ca, tesu avitakke nivattetuṁ ādipadaṁ vuttaṁ. Avicārā ca duvidhā savitakkā avitakkā ca, tesu savitakke nivattetuṁ tatiyapadaṁ vuttaṁ. Ye pana dvīhipi nivattitā avitakkā savitakkā ca savicārā avicārā ca, tesu aññataradassanaṁ vā kattabbaṁ siyā ubhayadassanaṁ vā. Ubhayadassane kariyamāne yadi "savitakkasavicārā"ti vucceyya, ādipadatthatāva āpajjati. Atha "avitakka-avicārā"ti vucceyya, antapadatthatā. Atha pana "avitakkasavicārā savitakka-avicārā"ti vucceyya, ajjhattabahiddhānaṁ viya atthantarābhāvo vā saṅkāradoso vā ekasseva savitakkāvitakkatāsavicārāvicāratāvirodho vā āpajjeyya,

tasmā aññataradassanena itarampi pakāsetuṁ avitakkavacanena dvippakāresu vattabbesu savitakka-avicāre nivattetvā avitakkasavicāre dassento āha **“avitakkavicāramattā”**ti. Atha vā vitakkābhāvena ete vicāramattā, na vicārato aññassa kassaci dhammassa abhāvāti dassetuṁ avitakkavacanena vicāramattā visesitā.

7. **Upekkhatī**ti vedayamānāpi majjhattavedanā sukhākāre dukkhākāre ca udāsinā hotīti attho. Atha vā upetā yuttā sukhadukkhānaṁ aviruddhā ikkhā anubhavanaṁ **upekkhā. Visesadassanavasenā**ti nānattadassanavasena. Yadi hi pītisahagatā eva sukhasahagatā siyuṁ, “pītisahagatā”ti eteneva siddhattā “sukhasahagatā”ti idaṁ na vattabbaṁ siyā, “sukhasahagatā”ti vā vuccamāne “pītisahagatā”ti na vattabbaṁ, tato tikaṁ pūrentena dukkhasahagatapadaṁ vattabbaṁ siyā, evañca sati “vedanāttiko evāyan”ti vuttavacanaṁ āpajjati, tasmā “pītisahagatā”ti vatvā “sukhasahagatā”ti vadanto pītivippayuttampi sukhaṁ atthīti tatiyajjhānakāyaviññāṇasampayuttaṁ sukhaṁ sappītikasukhato bhinnaṁ katvā dassetīti adhippāyo. Atha vā pītisukhānaṁ dubbiññeyyanānattānaṁ nānattadassanatthaṁ ayaṁ tiko vutto. “Pītisahagatā”ti ettha hi sukhekadeso saṅgahito, na pīti. “Sukhasahagatā”ti ettha pīti saṅgahitā, na sukhaṁ. Pītivippayuttasukhasahagatā ca purimena asaṅgahitā pacchimena saṅgahitāti siddho pītisukhānaṁ visesoti.

8. **Nibbānaṁ dassanato**ti nibbānārammaṇataṁ sandhāyāha. Atha vā dhammacakkhu punappunaṁ nibbattanena bhāvanābhāvaṁ appattaṁ dassanaṁ nāma, dhammacakkhu ca pariññādikiccakaraṇena catusaccadhammadassanaṁ tadatisayo, tasmā natthettha gotrabhussa dassanabhāvāpattīti. **Ubhayapaṭikkhepavasenā**ti dvīhi padehi vuttadhammapaṭikkhepavasena, na pahāyakapaṭikkhepavasena. Tathā hi sati dassanabhāvanāhi añño samucchedavasena pahāyako atthi, tena pahātabbā neva dassanena na bhāvanāya pahātabbāti ayamattho āpajjati, na ca añño pahāyako atthi aññehi vikkhambhitānañca punappavattisabbhāvā, nāpi pahātabbā tatiyapadena saṅgayhanti,

kintu appahātabbā evāti. Tasmā pahātabbapadaṁ paccekaṁ yojetvā neva dassanena pahātabbā na bhāvanāya pahātabbāti dassanena bhāvanāya pahātabbehi aññe gahitāti veditabbā.

9. **Evamatthaṁ aggahetvā**ti atthāyuttito ca saddāyuttito ca aggahetabbataṁ dasseti. Dassanabhāvanāhi appahātabbahetumattesu hi gayhamānesu ahetukā asaṅgahitāti yathādhippetassa atthassa aparipuṇṇattā atthāyutti, pahātabbasaddassa niccasāpekkhatte ca sati na sambandhīsaddato pahāyakato aññaṁ paṭisedhaṁ apekkhamānassa hetusaddena samāso upapajjatīti saddāyutti ca veditabbā. **Evamattho gahetabbo**ti pahātabba-saddaṁ paṭisedhena ayojetvā yesaṁ aññapadatthe samāso, tabbisesanaṁ atthīti idaṁ paṭisedhena yojetvā dassanabhāvanāhi pahātabbo hetu etesaṁ nevatthīti attho gahetabboti vuttaṁ hoti. Evañca sati yathādhippetattho sabbo saṅgahitoti. Atthāyutti mā hotu, saddo pana idhāpi na yutto. Ekantayogīnaṁ atthi-saddameva hi apekkhamānānaṁ ubhinnaṁ pahātabbahetu-saddānaṁ samāso yutto, na paṭisedhaṁ apekkhamānānanti, tasmā gahetabbatthadassanamattaṁ etaṁ kataṁ, saddo pana yathā yujjati, tathā yojetabbo. Evaṁ pana yujjati—pahātabbo hetu etesaṁ atthīti pahātabbahetukā. Kena pahātabboti? Dassanena bhāvanāya ca tayidaṁ pahātabbahetukapadaṁ dassanabhāvanāpadehi visuṁ visuṁ yojetvā tehi yuttena ye dassanena pahātabbahetukā neva honti, bhāvanāya pahātabbahetukā ca na hontīti paṭisedhañca visuṁ visuṁ yojetvā te neva dassanena na bhāvanāya pahātabbahetukāti vuccanti. Nevavipākanavipākadhammadhammavacanaṁ viya hi purimapadadvayasaṅgahitadhammapaṭisedhanena tadaññadhammanidassanametaṁ hoti, na ahetukapadaṁ viya hetuvirahappakāsanenāti. Evañca katvā dve paṭisedhā yuttā honti.

Hetuyeva hi tesaṁ natthi, yo dassanabhāvanāhi pahātabbo siyāti purimasmiñhi atthe hetūnaṁ dassanabhāvanāhi ahātabbatā paṭikkhittā, paṭikkhepo ca pahātabbāsaṅkāsabbhāve hoti, pahātabbāsaṅkā ca hetumhi sati siyā, tesaṁ pana ahetukānaṁ hetu yeva natthi, yo dassanabhāvanāhi pahātabbo siyā, tadabhāvā

pahātabbāsaṅkā natthīti taṁnivāraṇattho paṭikkhepo na sambhavati, tasmā "neva dassanena na bhāvanāya pahātabbo hetu etesan"ti evaṁ ahetukānaṁ gahaṇaṁ na bhaveyyāti attho. Atha vā **itarathā hi ahetukānaṁ aggahaṇaṁ bhaveyyā**ti atthassa pākaṭattā na kāraṇasādhanīyo esoti gahetabbatthasseva kāraṇaṁ vadanto **"hetuyeva hi tesaṁ natthī"**ti-ādimāha. Tesañhi nevadassanena na bhāvanāyapahātabbahetukapadavacanīyānaṁ yo dassanabhāvanāhi pahātabbo siyā, so evaṁpakāro hetu natthi. Te hi anekappakārā sahetukā ahetukā cāti, tasmā nevadassanena na bhāvanāya pahātabbo hetu etesaṁ atthīti ayamattho gahetabboti attho.

10. **Taṁ ārammaṇaṁ katvā**ti idaṁ catukiccasādhanavasena ārammaṇakaraṇaṁ sandhāya vuttanti veditabbaṁ. Aññathā gotrabhuphalapaccavekkhaṇādīnampi apacayagāmitā āpajjeyyāti. Atha vā hetubhāvena apacayaṁ nibbānaṁ gacchantīti **apacayagāmino.** Nibbānassa hi anibbattaniyattepi samudayappahānasamudayanirodhānaṁ adhigama-adhigantabbabhāvato hetuhetuphalabhāvo magganibbānānaṁ yujjati. Yathāha "dukkhanirodhe ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā, dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā"ti[1]. **Attho**ti hi hetuphalaṁ. **Dhammo**ti hetūti. Purimapacchimānaṁ purime sasampayuttā vuttā, pacchime kevalā. Purime viya pana pacchime atthepi ariyamaggasīsena sabbalokuttarakusalacittuppādā gahetabbā. Dutiye atthavikappe "ācayaṁ gāmino"ti vattabbe anunāsikalopo katoti daṭṭhabbo. Ācinantīti vā ācayā, ācayā hutvā gacchanti pavattantītipi attho daṭṭhabbo.

11. Satta pana sekkhā sikkhanasīlāti sekkhā, tesaṁ imeti **sekkhā**, aññāsādhāraṇā maggaphalattayadhammā. **Sayameva sikkhantī**ti sikkhanasīlānametaṁ nidassanaṁ. Ye hi dhammā sikkhanti, te sikkhanasīlā hontīti. Akkharattho pana sikkhā etesaṁ sīlanti sekkhāti. **Na sekkhā**ti yattha sekkhabhāvāsaṅkā atthi, tatthāyaṁ paṭisedhoti

---

1. Abhi 2. 307 piṭṭhe.

lokiyanibbānesu asekkhabhāvānāpatti daṭṭhabbā. Sīlasamādhipaññāsaṅkhātā hi sikkhā attano paṭipakkhakilesehi vippamuttā parisuddhā upakkilesānaṁ ārammaṇabhāvampi anupagamanato etā sikkhāti vattuṁ yuttā aṭṭhasu maggaphalesu vijjanti, tasmā catumaggaheṭṭhimaphalattayadhammā viya arahattaphaladhammāpi tāsu sikkhāsu jātāti ca, taṁsikkhāsamaṅgino arahato itaresaṁ viya sekkhatte sati sekkhassa eteti ca, sikkhā sīlaṁ etesanti ca sekkhāti āsaṅkitabbā siyunti tadāsaṅkānivattanatthaṁ "asekkhā"ti yathāvuttasekkhabhāvapaṭisedho kato. Arahattaphale hi pavattamānā sikkhā pariniṭṭhitasikkhākiccattā na sikkhākiccaṁ karonti, kevalaṁ sikkhāphalabhāveneva pavattanti, tasmā tā na sikkhāvacanaṁ arahanti, nāpi taṁsamaṅgino sekkhavacanaṁ, na ca taṁsampayuttā sikkhanasīlāti sikkhāsu jātāti-ādi-atthehi aggaphaladhammā sekkhā na honti, heṭṭhimaphalesu pana sikkhā sakadāgāmimaggavipassanādīnaṁ upanissayabhāvato sikkhākiccaṁ karontīti sikkhāvacanaṁ arahanti, taṁsamaṅgino ca sekkhavacanaṁ, taṁsampayuttā ca sikkhanasīlavuttīti tattha dhammā yathāvuttehi atthehi sekkhā honti eva.

Sekkhāti vā apariyositasikkhā dassitā. Anantarameva "asekkhā"ti vacanaṁ pariyositasikkhānaṁ dassananti na lokiyanibbānānaṁ asekkhatāpatti. **Vuddhippattā vā sekkhā**ti etasmiṁ atthe sekkhadhammesu eva kesañci vuddhippattānaṁ asekkhatā āpajjati, tena arahattamaggadhammā vuddhippattā ca yathāvuttehi ca atthehi sekkhāti katvā asekkhā āpannāti? Na, taṁsadisesu tabbohārā. Arahattamaggato hi ninnānākaraṇaṁ arahattaphalaṁ ṭhapetvā pariññādikiccakaraṇaṁ vipākabhāvañca, tasmā te eva sekkhā dhammā arahattaphalabhāvaṁ āpannāti sakkā vattuṁ, kusalasukhato ca vipākasukhaṁ santataratāya paṇītataranti vuddhippattā ca te dhammā hontīti **asekkhā**ti vuccantīti.

12. Kilesavikkhambhanāsamatthatādīhi **parittā.** "Kilesa -pa- tāyā"ti atthattayampi kusalesu yujjati, vipākakiriyesu dīghasantānatāva. Pamāṇakarehi vā oḷārikehi kāmataṇhādīhi paricchinnā **parittā.** Tehi aparicchinnattā sukhumehi rūpataṇhādīhi paricchinnā pamāṇamahattaṁ gatāti **mahaggatā.** Aparicchinnā **appamāṇā.**

14. **Atappakaṭṭhenā**ti divasampi paccavekkhiyamānā lokuttaradhammā tittiṁ na janenti samāpajjiyamānāpi phaladhammāti.

15. Mātughātādīsu pavattamānāpi hitasukhaṁ icchantāva pavattantīti te dhammā hitasukhāvahā me bhavissantīti āsīsitā honti, tathā asubhāsukhāniccānattesu subhādivipariyāsadaḷhatāya ānantariyakammaniyatamicchādiṭṭhīsu pavatti hotīti te dhammā asubhādīsu subhādiviparītappavattikā honti. **Micchāsabhāvā**ti musāsabhāvā. Anekesu ānantariyesu katesu yaṁ tattha balavaṁ, taṁ vipaccati, na itarānīti ekantavipākajanakatāya niyatatā na sakkā vattunti **"vipākadāne satī"**ti-ādimāha. Tattha **khandhabhedānantaran**ti cuti-anantaraṁ. Cuti hi **maraṇaniddese**[1] "khandhānaṁ bhedo"ti vuttāti. Etena vacanena sati phaladāne cuti-anantaro eva, na añño etesaṁ phalakāloti phalakālaniyameneva niyatatā vuttā hoti, na phaladānaniyamenāti niyataphalakālānaṁ aññesampi upapajjavedanīyānaṁ diṭṭhadhammavedanīyānampi niyatatā āpajjati, tasmā vipākadhammadhammānaṁ paccayantaravikalatādīhi avipaccamānānampi attano sabhāvena vipākadhammatā viya balavatā ānantariyena vipāke dinne avipaccamānānampi ānantariyānaṁ phaladāne niyatasabhāvā ānantariyasabhāvā ca pavattīti attano sabhāvena phaladānaniyameneva niyatatā ānantariyatā ca veditabbā. Avassañca niyatasabhāvā ānantariyasabhāvā ca tesaṁ pavattīti sampaṭicchitabbametaṁ aññassa balavato ānantariyassa abhāve cuti-anantaraṁ ekantena phaladānato.

Nanu evaṁ aññesampi upapajjavedanīyānaṁ aññasmiṁ vipākadāyake asati cuti-anantarameva ekantena phaladānato ānantariyasabhāvā niyatasabhāvā ca pavatti āpajjatīti? Nāpajjati asamānajātikena cetopaṇidhivasena upaghātakena ca nivattetabbavipākattā anantarekantaphaladāyakattābhāvā, na pana ānantariyakānaṁ paṭhamajjhānādīnaṁ dutiyajjhānādīni viya asamānajātikaṁ phalanivattakaṁ atthi sabbānantariyakānaṁ avīciphalattā, na ca heṭṭhu papattiṁ icchato sīlavato cetopaṇidhi viya uparūpapattijanakakammaphalaṁ ānantariyakaphalaṁ nivattetuṁ

1. Abhi 2. 104 piṭṭhe.

samattho cetopaṇidhi atthi anicchantasseva avīcipātanato, na ca ānantariyakopaghātakaṁ kiñci kammaṁ atthi, tasmā tesaṁyeva anantarekantavipākajanakasabhāvā pavattīti.

Anekāni ca ānantariyakāni katāni ekante vipāke sanniyatattā uparatāvipaccanasabhāvāsaṅkattā nicchitāni sabhāvato niyatāneva. Cuti-anantaraṁ pana phalaṁ anantaraṁ nāma tasmiṁ anantare niyuttāni tannibbattanena anantarakaraṇasīlāni anantarappayojanāni cāti sabhāvato ānantariyakāneva ca honti. Tesu pana samānasabhāvesu ekena vipāke dinne itarāni attanā kattabbassa kiccassa teneva katattā na dutiyaṁ tatiyampi ca paṭisandhiṁ karonti, na samatthatāvighātattāti natthi tesaṁ niyatānantariyatānivattīti. Na hi samānasabhāvaṁ samānasabhāvassa samatthataṁ vihanatīti. Ekassa pana aññānipi upatthambhakāni hontīti daṭṭhabbānīti. **Sammā sabhāvā**ti saccasabhāvā.

16. Paripuṇṇamaggakiccattā cattāro ariyamaggāva idha "maggā"ti vuttā. **Paccayaṭṭhenā**ti maggapaccayaṭṭhena. Nikkhepakaṇḍepi hi ye maggapaccayaṁ labhanti, na pana sayaṁ maggapaccayabhāvaṁ gacchanti, te maggahetukāti dassetuṁ "ariyamaggasamaṅgissa maggaṅgāni ṭhapetvā"ti-ādi[1] vuttaṁ. Yo pana tattheva "ariyamaggasamaṅgissa alobho adoso amoho, ime dhammā maggahetū"ti[1] ādinayo vutto, taṁ dassetuṁ **"maggasampayuttā vā"**ti-ādi vuttaṁ. "Ariyamaggasamaṅgissa sammādiṭṭhi maggo ceva hetu cā"ti-ādinā[1] pana vuttanayaṁ dassetuṁ **"sammādiṭṭhi sayan"**ti-ādimāha. Tattha pana asaṅgahitasaṅgaṇhanavasena paṭipāṭiyā tayo nayā vuttā, hetubahutāvasena tatiyo nayo idha dutiyo vutto.

Abhibhavitvā pavattanaṭṭhenāti sahajātādhipatipi pubbābhisaṅkhāravasena jeṭṭhakabhāve pavattamāno sahajāte attano vase anuvattayamāno te abhibhavitvā pavattati, ārammaṇādhipatipi tadārammaṇe dhamme tatheva attānaṁ anuvattayamāno te dhamme abhibhavitvā ārammaṇabhāvena pavattati, na paccuppannabhāvena, tasmā adhipatidvayampi saṅgahitanti veditabbaṁ. "Maggo adhipati etesan"ti ayañca attho nikkhepakaṇḍe

1. Abhi 1. 212 piṭṭhe.

udāharaṇavasena āgataṁ atthanayaṁ gahetvā vutto. Yasmā pana **paṭṭhāne**[1] "maggādhipatiṁ dhammaṁ paṭicca maggādhipati dhammo uppajjati nādhipatipaccayā, maggādhipatī khandhe paṭicca maggādhipati adhipatī"ti vuttaṁ, tasmā maggo adhipati maggādhipatīti ayampi attho pāḷiyaṁ sarūpekasesavasena samānasaddatthavasena vā saṅgahitoti veditabbo.

17. **Anuppannā**ti etena sabbo uppannabhāvo paṭisiddho, na uppannadhammabhāvo evāti tena uppannā vigatā atītāpi na saṅgahitāti daṭṭhabbā. Yadi hi saṅgahitā siyuṁ, "anuppanno dhammo uppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo"ti evamādi vucceyya, na tu vuttanti. Anāgatāni vipākakaṭattārūpāni atīte anāgate vā kamme purimanipphanne eva uppajjissanti, nānipphanneti pariniṭṭhitakāraṇekadesāneva honti, tasmā tāni **"avassaṁ uppajjissantīti uppādino dhammā"**ti vuccanti.

18. **Attano sabhāvan**ti kakkhaḷaphusanādisabhāvaṁ.

20. **Evaṁ pavattamānā**ti evaṁ cakkhādibhāvena phusanādibhāvena ca ekasantatipariyāpannatāvasena pavattamānā. Attānaṁ adhi **ajjhattā**ti **adhi**-saddo samāsavisaye adhikāratthaṁ pavatti-atthañca gahetvā pavattatīti attānaṁ adhikicca uddissa pavattā **ajjhattā. Tenā**ti yassa jhānā vuṭṭhahitvā ajjhattaṁ bahiddhā ajjhattabahiddhā ca suññataṁ āneñjañca manasikaroto ajjhattasuññatādīsu cittaṁ na pakkhandati na pasīdati na santiṭṭhati nādhimuccati, yo ca itiha tattha sampajāno, **tena bhikkhunā. Tasmiṁyeva purimasmiṁ samādhinimitte**ti paṭhamajjhānādisamādhinimitte. **Ajjhattamevā**ti jhānagocare kasiṇādimhi. **Cittaṁ saṇṭhapetabban**ti paṭhamajjhānādicittaṁ saṇṭhapetabbaṁ. **Ajjhattarato**ti gocarajjhatte nibbāne rato, samādhigocare kammaṭṭhāne vā rato. "Samāhito eko santusito tamāhu bhikkhun"ti[2] gāthāseso.

Ajjhattaṁ sampasādananti ettha jhānaṁ sakasantatipariyāpannattā "ajjhattan"ti vuttanti niyakajjhattattho ajjhattasaddo hoti. **Ajjhattan**ti sakasantatiniyataṁ. Ajjhatte bhavā **ajjhattikā**ti niyakajjhattesupi abbhantarā cakkhādayo vuccanti. Ettha pana ajjhattika-saddo cakkhādīsu pavattamāno

1. Abhi 9. 388 piṭṭhe.
2. Khu 1. 65 piṭṭhe.

dassito na ajjhattasaddo, atthi ca ajjhatta-ajjhattikasaddānaṁ bahiddhābāhirasaddānaṁ viya viseso. Ajjhattikasaddo hi saparasantānikesu sabbesu cakkhādīsu rūpādīsu bāhira-saddo viya pavattati, ajjhatta-saddo pana sakasantānikesveva cakkhurūpādīsu tato aññesveva bahiddhāsaddo viya pavattatīti tasmā saddato atthato ca asamānattā na idamettha udāharaṇaṁ yuttanti. Ayaṁ panettha adhippāyo daṭṭhabbo—ajjhatte bhavā ajjhattikāti ayañhi vacanattho. Yañca ajjhatte bhavaṁ, tena ajjhatteneva bhavitabbaṁ, tena taṁvācakassa ajjhatta-saddassa ajjhattikasaddassa ca samānatthatā. Ubhinnampi saddānaṁ samānatthabhāvato ajjhattajjhatte pavattamāne ajjhattika-sadde ajjhatta-saddo tattha pavattoti sakkā vattunti.

Ayaṁ kho panānanda vihāroti **vihārasuññatāsutte**[1] saṅgaṇikārāmatāya rūpādiratiyā ca ādīnavaṁ vatvā tappaṭipakkhavihāradassanatthaṁ vuttaṁ. **Ajjhattaṁ suññatan**ti visayabhūtaṁ issariyaṭṭhānabhūtaṁ suññataṁ, suññatāphalasamāpattinti attho. Cittissarā hi buddhā bhagavanto dhammaṁ desentāpi yaṁ muhuttaṁ tuṇhī bhavitabbaṁ hoti, taṁ muhuttaṁ phalasamāpattiṁ samāpajjanti, pageva aññasmiṁ kāle, tasmā sabbatthāpi issariyānaṁ bahulaṁ phalasamāpattiyaṁ issariyassa pavattanato phalasamāpatti "issariyaṭṭhānan"ti vuttā. Arahattaphalādhigamena vā tathāgatānaṁ issariyaṁ nibbattaṁ taṁjanakeneva maggenāti taṁ tesaṁ issariyaṭṭhānaṁ. Visayo ca anaññatthabhāvova yathā "ākāse sakuṇā udake macchā"ti, buddhā ca aññattha dissamānāpi vivekapabbhāratāya phalasamāpattininnāva, tena tassā tassā kiriyāya anantaraṁ phalasamāpattiyaṁyeva bhavantīti sā tesaṁ visayo, tabbisayatā ca **saccakasuttena**[2] dīpetabbā.

22. Yesaṁ daṭṭhabbabhāvo atthi, te **sanidassanā.** Cakkhuviññāṇagocarabhāvova daṭṭhabbabhāvo, tassa rūpāyatanā anaññattepi aññehi dhammehi rūpāyatanaṁ visesetuṁ aññaṁ viya katvā **"saha nidassanenāti sanidassanā"**ti vuttaṁ. Dhammasabhāvasāmaññena hi ekībhūtesu dhammesu yo nānattakaro sabhāvo, so añño viya katvā upacarituṁ

1. Ma 3. 153 piṭṭhe. 2. Ma 1. 299 piṭṭhe.

yutto. Evañhi atthavisesāvabodho hotīti. Sayañca nissayavasena ca sampattānaṁ asampattānañca paṭimukhabhāvo aññamaññapatanaṁ paṭihananabhāvo, yena byāpārādivikārapaccayantarasahitesu cakkhādīnaṁ visayesu vikāruppatti.

Tikamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukamātikāpadavaṇṇanā

1-6. **Mūlaṭṭhenā**ti suppatiṭṭhitabhāvasādhanena mūlabhāvena, na paccayamattaṭṭhena. Hetudhammā hetū dhammāti samāsāsamāsaniddesabhāvo dvinnaṁ pāṭhānaṁ viseso. **Tathevā**ti sampayogatova. Sahetukānaṁ hetusampayuttabhāvato "**sampayogato**"ti vuttanti veditabbaṁ, na sahasaddassa sampayogatthattā. **Saha**-saddo pana ekapuñje uppādato yāva bhaṅgā sahetukānaṁ hetūhi samānadesagahaṇānaṁ hetu-ādisabbhāvaṁ dīpeti, **sampayutta**-saddo ekuppādādivasena saha hetūhi ekībhāvupagamanaṁ, tato eva ca dvinnaṁ dukānaṁ nānattaṁ veditabbaṁ. Dhammanānattābhāvepi hi padatthanānattena dukantaraṁ vuccati. Na hi hetudukasaṅgahitehi dhammehi aññe sahetukadukādīhi vuccanti, te eva pana sahetukāhetukādibhāvato sahetukadukādīhi vuttā. Evaṁ sahetukadukasaṅgahitā eva hetusampayuttavippayuttabhāvato hetusampayuttadukena vuttā. Na hi dhammānaṁ avuttatāpekkhaṁ dukantaravacananti natthi punaruttidoso. Desetabbappakārajānanañhi desanāvilāso tathā desanāñāṇañcāti. Tena dhammānaṁ tappakāratā vuttā hoti. Sakalekadesavasena paṭhamadukaṁ dutiyatatiyehi saddhiṁ yojetvā catutthādayo tayo dukā vuttā. Sakalañhi paṭhamadukaṁ dutiyadukekadesena sahetukapadena tatiyadukekadesena hetusampayuttapadena ca yojetvā yathākkamaṁ catutthapañcamadukā vuttā, tathā paṭhamadukekadesaṁ nahetupadaṁ sakalena dutiyadukena yojetvā chaṭṭhaduko vutto. **Idampi sambhavatī**ti etena avuttampi sambhavavasena dīpitanti dasseti. Sambhavo hi gahaṇassa kāraṇanti. Yathā hetusahetukāti idaṁ sambhavatīti katvā gahitaṁ, evaṁ hetu-ahetukāti idampi sambhavatīti katvā gahetabbamevāti evaṁ aññatthāpi yojetabbaṁ.

Evaṁ paṭhamadukaṁ dutiyatatiyadukesu dutiyapadehi yojetvā "hetū ceva dhammā ahetukā ca, ahetukā ceva dhammā na ca hetū, hetū ceva dhammā hetuvippayuttā ca, hetuvippayuttā ceva dhammā na ca hetū"ti ye dve dukā kātabbā, tesaṁ sambhavavaseneva saṅgahaṁ dassetvā **kho pana-** padena aparesampi dukānaṁ saṅgahaṁ dassetuṁ **"tatra yadetan"**ti-ādimāha. **Tatrā**ti pāḷiyaṁ. **Ayaṁ atirekattho**ti idāni yaṁ vakkhati, tamatthamāha. Tattha pana **aññepi aññathāpī**ti etesaṁ visuṁ pavattiyā dve dukā dassitā, saha pavattiyā pana ayampi duko veditabbo "hetū ceva dhammā hetusampayuttāpi hetuvippayuttāpī"ti, etesu pana pañcasu dukesu dutiyadukena tatiyaduko viya, catutthadukena pañcamaduko viya ca chaṭṭhadukena ninnānatthattā "na hetu kho pana dhammā hetusampayuttāpi hetuvippayuttāpī"ti ayaṁ duko na vutto. Dassitaninnānatthanayo hi so purimadukehīti. Itaresu catūsu hetū ceva ahetukadukena samānatthattā hetū ceva hetuvippayuttaduko, hetusahetukadukena samānatthattā hetuhetusampayuttaduko ca nahetuhetusampayuttaduko viya na vattabbo. Tesu pana dvīsu pacchimaduke "hetū kho pana dhammā sahetukā"ti padaṁ catutthaduke paṭhamapadena ninnānākaraṇattā na vattabbaṁ, "hetū kho pana dhammā ahetukā"ti padaṁ "hetū ceva dhammā ahetukā"ti etena ninnānattā na vattabbaṁ. Avasiṭṭhe pana ekasmiṁ duke "ahetukā ceva dhammā na ca hetū"ti padaṁ chaṭṭhaduke dutiyapadena ekatthattā na vattabbaṁ. Idāni "hetū ceva dhammā ahetukā cā"ti idamevekaṁ padaṁ avasiṭṭhaṁ, na ca ekena padena duko hotīti hañca na vuttanti. Catutthaduke dutiyapadena pana samānatthassa chaṭṭhaduke paṭhamapadassa vacanaṁ dukapūraṇatthaṁ, etena vā gatidassanena sabbassa sambhavantassa saṅgaho katoti daṭṭhabbo. Tathā hi sabbo sambhavaduko paṭhamaduke dutiyatatiyadukapakkhepena dassito, tesu ca paṭhamadukapakkhepenāti.

7-13. Samānakālena asamānakālena kālavimuttena ca paccayena nipphannānaṁ paccayāyattānaṁ paccayabhāvamattena tesaṁ paccayānaṁ atthitaṁ dīpetuṁ **sappaccaya**vacanaṁ, na sahetukavacanaṁ viya samānakālānameva, nāpi sanidassanaṁ viya taṁsabhāvassa anatthantarabhūtassa. **Saṅkhata**-saddo pana

sametehi nipphāditabhāvaṁ dīpetīti ayametesaṁ viseso dukantaravacane kāraṇaṁ. Ettha ca **appaccayā asaṅkhatā**ti bahuvacananiddeso avinicchitatthaparicchedadassanavasena mātikāṭhapanato katoti veditabbo. Uddesena hi kusalādisabhāvānaṁ dhammānaṁ atthitāmatthaṁ vuccati, na paricchedoti aparicchedena bahuvacanena uddeso vuttoti. **Rūpan**ti rūpāyatanaṁ pathaviyādi vā. Purimasmiṁ atthavikappe rūpāyatanassa asaṅgahitatā āpajjatīti **ruppanalakkhaṇaṁ vā rūpan**ti ayaṁ atthanayo vutto. Tattha **rūpan**ti ruppanasabhāvo. Na lujjati na palujjatīti yo gahito tathā na hoti, so lokoti taṁgahaṇarahitānaṁ lokuttarānaṁ natthi lokatā. Dukkhasaccaṁ vā loko, tattha teneva lokasabhāvena viditāti **lokiyā.**

Evaṁ sante cakkhuviññāṇena vijānitabbassa rūpāyatanassa teneva navijānitabbassa saddāyatanādikassa ca nānattā dvinnampi padānaṁ atthanānattato duko hoti. Evaṁ pana duke vuccamāne dukabahutā āpajjati, yattakāni viññāṇāni, tattakā dukā vuttā samattā ṭhapetvā sabbadhammārammaṇāni viññāṇāni. Tesu ca dukassa pacchedo āpajjati, tathā ca sati "kenacī"ti padaṁ sabbaviññāṇasaṅgāhakaṁ na siyā, niddesena ca viruddhaṁ idaṁ vacanaṁ. Yo ca tattha "ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyāti ayaṁ duko na hotī"ti paṭisedho kato, so ca kathaṁ yujjeyya. Na hi samatthā aṭṭhakathā pāḷiṁ paṭisedhetunti, na ca **kenaci**-saddassa tenevāti ayaṁ padattho sambhavati, **"kenacī"**ti etassa ādipadassa aniyamitaṁ yaṁ kiñci ekaṁ padattho, taṁ vatvā vuccamānassa **"kenacī"**ti dutiyapadassa yaṁ kiñci aparaṁ aniyamitaṁ padatthoti lokasiddhametaṁ, tatheva ca niddeso pavatto, na cettha viññātabbadhammabhedena dukabhedo samatto āpajjati yattakā viññātabbā, tattakā dukāti, tasmā natthi dukabahutā. Na hi ekaṁyeva viññātabbaṁ kenaci viññeyyaṁ kenaci na viññeyyañca, kintu aparampi aparampīti sabbaviññātabbasaṅgahe duko samatto hoti, evañca sati "kenacī"ti padaṁ aniyamena sabbaviññāṇasaṅgāhakanti siddhaṁ hoti, viññāṇanānattena ca viññātabbaṁ bhinditvā ayaṁ duko vutto, na viññātabbānaṁ atthantaratāyāti. Etassa pana dukassa nikkheparāsiniddeso

dukasaṅgahitadhammekadesesu dukapadadvayappavattidassanavasena pavatto. Atthuddhāraniddeso niravasesadukasaṅgahitadhammadassanavasenāti veditabbo.

14-19. **Cakkhutopi -pa- manatopī**ti cakkhuviññāṇādivīthīsu tadanugatamanoviññāṇavīthīsu ca kiñcāpi kusalādīnampi pavatti atthi, kāmāsavādayo eva pana vaṇato yūsaṁ viya paggharaṇaka-asucibhāvena sandanti, tasmā te eva **"āsavā"**ti vuccanti. Tattha hi paggharaṇaka-asucimhi niruḷho āsavasaddoti. **Dhammato yāva gotrabhun**ti tato paraṁ maggaphalesu appavattito vuttaṁ. Ete hi ārammaṇakaraṇavasena dhamme gacchantā tato paraṁ na gacchantīti. Nanu tato paraṁ bhavaṅgādīnipi gacchantīti ce? Na, tesampi pubbe ālambitesu lokiyadhammesu sāsavabhāvena antogadhattā tato paratābhāvato. Ettha ca gotrabhuvacanena gotrabhuvodānaphalasamāpattipurecārikaparikammāni vuttānīti veditabbāni, paṭhamamaggapurecārikameva vā gotrabhu avadhinidassanabhāvena gahitaṁ, tato paraṁ maggaphalasamānatāya pana aññesu maggesu maggavīthiyaṁ phalasamāpattivīthiyaṁ nirodhānantarañca pavattamānesu phalesu nibbāne ca pavatti nivāritā āsavānanti veditabbā. **Savantī**ti gacchanti. Duvidho hi avadhi abhividhivisayo anabhividhivisayo ca. Abhividhivisayaṁ kiriyā byāpetvā pavattati "ābhavaggā bhagavato yaso gato"ti, itaraṁ bahi katvā "āpāṭaliputtā vuṭṭho devo"ti. Ayañca **ā**-kāro abhividhi-attho idha gahitoti **"antokaraṇattho"**ti vuttaṁ.

Cirapārivāsiyaṭṭho ciraparivutthatā purāṇabhāvo. **Ādi**-saddena "purimā bhikkhave koṭi na paññāyati bhavataṇhāyā"ti[1] idaṁ suttaṁ saṅgahitaṁ. Avijjāsavabhavāsavānañca ciraparivutthatāya dassitāya tabbhāvabhāvīnaṁ kāmāsavadiṭṭhāsavānañca ciraparivutthatā dassitā hoti. Aññesupi yathāvutte dhamme okāsañca ārammaṇaṁ katvā pavattamānesu mānādīsu vijjamānesu attattaniyādiggāhavasena abhibyāpanaṁ madakaraṇavasena āsavasadisatā ca etesaṁyeva, nāññesanti etesveva āsavasaddo niruḷho daṭṭhabbo. Āyataṁ vā savanti phalantīti

1. Aṁ 3. 348 piṭṭhe.

āsāvā. Na hi kiñci saṁsāradukkhaṁ āsavehi vinā uppajjamānaṁ atthīti. Ārammaṇabhāvena ye dhammā vaṇo viya āsave paggharanti, te asampayoge atabbhāvepi saha āsavehīti **sāsavā,** āsavavantoti attho.

Osānaduke "no āsavā kho panā"ti avatvā **"āsavavippayuttā kho panā"**ti vacanaṁ sāsavānaṁ sahetukānaṁ viya sampayuttehi taṁsahitatā na hotīti dassanatthaṁ. Evaṁ sesagocchakesupi yathāsambhavaṁ vippayuttaggahaṇe payojanaṁ daṭṭhabbaṁ. Apica "no āsavā kho pana dhammā sāsavā"ti idaṁ padaṁ catutthaduke dutiyapadena ninnānaṁ, na ca ekena duko hoti, tasmā āsavavippayuttapadameva gahetvā osānadukayojanā ñāyāgatāti katā. Hetugocchake pana hetuvippayuttānaṁ sahetukatā natthīti te gahetvā dukayojanāya asakkuṇeyyattā nahetupadaṁ gahetvā osānadukayojanā katā. Ye vā pana paṭhame duke dutiyassa pakkhepe eko, tatiyassa dve paṭhamassa dutiye eko, tatiye dve, dutiyassa tatiye eko, dutiye ca tatiyassa ekoti aṭṭha dukā labbhanti, tesu tīhi itare ca nayato dassitāti veditabbā. Esa nayo sesagocchakesupi.

20-25. Kilesakammavipākavaṭṭānaṁ paccayabhāvena tattha saṁyojenti, satipi aññesaṁ tappaccayabhāve na vinā saṁyojanāni tesaṁ tappaccayabhāvo atthi, orambhāgiyuddhambhāgiyasaṅgahitehi ca taṁtaṁbhavanibbattakakammaniyamo bhavaniyamo ca hoti, na ca upacchinnasaṁyojanassa katānipi kammāni bhavaṁ nibbattentīti. Saṁyojetabbāti vā **saṁyojaniyā,** saṁyojane niyuttāti vā. Dūragatassapi ākaḍḍhanato nissarituṁ appadānavasena bandhanaṁ saṁyojanaṁ, ganthakaraṇaṁ saṅkhalikacakkalakānaṁ viya paṭibaddhatākaraṇaṁ vā ganthanaṁ gantho, saṁsilisakaraṇaṁ yojanaṁ yogoti ayametesaṁ visesoti veditabbo. Dhammānaṁ sabhāva kiccavisesaññunā pana bhagavatā sampayuttesu ārammaṇesu tappaccayesu ca tehi tehi nipphādiyamānaṁ taṁ taṁ kiccavisesaṁ passantena te te dhammā tathā tathā āsavasaṁyojanaganthādivasena vuttāti "kimatthaṁ eteyeva dhammā evaṁ vuttā, kasmā ca vuttā eva puna vuttā"ti na codetabbametaṁ.

26-37. **Ganthaniyā**ti ettha ayamañño attho "ganthakaraṇaṁ ganthanaṁ, ganthane niyuttāti ganthaniyā, ganthayituṁ sakkuṇeyyā, ganthayituṁ arahantīti vā ganthaniyā"ti. Evaṁ oghaniyādīsupi daṭṭhabbaṁ. Tenātikkamatīti etaṁ dhātvatthaṁ gahetvā **oghaniyā**ti padasiddhi katā.

50-54. Dhammasabhāvaṁ aggahetvā parato āmasantīti **parāmāsā. Parato**ti niccādito. **Āmasantī**ti sabhāvapaṭisedhena parimajjanti.

55-68. Sabhāvato vijjamānaṁ avijjamānaṁ vā vicittasaññāya saññitaṁ ārammaṇaṁ aggahetvā appavattito ālambamānā dhammā **sārammaṇā.** Cintanaṁ gahaṇaṁ ārammaṇūpaladdhi. Cetasi niyuttā, cetasā saṁsaṭṭhā vā **cetasikā.** Dubbiññeyyanānattatāya ekībhāvamivupagamanaṁ nirantarabhāvupagamanaṁ. Yesaṁ rūpānaṁ cittaṁ sahajātapaccayo hoti, tesaṁ cittassa ca suviññeyyanānattanti nirantarabhāvānupagamanaṁ veditabbaṁ. **Ekato vattamānāpī**ti **api**-saddo ko pana vādo ekato avattamānāti etamatthaṁ dīpeti. Idamettha vicāretabbaṁ—avinibbhogarūpānaṁ kiṁ aññamaññaṁ saṁsaṭṭhatā, udāhu visaṁsaṭṭhatāti? Visuṁ ārammaṇabhāvena suviññeyyanānattattā na saṁsaṭṭhatā, nāpi visaṁsaṭṭhatā saṁsaṭṭhāti anāsaṅkanīyasabhāvattā. Catunnañhi khandhānaṁ aññamaññaṁ saṁsaṭṭhasabhāvattā rūpanibbānehipi so saṁsaṭṭhabhāvo atthi natthīti siyā āsaṅkā, tasmā tesaṁ itarehi, itaresañca tehi visaṁsaṭṭhasabhāvatā vuccati, na pana rūpānaṁ rupehi katthaci saṁsaṭṭhatā atthīti tadāsaṅkābhāvato visaṁsaṭṭhatā ca rūpānaṁ rūpehi na vuccatīti. Esa hi tesaṁ sabhāvoti. **Cittasaṁsaṭṭhasamuṭṭhānā**dipadesu saṁsaṭṭhasamuṭṭhānādisaddā cittasaddāpekkhāti paccekaṁ cittasaddasambandhattā cittasaṁsaṭṭhā ca te cittasamuṭṭhānā cāti paccekaṁ yojetvā attho vutto. **Upādiyantevā**ti bhūtāni gaṇhanti eva, nissayanti evāti attho. Yathā bhūtāni upādiyanti gayhanti nissīyanti, na tathā etāni gayhanti nissīyanti, tasmā **upādā.** Atha vā bhūtāni amuñcitvā tesaṁ vaṇṇanibhādibhāvena gahetabbato **upādā.**

75-82. **Saṁkiliṭṭhattike vuttanayenā**ti **saṁ**-saddaṁ apanetvā kilisantīti kilesāti-ādinā nayena.

83-100. **Kāmāvacarā**dīsu ayamaparo attho—kāmataṇhā kāmo, evaṁ rūpārūpataṇhā rūpaṁ arūpañca. Ārammaṇakaraṇavasena tāni yattha avacaranti, te **kāmāvacarā**dayoti. Evañhi sati aññabhūmīsu uppajjamānānaṁ akāmāvacarāditā kāmāvacarāditā ca nāpajjatīti siddhaṁ hoti. **Nikkhepakaṇḍe**pi "etthāvacarā"ti vacanaṁ avīciparanimmitaparicchinnokāsāya kāmataṇhāya ārammaṇabhāvaṁ sandhāya vuttanti veditabbaṁ, tadokāsatā ca taṇhāya tanninnatāya veditabbā. Yadi pariyāpannasaddassa antogadhāti ayamattho, maggādidhammānañca lokuttarantogadhattā pariyāpannatā āpajjati. Na hi "pariyāpannā"ti ettha tebhūmakagahaṇaṁ atthiti? Nāpajjati sabbadā pavattamānassa paccakkhassa lokassa vasena pariyāpannanicchayato. Atha vā paricchedakārikāya taṇhāya paricchinditvā āpannā paṭipannā gahitāti **pariyāpannā.**

Anīyasaddo bahulā[1] kattu-abhidhāyakoti vaṭṭacārakato niyyantīti niyyānīyā, nī-kārassa rassattaṁ ya-kārassa ca ka-kārattaṁ katvā **"niyyānikā"**ti vuttaṁ, niyyānakaraṇasīlā vā **niyyānikā.** Uttaritabbassa aññassa nidditthassa abhāvā niddisiyamānā sa-uttarā dhammāva uttaritabbāti **"attānan"**ti āha. **Rāgādīnan**ti rāgādīnaṁ dasannaṁ kilesānaṁ sabbaniyatākusalānaṁ vā. Tehi nānappakāradukkhanibbattakehi abhibhūtā sattā kandanti akandantāpi kandanakāraṇabhāvato. Yasmā pana pahānekaṭṭhatāvasena ca **"saraṇā"**ti āha, tasmā "rāgādīnan"ti vacanena rāgadosamohāva gahitāti ñāyati. **Raṇa**-saddo vā rāgādireṇūsu niruḷho daṭṭhabbo, raṇaṁ vā yuddhaṁ, "kāmā te paṭhamā senā"ti[2] evamādikā ca akusalā senā ariyamaggayuddhena jetabbattā sayuddhattā **"saraṇā"**ti vuccantīti. **Araṇavibhaṅgasutte**[3] pana sadukkhā sa-upaghātā sa-upāyāsā sapariḷāhā micchāpaṭipadābhūtā kāmasukhānuyogādayo "saraṇā"ti vuttātidukkhādīnaṁ raṇabhāvo tannibbattakasabhāvānaṁ akusalānaṁ saraṇatā ca veditabbā.

Piṭṭhidukā samattā.

---

1. Bahulaṁ (Ka) 2. Khu 1. 342; Khu 7. 73, 135, 259; Khu 8. 114 piṭṭhesu.
3. Ma 3. 274 piṭṭhe.

Suttantikadukamātikāpadavaṇṇanā

101-108. Vijjārāsantogadhadhammā vijjāsabhāgatāya tadekadese vijjākoṭṭhāse vattantīti vuttā. Vajirassa yattha taṁ patati, tattha abhejjaṁ nāma kiñci maṇipāsāṇādi natthi, na ca tena gamanamaggo viruhati, evameva arahattamaggena yattha so uppajjati, tasmiṁ santāne abhejjo kileso nāma natthi, na ca bhinno pana viruhatīti vajirupamatā vedivabbā. **Tadupacārena bālā** yathā "mañcā ghosantī"ti. **Kaṇhābhijātī**ti apāyā vuccanti manussesu ca dobhaggiyaṁ. Tapanassa vā dukkhassa hitāti **tapaniyā.**

Dāsādīsupi sirivaḍḍhakādisaddā viya atathattā vacanamattameva adhikāraṁ katvā pavattā **adhivacanā.** Yasmā pana adhivacananiruttipaññattipadāni samānatthāni, sabbañca vacanaṁ adhivacanādibhāvaṁ bhajati, tasmā tesupi vacanavisesesu visesena pavattehi adhivacanādisaddehi sabbāni vacanāni atthappakāsanasāmaññena vuttānīti etenādhippāyena ayaṁ atthayojanā katāti veditabbā. Atha vā **adhi**-saddo uparibhāve, uparivacanaṁ **adhivacanaṁ.** Kassa upari? Pakāsetabbassa atthassāti viditovāyamattho. Adhīnaṁ vā vacanaṁ **adhivacanaṁ.** Kena adhīnaṁ? Atthena. Tathā taṁtaṁ-atthappakāsane nicchitaṁ, niyataṁ vā vacanaṁ **nirutti.** Pathavīdhātupurisādi-taṁtaṁpakārena ñāpanato **paññattī**ti evaṁ adhivacanādipadānaṁ sabbavacanesu pavatti veditabbā. Aññathā sirivaḍḍhakadhanavaḍḍhakappakārānameva abhilāpānaṁ adhivacanatā, abhisaṅkharontīti evaṁ pakārānameva niddhāraṇavacanānaṁ niruttikā, takko vitakkoti evaṁ pakārānameva ekamevatthaṁ tena tena pakārena ñāpentānaṁ paññattitā ca āpajjeyyāti.

109-118. Phasso vedanāti sabbadāpi arūpadhammānaṁ phassādināmakattā pathaviyādīnaṁ kesakumbhādināmantarāpatti viya nāmantarānāpajjanato ca sadā attanāva katanāmatāya catukkhandhanibbānāni **nāmakaraṇaṭṭhena nāmaṁ. Namanaṁ** avinābhāvato ārammaṇābhimukhatā, namanahetubhūtatā **nāmanaṁ.** Atha vā adhivacanasamphasso viya adhivacanaṁ nāmamantarena ye anupacitabodhisambhārānaṁ gahaṇaṁ na gacchanti, te nāmāyattaggahaṇā **nāmaṁ.** Rūpaṁ pana vināpi nāmasādhanaṁ attano ruppanasabhāvena gahaṇaṁ upayātīti **rūpaṁ.**

119-123. Ito pubbe parikammaṁ pavattaṁ, ito paraṁ bhavaṅgaṁ, majjhe samāpattīti evaṁ samāpattīnaṁ appanāparicchedapaññā **samāpattikusalatā. Vuṭṭhāne kusalabhāvo** pubbe vuṭṭhāne paricchedakaraṇañāṇaṁ. Lakkhaṇādivasena aniccādivasena ca manasi karaṇaṁ **manasikāro.**

124-134. Sucisīlatā **soraccaṁ.** Sā hi sobhanakammaratatāti, sammodakassa, sammodako vā mudubhāvo **sammodakamudubhāvo,** saṇhavācatā. **"Aguttadvāratā"**ti vutte kesu dvāresūti na paññāyatīti **"indriyesū"**ti vuttaṁ. Sampajānātīti sampajāno, tassa bhāvo **sampajaññaṁ.** Tadapi ñāṇaṁ yasmā sampajānāti, tasmā **"sampajānātīti sampajaññan"**ti āha. **Appaṭisaṅkhāne** nimitte visaye vā. **Vīriyasīsenā**ti vīriyapāmokkhena. **Uppannaṁ balan**ti vīriyopatthambhena hi kusalabhāvanā balavatī thirā uppajjatīti tathā uppannā balavatī kusalabhāvanā balavanto satta bojjhaṅgātipi vuccanti. Kasiṇanimittaṁ viya saññāṇaṁ viya saviggahaṁ viya ca suṭṭhu-upalakkhetabbākāraṁ "nimittan"ti vuccati. Samatho ca evaṁ ākāroti "nimittan"ti vutto. Tathā hi so paccavekkhantena paccavekkhaṇato gayhatīti. Uddhaccamivacittaṁ na vikkhipatīti, vikkhepapaṭikkhepo vā **avikkhepo.**

135-142. Sīlameva punappunaṁ āseviyamānaṁ lokiyaṁ lokuttarampi sīlaṁ paripūretīti **"sīlaparipūraṇato"**ti vuttaṁ. **Sīlassa sampadā**ti kāraṇasīlampi phalasīlampi sampannasamudāyassa ekadesavasena vuttaṁ. Atha vā "katame ca thapati akusalā sīlā? Akusalaṁ kāyakammaṁ akusalaṁ vacīkammaṁ pāpako ājīvo"ti[1] vuttattā sabbampi kusalākusalaṁ "sīlan"ti gahetvā tattha kusalasīlaṁ niddhāretvā **"sīlasampadā"**ti vuttaṁ. Evaṁ **diṭṭhisampadā**pi veditabbā.

Diṭṭhivisuddhi kho pana yathādiṭṭhissa ca padhānanti kammassakatañāṇādisaṅkhātā diṭṭhivisuddhi cevāti paṭipāṭiyā diṭṭhivisuddhi diṭṭhivisuddhi kho panāti ca padadvayassa samānattā paññā. **Yathādiṭṭhissā**ti nibbattitappakāradiṭṭhissa nibbattetabbapadhānānurūpadiṭṭhissa vā yathādiṭṭhipavattakiriyassa vā. **Saṁvego**ti sahottappaṁ ñāṇaṁ ottappameva vā. Samattaṁ tussanaṁ

---

1. Ma 2. 217 piṭṭhe.

titti santuṭṭhi, natthi etassa santuṭṭhīti asantuṭṭhi, asantuṭṭhissa bhāvo **asantuṭṭhitā.** Vīriyappavāhe pavattamāne antarā eva paṭigamanaṁ nivattanaṁ paṭivānaṁ, taṁ assa atthīti paṭivānī, na paṭivānī appaṭivānī, tassa bhāvo **appaṭivānitā.** Vimuccanaṁ nāma ārammaṇe adhimuttatā kilesehi sabbasaṅkhārehi ca nissaṭatā ca. **Paṭisandhivasenā**ti kilesānaṁ taṁtaṁmaggavajjhānaṁ uppannamagge khandhasantāne puna saṁdahanavasena. **Anuppādabhūte**ti taṁtaṁphale. **Anuppādapariyosāne**ti anuppādakaro maggo anuppādo, tassa pariyosāne.

Suttantikadukamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarakusalapadabhājanīyavaṇṇanā

1. "Ye vā pana -pa- arūpino dhammā"ti idaṁ "phasso hotī"ti evamādikaṁ viya na visuṁ "tepi hontī"ti hoti-saddena sambandhaṁ katvā vuttaṁ, uddiṭṭhāvasese ca pana gahetvā "ime dhammā kusalā"ti appetuṁ vuttanti appanāya avarodhitaṁ. Evañca katvā niddesepi etassa padabhājanīyaṁ na vuttanti. Sarūpena pana adassitattā "atthī"ti vatvā dutiyena hoti-saddena sambandho niddeso ca na kato, saṅkhepena pana uddisitvā saṅkhepeneva ye vā pana dhammā niddiṭṭhāti etassa dhammassa uddese avarodho yutto. Dhammaniddese ca niddesāvasāne vuttassāti.

Pucchāparicchedavacaneneva pucchābhāve viññāte pucchāvisesañāpanatthaṁ āha **"ayaṁ kathetukamyatāpucchā"**ti. **Pañcavidhā hī**ti **mahāniddese**[1] āgatā pucchā dasseti. **Lakkhaṇan**ti ñātuṁ icchito yo koci sabhāvo. **Aññātan**ti yena kenaci ñāṇena aññātabhāvaṁ āha. **Adiṭṭhan**ti dassanabhūtena ñāṇena paccakkhaṁ viya adiṭṭhataṁ. **Atulitan**ti "ettakaṁ idan"ti tulābhūtāya paññāya atulitataṁ. **Atīritan**ti tīraṇabhūtāya paññāya akatañāṇakiriyāsamāpanataṁ. **Avibhūtan**ti ñāṇassa

---

1. Khu 7. 263; Khu 8. 50, 62 piṭṭhesu.

apākaṭabhāvaṁ. **Avibhāvitan**ti ñāṇena apākaṭīkatabhāvaṁ. Adiṭṭhaṁ jotīyati etāyāti **adiṭṭhajotanā.** Anumatiyā pucchā **anumatipucchā.** "Taṁ kiṁ maññatha bhikkhave"ti-ādipucchāya hi "kā tumhākaṁ anumatī"ti anumati pucchitā hoti. **Kathetukamyatā**ti kathetukamyatāya.

Pabhedato dhammānaṁ desananti mātikādesanaṁ āha. Tattha hi purato kusalādike pabhede vatvā pacchato dhammā vuttāti **"pabhedavantadassanatthan"**ti niddesaṁ āha. Idaṁ vuttaṁ hoti—mātikāya savisesanā dhammā vuttā, te ca visesitabbattā padhānā, padhānañca itikattabbatāya yujjatīti dhammānameva padhānānaṁ pucchitabbatā vissajjitabbatā ca hoti, tasmā te pucchitabbe dassetuṁ **"katame dhammā"**ti vuttaṁ, te pana visesavanto pucchitāti dassetuṁ puna **"kusalā"**ti vuttanti evaṁ pabhedavantadassanatthaṁ ayaṁ padānukkamo katoti. "Ime dhammā kusalā"ti vissajjanepi evameva yojanā kātabbā. **"Pabhedato dhammānaṁ desanaṁ dīpetvā"**ti etassa atthaṁ vivarituṁ **"imasmiñhī"**ti-ādimāha. Anekappabhedā desetabbāti sambandho. **Tasmā**ti avohāradesanato dhammānameva desetabbattā tesañca ghanavinibbhogapaṭisambhidāñāṇāvahanato pabhedavantānaṁ desetabbattā "kusalā -pa- dīpetvā"ti etena sambandho. Evameva hi yathāvuttadīpanassa hetuṁ sakāraṇaṁ pakāsetuṁ puna **"dhammāyevā"**ti-ādi vuttanti. **Dhammā**ti sāmaññamattavacanena samūhādighanavasena ekattaggahaṇaṁ hotīti ekattavinibbhogakaraṇaṁ ghanavinibbhogañāṇaṁ āvahati pabhedadesanā, tathā kusalādidhammānaṁ abyākatādi-atthānañca dīpanato dhammapaṭisambhidādiñāṇañca āvahati. **"Pabhedavanta dassanatthan"**ti etaṁ vivarituṁ **"idāni ye tenā"**ti-ādimāha. **Pabheda -pa- yujjati** itikattabbatāyuttassa visesanattā. Atha vā uddeso dhammappadhāno, pucchā saṁsayitappadhānā, na ca dhammabhāvo saṁsayito, kusalādibhedo pana saṁsayitoti nicchitasaṁsayitavasenāyaṁ padānukkamo kato.

Etthāti etasmiṁ vacane. Kimatthamāha bhagavāti taṁ dassetuṁ āha **"samaye niddisi cittan"**ti. **Pariyosāne**ti samaye cittaniddesassa "yasmiṁ -pa- ārabbhā"ti etassa pariyosāne. **Tasmiṁ samaye**ti tasmiṁ

cittuppādasamaye. Cittena samayaṁ niyametvāna atha pacchā bodhetunti sambandho. Vijjamānepi bhojanagamanādisamayanānatte samavāyādinānatte ca yathāvuttacittaniyamitā visesitā aññasmiṁ samaye yathādhippetānaṁ phassādīnaṁ abhāvā cittaniyamite samaye phassādayo bodhetuṁ visesanameva tāva cittaṁ dassetuṁ samaye cittaṁ niddisīti attho. Visesitabbopi hi samayo attano upakāratthaṁ visesanabhāvaṁ āpajjati, visesanabhūtañca cittaṁ tadupakāratthaṁ visesitabbabhāvanti. Santatighanādīnaṁ ayaṁ viseso—purimapacchimānaṁ nirantaratāya ekībhūtānamiva pavatti **santatighanatā,** tathā phassādīnaṁ ekasamūhavasena dubbiññeyyakiccabhedavasena ekārammaṇatāvasena ca ekībhūtānamiva pavatti **samūhādighanatā**ti.

Kālañca samayañcāti yuttakālañca paccayasāmaggiñca. **Khaṇo**ti okāso. Tathāgatuppādādiko hi maggabrahmacariyassa okāso tappaccayapaṭilābhahetuttā. Khaṇo eva ca **samayo. Yo** “khaṇo”ti ca “samayo”ti ca vuccati, so **ekovā**ti attho. **Mahāsamayo**ti mahāsamūho. **Samayopi kho**ti sikkhāparipūraṇassa hetupi. **Samayappavādake**ti diṭṭhippavādake. Tattha hi nisinnā titthiyā attano attano samayaṁ pavadantīti. **Atthābhisamayā**ti hitapaṭilābhā. Abhisametabboti abhisamayo, abhisamayo attho **abhisamayaṭṭho**ti pīḷanādīni abhisamitabbabhāvena ekībhāvaṁ upanetvā vuttāni, abhisamayassa vā paṭivedhassa visayabhūto attho **abhisamayaṭṭho**ti tāneva tathā ekattena vuttāni. Tattha **pīḷanaṁ** dukkhasaccassa taṁsamaṅgino hiṁsanaṁ avipphārikatākaraṇaṁ. **Santāpo** dukkhadukkhatādibhāvena santāpanaṁ paridahanaṁ.

“Idhā”ti vacanaṁ akusalesu abyākatesu ca kesuci khaṇassa asambhavato. Nanu kusalānañca navamena khaṇena vinā uppatti hotīti? No na hoti, na pana navamo eva khaṇo, catucakkānipi khaṇoti vuttāni. Sabbantimena paricchedena attasammāpaṇidhikhaṇamantarena natthi kusalassa uppattīti khaṇo idha gahito. Indriyavisayamanasikārādhīnaṁ viññāṇanti evamādi sādhāraṇaphalaṁ daṭṭhabbaṁ. **Navamo**ti aṭṭhakkhaṇe upādāya vuttaṁ. **Catucakkaṁ vattatī**ti puna patirūpadesavāsādisampatti catucakkaṁ

viparivattatīti attho. **Okāsabhūtānī**ti attano nibbattiyā "idāni uppajjantu kusalānī"ti anumatidānaṁ viya bhūtāni.

Cittakāloti dhammeneva satā kālo visesito, na tassa pavattittha pavattissati pavattatīti etena avatthāvisesena, nāpi tassa vijānanakiccena, tasmā evaṁvidhe dhamme upādāya paññattoti vutto. Kamappavattā visesā eva paṭipāṭīti bījabhāvo ca paṭipāṭīti vattumarahatīti iminādhippāyena **"bījakāloti dhammapaṭipāṭiṁ upādāya paññatto"**ti āha. **Dhammapaṭipāṭiṁ vā**ti aṭṭha kalāpadhamme sandhāyāha. Sañcitā viya gayhamānakālā eva **kālasañcayo,** yathā vā tathā vā kāloti ekaṁ sabhāvaṁ gahetvā abhinivesaṁ karontassa tadabhinivesanisedhanatthaṁ **"so panesa sabhāvato avijjamānattā paññattimattako"**ti āha. Ñatvā viññeyyoti sambandho. **Itaro pana hetū**ti esa samayo paccayova viññeyyo. **Etthā**ti etasmiṁ adhikāre na hetuhetu sādhāraṇahetu cāti attho. Samavāyo paccayasāmaggī, hetu pana ekeko paccayoti ayametesaṁ viseso veditabbo. Cakkhuviññāṇādīnaṁ anekapaccayadassanena taṁtaṁdvārikānaṁ kusalānañca tappaccayataṁ dasseti.

Pariggaho kato aṭṭhakathācariyehi. **Ekakāraṇavādo**ti pakatikāraṇavādo, issarakāraṇavādo vā. **Aññamaññāpekkho**ti avayavānaṁ aññamaññāpekkhatāya samudāyo vutto. Apekkhā ca yāva sahāyakāraṇasamāgamo na hoti, tāva phalassa anipphādanaṁ samāgame nipphādanasamatthassa nipphādanañca. Samāgamo ca yesu yujjamānesu nibyāpāresupi phalassa pavatti, tesaṁ sabbhāvoti.

Asāmaggī -pa- pattitoti cakkhurūpālokamanasikārānaṁ asamavetānaṁ cakkhuviññāṇassa ahetubhāve sati samavetānañca taṁsabhāvāvinivattito hetubhāvānāpattitoti attho. Na hi sabhāvantaraṁ aññena sahitaṁ sabhāvantaraṁ hotīti. **Ekasmin**ti andhasate ekekasmiṁ andheti adhippāyo. Aññathā yathārutavasena atthe gayhamāne ekassa andhassa dassanāsamatthatā sabbesampi na hoti, nāpi ekassa asamatthatāya sabbesampi asamatthatā vuttā, kintu sabbesaṁ visuṁ asamatthatāya evāti upamāvacanaṁ na yujjeyya, nāpi upamopamitabbasambandho.

Na hi upamitabbesu cakkhādīsu ekassa asamatthatāya sabbesampi asamatthatā vuttā, kintu sabbesaṁ visuṁ asamatthatāya sahitānaṁ asamatthatāti. **Andhasataṁ passatī**ti ca andhasataṁ sahitaṁ passatīti adhippāyo aññathā vuttanayena upamitabbāsamānatāpattito. **Sādhā -pa- ṭhitabhāvo**ti yesu vijjamānesu phalappavatti tesaṁ samodhāne, yathā pavattamānesu tesu phalappavatti, tathā pavattimāha. Na yesaṁ kesañci anekesaṁ samodhānamattaṁ sāmaggī. Na hi saddagandharasaphoṭṭhabbasamodhānaṁ cakkhuviññāṇassa, kaṭṭhakapālapāsāṇasamodhānaṁ vā sotaviññāṇassa hetūti. **Tan**ti taṁ dassanaṁ. **Asā -pa- siddho**ti nāyamattho sādhetabbo visuṁ ahetūnaṁ cakkhādīnaṁ sahitānaṁ hetubhāvassa paccakkhasiddhattāti attho. Na hi paccakkhasiddhe yuttimagganaṁ yuttanti.

Manussattādīnaṁ khaṇāvayavānaṁ sāmaggī khaṇasāmaggī, taṁ vinā so navamacakkasampattisaṅkhāto khaṇo natthi. Sā eva hi khaṇasāmaggī so khaṇoti attho. **Khaṇa -pa- dīpeti** attano dullabhatāyāti attho. Khaṇattho vā samayasaddo khaṇasaṅkhāto samayoti vutto. So yasmiṁ dullabhe khaṇe satīti imassatthassa vibhāvanavasena tadāyattāya kusaluppattiyā dullasabhāvaṁ dīpeti. Etenupāyena **samavāya -pa- vuttiṁ dīpetī**ti ettha ito paresu ca yojanā tassa tassa taṁtaṁdīpane kātabbā.

Tassa purisassāti "seyyathāpi bhikkhave cattāro daḷhadhammā dhanuggahā sikkhitā katahatthā katupāsanā catuddisā ṭhitā assu, atha puriso āgaccheyya 'ahaṁ imesaṁ -pa- katupāsanānaṁ kaṇḍe khitte khitte appatiṭṭhite pathaviyaṁ gahetvā āharissāmī'ti"[1] evaṁ vuttajavanapurisassa. **Tāva parittako**ti gamanassādānaṁ devaputtānaṁ heṭṭhupariyāyena paṭimukhaṁ dhāvantānaṁ sirasi pāde ca baddhakhuradhārāsannipātato ca parittataro kālo. Kālasaṅkhāto samayo cittaparicchinno vuccamāno teneva paricchedakacittena "evaṁ paritto ahan"ti attano parittataṁ dīpeti. Yathā cāhaṁ, evaṁ sabbo kusalacittappavattikāloti tassa parittakaṁ dīpeti. Saddassa dīpanā vuttanayānusārena veditabbā.

---

1. Saṁ 1. 456 piṭṭhe.

Pakativādīnaṁ mahato viya aṇuvādīnaṁ dvi-aṇukassa viya ca ekasseva. **Hetu -pa- vuttitaṁ dīpetī**ti paccayāyattavuttidīpanato tapparabhāvā hetusaṅkhātassa parāyattavuttidīpanatā vuttā. Sati pana paccayāyattabhāve paccayasāmaggī-āyattatā samavāyasaṅkhātena dīpiyatīti atapparabhāvato tassa taṁdīpanatā na vuttā. Anena samayena kattubhūtena, anena samayena vā karaṇabhūtena bhagavatā paṭisedhitoti attho. Esa nayo purimāsu dīpanāsu.

Adhikaraṇavasenāti ādhāravasena. **Etthā**ti kālasamūhasaṅkhāte samaye gahiteti attho. Kālopi hi cittaparicchinno sabhāvato avijjamānopi ādhārabhāveneva saññāto "adhikaraṇan"ti vutto taṁkhaṇappavattānaṁ tato pubbe parato ca abhāvā. **Bhāvo**ti kiriyā. Kiriyāya kiriyantaralakkhaṇaṁ bhāvenabhāvalakkhaṇaṁ. Yathā gāvīsuṁ duyhamānāsu gato, duddhāsu āgatoti dohanakiriyā gamanakiriyāya lakkhaṇaṁ hoti, evamihāpi "yasmiṁ samaye tasmiṁ samaye"ti ca vutte satīti ayamattho viññāyamāno eva hoti aññakiriyāsambandhābhāvena padatthassa sattāvirahābhāvatoti samayassa sattākiriyāya cittuppādakiriyā phassādibhavanakiriyā ca lakkhīyatīti ubhayattha samayasadde bhummaniddeso kato lakkhaṇabhūtabhāvayuttoti.

Uddānatoti uddesato saṅkhepato. Kilesakāmo vatthukāmabhāvaṁ bhajanto kāmanīyavasena bhajati, na kāmanavasenāti kāmanavasena kilesakāmo eva hoti, na vatthukāmo. **Duvidhopeso**ti vacanena duvidhassapi sahitassa avacaraṇappadesaṁ saṅgaṇhāti. Tena vatthukāmasseva pavattideso rūpārūpadhātudvayaṁ apanītaṁ hoti. Nanu ca duvidhopi sahito rūpārūpadhātūsu pavattati rūpārūpāvacaradhammānaṁ vatthukāmattā tadārammaṇānaṁ rūpārūparāgānañca kilesakāmabhāvasiddhitoti? Taṁ na, bahalakilesassa kāmarāgassa kilesakāmabhāvena idha saṅgahitattā. Evañca katvā rūpārūpadhātūsu pavattamānesu kāmāvacaradhammesu nikanti idha na saṅgahitā sukhumattā. "Uddānato dve kāmā"ti sabbakāme uddisitvāpi hi "duvidhopeso"ti ettha tadekadesabhūtā aññamaññasahitatāparicchinnā kāmarāgatabbatthukadhammāva saṅgahitāti,

niravaseso vā kilesakāmo kāmarāgo kāmataṇhārūpataṇhā-arūpataṇhānirodhataṇhābhedo idha pavattatīti anavasesappavattitaṁ sandhāya "duvidhopeso"ti vuttaṁ, vatthukāmopi ca appako idhāpi na vattati rūpārūpāvacaravipākamatto, tathāpi paripuṇṇavatthukāmattā kāmāvacaradhammāva idha gahitā. Evañca katvā sasatthāvacaropamā yuttā hoti. "Rūpūpapattiyā maggaṁ bhāvetī"ti[1] ettha rūpabhavo uttarapadalopaṁ katvā "rūpan"ti vutto, evamidhāpi uttarapadalopo daṭṭhabbo. Aññathā hi cittaṁ kāmāvacarāvacaranti vucceyyāti. **Ārammaṇakaraṇavasenā**ti-ādike "kāmo"ti sabbaṁ taṇhamāha, tasmā **"kāmañcesā"**ti-ādi vuttaṁ, "kāme avacāretīti kāmāvacāran"ti vattabbe **cā**-saddassa rassattaṁ kataṁ.

Ruḷisaddenāti ñāṇasampayuttesu ruḷhena saddena, ñāṇasampayuttesu vā pavattitvā anavajjasukhavipākatāya taṁsadisesu ñāṇavippayuttesu ruḷhena saddena. Atha vā kiñci nimittaṁ gahetvā satipi aññasmiṁ taṁnimittayutte kismiñcideva visaye sammutiyā cirakālatāvasena nimittavirahepi pavatti ruḷhi nāma yathā "mahiyaṁ setīti mahiṁso, gacchantīti gāvo"ti, evaṁ kusalasaddassapi ruḷhibhāvo veditabbo. Paññāniddese "kosallan"ti abhidhamme[2] vuttaṁ, tassa ca bhāvā kusalasaddappavattīti kosallayogā kusalanti ayaṁ abhidhammapariyāyo hoti. **Kusalan**ti kusalabhāvaṁ āha.

Vipākādīnaṁ avajjapaṭipakkhatā natthīti kusalameva anavajjalakkhaṇaṁ vuttaṁ. **Anavajjalakkhaṇamevā**ti sukhavipākasabhāvassa lakkhaṇabhāvanivāraṇatthaṁ avadhāraṇaṁ kataṁ, taṁnivāraṇañca tassa paccupaṭṭhānataṁ vatthukāmatāya kataṁ. Sampatti-atthena rasena **vodānabhāvarasaṁ.** Phalaṭṭhena paccupaṭṭhānena **iṭṭhavipākapaccupaṭṭhānaṁ. Sabhāvo** kakkhaḷādiphusanādiko asādhāraṇo. **Sāmaññaṁ** sādhāraṇo aniccādisabhāvo. Idha ca kusalalakkhaṇaṁ sabbakusalasādhāraṇasabhāvattā sāmaññaṁ daṭṭhabbaṁ, akusalādīhi asādhāraṇatāya **sabhāvo** vā. **Upaṭṭhānākāro**ti gahetabbabhāvena ñāṇassa upaṭṭhahanākāro. **Phalaṁ** pana attano kāraṇaṁ paṭicca tappaṭibimbabhāvena, paṭimukhaṁ vā upaṭṭhātīti **paccupaṭṭhānaṁ.**

---

1. Abhi 1. 44; Abhi 2. 276 piṭṭhesu.
2. Abhi 1. 19 piṭṭhe.

Vijānātīti saññāpaññākiccavisiṭṭhaṁ visayaggahaṇaṁ āha. Sabbacittasādhāraṇattā yattha yattha yathā yathā attho labbhati, tattha tattha tathā tathā gahetabboti. Yaṁ āsevanapaccayabhāvena **cinoti,** yañca kammunā abhisaṅkhatattā **citaṁ,** taṁ tathā "**cittan**"ti vuttaṁ. Yaṁ pana tathā na hoti, taṁ parittakiriyadvayaṁ antimajavanañca labbhamānacintanavicittatādivasena "**cittan**"ti veditabbaṁ. Hasituppādo pana aññajavanagatikova. **Cittānaṁ panā**ti vicitrānanti attho. Tadantogadhattā hi samudāyavohārena avayavopi "**cittan**"ti vuccati yathā pabbatanadīsamuddādi-ekadesesu diṭṭhesu pabbatādayo diṭṭhāti vuccantīti. **Caraṇaṁ** nāma gahetvā caritabbacittapaṭo. **Rūpānī**ti bimbāni.

Ajjhattikanti indriyabaddhaṁ vadati. **Cittakatamevā**ti cittassa mūlakāraṇataṁ sandhāya vuttaṁ. Kammassa hetaṁ cittaṁ kāraṇanti. Taṁ pana atthaṁ vibhāvetuṁ "**kāyakammādibhedan**"ti-ādimāha. **Liṅganānattan**ti saṇṭhānanānattaṁ, bhinnasaṇṭhānaṅgapaccaṅgavato sarīrassa vā nānattaṁ. Vohāravasena itthipurisādibhāvena voharitabbesu patthanāvisesā uppajjanti, tato kammavisesā. Evamidaṁ **kammanānattaṁ** vohāranānattato hoti. **Apā -pa- kāditā**ti evamādīsu **ādi**-saddehi gahiyā upapattiyā attabhāve lokadhammesu ca nānākaraṇāni suttāgatāni saṅgaṇhāti.

Kammanānattādivasenāti ettha kusalākusalavasena **kammanānattaṁ** veditabbaṁ. Visadisasabhāvatā hi nānattanti. Kusalakammassa dānādivasena kāyasucaritādibhāvena ca **puthuttaṁ,** akusalakammassa ca macchariyādīhi kāyaduccaritādīhi ca **puthuttaṁ** veditabbaṁ. Bahuppakāratā hi puthuttanti. Annadānādivasena dānādīnaṁ pāṇātipātāvirati-ādivasena kāyasucaritādīnaṁ āvāsamacchariyādivasena macchariyādīnaṁ pāṇātipātādivasena kāyaduccaritādīnañca **pabhedo** veditabbo. Ekekassa hi pakārassa bhedo pabhedoti. Nānattādīnaṁ **vavatthānaṁ** tathā tathā vavatthitatā nicchitatā. Etenupāyena liṅganānattādīni veditabbāni. Kammanānattādīhi nibbattāni hi tānīti.

Paccuppannassa liṅgassa kammato pavattiṁ tadanukkamena paccuppannakammassa nipphattiñca dassetvā tato anāgataliṅganānattādi-nipphattidassanena saṁsāraṁ ghaṭento "**kammanānākaraṇaṁ paṭiccā**"ti-ādimāha. Tattha purimena

kammavacanena avijjāsaṅkhārā, liṅgādivacanena viññāṇādīni bhavapariyosānāni, gati-ādivacanena jātijarāmaraṇāni gahitānīti daṭṭhabbāni. Tattha **gatī**ti nirayādayo pañca gatiyo vuccanti, tāsaṁ nānākaraṇaṁ apadādibhāvo. Tā hi tathā bhinnāti. **Upapattī**ti gomahiṁsādikhattiyādicātumahārājikādi-upapattiyo, tāsaṁ nānākaraṇaṁ uccāditā. Khattiyo eva hi ekacco kulabhoga-issariyādīhi **ucco** hoti, ekacco **nīco.** Tehi eva hīnatāya **hīno,** padhānabhāvaṁ nītatāya **paṇīto,** aḍḍhatāya **sugato,** daliddatāya **duggato.** Kulavasena vā **uccanīcatā,** issariyavasena **hīnapaṇītatā,** bhogavasena **sugataduggatatā** yojetabbā. **Suvaṇṇadubbaṇṇatā**ti odātasāmādivaṇṇasuddhi-asuddhivasena vuttaṁ. **Sujātadujjātatā**ti nigrodhaparimaṇḍalādi-ārohapariṇāhehi lakkhaṇehi vā attabhāvaparipuṇṇāparipuṇṇajātatāvasena. **Susaṇṭhitadussaṇṭhitatā**ti aṅgapaccaṅgānaṁ saṇṭhānavasena.

Aparampi vuttaṁ ajjhattikacittassa yathāvuttassa cittakatabhāvasādhakaṁ suttaṁ **"kammato"**ti-ādi. Kammañhi cittato nibbattanti tato nipphajjamānaṁ sabbampi cittaṁ cittakatamevāti sādheti. Kammanibbattato liṅgato pavattamānaliṅgasaññā mūlakāraṇato kammato āsannakāraṇato liṅgato ca pavattā hotīti **"kammato -pa- pavattare"**ti āha. Atha vā liṅgañca saññā ca **liṅgasaññā,** tā yathāsaṅkhyaṁ kammato liṅgato ca pavattareti attho. **Saññāto bhedaṁ gacchantī**ti te itthipurisādiliṅgasaññāto itthipurisādivohārabhedaṁ dhammā gacchanti, tathā tathā voharitabbāti attho. Imāya gāthāya atītapaccuppannaddhapaṭiccasamuppādavasena cittakataṁ cittaṁ dassitaṁ.

Loko eva pajātattā **pajā**ti purimapādassa vivaraṇaṁ pacchimapādo daṭṭhabbo. Yathā rathassa āṇi nibandhanā, evaṁ sattalokarathassa kammaṁ nibandhananti upamāsaṁsandanaṁ veditabbaṁ. Imāya ca gāthāya addhadvayavasena cittassa kammaviññāṇakatatā dassitā. **Kittin**ti parammukhā kittanaṁ patthaṭayasataṁ. **Pasaṁsan**ti sammukhā pasaṁsanaṁ thutiṁ. **Kammanānākaraṇan**ti kammato nibbattanānākaraṇaṁ kammajehi anumiyamānaṁ kammasseva vā nānākaraṇaṁ.

Kammassakāti kammasayā. Kammassa dāyaṁ tena dātabbaṁ ādiyantīti **kammadāyādā.** Aṇḍajādīnañca yonīnaṁ kammato nibbattattā kammameva yoni attabhāvapaṭilābhanimittaṁ etesanti **kammayonī.** Bandhanaṭṭhena kammaṁ bandhu etesanti **kammabandhū.**

Cittassāti kammaviññāṇassa. Tassa pana aladdhokāsatā aññena kammena paṭibāhitattā tadavipaccanokāse puggalassa nibbattattā ca veditabbā. Vijjamānampi aparāpariyavedanīyakammaviññāṇaṁ kālagatipayogādisahakārīpaccayavikalatāya **avasesapaccayavekallaṁ** daṭṭhabbaṁ. **Ekaccacittan**ti cittena kattabbacitrena ekaccabhūtaṁ tena kattabbacitramāha.

Anubhavitvā bhavitvā ca apagataṁ **bhūtāpagataṁ.** Anubhūtabhūtatā hi bhūtatāsāmaññena bhūtasaddena vuttā. Sāmaññameva hi upasaggena visesīyatīti. Anubhūta-saddo ca kammavacanicchābhāvato anubhavakavācako daṭṭhabbo. Vikappagāhavasena rāgādīhi tabbipakkhehi ca akusalaṁ kusalañca ārammaṇarasaṁ anubhavati, na vipāko kammavegakkhittattā, nāpi kiriyā ahetukānaṁ atidubbalatāya sahetukānañca khīṇakilesassa chaḷaṅgupekkhāvato uppajjamānānaṁ atisantavuttittā. Ettha ca purimanaye kusalākusalameva vattuṁ adhippāyavasena "bhūtāpagatan"ti vuttaṁ. Yaṁ "uppannānaṁ akusalānaṁ dhammānaṁ pahānāya uppannānaṁ kusalānaṁ dhammānaṁ ṭhitiyā"ti[1] ettha uppannanti gahetvā taṁsadisānaṁ pahānaṁ, vuddhi ca vuttā, pacchimanaye pana **ca**-saddena kusalākusalañca ākaḍḍhitvā sabbaṁ saṅkhataṁ vuttaṁ bhūtāpagatabhāvābhidhānādhippāyena.

Vipaccituṁ okāsakaraṇavasena uppatitaṁ atītakammañca tato uppajjituṁ āraddho anāgato vipāko ca **"okāsakatuppannan"**ti vutto. Yaṁ uppannasaddena vināpi viññāyamānaṁ uppannaṁ, taṁ sandhāya "nāhaṁ bhikkhave sañcetanikānan"ti-ādi[2] vuttaṁ. **Tāsu tāsu bhūmīsū**ti manussadevādi-attabhāvasaṅkhātesu upādānakkhandhesu. Tasmiṁ tasmiṁ santāne anuppatti-anāpāditatāya **asamūhataṁ.** Ettha ca laddhabhūmikaṁ **"bhūmiladdhan"**ti vuttaṁ aggi-āhito viya. Okāsakatuppannasaddepi ca okāso kato etenāti, okāso kato etassāti ca duvidhatthepi evameva katasaddassa paranipāto veditabbo.

---

1. Saṁ 3. 214; Abhi 2. 216 piṭṭhesu. 2. Aṁ 3. 497, 503 piṭṭhesu.

Sabbadā avattamānampi gamiyacittaṁ paṭipakkhapaccavekkhaṇāya avikkhambhitattā **"uppannan"**ti vuttaṁ. **Antaradhāpetī**ti vikkhambhikā ānāpānassati vikkhambheti. **Antarāyevā**ti bhūmiladdhe sabhūmiyaṁ abbocchinne vicchinditvāti attho. Anatītaṁ ananāgatañca khaṇattayekadesagatampi uppajjamānaṁ **"khaṇattayagatan"**ti vuttaṁ. Desanāya padhānena gahito attho **"sīsan"**ti vuccati. Lokiyadhammañhi desetabbaṁ patvā desanāya cittaṁ pubbaṅgamaṁ hoti, dhammasabhāvaṁ vā sandhāyetaṁ vuttaṁ. **Akusalā**ti sabbepi akusalā dhammā vuttā. Cetanāti keci. **Akusalabhāgiyā**ti rāgādayo ekanta-akusalā. **Akusalapakkhikā**ti phassādayopi tappakkhikā. **Mano tesaṁ dhammānaṁ paṭhamaṁ uppajjatī**ti sahajātopi mano sampayutte saṅgaṇhitvā adhipatibhāvena pavattamāno paṭhamaṁ uppanno viya hotīti evaṁ vutto. Sampayuttāpi tadanuvattanatāya anvadeva akusalā dhammāti vuttā, anantarapaccayamanaṁ vā sandhāya manopubbaṅgamatā vuttā. **Cittena nīyatī**ti abhisaṅkhāraviññāṇaṁ sandhāyāha, taṇhāsampayuttaṁ vā. **Pabhassaran**ti sabhāvapaṇḍarataṁ sandhāyāha. **Arakkhite**ti satiyā anunayapaṭighādīhi arakkhite, rāgādīhi **byāpanne,** tehi eva **avassute.** Cittassa pubbaṅgamabhāvasādhane aññamaññaṁ baladānavasena suttānurakkhaṇaṁ, idha vā upasaṁhatānaṁ ābhidhammikehi viññātānaṁ cirakālappavattivasena veditabbaṁ.

Katarapaññaṁ tvanti-ādi na pāḷi-āruḷhaṁ, evaṁ bhagavā pucchatīti aṭṭhakathāyameva vuttaṁ. **Paññā pana kimatthiyā**ti idampi ekaṁ suttaṁ. "Abhiññatthā pariññatthā pahānatthā"ti tassa vissajjanaṁ.

Sātanti sabhāvavasena vuttaṁ, **madhuran**ti madhuraṁ viyāti upamāvasena **ponobbhavikā**ti punabbhavakaraṇasīlā. Tatratatrābhinandanato nandī nandibhūto rāgo nandirāgo, nandirāgabhāvena sahagatāti **nandirāgasahagatā**ti na ettha sampayogavasena sahagatabhāvo atthīti sahagatasaddo taṇhāya nandirāgabhāvaṁ joteti. **Nandirāgabhūtā**ti cassa attho. **Nissaye**ti pādake. **Rūpārūpārammaṇānan**ti pathavīkasiṇādi-ākāsādi-ārammaṇānaṁ. **Saṁsaṭṭhe**ti khīrodakaṁ viya samodite ekībhāvamiva gate. **Sahajāte**ti sampayuttasahajāte, na sahajātamatte. **Idhāpī**ti "imasmimpi pade ayameva attho adhippeto"ti imissā aṭṭhakathāya

yathādassitasaṁsaṭṭhasaddo sahajāte adhippetoti. **Arūpaṁ rūpenā**ti paṭisandhikkhaṇe vatthunā. **Ukkaṭṭhaniddeso**ti anavasesasaṅgahena kato atisayaniddeso.

Anābhaṭṭhatāyevāti "diṭṭhaṁ sutan"ti-ādīsu diṭṭhatādayo viya abhāsitabbatā anābhaṭṭhatā. Sabbākārena sadisassa dutiyacittassa sasaṅkhārikatāvacanena imassa asaṅkhārikatā viññāyati, tasmā abhāsitabbatāya na gahitoti attho yujjati. Adhippāyo pana pāḷiyaṁ abhāsitattā eva tattha desetabbabhāvena na **gahito** na saṅgahito na tassatthassa abhāvāti. Atha vā pāḷiyaṁ anābhaṭṭhatāya eva aṭṭhakathāyaṁ **na gahito** na tassattho vutto. **Niyametvāvā**ti parato evaṁvidhasseva sasaṅkhārikabhāvavacanato idha tadavacaneneva asaṅkhārikabhāvaṁ niyametvā.

Manoviññāṇanti ettha dvāraṁ vatthūti vuttaṁ, dvārena vā taṁsahāyabhūtaṁ hadayavatthu vuttaṁ. **Sarasabhāvenā**ti sakiccabhāvena. Avijjā hi saṅkhārānaṁ paccayabhāvakiccā, aññāsādhāraṇo vā rasitabbo viññātabbo bhāvo sarasabhāvo, avijjāsabhāvo saṅkhārasabhāvoti evamādiko. "Sarasasabhāvenā"tipi pāṭho, soyeva attho. Avijjāpaccayāti vā sarasena, saṅkhārāti sabhāvena.

Ekasamuṭṭhānāditā rūpadhammesu eva yojetabbā tesu tabbohārabāhullato. Atītādibhāvo rūpārūpadhammesu, cittacetasikanibbānānampi vā yathāsabhāvaṁ ekadvinakutocisamuṭṭhānatā yojetabbā. **Anāpāthagatā**ti cakkhādīnaṁ agocaragatā sukhumarajādirūpaṁ viya vatthuparittatāya tattāyoguḷe patitodakabindurūpaṁ viya khaṇaparittatāya atidūratāya accāsannāditāya atītānāgatatāya ca. Visayo anaññatthabhāvena, gocaro ca tattha caraṇena vutto, tabbisayanicchayena mano paṭisaraṇaṁ. Ayamattho siddho hoti aññathā tesaṁ dhammārammaṇabhāvena "nesaṁ gocaravisayaṁ paccanubhotī"ti vacanassa anupapattito. Dibbacakkhudibbasota-iddhividhañāṇehi yathāvuttanayena anāpāthagatāni rūpādīni ālambiyamānāni na dhammārammaṇanti katthaci vuccamānāni diṭṭhāni, itarathā ca diṭṭhāni "dibbena cakkhunā rūpaṁ passatī"ti-ādīsūti.

Āpāthamāgacchati manasā pañcaviññāṇehi ca gahetabbabhāvūpagamanena. **Ghaṭṭetvā**ti paṭimukhabhāvāpāthaṁ gantvā. **Sarabhāṇakassa** osārakassa. Pakatiyā diṭṭhādivasena āpāthagamanañca bhojanapariṇāma-utubhojanavisesa-ussāhādīhi kalyaṁ, rogino vātādīhi ca upaddutaṁ vā kāyaṁ anuvattantassa jāgarassa bhavaṅgassa calanapaccayānaṁ kāyikasukhadukkha-utubhojanādi-upanissayānaṁ cittapaṇidahanasadisāsadisasambandhadassanādipaccayānaṁ, suttassa ca supinadassane dhātukkhobhādipaccayānaṁ vasena veditabbaṁ. Adiṭṭhassa asutassa anāgatabuddharūpādino pasādadātukāmatāvatthussa taṁsadisatāsaṅkhātena diṭṭhasutasambandheneva. Na kevalaṁ taṁsadisatāva ubhayasambandho, kintu tabbipakkhatā tadekadesatā taṁsampayuttatādiko ca veditabbo. Kenaci vutte kismiñci sute avicāretvā saddahanaṁ **saddhā,** sayameva taṁ vicāretvā rocanaṁ **ruci,** "evaṁ vā evaṁ vā bhavissatī"ti ākāravicāraṇaṁ **ākāraparivitakko,** vicārentassa katthaci diṭṭhiyā nijjhānakkhamanaṁ **diṭṭhinijjhānakkhanti.**

Gerukaharitālañjanādidhātūsu. **Subhanimittaṁ** subhaggahaṇassa nimittaṁ. Taṁ subhanimittattā rañjanīyattā ca **lobhassa vatthu.** Niyamitassa cittassa vasena **niyamitavasena.** Evamitaresu dvīsu. Ābhogo **ābhujitaṁ. Lūkhapuggalā** dosabahulā. Adosabahulā **siniddhapuggalā. Tadadhimuttatā**ti pītininnacittatā. **Imehi -pa- veditabbo** pītiyā somanassavippayogāsambhavatoti adhippāyo.

Jīvitavuttiyā āyatanabhāvato hatthārohādisippameva **sippāyatanaṁ.** Kasivāṇijjādikammameva **kammāyatanaṁ.** Āyuvedādivijjā eva **vijjāṭṭhānaṁ. Abyāpajje**ti domanassabyāpādarahite rūpabhave. **Dhammapadā**ti dhammakoṭṭhāsā. **Pilavantī**ti upaṭṭhahanti padissanti. **Yogā**ti bhāvanābhiyogā samādhito. **Vatthuvisadakiriyā**ti ajjhattikabāhirānaṁ vatthūnaṁ nimmalabhāvakiriyā. Saddhādīnaṁ indriyānaṁ aññamaññānativattanaṁ **indriyasamattapaṭipādanatā.** Gambhīrānaṁ ñāṇena caritabbānaṁ, gambhīrañāṇena vā caritabbānaṁ suttantānaṁ paccavekkhaṇā **gambhīrañāṇacariyapaccavekkhaṇā.**

Vaṁsoti anukkamo. **Tantī**ti santati. **Paveṇī**ti sambandho. Sabbametaṁ cārittakiriyāpabandhassa vacanaṁ. Cārittasīlattā **sīlamayaṁ.** "Dassāmī"ti vacībhedena vatthussa pariṇatattā tato paṭṭhāya dānaṁ āraddhaṁ nāma

hoti, yato tassa attano pariṇāmanādīsu āpatti hoti. Vijjamānavatthusmiṁ cintanakālato paṭṭhāya dānaṁ āraddhanti tattha dānamayaṁ kusalaṁ hotīti adhippāyo. Na hi dānavatthuṁ avijjamānakampi saṅkharontassa kusalaṁ na hotīti. Taṁ pana dānamayassa pubbabhāgoti tadeva bhajeyya, vuttaṁ aṭṭhakathāyaṁ. **Kulavaṁsādivasenā**ti udāharaṇamattamevetaṁ. Attanā samādinnavattavasena sappurisavattagāmajanapadavattādivasena ca cārittasīlatā veditabbā.

Savatthukanti bheri-ādivatthusahitaṁ katvā. **Vijjamānakavatthun**ti bheri-ādivatthuṁ. Dhammassavanaghosanādīsu ca savatthukaṁ katvā saddassa dānaṁ saddavatthūnaṁ ṭhānakaraṇānaṁ sasaddapavattikaraṇamevāti tassa cintanaṁ vijjamānavatthupariccāgo veditabbo. Bhājetvā dassesi dhammarājā idha ca rūpārammaṇādibhāvaṁ, aññattha ca "tīṇimāni bhikkhave puññakiriyavatthūnī"ti[1] dānamayādibhāvaṁ, aparattha ca "katame dhammā kusalā. Tīṇi -pa- taṁsamuṭṭhānaṁ kāyakamman"ti-ādinā kāyakammādibhāvañca vadanto. **Apariyāpannā cā**ti paramatthato avijjamānattā aññāyatanattā ca asaṅgahitā.

Paribhogaraso paribhogapaccayaṁ pītisomanassaṁ. Ayaṁ pana rasasamānatāvasena gahaṇaṁ upādāya rasārammaṇanti vutto, na sabhāvato. Sabhāvena pana gahaṇaṁ upādāya pītisomanassaṁ dhammārammaṇameva hotīti "sukhā vedanā dhammārammaṇan"ti vuttaṁ. **Ārammaṇameva nibaddhan**ti rūpārammaṇaṁ -pa- dhammārammaṇanti evaṁ niyametvā vuttaṁ. **Kammassa anibaddhattā**ti kammassa aniyatattā. Yathā hi rūpādīsu ekārammaṇaṁ cittaṁ anaññārammaṇaṁ hoti, na evaṁ kāyadvārādīsu ekadvārikakammaṁ aññasmiṁ dvāre nuppajjati, tasmā kammassa dvāraniyamarahitattā dvārampi kammaniyamarahitanti idha ārammaṇaṁ viya niyametvā na vuttaṁ. **Vinā ārammaṇena anuppajjanato**ti etassapi cattho "yathā kāyakammādīsu ekaṁ kammaṁ tena dvārena vinā aññasmiṁ dvāre carati, na evaṁ rūpādīsu ekārammaṇaṁ cittaṁ tenārammaṇena vinā ārammaṇantare uppajjatī"ti veditabbo. Na hi yathā vacīdvāre uppajjamānampi "kāyakamman"ti vuccati, evaṁ saddārammaṇe uppajjamānaṁ "rūpārammaṇan"ti vuccati.

---

1. Dī 3. 182 piṭṭhe.

Kāmāvacarakusala

Kāyakammadvārakathāvaṇṇanā

Imassa panatthassāti kammadvārānaṁ aññamaññasmiṁ aniyatatāya "dvāre caranti kammānī"ti-ādinā pakāsanatthaṁ. **Pañca viññāṇānī**ti ettha chaṭṭhassa viññāṇassa tassa ca dvārassa anuddeso dvāradvāravantānaṁ sahābhāvā. Niyatarūparūpavasena catusamuṭṭhānikakāyā vuttāti saddassa vikārarūpādīnañca asaṅgaho.

Paṭhamajavanasamuṭṭhitā vāyodhātu yadipi tasmiṁ khaṇe rūpānaṁ desantaruppattihetubhāvena cāletuṁ na sakkoti, tathāpi viññattivikārasahitāva sā veditabbā. Dasasu hi disāsu yaṁ disaṁ gantukāmo aṅgapaccaṅgāni vā khipitukāmo, taṁdisābhimukhāneva rūpāni sā santhambheti sandhāreti cāti tadabhimukhabhāvavikāravatī hoti, adhippāyasahabhāvī ca vikāro viññattīti. Evañca katvā āvajjanassapi viññattisamuṭṭhāpakabhāvo yathādhippāyavikārarūpuppādanena upapanno hoti, yato bāttiṁsa cittāni rūpiriyāpathaviññattijanakāni vuttānīti. Yojanaṁ gato, dasayojanaṁ gatoti vattabbataṁ āpajjāpeti anekasahassavāraṁ uppannā.

Vāyodhātuyā -pa- paccayo bhavitunti thambhanacalanesu vāyodhātuyā paccayo bhavituṁ samattho cittasamuṭṭhānamahābhūtānaṁ eko ākāraviseso atthi, ayaṁ viññatti nāma. Tesañhi tadākārattā vāyodhātu thambheti cāleti cāti. **Na cittasamuṭṭhānā**ti etena paramatthato abhāvaṁ dasseti. Na hi rūpaṁ appaccayaṁ atthi, na ca nibbānavajjo attho nicco atthīti. **Viññattitāyā**ti viññattivikāratāya. Cittasamuṭṭhānabhāvo viya mahābhūtavikāratāya upādārūpabhāvo ca adhippetoti veditabbo.

Kāyikakaraṇanti kāyadvārappavattaṁ cittakiriyaṁ, adhippāyanti attho. **Kāreti maññe**ti etena vaṇṇaggahaṇānusārena gahitāya viññattiyā yaṁ karaṇaṁ viññātabbaṁ, tassa vijānanena viññattiyā viññātattaṁ dasseti. Na hi viññattirahitesu rukkhacalanādīsu "idamesa kāretī"ti vijānanaṁ hotīti. Cakkhuviññāṇassa hi rūpe abhinipātamattaṁ kiccaṁ, na adhippāyasahabhuno calanavikārassa gahaṇaṁ. Cittassa pana lahuparivattitāya

cakkhuviññāṇavīthiyā anantaraṁ manoviññāṇena viññātampi calanaṁ cakkhunā diṭṭhaṁ viya maññanti avisesaviduno, tasmā yathā nīlābhinipātavasappavattāya cakkhuviññāṇavīthiyā nīlanti pavattāya manoviññāṇavīthiyā ca antaraṁ na viññāyati, evaṁ aviññāyamānantarena manodvāraviññāṇena gahite tasmiṁ cittena saheva anuparivatte kāyathambhanavikāracopanasaṅkhāte "idamesa kāreti, ayamassa adhippāyo"ti vijānanaṁ hoti.

Tālapaṇṇādirūpāni disvā tadanantarappavattāya manodvāravīthiyā aviññāyamānantarāya tālapaṇṇādīnaṁ udakādisahacārippakārataṁ saññāṇākāraṁ gahetvā udakādiggahaṇaṁ viya. **Ettha udakaṁ bhavissatī**ti-ādinā ca udakādisambandhanākārena rūpaggahaṇānusāraviññāṇena yaṁ udakādi viññātabbaṁ, tassa vijānanena tadākārassa viññātatā vuttāti daṭṭhabbā. Etassa pana kāyikakaraṇaggahaṇassa udakādiggahaṇassa ca purimasiddhasambandhaggahaṇaṁ upanissayo hotīti daṭṭhabbaṁ. Atha pana nālambibhāpi viññatti kāyikakaraṇaggahaṇassa ca paccayo purimasiddhasambandhaggahaṇopanissayavasena sādhippāyavikārabhūtavaṇṇaggahaṇānantaraṁ pavattamānassa adhippāyaggahaṇassa adhippāyasahabhūvikārābhāve abhāvato, evaṁ sati vaṇṇaggahaṇānantarena udakādiggahaṇeneva tālapaṇṇādisaññāṇākāro viya vaṇṇaggahaṇānantarena adhippāyaggahaṇeneva viññatti pākaṭā hotīti "idañcidañca esa kāreti maññe"ti adhippāyavijānaneneva viññattiyā viññātatā vuttā.

Ayaṁ no paharitukāmoti adhippāyavijānanena viññattiyā pākaṭabhāvaṁ dasseti. Na hi tadapākaṭabhāve adhippāyavijānanaṁ hotīti. **Sammukhī -pa-yeva nāma hotī**ti asammukhībhūtatāya anāpāthagatānaṁ rūpādīnaṁ cakkhuviññeyyādibhāvo viya sabhāvabhūtaṁ taṁ dvidhā viññattibhāvaṁ sādheti. Paraṁ bodhetukāmatāya vināpi abhikkamanādippavattanena so cittasahabhūvikāro adhippāyaṁ viññāpeti, sayañca viññāyatīti dvidhāpi viññattiyevāti veditabbā.

Tasmiṁ dvāre siddhāti tena dvārena viññātabbabhāvato teneva dvārena nāmalābhato tasmiṁ dvāre pākaṭabhāvavasena siddhā. Kusalaṁ vā akusalaṁ vāti ṭhapetabbaṁ. Kasmā? Yasmā paravādino avipākassa

kammabhāvo na siddho, itarassa pana siddhoti viññattisamuṭṭhāpakānaṁ ekādasannaṁ kiriyacittānaṁ vasena tikaṁ pūretvā ṭhapetabbaṁ.

Dvāre caranti kammānīti ettha ayamadhippāyo—yadi dvārā dvārantaracārino honti, dvārasambhedā kammasambhedopīti kāyakammaṁ kāyakammadvāranti aññamaññavavatthānaṁ na siyā, kammānampi kammantaracaraṇe eseva nayo. Yadi pana dvārānampi dvārabhāvena kammantaracaraṇaṁ kammānañca dvārantaracaraṇaṁ na siyā, suṭṭhutaraṁ kammadvāravavatthānaṁ siyā. Na pana kammānaṁ dvārantare acaraṇaṁ atthi, kintu dvāre aññasmiñci caranti kammāni aññānipi. Yasmā pana dvāre dvārāni na caranti, tasmā advāracārīhi dvārehi kāraṇabhūtehi kammāni dvārantare carantānipi vavatthitāni. Na kevalaṁ kammāneva, tehi pana dvārānipīti evaṁ kammadvārāni aññamaññaṁ vavatthitāni "yebhuyyenavuttitāya tabbahulavuttitāya cā"ti vuccamānāya vavatthānayuttiyā. Tattha dvārāpekkhattā kammānaṁ kāyakammādibhāvassa advāracārīhi dvārehi vavatthānaṁ hoti, na pana dvārantaracārīhi kammehi dvārānaṁ avavatthānaṁ kammānapekkhakāyadvārādibhāvehi dvārehi vavatthitānaṁ kāyakammādīnaṁ kāyakammadvārādivavatthānakarattā. Atha vā dvārantare carantānipi kāyādīhi upalakkhitāneva caranti pāṇātipātādīnaṁ evaṁsabhāvattā āṇattihatthavikārādīhi vuccamānassapi kāyādīhi sādhetabbasabhāvāvabodhato, tasmā na kammantarassa attani carantassapi dvārantaraṁ sanāmaṁ deti, nāpi kammaṁ dvārassa, taṁtaṁdvārameva pana kammassa kammañca dvārantare carantampi attanoyeva dvārassa nāmaṁ detīti siddhaṁ aññamaññavavatthānaṁ. Pubbe pana dvāresu anibaddhatā kammānaṁ dvārantaracaraṇameva sandhāya vuttā, na etaṁ vavatthānanti.

Tatthāti tesu dvārakammesu. **Kāyakammassa uppajjanaṭṭhānan**ti taṁsahajātā viññattiyeva vuccati. Kiñcāpi hi sā tassa kenaci pakārena paccayo na hoti, tathāpi kammassa visesikā viññatti taṁsahajātā hotīti tassa uppattiṭṭhānabhāvena vuttā yathāvuttaniyamena aññavisesanassa kammassa visesanantare uppatti-abhāvā. **Kāyena pana katattā**ti kāyaviññattiṁ janetvā tāya jīvitindriyupacchedādinipphādanato attano nipphattivasena "kāyena kataṁ kamman"ti vuttaṁ. Kāraṇabhūto hi panettha kāyoti.

Aññamaññaṁ vavatthitāti ettha kammunā kāyo kāyakammadvāranti evaṁ vavatthito, na kāyo icceva. Yathā sūcikammunā sūcikammakaraṇanti vavatthitā, na sūci icceva, tathā idampi daṭṭhabbaṁ. **Aññamaññaṁ vavatthitā**ti ca aññamaññaṁ visesitāti attho. **Evaṁ sante**ti yathāvuttaṁ vavatthānaniyamaṁ aggahetvā "dvāre caranti kammānī"ti-ādivacanameva gahetvā codeti. Tattha **evaṁ sante**ti kammānaṁ dvāracaraṇe aññamaññena ca vavatthāne nāmalābhe visesane satīti attho.

Kāyakammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Vacīkammadvārakathāvaṇṇanā

Catūhi bhikkhave aṅgehi samannāgatāti ettha subhāsitabhāsanasaṅkhātā apisuṇavācā, dhammabhāsanasaṅkhāto asamphappalāpo, piyabhāsanasaṅkhātā apharusavācā, saccabhāsanasaṅkhāto amusāvādo cāti etā vācā tathāpavattā cetanā daṭṭhabbā. **Sahasaddā panā**ti tassa vikārassa saddena saha sambhūtattā vuttaṁ. Cittānuparivattitāya pana so na yāva saddabhāvīti daṭṭhabbo, vitakkavipphārasaddo na sotaviññeyyoti pavattena mahā-aṭṭhakathāvādena cittasamuṭṭhānasaddo vināpi viññattighaṭṭanena uppajjatīti āpajjati. "Yā tāya vācāya viññattī"ti[1] hi vacanato asotaviññeyyasaddena saha viññattiyā uppatti natthīti viññāyatīti.

Cittasamuṭṭhānaṁ saddāyatananti ettha ca na koci cittasamuṭṭhāno saddo asaṅgahito nāma atthīti adhippāyena mahā-aṭṭhakathāvādaṁ paṭisedheti. Chabbidhena rūpasaṅgahādīsu hi "sotaviññeyyan"ti "diṭṭhaṁ sutan"ti ettha "sutan"ti ca na koci saddo na saṅgayhatīti. Mahā-aṭṭhakathāyaṁ pana viññattisahajameva jivhātālucalanādikaravitakkasamuṭṭhitaṁ sukhumasaddaṁ "dibbasotena sutvā ādisatī"ti **sutte**[2] **paṭṭhāne**[3] ca oḷārikasaddaṁ sandhāya "sotaviññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti vuttanti iminā adhippāyena asotaviññeyyatā vuttā siyā.

---

1. Abhi 1. 168 piṭṭhe. 2. Khu 9. 403 piṭṭhe. 3. Abhi 8. 2 piṭṭhe.

saddo ca asotaviññeyyo cāti viruddhametanti pana paṭikkhepo veditabbo. Viññattipaccayā ghaṭṭanā **viññattighaṭṭanā** viññatti eva vā. Ghaṭṭanākārappavattabhūtavikāro hi "ghaṭṭanā"ti vutto. Saṅghaṭṭanena saheva saddo uppajjati, na pubbāparabhāvena. **Pathavīdhātuyā**ti idaṁ vāyodhātuyā viya cālanaṁ pathavīdhātuyā saṅghaṭṭanaṁ kiccaṁ adhikanti katvā vuttaṁ, vikārassa ca tappaccayabhāvo vuttanayeneva veditabbo. Tabbikārānañhi bhūtānaṁ aññamaññassa paccayabhāvoti. Aññampi sabbaṁ vidhānaṁ kāyaviññattiyaṁ viya veditabbaṁ.

Tisamuṭṭhānikakāyaṁ -pa- na labbhati. Na hi cālanaṁ upādinnaghaṭṭananti. Cālanañhi desantaruppādanaparamparatā, ghaṭṭanaṁ paccayavisesena bhūtakalāpānaṁ āsannataruppādoti. **Upatthambhanakiccampi natthī**ti upatthambhanena vinā paṭhamacittasamuṭṭhānāpi ghaṭṭanākārena pavattatīti ghaṭṭanatthaṁ upatthambhanena payojanaṁ natthi, laddhāsevanena citteneva ghaṭṭanassa balavabhāvato cāti adhippāyo. Upatthambhanaṁ natthi atthīti vicāretvā gahetabbaṁ.

Vacīkammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Manokammadvārakathāvaṇṇanā

Ayaṁ nāma cetanā kammaṁ na hotīti na vattabbāti idaṁ yassa dvāraṁ mano, taṁdassanatthaṁ vuttaṁ. **Kappetī**ti "tvaṁ phusanaṁ karohi, tvaṁ vedayitan"ti evaṁ kappentaṁ viya pavattatīti attho. **Pakappanañ**ca tadeva. **Kiṁ piṇḍaṁ karotī**ti āyūhanatthavasena pucchati. Phassādidhamme hi avippakiṇṇe katvā sakiccesu pavattanaṁ **āyūhanaṁ,** tattheva byāpāraṇaṁ **cetayanaṁ,** tathākaraṇaṁ **abhisaṅkharaṇan**ti. Tebhūmakasseva gahaṇaṁ lokuttarakammassa kammakkhayakarattā.

Manokammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kammakathāvaṇṇanā

Cetayitvā kammaṁ karotīti ettha yasmā purimacetanāya cetayitvā sanniṭṭhānakammaṁ karoti, tasmā cetanāpubbakaṁ kammaṁ taṁcetanāsabhāvamevāti cetanaṁ ahaṁ kammaṁ vadāmīti attho. Atha vā samānakālattepi kāraṇakiriyā pubbakālā viya vattuṁ yuttā, phalakiriyā ca aparakālā viya. Yasmā ca cetanāya cetayitvā kāyavācāhi copanakiriyaṁ manasā ca abhijjhādikiriyaṁ karoti, tasmā tassā kiriyāya kārikaṁ cetanaṁ ahaṁ kammaṁ vadāmīti attho. **Kāye vā**ti kāyaviññattisaṅkhāte kāye vā. **Satī**ti dharamāne, anirodhite vā. Kāyasamuṭṭhāpikā cetanā **kāyasañcetanā.** Ettha ca sukhadukkhuppādakena kammena bhavitabbaṁ, cetanā ca sukhadukkhuppādikā vuttāti tassā kammabhāvo siddho hoti. **Sañcetaniyan**ti sañcetanasabhāvavantaṁ. **Samiddhittherena** "sañcetaniyaṁ āvuso -pa- manasā sukhaṁ so vedayatī"ti[1] avibhajitvā byākato. **Sukhavedanīyan**ti-ādinā pana vibhajitvā byākātabbo so pañho, tasmā sammā byākato nāma na hoti. Itaradvayepi eseva nayo. Yathā pana suttāni ṭhitāni, tathā copanakiriyānissayabhūtā kāyavācā abhijjhādikiriyānissayo ca manodvārāni, yāya pana cetanāya tehi kāyādīhi karaṇabhūtehi copanābhijjhādikiriyaṁ karonti vāsi-ādīhi viya chedanādiṁ, sā cetanā kammanti dvārappavattiyampi kammadvārābhedanañca kammadvāravavatthānañ ca dissati, evañca sati "kāyena ce kataṁ kamman"ti-ādigāthāyo[2] ativiya yujjanti.

Lokuttaramaggo idha lokiyakammakathāyaṁ anadhippetopi bhajāpiyamāno tīṇi kammāni bhajati. **Manena dussīlyan**ti kāyikavācasikavītikkamavajjaṁ sabbaṁ akusalaṁ saṅgaṇhāti, micchādiṭṭhisaṅkappavāyāmasatisamādhiṁ vā. Tampi cetaṁ "manasā saṁvaro sādhū"ti[3] vuttassa saṁvarassa paṭipakkhavasena vuttaṁ, na sīlavipattivasena. Na hi sā mānasikā atthīti maggasseva bhajāpanaṁ mahāvisayattā. Bojjhaṅgā hi manokammameva bhajeyyuṁ, na ca na sakkā maggabhajāpaneneva tesaṁ bhajāpanaṁ viññātunti.

---

1. Ma 3. 251; Abhi 4. 290 piṭṭhesu.
2. Abhi-Ṭṭha 1. 127 piṭṭhe.
3. Saṁ 1. 73; Khu 1. 65 piṭṭhesu.

Kammapathaṁ appattānampi taṁtaṁdvāre saṁsandanaṁ avarodhanaṁ dvārantare kammantaruppattiyampi kammadvārābhedanañca **dvārasaṁsandanaṁ** nāma. "Tividhā bhikkhave kāyasañcetanā akusalaṁ kāyakamman"ti-ādinā[1] kammapathappattāva sanniṭṭhāpakacetanā kammanti vuttāti purimacetanā sabbā kāyakammaṁ na hotīti vuttaṁ. **Āṇāpetvā -pa- alabhantassā**ti āṇattehi amāritabhāvaṁ sandhāya vuttaṁ, vacīduccaritaṁ nāma hoti akammapathabhāvatoti adhippāyo. "Ime sattā haññantū"ti pavattabyāpādavasena **cetanāpakkhikā vā bhavanti** kāyakammavohāralābhā. **Abbohārikā vā** manokammavohāravirahā. Sasambhārapathavī-ādīsu āpādayo ettha nidassanaṁ.

Kulumbassāti gabbhassa, kulasseva vā. Tissopi saṅgītiyo āruḷhatāya ananujānanato **"tava suttassā"**ti vuttaṁ. **Dasavidhā iddhi** paṭisambhidāmagge iddhikathāya gahetabbā. **Bhāvanāmayan**ti adhiṭṭhāniddhiṁ sandhāya vadati. Ghaṭabhedo viya parūpaghāto, udakavināso viya iddhivināso ca hotīti upamā saṁsandati. T**ava pañho**ti bhāvanāmayāya parūpaghāto hotīti vutto ñāpetuṁ icchito attho. **Ātabbaṇiddhi** vijjāmayiddhi hoti. **Sattame pade**ti maṇḍalādito sattame pade.

Vacanantarena gametabbatthaṁ **neyyatthaṁ,** sayameva gamitabbatthaṁ **nītatthaṁ. Kiriyato samuṭṭhāti, udāhu akiriyato**ti tenādhippetaṁ sampajānamusāvādaṁ sandhāya pucchati, na uposathakkhandhake vuttaṁ. Tattha avuttameva hi so anariyavohāraṁ vuttanti gahetvā voharatīti. **Vācāgiran**ti vācāsaṅkhātaṁ giraṁ, vācānuccāraṇaṁ vā.

Khandasivādayo seṭṭhāti **khandā**ti kumārā. **Sivā**ti mahessarā, micchādiṭṭhiyā nidassanatthamidaṁ vuttanti daṭṭhabbaṁ. Natthikadiṭṭhādayo eva hi kammapathappattā kammanti. **Cetanā panettha abbohārikā**ti kāyadvāre vacīdvāre ca samuṭṭhitāpi kāyakammaṁ vacīkammanti ca vohāraṁ na labhati abhijjhādippadhānattā. "Tividhā bhikkhave manosañcetanā akusalaṁ manokamman"ti[1] pana vacanato sabhāveneva sā manokammaṁ na abhijjhādipakkhikattāti "abhijjhādipakkhikāvā"ti na vuttaṁ. Imasmiṁ pana ṭhāne kāyaṅgavācaṅgāni acopetvā cintanakāle cetanāpi cetanāsampayuttadhammāpi

---

1. Abhi 4. 290 piṭṭhe.

manodvāre eva samuṭṭhahanti, tasmā cetanāya abbohārikabhāvo kathañci natthīti adhippāyo.

"Tividhā bhikkhave kāyasañcetanā kusalaṁ kāyakamman"ti[1] ādivacanato pāṇātipātādipaṭipakkhabhūtā tabbirativisiṭṭhā cetanāva pāṇātipātavirati-ādikā hontīti "cetanāpakkhikā vā"ti vuttaṁ, na "viratipakkhikā"ti. **Rakkhatī**ti avināsetvā katheti. **Bhindatī**ti vināsetvā katheti.

Kammakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cakkhuviññāṇadvāranti cakkhuviññāṇassa dvāraṁ. Cakkhu ca taṁ viññāṇadvārañcāti vā **cakkhuviññāṇadvāraṁ.** Cakkhu viññāṇadvāranti vā asamāsaniddeso. Taṁ pana cakkhumeva. Esa nayo sesesupi. "Cakkhunā saṁvaro sādhū"ti-ādikāya[2] gāthāya pasādakāyacopanakāyasaṁvare ekajjhaṁ katvā kāyena saṁvaro vutto, taṁ idha bhinditvā aṭṭha saṁvarā, tappaṭipakkhabhāvena asaṁvarā aṭṭha kathitā. Sīlasaṁvarādayopi pañceva saṁvarā sabbadvāresu uppajjamānāpi, tappaṭipakkhabhāvena dussīlyādīni asaṁvarāti vuttāni. Tattha **dussīlyaṁ** pāṇātipātādicetanā. **Muṭṭhassaccaṁ** satipaṭipakkhā akusalā dhammā. Pamādanti keci. Sītādīsu paṭigho **akkhanti.** Thinamiddhaṁ **kosajjaṁ.**

Vinā vacīdvārena suddhaṁ kāyadvārasaṅkhātanti idaṁ vacīdvārasallakkhitassa musāvādādinopi kāyadvāre pavattisabbhāvā asuddhatā atthīti taṁnivāraṇatthaṁ vuttaṁ. Na hi taṁ kāyakammaṁ hoti. Suddhavacīdvāropalakkhitaṁ pana vacīkammameva hotīti. **Ettha asaṁvaro**ti etena suddhakāyadvārena upalakkhito asaṁvaro dvārantare uppajjamānopi vutto. Dvārantarānupalakkhitaṁ sabbaṁ taṁdvārikākusalañceti veditabbaṁ. Evañca katvā kammapathasaṁsandane "copanakāya-asaṁvaradvāravasena uppajjamāno asaṁvaro akusalaṁ kāyakammameva hotī"ti-ādi "akusalaṁ kāyakammaṁ copanakāya-asaṁvaradvāravasena vacī-asaṁvaravasena ca uppajjatī"ti-ādinā saha aviruddhaṁ hoti. Asaṁvaro hi

1. Abhi 4. 290 piṭṭhe.
2. Khu 1. 65 piṭṭhe Dhammapade.

dvārantare uppajjamānopi sadvāre evāti vuccati, sadvāravasena uppannoti ca, kammaṁ aññadvāre aññadvāravasena cāti evaṁ aviruddhaṁ.

Atha vā **etthā**ti suddhaṁ asuddhanti etaṁ avicāretvā etasmiṁ copaneti vuttaṁ hoti. Evaṁ sati dvārantaropalakkhitaṁ kammapathabhāvappattatāya vacīmanokammaṁ copanakāya-asaṁvaradvāre uppannaṁ, sesaṁ sabbaṁ taṁdvāruppannākusalaṁ viya "copanakāya-asaṁvaro"ti vuccati. Kammapathabhāvappattiyā dvārantaruppannaṁ kāyakammañca tathā na vuccatīti kammapathasaṁsandanavirodho siyā, tadavirodhaṁ tattheva vakkhāma. Sīlasaṁvarādayo pañca nikkhepakaṇḍe āvi bhavissanti. Tattha ñāṇasaṁvare paccayasannissitasīlassa, vīriyasaṁvare ca ājīvapārisuddhiyā antogadhatā daṭṭhabbā.

Akusalakammapathakathāvaṇṇanā

Saraseneva ca patanasabhāvassa pāṇassa antarā eva atīva pātanaṁ **atipāto,** saṇikaṁ patituṁ adatvāva sīghaṁ pātananti attho. Atikkamma vā satthādīhi abhibhavitvā pātanaṁ **atipāto.** Payogavatthumahantatādīhi **mahāsāvajjatā** tehi paccayehi uppajjamānāya cetanāya balavabhāvato. Yathāvuttapaccayavipariyāyepi taṁtaṁpaccayehi uppajjamānāya cetanāya balavābalavavaseneva appasāvajjamahāsāvajjatā veditabbā. **Iddhimayo** kammavipākajiddhimayo dāṭhākoṭikādīnaṁ viya.

Gottarakkhitā sagottehi rakkhitā. **Dhammarakkhitā** sahadhammikehi rakkhitā. Sasāmikā **sārakkhā.** Yassā gamane raññā daṇḍo ṭhapito, sā **saparidaṇḍā. Atthabhañjako**ti kammapathappattaṁ vuttaṁ. Kammapathakathā hesāti. **Attano santakaṁ adātukāmatāyā**ti-ādi musāvādasāmaññato vuttaṁ. Hasādhippāyena visaṁvādanapurekkhārasseva musāvādo. **Suññabhāvan**ti pītivirahitatāya rittataṁ. Atthavipannatāya **na hadayaṅgamā. Aggaṇhante**ti asaddahante kammapathabhedo na hoti. Yo koci pana samphappalāpo dvīhi sambhārehi sijjhatīti. Attano pariṇāmanaṁ cittenevāti veditabbaṁ. **Micchā passatī**ti vitathaṁ passati.

Koṭṭhāsatoti phassapañcamakādīsu cittaṅgakoṭṭhāsesu ye koṭṭhāsā honti, tatoti attho. Nanu ca cetanā kammapathesu na vuttāti paṭipāṭiyā sattannaṁ kammapathabhāvo na yuttoti? Na, avacanassa aññahetuttā. Na hi cetanāya akammapathattā kammapatharāsimhi avacanaṁ, kadāci pana kammapatho hoti, na sabbadāti kammapathabhāvassa aniyatattā avacanaṁ. Yadā pana kammapatho hoti, tadā kammapatharāsisaṅgaho na nivāritoti. "Pañca sikkhāpadā parittārammaṇā evā"ti etena adinnādānādīnaṁ sattārammaṇabhāvavirodhaṁ "sattasaṅkhāte saṅkhāre eva ārabbha pavattito"ti sayameva pariharissati. "Natthi sattā opapātikā"ti pavattamānā diṭṭhi tebhūmakadhammavisayāvāti saṅkhārārammaṇatā vuttā. Vipākanissandaphalāni yathākkamaṁ nirayādivipākaduggatatādīni.

Akusalakammapathakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kusalakammapathakathāvaṇṇanā

Pāṇātipātādīhi pana viratiyoti etaṁ yāhi viratīhi sampayuttā cetanā "kāyavacīkammānī"ti vuccanti, tāsañca kammapathabhāvo yuttoti katvā vuttaṁ. Tathā hi vakkhati "paṭipāṭiyā satta cetanāpi vaṭṭanti viratiyopī"ti. **Allasasamaṁsan**ti jīvamānakasasamaṁsaṁ. Voropetā hutvā nābhijānāmi. Dussīlyādārammaṇā tadārammaṇā. Jīvitindriyādi-ārammaṇā kathaṁ dussīlyādīni pajahantīti taṁ dassetuṁ **"yathā panā"**ti-ādi vuttaṁ. **Anabhijjhā -pa- viramantassā**ti abhijjhaṁ pajahantassāti attho. Na hi manoduccaritā virati atthi anabhijjhādīheva tappahānato.

Kammapathasaṁsandanakathāvaṇṇanā

Kammapathappattānaṁ dussīlyādīnaṁ asaṁvarānaṁ tathā duccaritānañca akusalakammapathehi kammapathappattānameva ca susīlyādīnaṁ saṁvarānaṁ tathā sucaritānañca kusalakammapathehi atthato nānattābhāvadassanaṁ. Atha vā tesaṁ phassadvārādīhi avirodhabhāvena dīpanaṁ kammapathasaṁsandananti keci

vadanti, tadetaṁ vicāretabbaṁ. Na hi pañcaphassadvāra pañca-asaṁvaradvāra pañcasaṁvaradvāresu uppannānaṁ asaṁvarānaṁ saṁvarānañca kammapathatā atthi pāṇātipātādīnaṁ parasantakavatthulobhaparasattārammaṇabyāpāda-ahetukadiṭṭhi-ādīnañca tesu dvāresu anuppattito. Tividhakāyaduccaritādīni ca kammapathāti pākaṭā evāti kiṁ tesaṁ kammapathehi nānattābhāvadassanena, na ca duccaritānaṁ sucaritānañca phassadvārādivasena uppatti dīpitā, nāpi asaṁvarānaṁ saṁvarānañca yato tesaṁ phassadvārādīhi avirodhabhāvena dīpanā siyā, kevalaṁ pana phassadvārādivasena uppannānaṁ asaṁvarānaṁ saṁvarānañca kāyakammāditā dīpitā. Yadi ca ettakaṁ kammapathasaṁsandanaṁ, "akusalaṁ kāyakammaṁ pañcaphassadvāravasena nuppajjatī"ti-ādi kammapathasaṁsandanaṁ na siyā. Esāpi chaphassadvārādīhi avirodhadīpanāti ce, vuttameva pakārantarena dassetuṁ "atha vā"ti na vattabbaṁ. Samuccayatthe ca atha vā-sadde kammapathappattāneva dussīlyādīni kāyakammādināmehi vadantehi manokammassa chaphassadvāravasena uppatti na vattabbā. Na hi taṁ cakkhudvārādivasena uppajjatīti. Yadi ca kammapathappattā eva asaṁvarādayo gahitā, duccaritehi aññesaṁ asaṁvarānaṁ abhāvā tesañca taṁtaṁkammabhāvassa vuttattā "copanakāya-asaṁvaradvāravasena uppanno asaṁvaro akusalaṁ kāyakammameva hotī"ti-ādi na vattabbaṁ siyā. Vuccamāne hi tasmiṁ saṅkaro siyā, vacīmanokammānipi hi kāyadvāre uppajjanti, tathā sesadvāresupi kammantarānīti.

Atha pana dvārantare uppajjamānaṁ kammantarampi taṁdvārikakammameva siyā "tividhaṁ kāyaduccaritaṁ akusalaṁ kāyakammamevā"ti-ādi, "akusalaṁ kāyakammaṁ copanakāya-asaṁvaradvāravasena vācā-asaṁvaradvāravasena ca uppajjatī"ti-ādi ca virujjheyya. Duccaritānañhi aññadvāracaraṇaṁ atthi, na cassa dvārantaruppannaṁ kammantaraṁ hotīti. Tasmā heṭṭhā kammapathappattānaṁ eva kāyakammādibhāvassa vuttattā sesānañca taṁtaṁdvāruppannānaṁ kusalākusalānaṁ dvārasaṁsandane taṁtaṁdvārapakkhikabhāvassa katattā idha kammapathaṁ appattānañca cetanābhāvato akammānañca asaṁvarānaṁ saṁvarānañca bhajāpiyamānānaṁ kammapathānaṁ viya kāyakammāditādīpanaṁ, kammapathappattānaṁ tividhakāyaduccaritādīnaṁ tividhakāyasucaritādīnañca dvārantaracaraṇepikāyakammādibhāvāvijahanadīpanaṁ, yathāpakāsitānañca kammapathabhāvaṁ

pattānaṁ apattānañca akusalakāyakammādīnañca kusalakāyakammādīnañca phassadvārādīhi uppattipakāsanañca kammapathasaṁsandanaṁ nāma. Kasmā? Akammapathānaṁ kammapathesu kammapathānañca akammapathesu samānanāmatāvasena, kammapathānaṁ kammapathesu sāmaññanāmāvijahanavasena, ubhayesañca uppattivasena dvāresu ettha saṁsanditattā.

Tattha tividhakammadvāravasena uppannānaṁ kammānaṁ ñātakammabhāvatāya taṁtaṁkammabhāvassa avacanīyattā kammadvāresu tesaṁ uppattiyā ca vuttattā pañcaviññāṇadvāravasena asaṁvarādīnaṁ uppattipariyāyavacanābhāvato ca kammadvāraviññāṇadvārāni virajjhitvā **"pañcaphassadvāravasena hi uppanno"**ti-ādi vuttaṁ. "Yampidaṁ cakkhusamphassapaccayā uppajjati sukhaṁ vā"ti-ādinā "cakkhusamphassapaccayā vedanākkhandho atthi kusalo"ti-ādinā ca pañcaphassadvāravasena asaṁvarādīnaṁ uppattipariyāyo vutto, na ca "yamidaṁ cakkhuviññāṇapaccayā"ti-ādivacanaṁ atthīti. Vuttampi cetaṁ "cakkhuviññāṇasahajāto hi phasso cakkhusamphasso"ti-ādi[1]. Tena hi asaṁvarānaṁ saṁvarānañca cakkhusamphassādīhi asahajātattā manosamphassasahajātānañca cakkhusamphassadvārādivasena uppatti dīpitāti. "So hi kāyadvāre copanaṁ patto akusalaṁ kāyakammaṁ hotī"ti-ādinā "copanakāya-asaṁvaradvāravasena uppanno akusalaṁ kāyakammameva hotī"ti-ādinā ca vacīkammādīnañca kammapathappattānaṁ asaṁvarabhūtānaṁ kāyakammādibhāve āpanne "catubbidhaṁ vacīduccaritaṁ akusalaṁ vacīkammameva hotī"ti-ādinā apavādena nivatti daṭṭhabbā. Evañca katvā pubbe dassitesu asaṁvaravinicchayesu dutiyavinicchayesu ca na koci virodho. Na hi vacīkammādibhūto copanakāya-asaṁvaro kāyakammādi hotīti.

Akusalaṁ manokammaṁ pana chaphassadvāravasena uppajjati, taṁ kāyavacīdvāresu copanaṁ pattaṁ akusalaṁ kāyavacīkammaṁ hotīti ettha kiṁ taṁ akusalaṁ manokammaṁ nāma, heṭṭhā dassitanayena ca kāyavacīdvāresu uppannaṁ tividhaṁ manoduccaritaṁ copanaṁ appattaṁ sabbākusalañca. Yadi evaṁ tassa kāyavacīkammabhāvo natthīti "copanappattaṁ kāyavacīkammaṁ hotī"ti na

1. Abhi-Ṭṭha 1. 138; Mahāniddesa-Ṭṭha 291 piṭṭhesu.

yujjatīti? No na yujjati copanappattaṁ kāye vācāya ca akusalaṁ kammaṁ hotīti atthasiddhito. Kammaṁ pana hontaṁ kiṁ kammaṁ hotīti? Manokammameva hotīti. Idaṁ vuttaṁ hoti—copanappattaṁ akusalaṁ kāyadvāre vacīdvāre ca manokammaṁ hotīti. Atha vā taṁ-saddassa manokammena sambandhaṁ akatvā chaphassadvāravasena yaṁ uppajjati, tanti yathāvutta-uppādamattaparicchinnena sambandho kātabbo. Kiṁ pana tanti? Kammakathāya pavattamānattā kammanti viññāyati, tañca manosamphassadvāre uppajjamānampi tividhaṁ kammaṁ hotīti. Yathā taṁ hoti, taṁ dassetuṁ **"kāyavacīdvāresu copanaṁ pattan"**ti-ādimāha. Tattha niyamassa atatattā copanappatti upalakkhaṇabhāvena kāyavacīkammanāmasādhikāva, na pana sabbampi copanappattaṁ kāyavacīkammameva, nāpi kusalapakkhe copanaṁ appattaṁ kāyavacīkammaṁ na hotīti ayamattho siddhova hotīti.

Atha vā **tan**ti taṁ chaphassadvāravasena uppajjamānaṁ manokammanti sabbaṁ manasāpi nipphajjamānaṁ kammaṁ manokammanti codakādhippāyena gahetvā vadati, na pubbe dassitamanokammanti. Yo hi parassa adhippāyo "manasā nipphattito sabbena manokammeneva bhavitabbaṁ, na kāyavacīkammenā"ti, taṁ nivattetvā kammattayaniyamaṁ dassetuṁ idamāraddhaṁ **"taṁ kāyavacīdvāresu copanaṁ pattan"**ti-ādi. Ettha ca saṅkarābhāvo purimanayeneva veditabbo. Atha vā kammanti avisesena kammasaddamattena sambandhaṁ katvā yathāvutto kammappabhedo yathā hoti, taṁ pakāraṁ dasseti. Asaṅkaro ca vuttanayova. Yaṁ pana vadanti "kāyavacīkammasahajātā abhijjhādayo yadā cetanāpakkhikā honti, tadā tāni manokammāni kāyavacīkammāni hontī"ti, tañca na, cetanāpakkhikānaṁ manokammattābhāvā. Abbohārikatte ca manokammatā suṭṭhutaraṁ natthi. Vuttampi cetaṁ "abbohārikā vā"ti. Tasmā manokammassa kāyavacīkammatā na vattabbā. Abhijjhādikiriyākārikāya eva cetanāya sampayuttā abhijjhādayo manokammaṁ, na pāṇātipātadikāyavacīkiriyākārikāyāti bhiyyopi tesaṁ manokammatāti na tesaṁ manokammānaṁ sataṁ kāyavacīkammatā vattabbāti. Evaṁ kammānaṁ dvāresu dvārānañca kammesu aniyatattā dvāranibandhanaṁ na kataṁ. Idāni akatepi ca dvāranibandhane yesaṁ dvārānaṁ vasena idaṁ cittaṁ uppajjati, tesaṁ taṁtaṁdvārakammapathānañca vasena uppattiyā yathābhaṭṭhapāḷiyā

vuttāya ca dīpanatthaṁ **"tattha kāmāvacaran"**ti-ādimāha. **Cittaṁ tividhakammadvāravasena uppajjatī**ti idaṁ manokammadvārabhūtassa tena sabhāvena uppattiṁ gahetvā vuttaṁ. Yathā vā cittaṁ cittādhipateyyanti sampayuttavasena vuccati, evamidhāpīti veditabbaṁ. Copanadvayarahitassa manopabandhassa manokammadvārabhāve pana vattabbameva natthi.

Kammapathasaṁsandanakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Dvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Ayaṁ yojanāti "rūpārammaṇaṁ vā -pa- dhammārammaṇaṁ vā"ti etena saha "yaṁ yaṁ vā panā"ti etassa ayaṁ sambandhoti attho. Ko panāyaṁ sambandhoti? Yena vacanāni aññamaññaṁ sambajjhanti, taṁ pubbāparavacane payojanaṁ sambandho. Idha ca sabbārammaṇatādidassanaṁ "rūpārammaṇaṁ vā -pa- dhammārammaṇaṁ vā"ti etassa anantaraṁ "yaṁ yaṁ vā panā"ti etassa vacane payojanaṁ yojanā daṭṭhabbaṁ. Tattha **"rūpārammaṇaṁ vā -pa- dhammārammaṇaṁ vā ārabbhā"**ti ettakena āpannaṁ dosaṁdassetvā tannivattanavasena "yaṁ yaṁ vā panā"ti etassa payojanaṁ dassetuṁ **"heṭṭhā"**ti-ādimāha. Dutiye atthavikappe "yaṁ yaṁ vā panā"ti etena appadhānampi rūpādiṁ ākaḍḍhati. Na hi padhānassa cittassa attanoyeva ārammaṇabhāvo atthīti. **Heṭṭhā vuttanayenā**ti sabbārammaṇatādinayena. "Heṭṭhā gahitameva gahitanti vatvā tassa vacane payojanaṁ dassetuṁ 'rūpaṁ vā -pa- idaṁ vā idaṁ vā ārabbhā'ti kathetuṁ idaṁ vuttan"ti vuttaṁ. Tattha **idaṁ vā idaṁ vā**ti etaṁ sabbārammaṇatādiṁ sandhāya kathitanti veditabbaṁ.

Dhammuddesavārakathā

Phassapañcamakarāsivaṇṇanā

Ācariyānanti revatācariyassa. **Na panetaṁ sārato daṭṭhabbaṁ.** Na hi phassādīnaṁ kāmāvacarādibhāvadassanatthaṁ idamāraddhaṁ kintu tasmiṁ samaye phassādisabhāvadassanatthanti.

Cittassa paṭhamābhinipātattāti sabbe cetasikā cittāyattā cittakiriyābhāvena vuccantīti phasso "cittassa paṭhamābhinipāto"ti vutto.

Kāmaṁ uppannaphasso puggalo cittacetasikarāsi vā ārammaṇena phuṭṭho phassasahajātāya vedanāya taṁsamakālameva vedeti, phasso pana obhāsassa padīpo viya vedanādīnaṁ paccayaviseso hotīti purimakālo viya vutto. Gopānasīnaṁ upari tiriyaṁ ṭhapitakaṭṭhaṁ **pakkhapāso.** Kaṭṭhadvayādi viya ekadesena ekapassena anallīyamānopi rūpena saha phassassa sāmaññaṁ anallīyamānaṁ saṅghaṭṭanameva, na visayabhāvo, saṅghaṭṭanañca phassassa cittārammaṇānaṁ sannipatanabhāvo eva. Vatthārammaṇasannipātena sampajjatīti saṅghaṭṭanasampattiko phasso. Pāṇidvayassa sannipāto viya cittārammaṇasannipāto phasso cittassa ārammaṇe sannipatitappavattiyā paccayo hotīti **kiccaṭṭheneva rasena saṅghaṭṭanaraso.** Tathā paccayabhāvo hi tassa phassassa saṅghaṭṭanakiccanti. Yathā hi pāṇiyā pāṇimhi saṅghaṭṭanaṁ tabbisesabhūtā rūpadhammā, evaṁ cittassa ārammaṇe saṅghaṭṭanaṁ tabbisesabhūto eko cetasikadhammo daṭṭhabbo. **Citteyevā**ti etena cetasikasabhāvataṁ vatthārammaṇehi asaṁsaṭṭhaṁ saṅghaṭṭanaṁ vedanāya dasseti, na pana vatthunissayataṁ paṭikkhipati. Tassa phassassa kāraṇabhūto tadanurūpo samannāhāro tajjāsamannāhāro. Indriyassa tadabhimukhabhāvo āvajjanāya ca ārammaṇakaraṇaṁ visayassa parikkhatatā abhisaṅkhatatā viññāṇassa visayabhāvakaraṇanti attho.

Sukhavedanāyameva labbhati assādabhāvatoti adhippāyo. **Vissavitāyā**ti arahatāya. Anekatthattā hi dhātūnaṁ arahattho vipubbo susaddo. Vissavaṁ vā sajanaṁ vasitā kāmakāritā **vissavitā. Ārammaṇarasekadesameva anubhavantī**ti idaṁ phusanādikiccaṁ ekadesānubhavanamiva hotīti katvā vuttaṁ. Vedayitasabhāvo eva hi anubhavananti. Phusanādibhāvena vā ārammaṇaggahaṇaṁ ekadesānubhavanaṁ, vedayitabhāvena gahaṇaṁ yathākāmaṁ sabbānubhavanaṁ. Evaṁ sabhāvāneva tāni gahaṇānīti na vedanāya viya phassādīnampi yathāsakakiccakaraṇena sāmibhāvānubhavanaṁ codetabbaṁ. **Ayaṁ idhā**ti etena pañcasu vedanāsu imasmiṁ citte adhippetaṁ somanassavedanaṁ vadati, tasmā asomanassavedanaṁ apanetvā gahitāya somanassavedanāya samānā iṭṭhākārasambhogarasatā vuttāti veditabbā.

Nimittena punasañjānanakiccā **paccābhiññāṇarasā.** Punasañjānanassa paccayo punasañjānanapaccayo, tadeva nimittaṁ puna -pa- nimittaṁ, tassa karaṇaṁ **puna -pa- karaṇaṁ.** Punasañjānanapaccayabhūtaṁ vā nimittakaraṇaṁ **puna -pa- karaṇaṁ,** tadassā kiccanti attho. Punasañjānanapaccayanimittakaraṇaṁ nimittakārikāya nimittena sañjānantiyā ca sabbāya saññāya samānaṁ veditabbaṁ. **Ñāṇameva anuvattati,** tasmā abhinivesakārikā viparītaggāhikā ca na hotīti adhippāyo. Etenupāyena samādhisampayuttāya aciraṭṭhānatā ca na hotīti daṭṭhabbā.

Abhisandahatīti pabandhati pavatteti. **Cetanābhāvo** byāpārabhāvo. **Diguṇussāhā**ti na diguṇaṁ vīriyayogaṁ sandhāya vuttaṁ, attano eva pana byāpārakiccassa mahantabhāvaṁ dīpeti. **Ussāhanabhāvenā**ti ādarabhāvena. Sā hi sayaṁ ādarabhūtā sampayutte ādarayatīti.

Vijānanaṁ ārammaṇassa upaladdhi. **Sandahanaṁ** cittantarassa anuppabandhanaṁ. **Cakkhunā hi diṭṭhan**ti cakkhunā daṭṭhabbaṁ. Yathā "diṭṭhaṁ sutaṁ mutaṁ viññātan"ti daṭṭhabbādi vuccati, evamidhāpi veditabbaṁ. **Cakkhunā hī**ti-ādīsu cakkhunā -pa- manasā dvārenāti attho. Nagaraguttikassa viya cittassa ārammaṇavibhāvanamattaṁ upadhāraṇamattaṁ upaladdhimattaṁ kiccaṁ, ārammaṇapaṭivedhanapaccābhiññāṇādi pana kiccaṁ paññāsaññādīnanti veditabbaṁ. **Purimaniddiṭṭhan**ti samayavavatthāne niddiṭṭhaṁ. Bhāvanto viya na na uppajjati, kintu uppajjatīti dassetuṁ **"cittaṁhotī"**ti vuttanti etaṁ hoti-saddassa uppajjati-saddassa ca samānatthatte sati yujjeyya, tadatthatte ca tattha uppannaṁ hotīti na vucceyya. Na hi yuttaṁ uppannaṁ uppajjatīti vattuṁ. Cittassa ca uppannatā samayavavatthāne vuttā evāti kiṁ tassa puna uppattidassanena. Yena ca samayavavatthānaṁ kataṁ, tassa niddeso na na sakkā kātunti kiṁ taṁ niddesatthaṁ uddesena dutiyena, niddeseneva ca phassādīhi ca aññattaṁ cittassa sijjhatīti kiṁ tadatthena puna vacanena, aññappayojanattā pana purimassa cittavacanassa pacchimaṁ vuttaṁ. Purimañhi samayavavatthānattameva vuttaṁ, na vavatthitasamaye vijjamānadhammadassanatthaṁ, itarañca tasmiṁ samaye vijjamānadhammadassanatthaṁ vittaṁ, na samayavavatthānatthaṁ, na ca aññadatthaṁ vacanaṁ aññadatthaṁ vadati, na ca lesena vuttoti katvā mahākāruṇiko atthaṁ pākaṭaṁ na karotīti.

Phassāpañcamakarāsivaṇṇanā niṭṭhitā.

Jhānaṅgarāsivaṇṇanā

Vitakketīti dhammato aññassa kattunivattanatthaṁ dhammameva kattāraṁ niddisati. Tassa pana vasavattibhāvanivāraṇatthaṁ **"vitakkanaṁ vā"**ti bhāvaniddeso. Rūpaṁ rūpanti pathavī pathavīti vā ākoṭento viya hotīti **ākoṭanalakkhaṇo.** Ādito, abhimukhaṁ vā hananaṁ **āhananaṁ,** parito, parivattetvā vā āhananaṁ **pariyāhananaṁ.** Vicārato oḷārikaṭṭhena vicārasseva pubbaṅgamaṭṭhena anuravato oḷāriko tassa ca pubbaṅgamo **ghaṇṭābhighāto viya** hoti **vitakko.** So yathā ghaṇṭābhighāto paṭhamābhinipāto hoti, evaṁ ārammaṇātimukhaniropanaṭṭhena paṭhamābhinipāto hoti. **Vipphāravā**ti vicalanayutto. **Anuppabandhena pavattiyan**ti upacāre vā appanāyaṁ vā santānena pavattiyaṁ. Tattha hi vitakko niccalo hutvā ārammaṇaṁ anupavisitvā pavattati. **Maṇḍalan**ti khalamaṇḍalaṁ.

Piṇayatīti tappeti, vaḍḍheti vā. **Pharaṇarasā**ti paṇītarūpehi kāyassa byāpanarasā. Udaggabhāvo **odagyaṁ. Khuddikā** lahuṁ lomahaṁsanamattaṁ katvā bhinnā na puna uppajjati. **Khaṇikā** bahulaṁ uppajjati. Ubbegato **pharaṇā** niccalattā ciraṭṭhitikattā ca paṇītatarā. Passaddhiyā nimittabhāvena gabbhaṁ gaṇhantī. Appanāsampayuttāva pīti **appanāsamādhipūrikā**ti katvā sā ṭhapitā. **Itarā dve** khaṇikopacārasamādhipūrikā pītī.

Samādhicittenāti samādhisahitacittena. **Avisāro** attano eva avisaraṇasabhāvo. **Avikkhepo** sampayuttānaṁ avikkhittatā. Yena sampayuttā avikkhittā honti, so dhammo avikkhepoti. **Visesato**ti yebhuyyena. Sukhavirahitopi hi atthi samādhīti. Padīpanidassanena santānaṭṭhitibhāvaṁ samādhissa dasseti.

Jhānaṅgarāsivaṇṇanā niṭṭhitā.

Indriyarāsivaṇṇanā

Saddahanti etāyāti saddahanakiriyāya pavattamānānaṁ dhammānaṁ tattha ādhipaccabhāvena saddhāya paccayataṁ dasseti. Tassā hi dhammānaṁ

tathāpaccayabhāve sati "puggalo saddahatī"ti vohāro hoti. Pasādanīyaṭṭhānesu pasādassa paṭipakkhabhūtaṁ akusalaṁ assaddhiyaṁ micchādhimokkho ca. Pasādabhūto nicchayo vatthugato adhimokkhalakkhaṇaṁ, na yevāpanakādhimokkhoti. **Indaṭṭhaṁ kāretī**ti "maṁ antarena tumhākaṁ adhimuccanaṁ natthi, mayā saddahathā"ti viya attānaṁ anuvatteti sampayuttadhamme. Evaṁ sesesupi. **Pakkhandanan**ti saṁsīdanaṁ. **Paṅko** kaddamato ghanībhūto hoti. **Paṇakaṁ** picchilaṁ udakamalaṁ. Pītaṁ udakaṁ. **Okappanalakkhaṇā**ti anupavisitvā evametanti kappanalakkhaṇā. Akalusabhāvo **akālusiyaṁ,** anāvilabhāvoti attho. Buddhādivatthūni **saddheyyāni.** Sappurisūpasevanasaddhammasavana yonisomanasikāra dhammānudhammapaṭipattiyo **sotāpattiyaṅgāni.** Kusaldhammānaṁ ādāne **hattho** viya, sabbasampattinipphādane **vittaṁ** viya, amatakasiphalaphalane **bījaṁ** viya daṭṭhabbā.

Vīrabhāvoti yena vīro nāma hoti, so dhammoti attho. Anubalappadānaṁ **paggaho.** Maggo gantabbo hoti, maggo gato, kammaṁ kattabbaṁ, kammaṁ kataṁ, appamattako ābādho uppanno, gilānā vuṭṭhito hoti aciravuṭṭhito gelaññā, gāmaṁ vā nigamaṁ vā piṇḍāya caranto na labhati lūkhassa vā paṇītassa vā bhojanassa yāvadatthaṁ pāripūriṁ, labhati -pa- pāripūrinti etāni anurūpapaccavekkhaṇāsahitāni aṭṭha vīriyārambhavatthūni taṁmūlakāni vā paccavekkhaṇāni.

Cirakatādi-ārammaṇaṁ upagantvā ṭhānaṁ, anissajjanaṁ vā ārammaṇassa **upaṭṭhānaṁ.** Udake alābu viya ārammaṇaṁ pilavitvā gantuṁ appadānaṁ pāsāṇassa viya niccalassa ārammaṇassa ṭhapanaṁ sāraṇaṁ asammuṭṭhatākaraṇaṁ **apilāpanaṁ.** Apilāpe karoti **apilāpeti. Gatiyo**ti nipphattiyo sambhavato phalato ca. **Aparo nayo**ti rasādidassanatthaṁ āraddhaṁ. Sammosapaccanīkaṁ kiccaṁ **asammoso,** na sammosābhāvamattaṁ. Satiyā vatthubhūtā kāyādayo **kāyādisatipaṭṭhānā,** satiyoyeva vā purimā pacchimānaṁ padaṭṭhānaṁ.

Vikkhepassa uddhaccassa. **Paññāpetī**ti pakārehi jānāpeti. **Ekālokā hotī**ti vipassanupakkilesobhāsaṁ sandhāyāha. Manate vijānāti etenāti vā **mano,** evañca katvā "manañca paṭicca dhamme cā"ti[1]

---

1. Ma 1. 158, 326; Ma 3. 328, 333 piṭṭhesu.

kāraṇabhāvena mano vutto. Sabbo hi mano attano anantarassa viññāṇassa kāraṇanti. **Vijānātī**ti paricchinnopaladdhivasena jānāti, na saññāpaññā viya sañjānanapaṭivijjhanavasena.

Pītisomanassasampayogatoti vutte yena yogā sumano hoti, taṁ somanassanti vuccatīti pītiyā ca somanassabhāvo āpajjati, tasmā vināpi kāyena vatthunā sātavedanāsampayogatoti yojetabbaṁ. Evañca nippītikaṁ somanassañca saṅgahitaṁ hoti, pīti-upalakkhitaṁ vā somanassaṁ sappītikaṁ nippītikañca somanassanti attho daṭṭhabbo.

Pavattasantatādhipateyyanti pavattasaṅkhātāya santatiyā adhipatibhūtaṁ. Jīvitindriyassa hi attano vijjamānakkhaṇe anupālentassa anantarañca sānupālanānaṁ uppattiyā hetubhūtassa vasena pavattaṁ ciraṭṭhitikaṁ hoti, taṁtaṁkammavisesena visesayuttaṁ yāva cuti avisesena vā yāva parinibbānaṁ avicchinnaṁ pavattati jīvamānatāvisesayuttañcāti rūpārūpajīvitindriyānaṁ samānalakkhaṇādiṁ vattuṁ **"attanā avinibhuttadhammānan"**ti āha. Anupāletabbānaṁ **atthikkhaṇeyeva.** Asati hi anupāletabbe uppalādimhi kiṁ udakaṁ anupāleyyāti. **Tassa tassā**ti anupālanādikassa. **Sódhanato**ti sādhanena. Taṁsādhanañca jīvamānavisesapaccayabhāvato.

Indriyarāsivaṇṇanā niṭṭhitā.

Maggaṅgarāsivaṇṇanā

Sammāti aviparītaniyyānikabhāvena. **Pasatthatā** ca evameva daṭṭhabbā.

Balarāsivaṇṇanā

Assaddhiyeti assaddhiyakāraṇā. **Ubhayapadavasenā**ti saddhāpadaṁ balapadanti evamādipadadvayavasena. Niyakajjhattaṁ jāti-ādisamuṭṭhānaṁ etissāti **ajjhattasamuṭṭhānā.** Garunā kismiñci vutte gāravavasena patissavanaṁ patissavo, saha patissavena **sappatissavaṁ,** patissavabhūtaṁ taṁsabhāgañca

yaṁkiñci gāravanti attho. **Jāti-**ādimahattapaccavekkhaṇena uppajjamānā ca hirī tattha gāravavasena pavattatīti **"sappatissavalakkhaṇā"**ti vuccati. Vajjaṁ bhāyati tañca bhayato passatīti **vajjabhīrukabhayadassāvī.** Evaṁsabhāvaṁ ottappaṁ. Hirī pāpadhamme gūthaṁ viya passati, ottappaṁ uṇhaṁ viya. **Dāyajjaṁ** navalokuttaradhammādi. Ajjhattasamuṭṭhānāditā ca hirī-ottappānaṁ tattha tattha pākaṭabhāvena vuttā, na pana tesaṁ kadāci aññamaññaṁ vippayogā. Na hi lajjanaṁ nibbhayaṁ pāpabhayaṁ vā alajjanaṁ hotīti.

Mūlarāsivaṇṇanā

Agedho anabhijjhanaṁ anabhikaṅkhanaṁ. Anallīno bhāvo adhippāyo etassāti **anallīnabhāvo,** evañhi upamāya sameti. **Anukūlamitto** anuvattako. **Vinayaraso**ti vinayanaraso. **Adoso dussīlyamalassā**ti idaṁ dussīlyassa dosasamuṭṭhānataṁ dosūpanissayatañca sandhāya vuttaṁ. **Abhāvanāyā**ti "tattha jātānaṁ dhammānaṁ anativattanaṭṭhena bhāvanā-indriyānaṁ ekarasaṭṭhena bhāvanā tadupagavīriyavāhanaṭṭhena bhāvanā āsevanaṭṭhena bhāvanā"ti evaṁ vuttāya paññāsādhanāya bhāvanāya appavatti, tappaṭipakkhabhūto vā akusalā **abhāvanā.** Nigguṇepi guṇaggahaṇaṁ **adhikaggahaṇaṁ.** Vijjamānampi guṇaṁ viddhaṁsetvā gahaṇaṁ **ūnaggahaṇaṁ.** Catuvipallāsaggahaṇaṁ **viparītaggahaṇaṁ.**

Yāthāvasabhāveti "ettako etassa guṇo, ettako doso"ti guṇadosānaṁ sabhāve "jarā dhammo jīrati, taṁ kutettha labbhā mā jīrī"ti evamādipaccavekkhaṇasambhavato. **Alobhena ca gahaṭṭhānaṁ** khettavatthādīsu vivādābhāvato. **Amohena pabbajitānaṁ** diṭṭhigatavivādābhāvato. Kāmarāgābhinivesavinibandhā hi gahaṭṭhā gahaṭṭhehi vivadanti, diṭṭhirāgābhinivesavinibandhā samaṇā samaṇehīti. Rāgavasena mittasanthavo dosavasena virodho ca tabbisesena **upagamāpagamā,** ārammaṇe vā rūpādimhi anurodhavirodhā. **Amajjhattabhāvassa** paṭighānunayasaṅkhātassa mohena pavatti. Sukhavipariṇāme dukkhasamāyoge ca paṭighapavattiyaṁ vedanāpariggaho na sijjhatīti adosānubhāvena vedanāsatipaṭṭhānaṁ sijjhati. **Dibbavihārassā**ti catunnaṁ jhānānaṁ. **Ariyavihāro** phalasamāpatti. Mohena avicārento udāsīnapakkhesupi sattasaṅkhāresu

sabbesu abhisaṅgaṁ karotīti amūḷhassa tadabhāvo veditabbo. Dukkhadassanassa āsannapaṭipakkhattā dosassa tappaṭipakkhena adosena dukkhadassanaṁ hoti.

Kammapatharāsivaṇṇanā

Sukhādīni attano **na byāpādeti** na vināseti parassa cāti daṭṭhabbaṁ. Kammapathatātaṁsabhāgatāhi **kammapathavasena.**

Passaddhādiyugalavaṇṇanā

Daratho sārambho, dukkhadomanassapaccayānaṁ uddhaccādikānaṁ kilesānaṁ catunnaṁ vā khandhānaṁ etaṁ adhivacanaṁ. Uddhaccappadhānā kilesā uddhaccādikilesā, uddhaccaṁ vā ādiṁ katvā sabbakilese saṅgaṇhāti. **Suvaṇṇavisuddhi viyā**ti yathā suvaṇṇavisuddhi alaṅkāravikativiniyogakkhamā, evaṁ ayampi hitakiriyāviniyogakkhamā.

Samaṁ, samantato vā pakārehi jānanaṁ **sampajaññaṁ.** Cetiyavandanādi-atthaṁ atikkamādīsu atthānatthapariggaṇhanaṁ **sātthakasampajaññaṁ.** Sati ca atthe sappāyāsappāyarūpādipariggaṇhanaṁ **sappāyasampajaññaṁ.** Gocaragāmābhikkamanādīsu kammaṭṭhānāvijahanaṁ **gocarasampajaññaṁ.** Abhikkamanādīnaṁ dhātu-ādivasena pavicayo **asammohasampajaññaṁ.** Sabbakammaṭṭhānabhāvanānuyuttānaṁ sabbayogīnaṁ sabbadā upakārakā ime dve dhammā pāripanthakaharaṇato bhāvanāvaḍḍhanato ca. Yathāha "dve dhammā bahukārā sati ca sampajaññañcā"ti[1]. Yuge naddhā viyāti **yuganaddhā,** aññamaññaṁ nimittabhāvena samaṁ pavattāti attho. "Puna caparaṁ āvuso bhikkhu samathavipassanaṁ yuganaddhaṁ bhāvetī"ti[2] hi sutte etesaṁ yuganaddhatā vuttā. Sabbakusaladhammesu līnuddhaccābhāvo etehi dvīhi samaṁ yuttehīti **"vīriyasamādhiyojanatthāyā"**ti āha, yogavacanatthāyāti attho.

Yevāpanakavaṇṇanā

Rūpābhāvenāti ruppanābhāvena. **Dhammā**ti etassa attho sabhāvato upalabbhamānāti. **Mettāpubbabhāvo**ti appanāppattāya mettāya

1. Dī 3. 228 piṭṭhe. 2. Aṁ 1. 475; Khu 9. 283 piṭṭhesu.

pubbabhāgo, parikammamettā etasmiṁ citte atthīti attho. **Virativasenā**ti vacīpavattiyā na pūreti, kintu viratiyogenāti attho. **Apaṇṇakaṅgānī**ti aviraddhaṅgāni. Yathā tathā vā ārammaṇe vinicchayanaṁ **adhimuccanaṁ.** Na hi anadhimuccanto pāṇātipātādīsu dānādīsu vā pavattati, saddhā pana pasādanīyesu pasādādhimokkhoti ayametesaṁ viseso. Darakassa viya ito cito ca saṁsappanassa karissāmi na karissāmīti avinicchayassa paṭipakkhakiriyā **asaṁsappanaṁ. Purimamanato**ti bhavaṅgato. **Visadisaṁ** vīthijavanaṁ **manaṁ karotī**ti manasikārasāmaññena vīthijavanapaṭipādake dasseti. **Tesu dhammesū**ti cittacetasikadhammesu. Atadārammaṇattepi hi tesu samappavattesu udāsīnabhāvato **tatramajjhattatā**ti vuccati. Alīnānuddhatappavattipaccayattā **ūnādhikanivāraṇarasā. Kāyaduccaritādivatthūnan**ti pāṇādīnaṁ. **Amaddanā** maddanapaṭipakkhabhāvova.

Taṁtaṁrāsikiccavasena vibhāgarahitā **avibhattikā. Etthā**ti etesu savibhattikesu dutiyaṭṭhānādīsupi bhājiyamānesu apubbaṁ natthīti attho. **Padaṁ pūritan**ti jhānādipadaṁ pañcakādivasena pūritaṁ. Pañca hi aṅgāni jhānapadassa attho, tesu ekasmiñca ūne jhānapadaṁ ūnaṁ hotīti. Padasamūho padakoṭṭhāso vā taṁ tameva vā padaṁ, avuttaṁ hāpitaṁ nāma hotīti vuttaṁ "pūritan"ti. Vuttasmiññeva vuccamāne anekesaṁ purisasaddānaṁ viya koci sambandho natthīti maññamāno āha **"ananusandhikā kathā"**ti. Antarantarā vuttasmiññeva vuccamāne anukkamena dhammā kathitā na hontīti āha **"uppaṭipāṭiyā"**ti. Phassapañcamakarāsi sabbacittuppādasādhāraṇavasena catukkhandhatappaccayasaṅgahavasena ca vutto. Yathāvuttesu pana rāsīsu ekarāsikiccassapi abhāvā chandādayo yevāpanakavasena vuttā. Vuttānampi ca dhammānaṁ yathā vedanādīnaṁ jhānaṅgādibhāvo vutto, na evaṁ sovacassatākalyāṇamittatādiviseso vuttoti tassa saṅgaṇhanatthaṁ keci dhamme visuṁ ṭhapetvā te ca tañca visesaṁ **"ye vā panā"**ti āha. Veneyyajjhāsayavasena vā sāvasese dhamme vatvā **"ye vā panā"**ti vuttaṁ.

Yevāpanakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dhammuddesavārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarakusala niddesavārakathāvaṇṇanā

2. **Phusanakavasenā**ti sante asantepi visaye āpāthagate cittassa sannipatanavasena "cittaṁ mano"ti-ādīsu[1] viya kiccavisesaṁ, "mānasan"ti-ādīsu[1] viya samāne atthe saddavisesaṁ, "paṇḍaran"ti-ādīsu[1] viya guṇavisesaṁ, "cetasikaṁ sātan"ti-ādīsu[1] viya nissayavisesaṁ, "cittassa ṭhitī"ti-ādīsu[2] viya aññassa avatthābhāvavisesaṁ, "alubbhanā"ti-ādīsu[3] viya aññassa kiriyābhāvavisesaṁ, "alubbhitattan"ti-ādīsu[3] viya aññassa kiriyābhāvabhūtatāvisesanti-ādikaṁ anapekkhitvā dhammamattadipanaṁ sabhāvapadaṁ. Phusantassa hi cittassa phusanakiriyā **phusanākāro. Samphusanā**ti ārammaṇasamāgamaphusanā, na paṭilābhasamphusanā. Samphusitassa ārammaṇena samāgatassa cittassa bhāvo **samphusitattaṁ.** Yasmiṁ sati cittaṁ samphusitanti vuccati, so tassa bhāvo. Evaṁ aññesupi bhāvaniddesesu daṭṭhabbaṁ.

Aparassa vevacanassa, aparena vā purimatthassa dīpanā **aparadīpanā.** "Paṇḍiccaṁ kosallan"ti evamādayo paññāvisesā nānākāle labbhamānapi ekasmiṁ citte labbhanti. Ekasmiñca visese itarepi anugatā hontīti dassetuṁ tathā vibhatti atthato vibhatti hoti atthanānattena katattā. Atha vā yathā "kodho kujjhanā kujjhitattan"ti[4] sabhāvākārabhāvaniddesehi kodhoti evamākārova attho vutto, na evamidha, idha pana paṇḍitādibhāvākārabhinno attho vuttoti idaṁ vibhattigamanaṁ atthavasena hoti. **Samphusitattan**ti etthāpi na "phasso"ti evamākārova attho vutto. **Samphasso**ti evamākāro pana vuttoti atthato vibhattigamananti vuttaṁ.

Doso byāpādoti uddesepi nāmanānattena nānābhūto uddiṭṭho. Niddesepi teneva nānattena niddiṭṭho. **Ekova khandho hotī**ti ekena khandhasaddena vattabbataṁ sandhāyāha. **Cetanā**ti saṅkhārakkhandhaṁ dasseti tappamukhattā. **Asaddhammā**ti asataṁ, asanto vā dhammā, na vā saddhammāti asaddhammāti asaddhammavacanīyabhāvena ekībhūtopi asaddhammo kodhagarutādivisiṭṭhena saddhammagarutāpaṭikkhepanānattena nānattaṁ gatoti

1. Abhi 1. 18, 20 piṭṭhesu.
2. Abhi 1. 19, 21 piṭṭhesu.
3. Abhi 1. 22, 23 piṭṭhesu.
4. Abhi 1. 216 piṭṭhesu.

“cattāro”ti vuttaṁ. **Na saddhammagarutā**ti vuccamānā vā asaddhammagarutā asaddhammagarutābhāvena ekībhūtāpi kodhādivisiṭṭhapaṭikkhepanānattena nānattaṁ gatā. Paṭipakkho vā paṭikkhipīyati tena, sayaṁ vā paṭikkhipatīti paṭikkhepoti vuccatīti saddhammagarutāpaṭikkhepanānattena asaddhammagarutā asaddhammā vā nānattaṁ gatā. **Alobho**ti-ādīnaṁ phassādīhi nānattaṁ lobhādivisiṭṭhena paṭikkhepena lobhādipaṭipakkhena vā veditabbaṁ. Alobhādosāmohānaṁ aññamaññanānattaṁ yathāvuttena paṭikkhepanānattena yojetabbaṁ. Padatthassa padantarena vibhāvanaṁ **padatthuti.** Tena hi taṁ padaṁ mahatthanti dīpitaṁ hoti alaṅkatañcāti. Atthavisesābhāvepi ābharaṇavasena ca ādaravasena ca puna vacanaṁ **daḷhīkammaṁ.**

3. **Tajjan**ti tassa phalassa anucchavikaṁ. Na kevalaṁ niddisiyamānaṁ sātameva adhikataṁ, atha kho yathāniddiṭṭhāni ārammaṇānipīti **“tehi vā”**ti-ādi vuttaṁ. Tassa vā jātā kāraṇabhāvena phassatthaṁ pavattāti **tajjā.** Taṁsamaṅgīpuggalaṁ, sampayuttadhamme vā attani sādayatīti **sātaṁ** da-kārassa ta-kāraṁ katvā. Suṭṭhu khādati, khaṇati vā dukkhanti **sukhaṁ.**

5. **Pāso**ti rāgapāso. So hi nirāvaraṇattā **antalikkhacaro.** Akusalampi **paṇḍaran**ti vuttaṁ, ko pana vādo kusalanti adhippāyo. Tañhi paṇḍarato nikkhantaṁ sayañca paṇḍaranti. Atha vā sabbampi cittaṁ sabhāvato paṇḍarameva, āgantukopakkilesavodānehi pana sāvajjānavajjānaṁ upakkiliṭṭhavisuddhataratā hontīti. Dāruppamāṇesu silādīsu khandhapaññattiyā abhāvā kiñci nimittaṁ anapekkhitvā dārumhi pavattā khandhapaññattīti **“paṇṇattimattaṭṭhenā”**ti vuttaṁ. Taṁ-saddena manoviññāṇadhātuyeva vucceyya niddisitabbattāti na tassā tajjatā. Tehi ārammaṇehi jātā **tajjā**ti ca vuccamāne samphassajatā na vattabbā. Na hi so ārammaṇaṁ, nāpi visesapaccayo. “Tiṇṇaṁ saṅgati phasso”ti viññāṇameva phassassa visesapaccayoti vuttoti tasmā na viññāṇaṁ visesapaccayabhūtaṁ samphassajatāya tajjāmanoviññāṇadhātusamphassajāpaññattiṁ labhati, na ca tadeva tassa kāraṇabhāvena phalabhāvena ca vuccamānaṁ suviññeyyaṁ hotīti. Kiṁ vā etena, yathā bhagavatā vuttā taṁsabhāvāyeva te dhammāti na evaṁvidhesu kāraṇaṁ maggitabbaṁ.

7. **Evaṁ takkanavasena** lokasiddhenāti adhippāyo. Evañcevañca bhavitabbanti vividhaṁ takkanaṁ kūpe viya udakassa ārammaṇassa ākaḍḍhanaṁ vitakkanaṁ.

8. Samantato caraṇaṁ **vicaraṇaṁ.**

9. **Attamanatā**ti ettha **atta**-saddena na cittaṁ vuttaṁ. Na hi cittassa mano atthīti. Attamanassa pana puggalassa bhāvo attamanatāti vatvā puna puggaladiṭṭhinisedhanatthaṁ **"cittassā"**ti vuttaṁ.

11. Na balavatī, kasmā avaṭṭhiti vuttāti? Ekaggacittena pāṇavadhādikaraṇe tathā avaṭṭhānamattabhāvato. Virūpaṁ, vividhaṁ vā saṁharaṇaṁ vikiraṇaṁ **visāhāro,** saṁharaṇaṁ vā sampiṇḍanaṁ, tadabhāvo **visāhāro.**

12. **Aññasmiṁ pariyāye**ti aññasmiṁ kāraṇe. **Samānādhikaraṇabhāvo** dvinnaṁ bahūnaṁ vā padānaṁ ekasmiṁ atthe pavatti.

13. **Ārambhati cā**ti āpajjati ca. Uddhaṁ yamanaṁ **uyyāmo. Dhuran**ti nipphādetuṁ āraddhaṁ kusalaṁ, paṭiññaṁ vā.

14. **Tiṇṇan**ti buddhādīnaṁ. Citte ārammaṇassa upaṭṭhānaṁ jotanañca satiyevāti tassā etaṁ lakkhaṇaṁ.

16. Pāsāṇasakkharavālikādirahitā bhūmi saṇhāti **"saṇhaṭṭhenā"**ti vuttaṁ.

19. **Ayantī**ti ekakammanibbattamanussādisantati-avicchedavasena pavattanti. Kusalākusalesupi hi jīvitaṁ indriyapaccayabhāvena sampayutte pavattayamānameva tadavicchedassa paccayo hoti.

30. **Yaṁ hirīyatī**ti hirīyatisaddena vutto bhāvo yaṁ-saddena vuccatīti **yan**ti bhāvanapuṁsakaṁ vā etaṁ daṭṭhabbaṁ. **Hiriyitabbenā**ti ca hetu-atthe karaṇavacanaṁ yujjati.

32. **Alubbhanakavasenā**ti ettha alubbhanameva alubbhanakanti bhāvaniddeso daṭṭhabbo.

33. **Abyāpajjo**ti byāpādena dukkhena domanassasaṅkhātena dosena viya na byāpādetabbotipi attho yujjati.

42-43. Thinamiddhādipaṭipakkhabhāvena kusaladhamme aniccādimanasikāre ca sīghaṁ sīghaṁ parivattanasamatthatā **lahupariṇāmatā,** avijjānīvaraṇānañhi taṇhāsaṁyojanānaṁ sattānaṁ akusalappavatti pakatibhūtāti na tattha lahupariṇāmatāya attho. Tesañca bhāvo garutāyevāti tabbidhurasabhāvānaṁ **lahutā** daṭṭhabbā. Sā hi pavattamānā sīghaṁ bhavaṅgavuṭṭhānassa paccayo hoti.

44-45. Ye ca dhammā mohasampayuttā viya avipannalahutā, tesañca kusalakaraṇe appaṭighāto mudutā. Appaṭighātena mudutādirūpasadisatāya arūpadhammānampi mudutā maddavatāti-ādi vuttaṁ.

46-47. Sinehavasena kilinnaṁ atimudukaṁ cittaṁ akammaññaṁ hoti vilīnaṁ viya suvaṇṇaṁ, mānādivasena atithaddhañca atāpitaṁ viya suvaṇṇaṁ, yaṁ panānurūpamudutāyuttaṁ, taṁ kammaññaṁ hoti yuttamaddavaṁ viya suvaṇṇaṁ. Tasseva mudukassa yo kammaññākāro, sā **kammaññatā**ti mudutāvisiṭṭhā kammaññatā veditabbā.

50-51. Paccosakkanabhāvena pavattaṁ akusalameva **paccosakkanaṁ. Ekavīsati anesanā** nāma vejjakammaṁ karoti, dūtakammaṁ karoti, pahiṇakammaṁ karoti, gaṇḍaṁ phaleti, arumakkhanaṁ deti, uddhaṁvirecanaṁ deti, adhovirecanaṁ deti, natthutelaṁ pacati, cakkhutelaṁ pacati, veḷudānaṁ deti, paṇṇadānaṁ deti, pupphadānaṁ deti, phaladānaṁ deti, sinānadānaṁ deti, dantakaṭṭhadānaṁ deti, mukhodakadānaṁ deti, cuṇṇadānaṁ deti, mattikādānaṁ deti, cāṭukakammaṁ karoti, muggasūpiyaṁ, pāribhaṭyaṁ, jaṅghapesaniyaṁ dvāvīsatimaṁ dūtakammena sadisaṁ, tasmā ekavīsati. **Cha agocarā** vesiyāvocaro, vidhavā, thullakumārī, paṇḍaka, pānāgāra, bhikkunī-agocaroti. **Saṅkhepato**ti sarūpena anuddiṭṭhattā “tattha katamo chando”ti-ādi

na sakkā vattunti "yo chando chandikatā"ti-ādiniddesaṁ saṅkhipitvā **"ye vā panā"**ti niddeso katoti attho.

Niddesavārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Koṭṭhāsavāravaṇṇanā

58-120. Niddesavāre pucchādīnaṁ paccekaṁ anekattepi pucchādibhāvena ekattaṁ upanetvā catuparicchedatā vuttā. Cattāro dveti evamādikaṁ saṅkhipitvā saha vā gahaṇaṁ **saṅgaho. Ṭhapetvā yevāpanake**ti saṅgahetabbe sandhāya vuttaṁ. Te hi visuṁ visuṁ uddiṭṭhattā niddiṭṭhattā ca vippakiṇṇāti saṅgahetabbā honti, na yevāpanakā saṅgahagamaneneva tathā avippakiṇṇattā. Yasmā pana saṅkhārakkhandhapariyāpannā honti, tasmā taṁniddese akhandhabhāvanivāraṇatthaṁ yevāpanātveva vuttāti na yevāpanakā ṭhapetabbāti. **Paccayasaṅkhatenā**ti āhārapaccayasaṅkhātenāti vuttaṁ hoti. Atha vā "hetu paccayo"ti etesu dvīsu janako hetu upatthambhako paccayoti evaṁ visesavantesu **paccayasaṅkhātena.** Yathā hi kabaḷīkārāhāro ojaṭṭhamakarūpāharaṇena rūpakāyaṁ upatthambheti, evamimepi vedanādi-āharaṇena nāmakāyanti. **Tathā ca hontī**ti sādhāraṇe sahajātādipaccaye sandhāyāha. **Aññathā cā**ti aññena ca ekenākārena paccayā hontiyevāti āhārāti vuccantīti attho. Tasmā āharaṇakiccarahitānaṁ hetu-adhipati-ādīnaṁ natthi āhārabhāvappasaṅgo. **Tisso ca vedanā āharatī**ti-ādi yathāsambhavavasena vuttaṁ, na imasmiṁyeva citte phassādivasena. **Tayo ca bhave**ti kāmādibhavabhūtaṁ viññāṇaṁ visesena, avisesena ca pañcupādānakkhandhe.

Ārammaṇaṁ upagantvā nijjhāyanaṁ cintanaṁ **upanijjhāyanaṁ. Hetvaṭṭhenā**ti upāyatthena, na mūlatthena. Pubbabhāge gato paṭipanno nānākkhaṇiko aṭṭhaṅgiko maggo lokuttarakkhaṇeva saha pavatto **yathāgatamaggo**ti vutto. Vipassanākkhaṇato pubbeva kāyakammādīnaṁ suparisuddhatāya aṭṭhaṅgikamaggupanissayassa[1] "ariyo aṭṭhaṅgiko maggo bhāvanāpāripūriṁ

---

1. Aṭṭhaṅgikamaggupanissayo (Ka)

gacchatī"ti[1] evaṁ vuttena pariyāyena pubbabhāgamaggassa aṭṭhaṅgikatā yathāgatavacanena dīpitā, na ekakkhaṇe aṭṭhannaṁ aṅgānaṁ sabbhāvāti evamassapi pariyāyadesanatā veditabbā. Vijānanameva cittavicittatāti **"cittavicittaṭṭhena ekova dhammo viññāṇakkhandho"**ti āha. Cattāro khandhā hontīti-ādīsu vedanākkhandhādīnaṁ saṅgahe katepi puna "eko vedanākkhandho hotī"ti-ādivacanaṁ na aneke vedanākkhandhādayo jātiniddesena[2] idha vuttāti dassanatthaṁ. Indriyesu ca ekassa jātiniddesabhāve[3] paṭikkhitte aññesaṁ indriyānaṁ āhārādīnañca tappaṭikkhepo kato hotīti pubbaṅgamassa manindriyasseva katoti daṭṭhabbo.

Koṭṭhāsavāravaṇṇanā niṭṭhitā.

Suññatavāravaṇṇanā

121-145. **Etthā**ti etasmiṁ yathāvutte samaye, etesu vā dhammesu. **Bhāvo**ti satto, yo koci vā attho.

Dutiyacittādivaṇṇanā

146. **Sappayogenā**ti līnassa cittassa ussāhanapayogasahitena. **Sa-upāyenā**ti kusalassa karaṇākaraṇesu ādīnavānisaṁsapaccavekkhaṇaṁ parehi ussāhananti evamādi-upāyasahitena.

156-159. **Mahā-aṭṭhakathāyaṁ anuññātā** nātisamāhitāya bhāvanāyāti yevāpanakehipi nibbisesataṁ dasseti.

Puññakiriyavatthādikathāvaṇṇanā

Apaciti eva **apacitisahagataṁ** puññakiriyāvatthu yathā "nandirāgasahagatā"ti. Apaciti vā cetanāsampayuttakadhammā kāyavacīkiriyā vā, taṁsahitā cetanā **apacitisahagataṁ. Hitapharaṇenā**ti desake mettāpharaṇena, "evaṁ me hitaṁ bhavissatī"ti pavattena hitacittena vā.

---

1. Ma 3. 337 piṭṭhe. 2. Jātinissayena (?) 3. Jātinissayabhāve (?)

Kammassakatāñāṇaṁ **diṭṭhijukammaṁ. Niyamalakkhaṇan**ti mahapphalatāniyamassa lakkhaṇaṁ. **Sīlamaye saṅgahaṁ gacchanti** cārittavasena. Anavajjavatthuṁ pariccajanto viya abbhanumodamānopi parassa sampattiyā modatīti **abbhanumodanā dānamaye saṅgahitā. Bhāventopī**ti asamattabhāvanaṁ sandhāyāha. Samattā hi appanā hotīti. **Aṭṭheva koṭṭhāse katvā**ti ekassa sattassa ekasmiṁ khaṇe uppannamekaṁ paṭhamacittaṁ dassetvā aññāni tādisāni adassentena sabbāni tāni sarikkhaṭṭhena ekīkatāni honti, tathā sesānipīti evaṁ aṭṭha katvā.

Kāmāvacarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarakusala

Catukkanayapaṭhamajjhānakathāvaṇṇanā

160. Uttarapadalopaṁ katvā **rūpabhavo rūpan**ti vutto. Jhānassa amaggabhāvepi sati maggavacanaṁ aññamaggabhāvanivāraṇatthanti imasmiṁ atthe maggaggahaṇassa payojanaṁ vuttaṁ, na sabbassa kusalajjhānassa maggabhāvoti. Tattha maggassa bhāvanāya samayavavatthānassa katattā amaggabhāvanāsamaye pavattānaṁ phassādīnaṁ kusalabhāvo na dassito siyā, tasmā sabbassa maggabhāvo dassetabboti. **Ito añño maggo natthī**ti evaṁ aññabhūmikavidhuro sati paccayantare rūpūpapattijanakasabhāvo vipākadhammasabhāvo viya vipākadhammavasena sabbasamāno maggasaddena vuttoti dassetīti veditabbaṁ. **Kusalaṁ dānan**ti alobho daṭṭhabbo. Atha vā cetanā dānaṁ, taṁ vajjetvā itare dve cetanāsampayuttakāti vuttā. **Vaṭṭantī**ti maggabhāvato jhānavacanena saṅgahetvā maggoti vattuṁ vaṭṭantīti attho. **Okappanā**ti saddahanā. Aññattha diṭṭhaṁ atthaṁ pariccajitvā "janeti vaḍḍhetī"ti ayamattho kasmā vuttoti nirupasaggassa aññattha evamatthasseva diṭṭhattāti imamatthaṁ vibhāvetuṁ **"puna caparaṁ udāyī"**ti[1] suttamāhaṭaṁ. Kesañci ariyānaṁ ariyamaggena siddhāni aññāni ca jhānāni bhāvanāsabhāvānevāti tesupi bhāventena samayavavatthānaṁ ijjhatīti.

---

1. Ma 2. 203 piṭṭhe.

Nissaranti niggacchanti etena, ettha vāti **nissaraṇaṁ.** Ke niggacchanti? Kāmā tesaṁ kāmānaṁ nissaraṇaṁ pahānanti attho. Evañhi "kāmānan"ti kattari sāmivacanaṁ yujjati. **Vatthukāmehipī**ti vatthukāmehi viviccevātipi attho yujjatīti evaṁ yujjamānatthantarasamuccayattho **pi**-saddo, na kilesakāmasamuccayattho. Kasmā? Imasmiṁ atthe kilesakāmānaṁ dutiyapadena vivekassa vuttattā. Akusalasaddena yadipi kilesakāmā, athāpi sabbākusalā gahitā, sabbathā pana kilesakāmehi viveko vuttoti āha **"dutiyena kilesakāmehi vivekavacanato"**ti. Kāmaguṇādhigamahetupi pāṇātipātādi-asuddhappayogo hotīti tabbivekena payogasuddhi vibhāvitā. Taṇhāsaṁkilesasodhanena **āsayaposanaṁ.**

Aññesampi cāti diṭṭhimānādīnaṁ phassādīnañca. Upari vuccamānāni jhānaṅgāni **uparijjhānaṅgāni,** tesaṁ attano vipaccanīkānaṁ paṭipakkhabhāvadassanatthaṁ tappaccanīkanīvaraṇavacanaṁ. Byāpādavivekavacanena "anatthaṁ me acarī"ti-ādi-āghātavatthubhedavisayassa dosassa mohādhikānaṁ thinamiddhādīnaṁ vivekavacanena paṭicchādanavasena dukkhādipubbantādibhedavisayassa mohassa vikkhambhanaviveko vutto. Kāmarāgabyāpādatadekaṭṭhathinamiddhādivikkhambhanakañcedaṁ sabbākusalapaṭipakkhasabhāvattā sabbakusalānaṁ tena sabhāvena sabbākusalānaṁ pahānaṁ hontampi kāmarāgādivikkhambhanasabhāvamevāti taṁsabhāvattā avisesetvā nīvaraṇākusalamūlādīnaṁ vikkhambhanaviveko vutto hotīti āha.

Vitakkassa kiccavisesena thirabhāvappatte paṭhamajjhānasamādhimhi paccanīkadūrībhāvakatena thirabhāvena taṁsadisesu vitakkarahitesu dutiyajjhānādisamādhīsu ca appanāti aṭṭhakathāvohāroti vitakkassa appanāyogo vutto, aññathā vitakkova appanāti tassa taṁsampayogo na siyāti. **Attho -pa- daṭṭhabbo** jhānasamaṅgino vitakkavicārasamaṅgitādassanena jhānasseva savitakkasavicārabhāvassa vuttattā.

Vivekajaṁ pītisukhanti ettha purimasmiṁ atthe **vivekajan**ti jhānaṁ. Pītisukha-saddato ca atthi-atthavisesavato assa, asmiṁ vāti ettha **a**-kāro vutto. Dutiye pītisukhameva vivekajaṁ. **Vivekajaṁpītisukhan**ti ca aññapadatthe samāso paccattaniddesassa ca alopo kato, lope

vā sati “vivekajapītisukhan”ti pāṭhoti ayaṁ viseso. **Gaṇanānupubbatā**ti gaṇanānupubbatāya, gaṇanānupubbatāmattaṁ vā paṭhamanti vacananti attho. Niccādivipallāsappahānena maggo asammohato aniccādilakkhaṇāni paṭivijjhatīti **lakkhaṇūpanijjhānaṁ.** Asammosadhammaṁ nibbānaṁ aviparītalakkhaṇattā anaññathābhāvato **tathalakkhaṇaṁ.**

Dutiyajjhānakathāvaṇṇanā

161-2. **Vitakkavicārānaṁ vūpasamā**ti etena yehi vitakkavicārehi paṭhamajjhānassa oḷārikatā, tesaṁ samatikkamā dutiyajjhānassa samadhigamo, na sabhāvato anoḷārikānaṁ phassādīnaṁ samatikkamāti ayamattho dīpito hoti. Evaṁ “pītiyā ca virāgā”ti-ādīsu nayo. Tasmā vitakkavicārapītisukhasamatikkamavacanāni oḷārikoḷārikaṅgasamatikkamā dutiyādi-adhigamaparidīpakānīti tesaṁ ekadesabhūtaṁ vitakkavicārasamatikkamavacanaṁ taṁdīpakanti vuttaṁ. Atha vā vitakkavicāravūpasamavacaneneva taṁsamatikkamā dutiyādhigamadīpakena pītivirāgādivacanānaṁ pītiyādisamatikkamā tatiyādi-adhigamadīpakatā hotīti tassa taṁdīpakatā vuttā.

Nīlavaṇṇayogato nīlavatthaṁ viyāti nīlayogato vatthaṁ nīlaṁ viyāti adhippāyo. Yena sampasādanena yogā jhānaṁ sampasādanaṁ, tasmiṁ dassite “sampasādanaṁ jhānan”ti samānādhikaraṇaniddeseneva taṁyogā jhāne taṁsaddappavatti dassitāti avirodho yutto. Ekodibhāve kathanti ekodimhi dassite “ekodibhāvaṁ jhānan”ti samānādhikaraṇaniddeseneva jhānassa ekodivaḍḍhanatā vuttā hotīti. **Ekodibhāvan**ti panidaṁ uddharitvā ekodissa niddeso na kattabbo siyāti ekodibhāvasaddo eva samādhimhi pavatto sampasādanasaddo viya jhānamhi pavattatīti yuttaṁ.

Appitāti gamitā vināsaṁ. Dutiyajjhānādi-adhigamupāyadīpakena ajjhattasampasādanatāya cetaso ekodibhāvatāya ca hetudīpakena avitakkāvicārabhāvahetudīpakena ca vitakkavicāravūpasamavacaneneva vitakkavicārābhāvo dīpitoti kiṁ puna avitakka-avicāravacanena katenāti? Na, adīpitattā. Na hi vitakkavicāravūpasamavacanena vitakkavicārānaṁ appavatti vuttā hoti. Vitakkavicāresu hi taṇhāpahānañca

etesaṁ vūpasamanaṁ. Ye ca saṅkhāresu taṇhāpahānaṁ karonti, tesu maggesu pahīnataṇhesu phalesu ca saṅkhārappavatti hoti, evamidhāpi vikkhambhitavitakkavicārataṇhassa dutiyajjhānassa vitakkavicārasampayogo purimena na nivārito siyāti taṁnivāraṇatthaṁ āvajjitukāmatādi-atikkamova tesaṁ vūpasamoti dassanatthañca **"avitakkaṁ avicāran"**ti vuttaṁ.

Tatiyajjhānakathāvaṇṇanā

163. **Parisuddhapakati** khīṇāsavapakati nikkilesatā. **Upekkhānimittan**ti ettha līnuddhaccapakkhapātarahitaṁ majjhattaṁ vīriyaṁ "upekkhā"ti vuttaṁ, tadeva taṁ ākāraṁ gahetvā pavattetabbassa tādisassa vīriyassa nimittabhāvato upekkhānimittaṁ. Paṭhamajjhānappaṭilābhatthāya nīvaraṇe -pa- nevasaññānāsaññāyatanasamāpattipaṭilābhatthāya ākiñcaññāyatanasaññaṁ paṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā saṅkhārupekkhāsu ñāṇanti imā aṭṭha samāpattivasena uppajjanti. Sotāpattimaggapaṭilābhatthāya uppādaṁ pavattaṁ nimittaṁ āyūhanaṁ paṭisandhiṁ gatiṁ nibbattiṁ upapattiṁ jātiṁ jarāmaraṇasokaparidevadukkhadomanassa-upāyāse. Sotāpattiphalasamāpattatthāya uppādaṁ -pa- upāyāse -pa- arahattamaggapaṭilābhatthāya uppādaṁ -pa- upāyāse. Arahattaphalasamāpattatthāya -pa- suññatavihārasamāpattatthāya -pa- animittavihārasamāpattatthāya uppādaṁ pavattaṁ āyūhanaṁ paṭisandhiṁ -pa- paṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā saṅkhārupekkhāsu ñāṇanti imā dasa vipassanāvasena uppajjanti.

Yadatthi yaṁ bhūtanti khandhapañcakaṁ, taṁ muñcitukamyatāñāṇena pajahati. Diṭṭhasovatthikattayassa sappalakkhaṇavicinane viya diṭṭhalakkhaṇattayassa bhūtassa saṅkhāralakkhaṇavicinane upekkhaṁ paṭilabhati. **Anābhogarasā**ti paṇītasukhepi tasmiṁ avanati paṭipakkhakiccāti attho. Nāmakāyena cetasikasukhaṁ kāyikasukhahetu rūpasamuṭṭhāpanena kāyikasukhañca jhānasamaṅgī paṭisaṁvedetīti vuccati. **Phuṭattā** byāpitattā. Yathā hi udakena phuṭasarīrassa tādise nātipaccanīke vātādike phoṭṭhabbe phuṭṭhe sukhaṁ uppajjati, evaṁ etehi phuṭasarīrassapi.

Catutthajjhānakathāvaṇṇanā

165. **Avibhūtapaccupaṭṭhānā**ti sukhadukkhāni viya avibhūtākārā piṭṭhipāsāṇagatamigamaggo viya tadanumātabbāvibhūtākāropaṭṭhānā.

Catukkanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcakanayavaṇṇanā

167. **Yassā pana dhammadhātuyā**ti sabbaññutaññāṇassa. Tena hi dhammānaṁ ākārabhedaṁ ñatvā tadanurūpaṁ desanaṁ niyāmetīti. Ettha ca pañcakanaye dutiyajjhānaṁ catukkanaye dutiyajjhānapakkhikaṁ katvā vibhattaṁ "yasmiṁ -pa- maggaṁ bhāveti avitakkaṁ vicāramattaṁ samādhijaṁ pītisukhaṁ dutiyajjhānaṁ upasampajja viharatī"ti. Kasmā? Ekattakāyanānattasaññīsattāvāsaphalatāya dutiyajjhānena samānaphalattā paṭhamajjhānasamādhito jātattā ca. Paṭhamajjhānameva hi kāmehi akusalehi ca vivittanti tadabhāvā na idha "vivicceva kāmehi vivicca akusalehī"ti sakkā vattuṁ, nāpi "vivekajan"ti. Suttantadesanāsu ca pañcakanaye dutiyatatiyajjhānani dutiyajjhānameva bhajanti vitakkavūpasamā vicāravūpasamā avitakkattā avicārattā cāti.

Paṭipadācatukkavaṇṇanā

176-180. **Tassa tassa jhānassa upacāran**ti nīvaraṇavitakkavicāranikantiyādīnaṁ vūpasamā thirabhūto kāmāvacarasamādhi. **Tadanudhammatā**ti tadanurūpatābhūtā, sā pana tadassādasaṅkhātā tadassādasampayuttakkhandhasaṅkhātā vā micchāsatīti vadanti. Avigatanikantikā taṁtaṁpariharaṇasatītipi vattuṁ vaṭṭatīti evañca katvā **"satiyā vā nikantiyā vā"**ti vikappo kato. **Āgamanavasenāpi ca paṭipadā hontiyevā**ti idaṁ kadāci dutiyādīnaṁ paṭhamādi-āgamanakatapaṭipadataṁ sandhāya vuttaṁ. **Api**saddo hi anekantikataṁ dīpeti, etassa anekantikattā eva ca pāḷiyaṁ ekekasmiṁ jhāne catasso paṭipadā cattāri ārammaṇāni soḷasakkhattukañca visuṁ visuṁ yojitaṁ. Aññathā ekekasmiṁ paṭipadādimhi nava nava jhānāni yojetabbāni siyunti.

Ārammaṇacatukkavaṇṇanā

181. **Appaguṇan**ti pañcahi vasitāhi avasīkataṁ.

Ārammaṇapaṭipadāmissakavaṇṇanā

186. **Heṭṭhā**ti soḷasakkhattukato pubbe. **Ye keci jhānaṁ uppādenti nāmā**ti vacanena ye katādhikārā sekkhā maggeneva uppāditajjhānā, tesaṁ jhānāni maggapaṭibaddhatāya suddhikanavakasaṅgahitānīti veditabbāni. Na hi te uppādenti nāmāti.

Kasiṇakathāvaṇṇanā

203. Nirodhapādakatāvacanena āruppapādakatā ca dassitā. Khippadassanaṁ khippābhiññatā **khippanisantibhāvo.**

Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā

204. **Aññampī**ti kevalaṁ kasiṇāyatanasaṅkhātameva ahutvā abhibhāyatanasaṅkhātampi pavattatīti satipi abhibhāyatanānaṁ kasiṇāyatanatte kasiṇāyatanabhāvato añño abhibhāyatanabhāvo kasiṇanimittābhibhavanakabhāvanānimittanānattatoti dasseti. Tattha abhibhavatīti abhibhu, parikammaṁ, ñāṇaṁ vā. Abhibhu āyatanaṁ etassāti **abhibhāyatanaṁ,** jhānaṁ. Abhibhavitabbaṁ vā ārammaṇasaṅkhātaṁ āyatanaṁ etassāti **abhibhāyatanaṁ,** jhānaṁ. Ārammaṇābhibhavanato abhibhu ca taṁ āyatanañca yogino sukhavisesānaṁ adhiṭṭhānabhāvato manāyatanadhammāyatanabhāvato cātipi sasampayuttaṁ jhānaṁ **abhibhāyatanaṁ.** Maggappaṭibaddhatāya tadā samāpattito vuṭṭhitassa ābhogo pubbabhāgabhāvanāvasena jhānakkhaṇe pavattaṁ abhibhavanākāraṁ gahetvā pavatto vuttoti daṭṭhabbo. Āgamesu pana "ajjhattaṁ rūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni. Appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇāni. Ajjhattaṁ arūpasaññī eko -pa- parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni. Appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇānī"ti[1] imesaṁ catunnaṁ abhibhāyatanānaṁ āgatattā

---

1. Dī 2. 92; Ma 2. 205; Aṁ 3. 125 piṭṭhesu.

āgamaṭṭhakathāsu[1] "vaṇṇavasena ābhoge vijjamānepi paritta-appamāṇavaseneva imāni abhibhāyatanāni desitānī"ti vuttaṁ. Paritta-appamāṇatā hi abhibhavanassa kāraṇaṁ vaṇṇābhoge satipi asatipi. Tattha ca vaṇṇābhogarahitāni sahitāni ca sabbāni parittāni "suvaṇṇadubbaṇṇānī"ti vuttāni, tathā appamāṇānīti daṭṭhabbāni. Atthi hi eso pariyāyo parittāni abhibhuyya tāni ce kadāci vaṇṇavasena ābhujitāni honti suvaṇṇadubbaṇṇāni abhibhuyyāti. Idha pana nippariyāyadesanattā vaṇṇābhogarahitāni visuṁ vuttāni sahitāni ca. Atthi hi ubhayattha abhibhavanavisesoti.

Tattha ca pariyāyadesanattā vimokkhānampi abhibhavanapariyāyo atthīti "ajjhattaṁ rūpasaññī"ti abhibhāyatanadvayaṁ vuttaṁ, tatiyacatuttha-abhibhāyatanesu dutiyavimokkho vaṇṇābhibhāyatanesu tatiyavimokkho ca abhibhavanappavattito saṅgahito, idha pana nippariyāyadesanattā vimokkhābhibhāyatanāni asaṅkarato dassetuṁ vimokkhe vajjetvā abhibhāyatanāni kathitāni. Sabbāni ca vimokkhakiccāni vimokkhadesanāya vuttāni, tadetaṁ **"ajjhattaṁ rūpasaññī"**ti āgatassa abhibhāyatanadvayassa abhibhāyatanesu avacanato "rūpī rūpāni passatī"ti-ādīnañca sabbavimokkhakiccasādhāraṇavacanabhāvato vavatthānaṁ katanti viññāyati.

Ajjhattarūpānaṁ anabhibhavanīyatoti idaṁ katthacipi "ajjhattaṁ rūpāni passatī"ti avatvā sabbattha yaṁ vuttaṁ "bahiddhā rūpāni passatī"ti, tassa kāraṇavacanaṁ. Tena yaṁ aññahetukaṁ, taṁ tena hetunā vuttaṁ. Yaṁ pana desanāvilāsahetukaṁ ajjhattaṁ arūpasaññitāya eva idha vacanaṁ, na tassa aññaṁ kāraṇaṁ maggitabbanti dasseti. Ajjattarūpānaṁ anabhibhavanīyatā ca bahiddhārūpānaṁ viya avibhūtattā, desanāvilāso ca yathāvuttavavatthānavasena veditabbo. **Suvaṇṇadubbaṇṇānī**ti eteneva siddhattā nīlādi-abhibhāyatanāni na vattabbānīti ce? Na, nīlādīsu katādhikārānaṁ nīlādibhāvasseva abhibhavanakāraṇattā. Na hi tesaṁ parisuddhāparisuddhavaṇṇaparittatā tadappamāṇatā vā abhibhavanakāraṇaṁ, atha kho nīlādibhāvo evāti.

Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Dī-Ṭṭha 2. 152; Ma-Ṭṭha 3. 179; Aṁ-Ṭṭha 3. 243 piṭṭhesu.

Vimokkhakathāvaṇṇanā

248. **Rūpī**ti yenāyaṁ sasantatipariyāpannena rūpena samannāgato, taṁ yassa jhānassa hetubhāvena visiṭṭhaṁ rūpaṁ hoti. Yena visiṭṭhena rūpīti vucceyya, tadeva sasantatipariyāpannarūpanimittaṁ jhānamiva paramatthato rūpībhāvasādhakanti daṭṭhabbaṁ. Kasiṇadesanā jhānānameva kasiṇabhāvena pavattā abhidhamme, sutte pana ārammaṇānanti **"abhidhammavasenā"**ti vuttaṁ.

Vimokkhakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Brahmavihārakathāvaṇṇanā

251. Somanassadomanassarahitaṁ aññāṇameva **aññāṇupekkhā.** Kilesodhīnaṁ maggodhīhi ajitattā **anodhijinassa.** Sattamabhavādito uddhaṁ pavattavipākassa ajitattā **avipākajinassa. Niddosabhāvenā**ti nippaṭighabhāvena. Ekassapi sattassa appaṭibhāganimittattā paricchedaggahaṇaṁ natthi, na ca sammutisaccavasena pavattaṁ sattaggahaṇaṁ paricchinnarūpādiggahaṇaṁ hotīti appanāppattiyāpi aparāmāsasattaggahaṇamuddhabhūtānaṁ mettādīnaṁ ekasattārammaṇānampi appamāṇagocaratā vuttāti veditabbā.

Brahmavihārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Asubhakathāvaṇṇanā

263. Uddhaṁ dhumātattā **uddhumātaṁ.** Setarattehi paribhinnaṁ vimissitaṁ nīlaṁ **vinīlaṁ,** purimavaṇṇavipariṇāmabhūtaṁ vā nīlaṁ **vinīlaṁ. Saṅghāṭo** aṅgānaṁ susambaddhatā. **Ārammaṇassa dubbalatā** paṭipakkhabhāvena cittaṁ ṭhapetuṁ asamatthatā. Attani ānisaṁsadassananīvaraṇarogavūpasamānaṁ yathākkamaṁ pupphachaḍḍakavamanavirecana-upamā yojetabbā. Paṭikūlamanasikārasāmaññena asubhehi kesādīhi paṭikūlajjhānassa gahaṇaṁ sivathikāvaṇṇajjhānassa ca. Tampi hi paṭikūlamanasikāravaseneva uppajjatīti, sivathikappakārāni vā sivathikāvaṇṇāni.

Rūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā

265. **Sabbākārenā**ti evaṁ rūpanimittaṁ daṇḍādānasambhavadassanādinā sabbena rūparūpanimittesu tadārammaṇajjhānesu dosadassanākārena, rūpādīsu nikantippahāna-anāvajjitukāmatādinā vā. **Virāgā**ti jigucchanā. Āneñjābhisaṅkhāravacanādīhi āneñjatā "santā ime cunda ariyassa vinaye vimokkhā"ti-ādinā santavimokkhatā ca vuttā. Dosadassanapaṭipakkhabhāvanāvasena paṭighasaññānaṁ suppahīnattā mahatāpi saddena arūpasamāpattito na vuṭṭhāti. Tathā pana na suppahīnattā sabbarūpasamāpattito vuṭṭhānaṁ siyā, paṭhamajjhānaṁ pana appakampi saddaṁ na sahatīti taṁ samāpannassa saddo kaṇṭakoti vuttaṁ.

Āruppabhāvanāya abhāve cutito uddhaṁ uppattirahānaṁ rūpasaññāpaṭighasaññānaṁ yāva attano vipākappavatti, tāva anuppattidhammatāpādanena samatikkamo atthaṅgamo ca vutto. Nānattasaññāsu pana yā tasmiṁ bhave na uppajjanti, tā anokāsatāya na uppajjanti, na āruppabhāvanāya nivāritattā. Anivāritattā ca kāci uppajjanti. Tasmā tāsaṁ amanasikāro anāvajjanaṁ apaccavekkhaṇaṁ, javanapaṭipādakena vā bhavaṅgamanassa antare akaraṇaṁ appavesanaṁ vuttaṁ, tena ca nānattasaññāmanasikārahetūnaṁ rūpānaṁ samatikkamā samādhissa thirabhāvaṁ dasseti. Rūpasamatikkamābhāveneva hi rūpasamāpattīsu "nānattasaññānaṁ amanasikārā"ti ekassa avacananti. Ko ānisaṁso, na hi sabbassādavatthurahite ākāse pavattitasaññāya ānisaṁso dissatīti vuttaṁ hoti. Rūpasaññāsamatikkamanādikaṁ vacanaṁ ānisaṁsassa pakāsanaṁ, na attho.

Aññatthāti suttesu. Tattha hi parittakasiṇugghāṭanepi rūpavivekamattaggahaṇena paricchedassa aggahaṇato anantapharaṇatā ca[1] vuttā idha pana anantapharaṇatāsabbhāvepi ugghāṭitakasiṇavasena parittānantatā hotīti dassanatthaṁ "ananto ākāso"ti na vuttanti adhippāyo. Samayavavatthāpanajhānavisesanenevettha attho, na paṭipattiyāti tadavacanaṁ.

---

1. Anantapharaṇatāva (?)

266. Paṭhamāruppaviññāṇaṁ attano pharaṇākāreneva anantanti manasikātabbattā **"anantan"**ti vuttaṁ. Ugghāṭabhāvo **ugghāṭimaṁ.**

267. **Akiñcanan**ti viññāṇassa kiñci pakāraṁ aggahetvā sabbena sabbaṁ vibhāvanaṁ āha.

268. **Yāyā**ti saṅkhārāvasesasaññāya. **Taṁ** tāva paṭipattiṁ. **Āvajjissāmī**ti-ādinā tanninnāvajjanādipavattiyā abhāvaṁ dasseti, na tadatikkamanatthāya āvajjanabhāvanāpavattiyā. **Nāsaññā**ti saññābhāvo ca etissā atthīti attho. Samūhagahaṇavasena pavattaṁ **kalāpasammasanaṁ.** Passādi-ekekadhammagahaṇavasena pavattā **anupadadhammavipassanā.**

Ākāse pavattitaviññāṇātikkamato tatiyā. Tadatikkamato hi tasseva vibhāvanaṁ hoti. Dutiyāruppaviññāṇavibhāvane hi tadeva atikkantaṁ siyā, na tassa ārammaṇaṁ, na cārammaṇe dosaṁ disvā anārammaṇassa vibhāvanātikkamo yujjati. Pāḷiyañca "viññāṇañcāyatanasamāpattiṁ sato samāpajjitvā tato vuṭṭhahitvā taññeva viññāṇaṁ abhāvetī"ti[1] vuttaṁ, na vuttaṁ "taññeva viññāṇañcāyatanaṁ abhāvetī"ti, "taññeva abhāvetī"ti vā. "Anantaṁ viññāṇanti viññāṇañcāyatanaṁ upasampajjā"ti[2] ettha pana dvayaṁ vuttaṁ ārammaṇañca viññāṇaṁ viññāṇañcāyatanañca. Tasmiṁ dvaye yena kenaci yato vā vuṭṭhito, teneva paṭṭhānaniddiṭṭhena taṁsaddassa sambandhe āpanne viññāṇañcāyatanassa nivattanatthaṁ viññāṇavacanaṁ, tasmā paṭhamāruppaviññāṇasseva abhāvanātikkamo vutto. **Tannissitan**ti tena nissitaṁ. Taṁ maṇḍapalaggaṁ anissāya tena vinābhūte vivitte bahi okāse ṭhānaṁ viya ākāsalaggaviññāṇassa viveke tadapagame tatiyāruppassa ṭhānaṁ.

Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Khu 8. 104 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 254 piṭṭhe.

Tebhūmakakusalavaṇṇanā

269. **Ime tāva chandādhipateyye pañca nayā**ti chandādhipateyyanaye ante purimanayānaṁ taṁnayābhimukhappavattiṁ sandhāya vuttaṁ, ayaṁ pana pakāro na pāḷi-anugato. Na hi pāḷiyaṁ suddhikanayādayo vatvā vīriyādhipateyyādinayā vuttāti. Mahāpakaraṇe sattahi mahāvārehi anulomādinayavicittehi hīnattiko vibhatto. Tattha ca majjhimadhammekadesabhūtā ime vīsati lokiyamahānayāti katvā "tattha vibhattā"ti vuttaṁ, na, etena kamena imesaṁ nayānaṁ tattha āgatattā.

Evametesaṁ vibhattaṭṭhānaṁ dassetvā idāni etasmiṁ tebhūmakakusalakathāvasānaṭṭhāne aṭṭhārasakammadvāradassanatthaṁ **"imasmiṁ pana ṭhāne"**ti-ādimāha. Atha vā hīnapaṇītehi vinivattetvā majjhimarāsi-antogadhabhāvaṁ dassentena etesaṁ tebhūmakakusalanayānaṁ hīnattike vibhāgo kato. "Imasmiṁ pana ṭhāne"ti-ādikassa yathāvuttova sambandho. Hīnattike majjhimarāsimhi ye savipākā vaṭṭanissiteneva dānādivasena pavattitā, te hīnāti kātabbā. Ye vivaṭṭanissitena dānādivasena pavattitā, te paṇītāti kātabbā. Avipākā majjhimāti kātabbā. Avipākattā ca tesu majjhimarāsiṁ ṭhapetvā itare dve ekantavaṭṭanissitā nava, vivaṭṭupanissayabhūtā ca navāti aṭṭhārasa kammadvārāni, kammāni ca tāni tassa tassa phalassa kāraṇabhāvena dvārāni cāti **kammadvārāni.** Tattha tattha vā cittāni kammadvārānīti āha. Taṁtaṁdvārāni vā kāyādīni. Aṭṭhārasa khattiyā ca abhabbā hīnahīnattayādayo nava, bhabbā ca paṇītapaṇītattayādayo navāti kammānurūpeneva veditabbā. Evaṁ brāhmaṇādayo devā ca yojetabbā. Aṭṭhacattālīsa gottacaraṇāni tesaññeva khattiyādīnaṁ bhedā. "Kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hoti -pa- cittādhipateyyan"ti[1] evaṁ vutto cittassa cittādhipateyyabhāvo, cittacetasikasamudāye samayavavatthāpako cittasaddo pavattoti **"sampayuttadhammānaṁ vasena vutto"**ti āha.

Tebhūmakakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Abhi 1. 69 piṭṭhe.

Lokuttarakusalavaṇṇanā

277. **Lokaṁ taratī**ti etena lokasamatikkamapaṭipattimāha. **Uttaratī**ti etena lokassantagamanaṁ phale patiṭṭhānaṁ phalaṁ. **Samatikkammā**ti-ādinā nibbānaṁ. **Samatikkammā**ti hi nissaritvā. **Abhibhuyyā**ti visaṁyuttaṁ hutvāti attho. Tividhopi cattho maggādīsu ekekasmiṁ yojetabbo, maggeyeva vā idha tassa adhippetattā. **Ekacittakkhaṇikan**ti ekamaggassa dve vāre anuppattiṁ sandhāyāha. Aññamaññaṁ dhammānaṁ anativattanādisādhikāya paññāya vaḍḍheti. "Niyyātīti niyyānīyan"ti vattabbe ī-kārassa rassattaṁ ya-kārassa ca ka-kāraṁkatvā **"niyyānikan"**ti vuttaṁ. Niyyāti etenāti niyyānaṁ, niyyānameva **niyyānikaṁ** venayiko viya. Ettha "neyyānikan"ti vattabbe i-kārassa e-kārattaṁ akatvā vuttaṁ.

Phalanti cittacetasikarāsi vuccati, taṁ aññamaññaṁ sampayuttānaṁ dhammānaṁ attano avayavabhūtānaṁ nissayo hoti. Phalañāṇaṁ vā **phalaṁ,** sammādiṭṭhi-ādayo aṅgāni vā. **Lokuttarabhāve**ti lokaṁ uttiṇṇabhāve. Tena phalanibbānāni saṅgaṇhāti. Tesu yaṁ bhavati phalaṁ, taṁ **"bhūmī"**ti vuccati. Yathā vā kammanibbattā kāmabhavādayo taṁsamaṅgino nissayabhāvena "bhūmī"ti vuccanti, evaṁ maggena nibbattaṁ phalaṁ ariyasāvakassakālena kālaṁ samāpajjitabbatāya nissayabhāvato "bhūmī"ti vuccati, tatoyeva ariyā cirataraṁ tiṭṭhanti. **Samucchedavivekavasenā**ti ettha apāyagamanīyānaṁ accantasamucchedo itaresañca vijjutobhāsena viya tamassa samucchedo daṭṭhabbo. Lokiyajjhānampi puthujjanassa ariyassa ca akatādhikārassa na vinā paṭipadāya ijjhati, katādhikārassa pana ariyassa maggeneva samijjhanato vipākānaṁ viya kusalena tathā samiddhassa ariyamaggena sadisatāya abhāvato atabbipākattā ca na maggapaṭipadā tassa jhānassa paṭipadāti sakkā vattunti tattha tathā garuṁ katvā paṭipadāhi eva desanā na katā, yathāvuttajjhānasaṅgahatthaṁ suddhikadesanāpi katā.

Idha pana kassaci vinā paṭipadāya asiddhito garuṁ katvā dassetuṁ **"dukkhapaṭipadan"**ti-ādi vuttaṁ. **Yo koci vāro**ti sakiṁ dvikkhattuṁ tikkhattuṁ catukkhattuṁ anekakkhattunti evamādīsu vikkhambhanavāresu yo koci. Sakiṁ dvikkhattuñca vikkhambhanavārā sukhā paṭipadā eva, na ca tato uddhaṁ sukhā

paṭipadā hotīti tikkhattuṁ vikkhambhanavāraṁ dukkhā paṭipadāti rocesuṁ aṭṭhakathācariyā. Tasmiṁ tathārocite tato paresu catukkhattuṁ vikkhambhanavārādīsu vattabbameva natthīti. Rūpārūpānaṁ lakkhaṇādīhi paricchinditvā gahaṇaṁ rūpārūpapariggaho, nāmarūpamattametaṁ, na añño koci sattādikoti vavatthāpanaṁ nāmarūpavavatthāpanaṁ. Pariggahitarūpārūpassa maggapātubhāvadandhatā ca nāmarūpavavatthāpanādīnaṁ kicchasiddhito siyāti na rūpārūpapariggahakicchatāya eva dukkhapaṭipadatā vattabbāti ce? Taṁ na, nāmarūpavavatthāpanādīnaṁ paccanīkakilesamandatāya sukhasiddhiyampi tathāsiddhavipassanāsahagatānaṁ indriyānaṁ mandatāya maggapātubhāvadandhabhāvato.

Rūpārūpaṁ pariggahetvāti akicchenapi pariggahetvā. Kicchena pariggahite vattabbameva natthi. Evaṁ sesesupi. **Imaṁ vāraṁ rocesun**ti kalāpasammasanāvasāne udayabbayānupassanāya vattamānāya uppannassa vipassanupakkilesassa tikkhattuṁ vikkhambhanena kicchatāvāraṁ dukkhā paṭipadāti rocesuṁ etadantattā paṭipadāya. Etassa akicchattepi purimānaṁ kicchatte dukkhapaṭipadatā vuttanayāvāti na paṭisiddhāti daṭṭhabbaṁ. Yathāvuttaṁ vā sabbaṁ rūpārūpapariggahādikicchataṁ tikkhattuṁ vikkhambhanavāratāvasena **"imaṁ vāran"**ti āha. Yassa pana sabbattha akicchatā, tassa sukhā paṭipadā veditabbā.

Musāvādādīnaṁ visaṁvādanādikiccatāya lūkhānaṁ apariggāhakānaṁ paṭipakkhabhāvato pariggāhakasabhāvā sammāvācā. Sā siniddhabhāvato sampayuttadhamme pariggaṇhāti sammāvācāpaccayasubhāsitasotārañca janaṁ. Kāyikakiriyākiccaṁ kattabbaṁ samuṭṭhāpeti, sayañca samuṭṭhahanaṁ ghaṭanaṁ hotīti sammākammantasaṅkhātā viratipi samuṭṭhānasabhāvāti vuttā. Sampayuttadhammānaṁ vā ukkhipanaṁ samuṭṭhahanaṁ kāyikakiriyāya bhārukkhipanaṁ viya, jīvamānassa sattassa, sampayuttadhammānaṁ vā suddhi vodānaṁ ājīvasseva vā jīvitindriyavuttiyā.

283. **Maggasannissitan**ti paramatthamaggasabhāvattā maggāvayavabhāvena samudāyasannissitanti attho.

285. **Patiṭṭhānaṁ** kilesavasena, **āyūhanaṁ** abhisaṅkhāravasena. Taṇhāvasena vā **patiṭṭhānaṁ,** diṭṭhivasena **āyūhanaṁ. Bodhī**ti yā ayaṁ dhammasāmaggī vuccatīti yojetabbā. **Senaṅgarathaṅgādayo viyā**ti

etena puggalapaññattiyā avijjamānapaññattibhāvaṁ dasseti. Aṅgasaddo kāraṇatthopi hotīti catusacca**bodhāya saṁvattantīti bojjhaṅgā.** Bujjhantīti bodhiyo, bodhiyo eva aṅgāti **"anubujjhantīti bojjhaṅgā"**ti vuttaṁ. Vipassanādīnaṁ kāraṇānaṁ bujjhitabbānañ ca saccānaṁ anurūpaṁ paccakkhabhāvena paṭimukhaṁ aviparītatāya sammā ca bujjhantīti evamatthavisesadīpakehi upasaggehi **"anubujjhantī"**ti-ādi vuttaṁ. Bodhisaddo hi sabbavisesayuttaṁ bujjhanaṁ sāmaññena saṅgaṇhātīti.

299. **Tiṇṇan**ti rāgādīnaṁ. **Karoti nāma** kiṁ duccaritāni anuvattamānāni.

301. Pāṇātipātādinipphāditapaccayānaṁ niccasevanaṁ **dhuvapaṭisevanaṁ. Sakiccako**ti visuṁ attano kiccavā. **Na hotī**ti atthantarabhāvaṁ paṭikkhipati. Paccayapaṭisevanasāmantajappana-iriyāpathappavattanāni pāpicchatānibbattāni **tīṇi kuhanavatthūnī**ti.

343. Vuṭṭhānagāminīvipassanā saṅkhārupekkhā sānulomā, sā suññato passantī "suññatā"ti vuccati, dukkhato passantī taṇhāpaṇidhisosanato "appaṇihitan"ti. Sā āgamanīyaṭṭhāne maggādhigamatthaṁ āgamanapaṭipadāṭhāne ṭhatvā suññatāppaṇihitanti nāmaṁ deti. Āgamanato nāme laddhe saguṇato ārammaṇato ca nāmaṁ siddhameva hoti, na pana saguṇārammaṇehi nāmalābhe sabbattha āgamanato nāmaṁ siddhaṁ hotīti paripuṇṇanāmasiddhihetuttā saguṇārammaṇehi sabbesampi nāmattayayogo, na āgamanatoti vavatthānakarattā ca nippariyāyadesanāya āgamanatova idha nāmaṁ labhati, na itarehīti vuttaṁ.

350. **Animittavipassanan**ti aniccānupassanaṁ. **Nimittadhammesū**ti samūhādighanavasena ca sakiccaparicchedatāya ca sapariggahesu khandhesu. **Animittavimokkho**ti aniccānupassanamāha. **Evaṁsampadamidan**ti kathamidha upamāsaṁsandanaṁ hoti. Na hi chandacittānaṁ maggasaṅkhāta-adhipatibhāvābhāvo viya saddhindriyādhikassa animittavimokkhassa animittabhāvābhāvo atthi, na ca amaggādhipatīnaṁ maggādhipatināmadānābhāvo viya animittassa animittanāmadānābhāvoti sakkā vattuṁ animittavimokkhassa ananimittatāya

abhāvato. Maggo adhipati etesanti ca maggādhipatinoti yutto tattha chandacittehi taṁsampayuttānaṁ maggādhipatibhāvābhāvo. Idha pana maggo animittaṁ etassāti maggānimittoti ayamattho na sambhavatīti na tena amaggena maggassa animittabhāvo na yujjati, kiṁ vā ettha sāmaññaṁ adhippetanti. Amaggaṅgamagganāmābhāvo. Yathā satipi adhipatibhāve chandacittānaṁ na maggādhipatīti magganāmaṁ, na ca tehi maggassa tesaṁ amaggaṅgattā, tathā satipi saddhāya āgamanabhāvena tassā animittanti magganāmaṁ, na ca tāya maggassa tassā amaggaṅgattā. Evaṁ animittavipassanāyapi animittabhāvo nippariyāyena natthīti dīpito hoti.

Nanu ca idha jhānaṁ suññatādināmena vuttaṁ, na maggoti ce? Na, maggasampayogato jhānassa suññatādināmakattā. Suttantapariyāyena saguṇārammaṇehi idha abhidhammepi nāmaṁ labhatīti āhaṁsu. Tasmā paṭikkhittā **"na pana labhantī"**ti. **Kiṁ kāraṇā?** Abhidhamme sarasaṁ anāmasitvā paccanīkatova nāmalābhāti adhippāyo. Yo hi saguṇārammaṇehi nāmalābho so sarasappadhāno hoti. Saraseneva ca nāmalābhe sabbamaggānaṁ suññatādibhāvoti vavatthānaṁ na siyā. Tasmā abhidhamme satipi dvīhi nāmalābhe paccanīkato nāmavavatthānakaraṁ gahitanti saguṇārammaṇehi suññatāppaṇihitamaggā nāmaṁ na labhantīti āha. Atha vā **na pana labhantī**ti aññanirapekkhehi saguṇārammaṇehi na labhanti. **Kiṁ kāraṇā?** Abhidhamme sarasapaccanīkehi sahitehi nāmalābhāti attho. Paccanīkañhi vavatthānakaraṁ anapekkhitvā kevalassa sarasassa nāmahetubhāvo abhidhamme natthi avavatthānāpattito. Tasmā attābhinivesapaṇidhipaṭipakkhavipassanānulomā maggā satipi sarasantare paccanīkasahitena sarasena nāmaṁ labhanti. Animittamaggassa pana vipassanā nimittapaṭipakkhā na hoti sayaṁ nimittaggahaṇato nimittaggahaṇānivāraṇāhi tadanulomamaggopi na nimittassa paṭipakkho. Yadi siyā, nimittagahavipassanāyapi paṭipakkho siyāti. Tasmā vijjamānopi saraso vavatthānakarapaccanīkābhāvā abhidhamme animittanti nāmadāyako na gahito. Aniccānupassanānulomo pana maggo suddhikapaṭipadānayeyeva saṅgahitoti daṭṭhabbo. Tasmā eva ca so nayo vuttoti. **Evan**ti

yaṁ vakkhati "aniccato vuṭṭhahantassa maggo animitto hotī"ti[1], evaṁ āharitvā aṭṭhakathācariyehi so animittamaggo dīpitoti attho.

Vuṭṭhāna -pa- kimārammaṇāti aniccādito vuṭṭhahantassa vuṭṭhānagāminiyā lakkhaṇārammaṇatte sati saṅkhārehi vuṭṭhānaṁ na siyā, saṅkhārārammaṇatte ca lakkhaṇapaṭivedhoti maññamāno pucchati. "Aniccan"ti-ādinā saṅkhāresu pavattamānena ñāṇena lakkhaṇānipi paṭividdhāni honti tadākārasaṅkhāragahaṇatoti āha **"lakkhaṇārammaṇā"**ti. Saṅkhārārammaṇā eva yathāvuttādhippāyena "lakkhaṇārammaṇā"ti vuttāti dassento **"lakkhaṇaṁ nāmā"**ti-ādimāha. Aniccatā dukkhatā anattatāti hi visuṁ gayhamānaṁ lakkhaṇaṁ **paññattigatikaṁ** paramatthato avijjamānaṁ, avijjamānattā eva parittādivasena **navattabbadhammabhūtaṁ.** Tasmā visuṁ gahetabbassa lakkhaṇassa paramatthato abhāvā "aniccaṁ dukkhamanattā"ti saṅkhāre sabhāvato sallakkhentova lakkhaṇāni sallakkheti nāmāti āha **"yo pana aniccaṁ dukkhamanattāti tīṇi lakkhaṇāni sallakkhetī"**ti. Yasmā ca **aniccan**ti-ādinā saṅkhārāva dissamānā, tasmā te kaṇṭhe baddhakuṇapaṁ viya paṭinissajjanīyā honti.

Lokuttarakusala pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

Tatrāti lokuttarajjhāne. **Ajjhattañcā**ti upaḍḍhagāthāya abhinivisitabbaṁ vuṭṭhātabbaṁ vipassanābhūmiṁ pañcadhā uddisati. Satta-aṭṭhādīni aṅgāni **sattaṭṭhaṅgānī**ti ādisaddassa lopo daṭṭhabbo. **Nimittan**ti yato vuṭṭhānaṁ, tāni nimittapavattāni nimittavacaneneva uddisati. **Saṅkhārupekkhā ñāṇameva ariyamaggassa bojjhaṅgādivisesaṁ niyameti.** Kasmā? Tato tato dutiyādipādakajjhānato uppannassa sasaṅkhārupekkhāñāṇassa pādakajjhānatikkantānaṁ aṅgānaṁ asamāpajjitukāmatāvirāgabhāvanābhāvato itarassa ca atabbhāvato. **Tesampi vādesu -pa- vipassanāva niyametīti veditabbā.** Kasmā? Vipassanāniyameneva hi paṭhamattheravādepi apādakapaṭhamajjhānapādakamaggā paṭhamajjhānikāva honti, itare ca pādakajjhānavipassanāniyamehi taṁtaṁjhānikā. Evaṁ sesavādesupi vipassanāniyamo yathāsambhavaṁ yojetabbo.

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 269 piṭṭhe.

Pakiṇṇakasaṅkhāreti pādakajjhānato aññasaṅkhāre. Tena pādakajjhānasaṅkhāresu sammasitesu vattabbameva natthīti dasseti. **Tatrāpī**ti dutiyattheravādepi. Taṁtaṁjhānikatā taṁtaṁsammasitasaṅkhāravipassanāniyamehi hoti. Tatrāpi hi vipassanā taṁtaṁvirāgāvirāgabhāvanābhāvena somanassasahagatā upekkhāsahagatā ca hutvā jhānaṅgādiniyamaṁ maggassa karotīti **evaṁ vipassanāniyamo vuttanayeneva veditabbo.**

Tanti taṁtaṁjhānasadisabhavanaṁ. **Svāyamattho** pādakajjhānasammasitajjhānupanissayehi vinā ajjhāsayamattena asijjhanā upanissayena vinā saṅkappamattena sakadāgāmiphalādīnaṁ asijjhanadīpakena **nandakovādena**[1] dīpetabbo. Tattha hi sotāpannāyapi paripuṇṇasaṅkappabhāvaṁ vadantena bhagavatā yassa yassa upanissayo atthi, tassa tasseva ajjhāsayo niyāmako, nāññassāti tena tena paripuṇṇasaṅkappatā hoti, na tato paraṁ saṅkappasabbhāvepi asijjhanatoti ayamattho dīpito hoti. Evamidhāpi yassa yassa dutiyādijjhānikassa maggassa yathāvutto upanissayo atthi, tassa tasseva ajjhāsayo niyāmako, nāññassa satipi tasmiṁ asijjhanato. Imasmiṁ pana vāde pādakasammasitajjhānupanissayasabbhāve ajjhāsayo ekantena hoti, taṁtaṁphalūpanissayasabbhāve taṁtaṁsaṅkappo viyāti tadabhāvābhāvato ajjhāsayo niyametīti vuttaṁ.

Yasmiṁ pana pādakajjhānaṁ natthīti catutthajjhānikavajjānaṁ pādakāni lokiyajjhānāni sandhāya vuttaṁ. Appanāppatti ca oḷārikaṅgātikkamanupanissayābhāve pañcahi aṅgehi vinā na hotīti **"somanassasahagatamaggo hotī"**ti āha. **Upekkhāsahagatamaggo**ti etena catutthajjhānikatāpi samānā anusayasamugghāṭanasamatthassa na saṅkhārāvasesatāti dasseti. **Te ca vādā na virujjhanti** ajjhāsayavasena pañcamajjhānikatāya paṭhamādijjhānikatāya ca sambhavatoti adhippāyo. Ajjhāsayo ca sātthako hoti, aññathā pādakasammasitajjhāneheva niyamassa siddhattā ajjhāsayo niyāmako vuccamāno niratthako siyāti. **Idha pana** aṭṭhasāliniyā niyāmane ekantikaṁ vipassanāsaṅkhātaṁ **atthameva** uddharitvā "tesampi vādesu ayaṁ -pa- vipassanāva niyametī"ti

1. Ma 3. 315 piṭṭhe.

vadantena tayopete vāde vipassanāva niyametīti dassitaṁ. Taṁbhaṁvādānañhi vipassanāsahitānameva siddhi, nāññathāti dassitanti.

Pavedhatīti gotrabhussa paccayo bhavituṁ na sakkotīti attho. Yadi pañcamacittakkhaṇe javanaṁ patitaṁ nāma hoti, kathaṁ tadā gotrabhu tadanantarañca maggo javanassa patitakkhaṇe uppajjatīti? Apubbassa javanantarassa patitatābhāvato. Tadeva hi javanaṁ anekakkhattuṁ pavattamānaṁ patitaṁ siyāti, gotrabhu pana ārammaṇantare uppannaṁ apubbaṁ javanaṁ, tathā maggo bhūmantarato cāti. Nanu ca sattamajavanacetanāya balavatāya upapajjavedanīyabhāvo hoti ānantariyatāpīti, tatthāyaṁ adhippāyo siyā "paṭisandhiyā anantarapaccayabhāvino vipākasantānassa anantarapaccayabhāvena antimajavanacetanāya susaṅkhatattā sā sattamajavanacetanā upapajjavedanīyā ānantarikā ca hoti, na apatitajavanacetanā viya balavatāyā"ti.

Puna anulomaṁ taṁ anubandheyyāti gotrabhussa hi saṅkhārārammaṇatte sati tadapi anulomamevāti purima-anulomaṁ viya taṁ tadapi aññaṁ anulomaṁ anubandheyya, na maggoti maggavuṭṭhānameva ca na bhaveyya attano sadisālambanassa āvajjanaṭṭhāniyassa paccayassa alābhā. Appahīnabhāvena pañcasu upādānakkhandhesu anusayitā kilesā sā bhūmi etehi laddhāti katvā **bhūmiladdhā.** Vaṭṭaṁ sinonti bandhantīti katvā **vaṭṭasetū** ca, tesaṁ **samugghātakaraṇan**tipi etadevassa lobhakkhandhādipadālanaṁ vuccati. **Tan**ti pavattaṁ. **Ekaṁ bhavan**ti anāgāmino anekakkhattuñca tattheva upapajjantassa heṭṭhā anāgamanavasena eko bhavoti gahetvā vuttaṁ.

Imassa panatthassāti yathāvuttassa upādinnakapavattato vuṭṭhānassa. Apāyesu sattamabhavato uddhaṁ sugatiyañca vipākadāyakassa abhisaṅkhāraviññāṇassa paccayaghāto sotāpattimaggañāṇena abhisaṅkhāraviññāṇassa nirodho daṭṭhabbo. **Dvīsu bhavesū**ti anāgāmimagge abhāvite sakadāgāmissa kāmadhātuyaṁ ye dve bhavā uppajjeyyuṁ, tesūti attho. **Calatī**ti etena calanasabhāvameva dasseti, na acalanābhāvaṁ, tasmā acalanaṁ dassetvā puna calanaṁ dassetuṁ **"tathāgatassa hī"**ti-ādimāha. Yepi vā katthaci cattāropi magge samānapaṭipade disvā sabhāvato

acalanameva gaṇheyyuṁ, tesaṁ taṁgahaṇanivāraṇatthaṁ "calatī"ti vuttaṁ, na calanāvadhāraṇatthanti yuttaṁ ubhayadassanaṁ. Atha vā yadipi kesañci cattāropi maggā samānapaṭipadā, tathāpi kilesindriyehi sijjhamānā paṭipadā tesaṁ vasena calanapakatikā evāti "calati"cceva vuttaṁ, na "na calatī"ti.

Lokuttarakusalapakiṇṇakakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭhamamaggavīsatimahānayavaṇṇanā

357. Yassa pubbabhāge "maggaṁ bhāvemī"ti ajjhāsayo pavatto, so maggaṁ bhāveti. Evaṁ sabbattha ajjhāsayavisesena taṁtaṁbhāvanāviseso daṭṭhabbo.

358. **Chandhādhipateyyan**ti-ādīsu ekacittakkhaṇe vattamānesu dhammesu kathaṁ chandassa taṁsahajātassa adhipatibhāvo vīriyādīnañcāti? Upanissayavasena. Yassa hi sace chandavato kusalaṁ nipphajjati, "ahaṁ nipphādessāmī"ti pavattamānassa kusalaṁ nipphannaṁ, tassa taṁsahajāto chando tena purimupanissayena visiṭṭho sahajātadhamme attano vase vatteti. Tasmiñca pavattamāne te pavattanti, nivattamāne nivattanti, tadanurūpabalā ca honti rājapurisā viyāti. Evaṁ vīriyādīsu. Sesadhammānaṁ pana katthaci vuttappakārappavattisabbhāvepi ataṁsabhāvattā adhipatibhāvo natthīti daṭṭhabbo.

Dutiyamaggavaṇṇanā

361. Ā-kārassa rassattaṁ katvā aññindriyaṁ vuttaṁ, ā-kāro ca dhammamariyādattho.

Tatiyacatutthamaggavaṇṇanā

362. **Maggāṅgāni na pūrenti** akiccakattā sammādiṭṭhiyāti adhippāyo. Mārento gacchatīti hi maggo, na cetāya māretabbaṁ atthīti. Mānassa

diṭṭhisadisā pavatti ahamasmīti pavattamānassa diṭṭhiṭṭhāne ṭhānaṁ. **Ālokasseva pavattikālo viyā**ti cirappavattiṁ sandhāyāha. Ekadesasāmaññena hi yathādhippetena upamā hotīti. **Khāre vā**ti kaṭṭhādīnaṁ khāracchārikāyaṁ. **Sammadditvā**ti kiledetvā. **Chando**ti taṇhā. **Anusayo**ti taṇhā mānānusayo ca. Etasmiñca sutte asamūhatassa gandhassa samugghāṭanaṁ viya asamūhatamānādisamugghātaṁ dassentena aññamaññe kilese pajahatīti dassitanti ānītaṁ, na yathāvuttanayena upamāya vuttattāti daṭṭhabbaṁ. Nirantaraṁ pavattamāne citte tassa saṁkilesavodānakarā sāvajjānavajjā cetasikā uppajjamānā tassaṅgabhūtā avayavā viya hontīti "**cittaṅgavasenā**"ti vuttaṁ.

Lokuttarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalapada dhammuddesavāra

Paṭhamacittakathāvaṇṇanā

365. Kusale vuttanayaṁ anugantvā yathānurūpaṁ veditabbatāya "**vuttanayenā**"ti āha. **Gantabbābhāvato**ti bujjhitabbābhāvato. **Diṭṭhiyā gatamattan**ti diṭṭhiyā gatimattaṁ gahaṇamattaṁ. Āsannakāraṇattā ayonisomanasikārassa visuṁ gahaṇaṁ ekantakāraṇattā ca. **Satisaṁvaro**ti idha sītādīhi phuṭṭhassa appamajjanaṁ khamanaṁ daṭṭhabbaṁ. **Pahānasaṁvaro**ti vīriyasaṁvaro.

Assādadassananti assādadiṭṭhi. Phalaṭṭhena paccupaṭṭhānena **asammāpaṭipattipaccupaṭṭhāno moho,** sammāpaṭipattipaṭipakkhabhāvaggahaṇākāro vā. Sabbassa lobhassa abhijjhābhāve satipi visesayuttāya abhijjhāya kammapathappattāya idhuppajjamānāya lakkhaṇādiṁ dassetuṁ "**sā parasampattīnan**"ti-ādimāha. Attano pariṇāmanassa purecārikā taṇhābhirati **abhirati.**

Anupaparikkhā moho. Mohavasena hi diṭṭhivasena vā avatthusmiṁ sānunayo adhimokkho uppajjatīti. **Asatiyacitte**ti ahirikādīhi ārakkharahitacitte. **Satirahitattā satipaṭipakkhattā cā**ti etena satirahitā satipaṭipakkhā ca akusalā khandhā eva micchāsatīti dasseti. Te pana upanāhādippavattiyaṁ cirakatādisallakkhaṇe paṭusaññāsampayuttā daṭṭhabbā. **Sadarathādibhāvo** avisesena kilesasampayogato vutto lahutādi-ekantapaṭipakkhānaṁ thinamiddhādīnaṁ kesañci idha abhāvā. **Avūpasamo**ti asannisinnasabbhāvamāha. **Anavaṭṭhānarasan**ti calanakiccaṁ. **Cetaso avūpasame**ti nipphādetabbe payojane bhummaṁ, avūpasamapaccayabhūtaṁ ārammaṇaṁ vā "avūpasamo"ti vuttaṁ.

Dhammuddesavārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Niddesavārakathāvaṇṇanā

377. **Sahajātadhammesu akampanaṁ** na kosajjesu akampanaṁ viya tappaṭipakkhabhāvato daṭṭhabbaṁ, taṁtaṁpāpakiriyāya ussahanavasena pana thiratā tattha akampanaṁ.

381. **Diṭṭhiyā virūpaṁ phanditan**ti tathā tathā sassatādivasena pavattā diṭṭhi eva vuccati. **Tarantī**ti titthe viya pilavanti. **Vipariyesato**ti vatthussa viparītato.

390. Sabhāvapaṭicchādanavasena pakati-attādi-asantagahaṇassa aniccādīnaṁ niccādivisamagahaṇassa ca saññādivipariyesassa nissayattā **"asantaṁ asamañca bujjhatī**"ti vuttaṁ.

Dutiyacittavaṇṇanā

399. **Kiñcāpi -pa- parāmasantassa uppajjatī**ti purimacittena avisesaṁ dasseti. Anussāhanāvasīdanabhāvena saṁhatabhāvo **thinaṁ.**

Tatiyacittavaṇṇanā

400. **Idha mānena saddhiṁ pañca apaṇṇakaṅgānī**ti avirajjhanakaṅgāni uppatti-arahaṅgāni hontīti attho daṭṭhabbo. Mānassa aniyatattā na

niyatayevāpanakāti. Paṭṭhāne[1] hi "saṁyojanaṁ dhammaṁ paṭicca saṁyojano dhammo uppajjati hetupaccayā"ti ettha "catukkhattuṁ kāmarāgena tikkhattuṁ paṭighena ca māno vicikicchā bhavarāgo tayopete sakadāgāmino saṁyojanānaṁ saṁyojanehi dasavidhā yojanā"ti dassitāya dasavidhāya yojanāya "kāmarāgasaṁyojanaṁ paṭicca mānasaṁyojanaṁ avijjāsaṁyojanan"ti vatvā "kāmarāgasaṁyojanaṁ paṭicca avijjāsaṁyojanan"ti "mānasaṁyojanaṁ paṭicca bhavarāgasaṁyojanaṁ avijjāsaṁyojanan"ti ca vatvā "bhavarāgasaṁyojanaṁ paṭicca avijjāsaṁyojanan"ti vuttāhi yojanāhi mānassa aniyatabhāvo pakāsito, tathā kilesadukepi. Idha ca vakkhati "dasavidhā saṁyojanānaṁ yojanaṁ, tathā dasavidhā kilesānan"ti ca. Unnamanavaseneva **sampaggaharaso,** na vīriyaṁ viya taṁtaṁkiccasādhane abbhussāhanavasena. Omānassapi attānaṁ avaṁkatvā gahaṇaṁ sampaggahoti daṭṭhabbo.

Catutthacittavaṇṇanā

402. Pariharaṇatthaṁ vikkhittā hutvā ussāhaṁ janento **"pariharaṇatthaṁ sa-ussāhā"**ti vuttā, tesaṁ.

Navamacittavaṇṇanā

413. Visappana-aniṭṭharūpasamuṭṭhānavasena attano pavatti-ākāravasena ca **visappanaraso.** Doso upayogaphalesu[2] aniṭṭhattā visasaṁsaṭṭhapūtimuttaṁ viya daṭṭhabbo. **Anabhiratirasā**ti evaṁpakāresu paṭikkhepena rasavacanesu taṁtaṁpaṭipakkhakiccagahaṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Kaṭukākāragati **kaṭukañcukatā, attasampatti** āvāsādi, parāyattatāya **dāsabyaṁ viya daṭṭhabbaṁ.** Yathā hi dāsabye sati dāso parāyatto hoti, evaṁ kukkucce sati taṁsamaṅgī. Na hi so attano dhammatāya pavattituṁ sakkoti kusaleti. Atha vā katākatākusalakusalānusocane āyattatāya tadubhayavasena kukkuccena taṁsamaṅgī hotīti dāsabyaṁ viya taṁ hoti.

---

1. Abhi 10. 209 piṭṭhe. 2. Upabhogaphalesu (?)

418. **Viruddhākāro**ti viruddhassa puggalassa, cittassa vā ākāro viruddhabhāvo. Tena virujjhanaṁ virodhoti dasseti. **Vacanan**ti etaṁ nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ. Sabbameva hi kiccaṁ etena kariyamānaṁ suropitaṁ sujanitaṁ na hotīti. Ropasaddavacanatthameva keci vaṇṇenti. **Taṁ appamāṇan**ti kodhassa tathāpavattanasabhāvābhāvā aññena kenaci kāraṇena paripuṇṇatā siyāti sandhāya vuttaṁ.

Ekādasamacittavaṇṇanā

422. **Vigatā cikicchā**ti cikicchituṁ dukkaratāya vuttaṁ, na sabbathā cikicchābhāvā vicikicchāyāti tadatthaṁ dasseti.

424. Nicchayābhāvā asaṇṭhahanato cetaso pavattipaccayamattatāya **"pavattiṭṭhitimattan"**ti vuttaṁ.

425. Ekaṁ ākāraṁ gantuṁ asamatthatāya attano āmukhaṁ sappanato **osakkati.**

Dvādasamacittavaṇṇanā

429. Uddhaccaṁ attano gahitākāre eva ṭhatvā bhamatīti **ekārammaṇasmiṁyeva vipphandanaṁ** hoti. Vicikicchā pana yadapi rūpādīsu ekasmiññevārammaṇe uppajjati, tathāpi "evaṁ nu kho, idaṁ nu kho"ti uppajjamānā "nanu kho, aññaṁ nu kho"ti aññaṁ gahetabbākāraṁ apekkhatīti **nānārammaṇe** calanaṁ hoti.

"Evaṁsampadamidaṁ veditabban"ti ettāvatā imasmiṁ cittadvaye vuttapakiṇṇakaṁ dassetvā dvādasasu dassetuṁ **"sabbesupī"**ti-ādimāha. Kusalesupi ārammaṇādhipatiṁ anuddharitvā sahajātādhipatino eva uddhaṭattā idhāpi so eva uddharitabbo siyāti **"sahajātādhipati labbhamānopi na uddhaṭo"**ti vuttaṁ nārammaṇādhipatino alabbhamānattā. Sopi hi aṭṭhasu lobhasahagatesu labbhatīti. **Sesopī**ti vīmaṁsato aññopi sahajātādhipati natthi, yo uddharitabbo siyā. Ārammaṇādhipatimhi vattabbameva natthi. **Kañci dhamman**ti chandādīsu ekampi sahajātaṁ. Kusalattike tāva paṭiccavārādīsu "na hetupaccayā adhipatipaccayā"ti ekassapi

pañhassa anuddhaṭattā paṭṭhāne paṭisiddhatā veditabbā. Aññathā hi "akusalaṁ dhammaṁ paṭicca akusalo dhammo uppajjati na hetupaccayā adhipatipaccayā"ti[1] etassa vasena "ekan"ti vattabbaṁ siyā.

Dassanena pahātabbābhāvatoti dassanena pahātabbassa abhāvato, dassanena pahātabbesu vā abhāvato. Etena paṭisandhi-anākaḍḍhanato dassanena pahātabbesu anāgamananti tattha anāgamanena paṭisandhi-anākaḍḍhanaṁ sādheti. Anākaḍḍhanato anāgamanaṁ pana sādhetuṁ **"tesu hī"**ti-ādimāha. Ettheva paṭisandhidānaṁ bhaveyya. Tathā ca sati dassanena pahātabbaṁ siyā apāyagamanīyassa dassanena pahātabbabhāvato. Na cetaṁ dassanena pahātabbaṁ siyā, tasmā dassanena pahātabbavibhaṅge nāgatanti adhippāyo.

Kathaṁ panetaṁ ñāyati "paṭisandhi-anākaḍḍhanato dassanena pahātabbesu anāgamanan"ti? Dassanena pahātabbānaññeva nānākkhaṇikakammapaccayabhāvassa vuttattā. Duvidhā hi akusalā dassanena pahātabbā bhāvanāya pahātabbāti. Tattha bhāvanāya pahātabbacetanānaṁ nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo na vutto, itarāsaññeva vutto. "Bhāvanāya pahātabbo dhammo neva dassanena na bhāvanāya pahātabbassa dhammassa kammapaccayena paccayo"ti[2] ettha hi sahajātameva vibhattaṁ, na nānākkhaṇikanti. Tathā paccanīyepi "bhāvanāya pahātabbo dhammo neva dassanena na bhāvanāya pahātabbassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo. Sahajātapacca. Upanissayapacca. Pacchājātapaccayena paccayo"ti[3] ettakameva vuttaṁ, na vuttaṁ "kammapaccayena paccayo"ti. Itarattha ca vuttaṁ. Uddhaccasahagatā ca cetanā bhāvanāya pahātabbesu eva āgatāti nānākkhaṇikakammapaccayo na siyāti. Yadi siyā, bhāvanāya pahātabbacetanāya ca nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo vucceyya, na tu vutto. Tasmā uddhaccasahagatā nānākkhaṇikakammapaccayabhāve sati dassanena pahātabbesu vattabbā siyā, tadabhāvā na vuttāti. Paṭisandhi-anākaḍḍhanato tattha anāgatāti ayametthādhippāyo. Nānākkhaṇikakammapaccayāvacanena pana bhāvanāya pahātabbānaṁ pavattivipākatā paṭikkhittā. Pavattivipākassapi hi nānākkhaṇikakammapaccayatā na sakkā nivāretuṁ.

1. Abhi 8. 31 piṭṭhe. 2. Abhi 8. 228 piṭṭhe. 3. Abhi 8. 214 piṭṭhe.

Vuttañca “sukhāya vedanāya sampayutto dhammo dukkhāya vedanāya sampayuttassa dhammassa kammapaccayena paccayo, nānākkhaṇikā”ti-ādi[1]. Yadi bhāvanāya pahātabbānaṁ vipākadānaṁ natthi, kathaṁ te vipākadhammadhammā hontīti? Abhiññācittādīnaṁ viya vipākārahasabhāvattā. Yaṁ pana vuttaṁ “yasmiṁ samaye akusalaṁ cittaṁ uppannaṁ hoti upekkhāsahagataṁ uddhaccasampayuttaṁ -pa- avikkhepo hoti, imesu dhammesu ñāṇaṁ dhammapaṭisambhidā, tesaṁ vipāke ñāṇaṁ atthapaṭisambhidā”ti[2] idampi tesaṁ vipākārahataññeva sandhāya vuttaṁ siyā. Idaṁ pana ṭhānaṁ suṭṭhu vicāretabbaṁ. Atthi hi ettha vacanokāso. Na hi vipāketi vacanaṁ vipākadhammavacanaṁ viya vipākārahataṁ vadatīti.

Akusalapadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Abyākatapada ahetukakusalavipākavaṇṇanā

431. **Tesu vipākābyākatan**ti-ādīnaṁ “bhājetvā dassetuṁ katame dhammā abyākatāti-ādi āraddhan”ti etena sambandho. **Tassāpī**ti etassa “uppattiṁ dīpetuṁ kāmā -pa- ādi vuttan”ti etena sambandho. **Upacitattā**ti yathā aññassa vipākaṁ paṭibāhitvā attano vipākābhimukhaṁ hoti tathā vaḍḍhitattā. Rūpādīnaṁ paccayānaṁ aññaviññāṇasādhāraṇattā asādhāraṇena vatthunā cakkhuviññāṇaṁ sotaviññāṇanti nāmaṁ uddhaṭaṁ. Cakkhādīnaṁ tikkhamandabhāve viññāṇānaṁ tikkhamandabhāvā visesapaccayattā ca.

Cakkhusannissitañca taṁ rūpavijānanañcāti **cakkhusannissitarūpavijānanaṁ.** Evaṁlakkhaṇaṁ cakkhuviññāṇaṁ. Tattha cakkhusannissitavacanena rūpārammaṇaṁ aññaviññāṇaṁ paṭikkhipati. Rūpavijānanavacanena cakkhunissaye phassādayo nivatteti. Cakkhurūpavacanehi ca nissayato ārammaṇato ca vijānanaṁ vibhāveti. Rūpamattassa ārammaṇassa gahaṇaṁ kiccametassāti **rūpamattārammaṇarasaṁ. Jhānaṅgavasenā**ti idaṁ dvipañcaviññāṇavajjesu vijjamānānaṁ upekkhāsukhadukkhekaggatānaṁ jhānaṅgikattā imāpi taṁsadisānaṁ

---

1. Abhi 8. 319 piṭṭhe.

2. Abhi 2. 311 piṭṭhe.

tadupacāraṁ katvā vuttaṁ. Na hi jhānapaccayattābhāve jhānaṅgatā atthi. Vuttañhi "jhānaṅgāni jhānasampayutta -pa- rūpānaṁ jhānapaccayena paccayo"ti[1]. Etesañca jhānapaccayabhāvo paṭikkhitto. Yathāha "abyākataṁ dhammaṁ paṭicca abyākato dhammo uppajjati na jhānapaccayā. Pañcaviññāṇasahagataṁ ekaṁ khandhaṁ paṭicca tayo khandhā"ti-ādi[2]. Jhānapaccayattābhāvepi vedanācittaṭṭhitīnaṁ upekkhādibhāvato tathābhūtānaṁ vacane aññaṭṭhānābhāvato ca dutiyarāsiniddeso.

436. **Vatthupaṇḍarattā**ti sayaṁ kaṇhadhammānaṁ appaṭipakkhattā sabhāvaparisuddhānaṁ pasādahadayavatthunissayānaṁ vasena paṇḍarasabhāvaṁ jātanti adhippāyo. Ayaṁ pana nayo catuvokāre na labbhatīti tattha bhavaṅgassa tato nikkhantākusalassa ca paṇḍaratā na siyā, tasmā tattha paṇḍaratāya kāraṇaṁ vattabbaṁ. Sabhāvovāyaṁ cittassa paṇḍaratāti.

439. **Idampī**ti **pi**-saddo ṭhitimattasahitaṁ pubbe vuttaṁ vicikicchāsahagataṁ apekkhitvā vutto. **Pakatiyā**ti anatikkamanena. **So**pi viseso. **Kāyappasādaṁ ghaṭṭetvā pasādapaccayesu mahābhūtesu paṭihaññatī**ti āpāthaṁ gantvā paṭihaññatīti attho. Yathā ca "rūpaṁ ārabbha uppannan"ti vutte na ārammaṇuppādānaṁ pubbāparakālatā hoti, evamidhāpi ghaṭṭanapaṭihananesu daṭṭhabbaṁ. Upamāpi ubhayaghaṭṭanadassanatthaṁ vuttā, na nissitanissayaghaṭṭanānaṁ pubbāparatādassanatthaṁ. Ettha ca **bahiddhā**ti etaṁ nidassanamattaṁ. Ajjhattampi hi ārammaṇaṁ hotīti. Viññāṇadhātunissayabhūtehi vā aññaṁ "bahiddhā"ti vuttaṁ. Paṭighaṭṭanānighaṁso balavā hoti, tato eva iṭṭhāniṭṭhaphoṭṭhabbasamāyoge sukhadukkhapaccayā dhātu-anaggahadhātukkhobhā ciraṁ anuvattanti.

455. Aññesaṁ cittānaṁ sabhāvasuññatasabbhāvā manodhātubhāvo āpajjatīti ce? Na, visesasabbhāvā. Cakkhuviññāṇādīnañhi cakkhādinissitatā cakkhādīnaṁ savisayesu dassanādippavattibhāvatā ca viseso. Manoviññāṇassa pana anaññanissayamanopubbaṅgamatāya aññanissayaviññāṇassa anantarapaccayattābhāvena manodvāraniggamanamukhabhāvābhāvato ca sātisayavijānanakiccatā viseso. Tabbisesavirahā manomattā

---

1. Abhi 8. 378 piṭṭhe.
2. Abhi 8. 37 piṭṭhe.

dhātu manodhātūti tividhā manodhātu eva vuccati, na visesamano. Tasmā ettha **mano eva dhātu manodhātū**ti **eva**-saddo mattasaddattho daṭṭhabbo. Visesanivattanattho hi so viññāṇassati. Manodvāraniggamanapavesamukhabhāvato pana manodhātuyā vijānanavisesaviraho daṭṭhabbo, tato eva manoviññāṇantipi na vuccati. Na hi taṁ viññāṇaṁ manato pavattaṁ manaso paccayo, nāpi manaso paccayabhūtaṁ manato pavattaṁ, dassanādīnaṁ pana paccayo, tehi ca pavattaṁ tesaṁ purecaraṁ anucarañcāti. Sammāsaṅkappoti[1] avacanaṁ mahāvipākānaṁ viya janakasadisattābhāvato. Tattha hi tihetukato duhetukampi uppajjamānaṁ sammāsaṅkappatādīhi sadisaṁ sahetukatāyāti. **Pañcaviññāṇasote**ti ettha yathā paguṇaṁ ganthaṁ sajjhāyanto sajjhāyasote patitaṁ kañci kañci vācanāmaggaṁ na sallakkheti, evaṁ tathāgatassa asallakkhaṇā nāma natthi, na ca pañcaviññāṇasote jhānaṅgābhāvo idha avacanassa kāraṇaṁ. Yadi tadanantaraṁ niddeso taṁsotapatitatā, ito paresaṁ dvinnaṁ manoviññāṇadhātūnaṁ taṁsotapatitatā na siyā. Tasmā pañcaviññāṇānaṁ viya ahetukatāya maggapaccayavirahā ca vijjamānesupi vitakkavicāresu jhānaṅgadhammānaṁ dubbalattā pañcaviññākesu viya agaṇanupagabhāvā ca pañcaviññāṇasotapatitatā. Tato eva hi ahetukakiriyattayepi jhānaṅgāni balāni ca saṅgahavāre na uddhaṭāni, jhānapaccayakiccamattato pana paṭṭhāne dubbalānaṁ ettha vitakkādīnaṁ jhānapaccayatā vuttā.

469. Samānavatthukaṁ anantarapaccayaṁ labhitvā uppajjamānaṁ santīraṇaṁ manodhātuto balavataraṁ hotīti thaṁ yathārammaṇaṁ ārammaṇarasaṁ anubhavantaṁ iṭṭhe somanassasahagataṁ hoti, iṭṭhamajjhatte upekkhāsahagataṁ sātisayānubhavattā, tasmā **"ayañhi iṭṭhārammaṇasmiṁyevā"**ti-ādi vuttaṁ. Voṭṭhabbanaṁ pana satipi balavabhāve vipākappavattiṁ nivattetvā visadisaṁ manaṁ karontaṁ manasikārakiccantarayogato vipāko viya anubhavanameva na hotīti sabbattha upekkhāsahagatameva hoti, tathā pañcadvārāvajjanaṁ manodvārāvajjanañca kiccavasena apubbattā.

Ahetukakusalavipākavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Sammāsaṅkappo micchāsaṅkappoti vā (Ka)

Aṭṭhamahāvipākacittavaṇṇanā

498. **Alobho abyākatamūlan**ti-ādīsu kusalapakkhe tāva alobhādosānaṁ niddesesu "yo tasmiṁ samaye alobho alubbhanā -pa- alobho kusalamūlan"ti[1], "yo tasmiṁ samaye adoso adussanā -pa- adoso kusalamūlan"ti[1] ca vuttattā idhāpi taṁniddesesu "alobho abyākatamūlan"ti "adoso abyākatamūlan"ti vacanaṁ yujjeyya. Paññindriyādiniddesesu pana "paññāratanaṁ amoho dhammavicayo sammādiṭṭhī"ti[2] evaṁ tatthapi vuttaṁ, na vuttaṁ "amoho kusalamūlan"ti. Tasmā idhāpi "amoho abyākatamūlan"ti pāṭhena na bhavitabbaṁ siyā. Alobhādosānaṁ viya amohassapi abyākatamūladassanatthaṁ panetaṁ vuttanti veditabbaṁ. **Aviññattijanakato**ti kāyavacīkammadvāranivāraṇaṁ karoti. **Avipākadhammato**ti manokammadvāranivāraṇañca. Vipākadhammānañhi kammadvāraṁ vuttanti. **Tathā appavattito**ti dānādipuññakiriyabhāvena appavattito. Etena puññakiriyavatthubhedameva nivāreti.

Balavacappayehīti payogena vinā nipphannehi ārammaṇādipaccayehi. Asaṅkhārikādīsu hi yena kenaci cittena kamme āyūhite asaṅkhārena appayogena kammakammanimittagatinimittapaccupaṭṭhāne paṭisandhi uppajjamānā asaṅkhārikā hoti, sasaṅkhārena sappayogena kammādipaccupaṭṭhāne sasaṅkhārikā. Bhavaṅgacutiyo pana paṭisandhisadisāva. Tadārammaṇañca kusalākusalāni viya asaṅkhārikaṁ sasaṅkhārikañ ca daṭṭhabbanti. Etesu balavaṁ dubbalañca vicāretuṁ **"tattha sabbepi sabbaññubodhisattā"**ti-ādimāha. **Kālavasena pana pariṇamatī**ti appāyukasaṁvattanikakammabahule kāle taṁkammasahitasantānajanitasukkasoṇitapaccayānaṁ taṁmūlakānaṁ candasūriyavisamaparivattādijanita-utāhārādivisamapaccayānañca vasena pariṇamati.

Vipākuddhārakathāvaṇṇanā

Yato yattako ca vipāko hoti, yasmiṁ ca ṭhāne vipaccati, taṁ dassetuṁ vipākuddhārakathā āraddhā. **Etthevā**ti ekāya cetanāya kamme āyūhiteyeva. Duhetukapaṭisandhivasena dvādasakamaggopi

---

1. Abhi 1. 22 piṭṭhe.
2. Abhi 1. 22, 23 piṭṭhesu.

hoti, dvādasakappakāropīti attho. Ahetukapaṭisandhivasena ahetukaṭṭhakampi. Asaṅkhārikasasaṅkhārikānaṁ sasaṅkhārika-asaṅkhārikavipākasaṅkaraṁ anicchanto dutiyatthero **"dvādasā"**ti-ādimāha. Purimassa hi paccayato sasaṅkhārika-asaṅkhārikabhāvo, itaresaṁ kammato. Tatiyo tihetukato duhetukampi anicchanto **"dasā"**ti-ādimāha.

Imasmiṁ vipākuddhāraṭṭhāne kammapaṭisandhivavatthānatthaṁ **sāketapañhaṁ gaṇhiṁsu.** Kammavasena vipākassa taṁtaṁguṇadosussadanimittataṁ dassetuṁ **ussadakittanaṁ gaṇhiṁsu. Hetukittanaṁ** idha paṭhamattherassa adhippāyena vuttaṁ. Dutiyattheravādādīsu visesaṁ tattha tattheva vakkhāmi. Ñāṇassa jaccandhādivipattinimittapaṭipakkhabhāvato tihetukaṁ atidubbalampi samānaṁ paṭisandhiṁ ākaḍḍhantaṁ duhetukaṁ ākaḍḍheyyāti **"ahetukā na hotī"**ti āha. Yaṁ pana **paṭisambhidāmagge** sugatiyaṁ jaccandhabadhirādivipattiyā ahetuka-upapattiṁ vajjetvā gatisampattiyā sahetukopapattiṁ dassentena "gatisampattiyā ñāṇasampayutte katamesaṁ aṭṭhannaṁ hetūnaṁ paccayā upapatti hoti"cceva[1] vuttaṁ. Tena ñāṇavippayuttena kammunā ñāṇasampayuttapaṭisandhi na hotīti dīpitaṁ hoti. Aññathā "sattannaṁ hetūnaṁ paccayā upapatti hotī"ti idampi vucceyya. Tathā hi "gatisampattiyā ñāṇasampayutte katamesaṁ aṭṭhannaṁ hetūnaṁ paccayā upapatti hoti? Kusalassa kammassa javanakkhaṇe tayo hetū kusalā tasmiṁ khaṇe jātacetanāya sahajātapaccayā honti. Tena vuccati kusalamūlapaccayāpi saṅkhārā. Nikantikkhaṇe dve hutū akusalā tasmiṁ khaṇe jātacetanāya sahajātapaccayā honti. Tena vuccati akusalamūlapaccayāpi saṅkhārā. Paṭisandhikkhaṇe tayo hetū abyākatā tasmiṁ khaṇe jātacetanāya sahajātapaccayā honti. Tena vuccati nāmarūpapaccayāpi viññāṇaṁ, viññāṇapaccayāpi nāmarūpan"ti[1] vissajjitaṁ ñāṇasampayuttopapattiyaṁ.

Evaṁ ñāṇavippayuttato ñāṇasampayuttupapattiyā ca vijjamānāya "gatisampattiyā ñāṇasampayutte katamesaṁ sattannaṁ hetūnaṁ paccayā upapatti hoti? Kusalassa kammassa javanakkhaṇe dve hetū kusalā"ti vatvā aññattha ca pubbe vuttanayeneva sakkā vissajjanaṁ kātunti.

1. Khu 9. 226 piṭṭhe.

yathā pana "ñāṇasampayutte sattannaṁ hetūnaṁ paccayā"ti avacanato ñāṇavippayuttato ñāṇasampayuttā paṭisandhi na hoti, evaṁ "gatisampattiyā ñāṇavippayutte channaṁ hetūnaṁ paccayā upapatti hoti"cceva[1] vatvā "sattannaṁ hetūnaṁ paccayā"ti avacanato ñāṇasampayuttato ñāṇavippayuttāpi paṭisandhi na hotīti āpannaṁ. Etthāpi hi na na sakkā kammanikantikkhaṇesu tayo ca dve ca hetū yojetvā paṭisandhikkhaṇe dve yojetunti. Imassa pana therassa ayamadhippāyo siyā "kammasarikkhakavipākadassanavasena idha pāṭho sāvaseso kathito"ti. "Ñāṇasampayutte aṭṭhannaṁ hetūnaṁ paccayā"ti etthāpi pāṭhassa sāvasesatāpattīti ce? Na, dubbalassa duhetukakammassa ñāṇasampayuttavipākadāne asamatthattā. Tihetukassa pana ahetukavipaccane viya duhetukavipaccanepi natthi samatthatāvighātoti. **Ārammaṇena vedanā parivattetabbā**ti santīraṇatadārammaṇe sandhāya vuttaṁ. Vibhagaggahaṇasamatthatābhāvato hi cakkhuviññāṇādīni iṭṭha-iṭṭhamajjhattesu upekkhāsahagatāneva honti, kāyaviññāṇañca sukhasahagatameva paṭighaṭṭanāvisesenāti.

Visesavatā kālena tadārammaṇapaccayasabbajavanavatā vipākappavattiṁ dassetuṁ **"saṁvarāsaṁvare -pa- upagatassā"**ti vuttaṁ aññakāle pañcaviññāṇādiparipuṇṇavipākappavatti-abhāvā. **Kakkaṭaka -pa- bhavaṅgotaraṇan**ti etena idaṁ dasseti—kedāre pūretvā nadīpavesanamaggabhūtaṁ mātikaṁ appavisitvā kakkaṭakamaggādinā amaggena nadī-otaraṇaṁ viya cittassa javitvā bhavaṅgappavesanamaggabhūte tadārammaṇe anuppanne maggena vinā bhavaṅgotaraṇanti.

Etesu tīsu moghavāresu dutiyo upaparikkhitvā gahetabbo. Yadi hi anulome vedanāttike paṭiccavārādīsu "āsevanapaccayā na magge dve"ti "na maggapaccayā āsevane dve"ti ca vuttaṁ siyā, sopi moghavāro labbheyya. Yadi pana voṭṭhabbanampi āsevanapaccayo siyā, kusalākusalānampi siyā. Na hi āsevanapaccayaṁ laddhuṁ yuttassa āsevanapaccayabhāvī dhammo āsevanapaccayoti avutto atthi. Voṭṭhabbanassa pana kusalākusalānaṁ āsevanapaccayabhāvo avutto.

1. Khu 9. 269 piṭṭhe.

“Kusalaṁ dhammaṁ paṭicca kusalo dhammo uppajjati nāsevanapaccayo. Akusalaṁ dhammaṁ -pa- nāsevanapaccayā”ti[1] vacanato paṭikkhittova. Athāpi siyā “asamānavedanānaṁ vasena evaṁ vuttan”ti, evamapi yathā “āvajjanā kusalānaṁ khandhānaṁ akusalānaṁ khandhānaṁ anantarapaccayena paccayo”ti[2] vuttaṁ, evaṁ “āsevanapaccayena paccayo”tipi vattabbaṁ siyā, jātibhedā na vuttanti ce? Bhūmibhinnassa kāmāvacarassa rūpāvacarādīnaṁ āsevanapaccayabhāvo viya jātibhinnassapi bhaveyyāti vattabbo eva siyā. Abhinnajātikassa ca vasena yathā “āvajjanā sahetukānaṁ khandhānaṁ anantarapaccayena paccayo”ti vuttaṁ, evaṁ “āsevanapaccayena paccayo”tipi vattabbaṁ siyā, na tu vuttaṁ. Tasmā vedanāttikepi saṅkhittāya gaṇanāya “āsevanapaccayā na magge ekaṁ, na maggapaccayā āsevane ekan”ti evaṁ gaṇanāya niddhāriyamānāya voṭṭhabbanassa āsevanapaccayattassa abhāvā yathāvuttappakāro dutiyo moghavāro vīmaṁsitabbo.

Voṭṭhabbanaṁ pana vīthivipākasantatiyā āvaṭṭanato āvajjanā, tato visadisassa javanassa karaṇato manasikāro ca. Evañca katvā paṭṭhāne “voṭṭhabbanaṁ kusalānaṁ khandhānaṁ anantarapaccayena paccayo”ti-ādi na vuttaṁ, “āvajjanā”icceva vuttaṁ. Tasmā voṭṭhabbanato catunnaṁ vā pañcannaṁ vā javanānaṁ ārammaṇapurejātaṁ bhavituṁ asakkontaṁ rūpādi-āvajjanādīnaṁ paccayo bhavituṁ na sakkoti, ayametassa sabhāvoti javanāpāripūriyā dutiyo moghavāro dassetuṁ yutto siyā, ayampi aṭṭhakathāyaṁ anāgatattā suṭṭhu vicāretabbo. Bhavaṅgassa javanānubandhanabhūtattā **“tadārammaṇaṁ bhavaṅgan”**ti vuttaṁ. Paṭṭhāne[3] ca vuttaṁ “sahetukaṁ bhavaṅgaṁ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti, “ahetukaṁ bhavaṅgaṁ sahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo”ti ca. Kusalākusalānaṁ sukhadukkhavipākamatto vipāko na iṭṭhāniṭṭhānaṁ vibhāgaṁ karoti. Javanaṁ pana rajjanavirajjanādivasena iṭṭhāniṭṭhavibhāgaṁ karotīti **“ārammaṇarasaṁ javanameva anubhavatī”**ti vuttaṁ.

Avijjamāne kārake kathaṁ āvajjanādibhāvena pavatti hotīti taṁ dassetuṁ **pañcavidhaṁ niyāmaṁ nāma gaṇhiṁsu.** Niyāmo ca dhammānaṁ sabhāvakiccapaccayabhāvavisesova. **Taṁtaṁsadisaphaladānan**ti tassa tassa attano

1. Abhi 8. 36 piṭṭhe. 2. Abhi 8. 138 piṭṭhe. 3. Abhi 10. 42, 43 piṭṭhesu.

anurūpaphalassa dānaṁ. **Sadisavipākadānan**ti ca anurūpavipākadānanti attho. **Idaṁ vatthun**ti ekavacananiddeso ekagāthāvatthubhāvena kato. **Jagatippadeso**ti yathāvuttato aññopi lokappadeso. Kālagati-upadhipayogapaṭibāḷhañhi pāpaṁ na vipacceyya, na padesapaṭibāḷhanti. Sabbaññutaññāṇapadaṭṭhānapaṭisandhiyādidhammānaṁ niyāmo dasasahassikampanapaccayabhāvo **dhammaniyāmo. Ayaṁ idha adhippeto**ti etena niyāmavasena āvajjanādibhāvo, na kārakavasenāti etamatthaṁ dasseti.

Imasmiṁ ṭhāneti soḷasavipākakathāṭhāne. Dvādasahi vāhetabbā nāḷiyantopamā na dvādasannaṁ cittānaṁ ekasmiṁ dvāre ekārammaṇe saha kiccakaraṇavasena vuttā, atha kho dvādasannaṁ ekasmiṁ dvāre sakiccakaraṇamattavasena. Ahetukapaṭisandhijanakasadisajavanānantaraṁ ahetukatadārammaṇaṁ dassento **"catunnaṁ pana duhetukakusalacittānaṁ aññatarajavanassa -pa- patiṭṭhātī"**ti āha. Ahetukapaṭisandhikassa pana tihetukajavane javite paṭisandhidāyakena kammena ahetukassa tadārammaṇassa nibbatti na paṭisedhitā. Evaṁ duhetukapaṭisandhikassapi tihetukānantaraṁ duhetukatadārammaṇaṁ appaṭisiddhaṁ daṭṭhabbaṁ. Paripuṇṇavipākassa ca paṭisandhijanakakammassa vasenāyaṁ vipākavibhāvanā tassā mukhanidassanamattamevāti pavattivipākassa ca ekassa tihetukādikammassa soḷasavipākacittādīni vuttanayena yojetabbāni. Tasmā yena kenaci kammunā ekena anekaṁ tadārammaṇaṁ pavattamānaṁ kammavisesābhāvā yesaṁ taṁ anubandhabhūtaṁ, tesaṁ javanasaṅkhātānaṁ paccayānaṁ visesena visiṭṭhaṁ hotīti javanenāyaṁ tadārammaṇaniyāmo vutto, na nānākammunā nibbattamānassa vasena. Evañca katvā paṭṭhāne[1] "sahetuke khandhe aniccato dukkhato anattato vipassati. Kusalākusale niruddhe ahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjatī"ti ñāṇānantaraṁ ahetukatadārammaṇaṁ, "kusalākusale niruddhe sahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjatī"ti akusalānantarañca sahetukatadārammaṇaṁ vuttaṁ, na ca "taṁ etena therena adassitan"ti katvā tassa paṭisedho kato hotīti.

---

1. Abhi 10. 39 piṭṭhe.

Yaṁ pana javanena -pa- taṁ kusalaṁ sandhāya vuttanti idaṁ kusalassa viya akusalassa sadiso vipāko natthīti katvā vuttaṁ. Sasaṅkhārikāsaṅkhārikaniyamanaṁ pana sandhāya tasmiṁ vutte akusalepi na taṁ na yujjatīti. **Aṭṭhānametan**ti idaṁ niyamitādivasena yoniso ayoniso vā āvaṭṭite ayoniso yoniso vā vavatthāpanassa abhāvaṁ sandhāya vuttaṁ.

Paṭisiddhanti avacanameva paṭisedhoti katvā vuttaṁ. Kāmataṇhānibbattena kammunā mahaggatalokuttarānubhavanavipāko na hotīti tattha tadārammaṇābhāvo veditabbo. Āpāthagate visaye tanninnaṁ bhavaṅgaṁ āvajjanaṁ uppādetīti āvajjanaṁ visaye **ninnattā** uppajjati. Bhavaṅgaṁ pana sabbadā savisaye ninnamevāti visayantaraviññāṇassa paccayo hutvāpi tadabhāvā vinā āvajjanena savisaye ninnattāva uppajjati. **Ciṇṇattā**ti āvajjanena vinā bahulaṁ uppannapubbattā. **Samudācārattā**ti āpāthagate visaye paṭisandhivisaye ca bahulaṁ uppāditapubbattā. **Ciṇṇattā**ti vā puggalena āsevitabhāvo vutto. **Samudācārattā**ti sayaṁ bahulaṁ pavattabhāvo. **Nirodhassa anantarapaccayaṁ nevasaññānāsaññāyatanan**ti idaṁ tadanantarameva nirodhaphusanaṁ sandhāya vuttaṁ, na arūpakkhāndhānaṁ viya nirodhassa anantarapaccayabhāvaṁ. Nevasaññānāsaññāyatanaṁ pana kiñci parikammena vinā uppajjamānaṁ natthi. Parikammāvajjanameva tassa āvajjananti aññassa viya etassapi sāvajjanatāya bhavitabbaṁ.

Ayaṁ panetthādhippāyo daṭṭhabbo—nevasaññānāsaññāyatanassa na nirodhassa anantarapaccayabhāve ninnāditā aññattha diṭṭhā atadatthaparikammabhāve ca uppattiyā, atha ca taṁ tassa anantarapaccayo hoti, tathā ca uppajjati. Evaṁ yathāvuttā manoviññāṇadhāhu asatipi nirovajjanuppattiyaṁ ninnādibhāve nirāvajjanā uppajjatīti. Evañca katvā **"ariyamaggacittaṁ maggānantarāni phalacittānī"**ti idaṁ vuttaṁ. Yadi hi nibbānārammaṇāvajjanābhāvaṁ sandhāyetaṁ vuttaṁ siyā, gotrabhuvodānāni nidassanāni siyuṁ teheva etesaṁ nirāvajjanatāsiddhito. Phalasamāpattikāle ca "parittārammaṇaṁ mahaggatārammaṇaṁ anulomaṁ

phalasamāpattiyā anantarapaccayena paccayo"ti[1] vacanato samānārammaṇāvajjanarahitattā "maggānantarāni phalacittānī"ti evaṁ phalasamāpatticittāni na vajjetabbāni siyuṁ, gotrabhuvodānāni pana yadipi nibbāne ciṇṇāni samudācārāni ca na honti, ārammaṇantare ciṇṇasamudācārāneva. Phalasamāpatticittāni ca maggavīthito uddhaṁ tadatthaparikammasabbhāvāti tesaṁ gahaṇaṁ na kataṁ, anulomānantarañca phalasamāpatticittaṁ ciṇṇaṁ samudācāraṁ, na nevasaññānāsaññāyatanānantaraṁ maggānantarassa viya tadatthaparikammābhāvāti "nirodhā vuṭṭhahantassā"ti tañca nidassanaṁ. **Ārammaṇena pana vinā nuppajjatī**ti idaṁ etassa mahaggatārammaṇattābhāvā pucchaṁ kāretvā ārammaṇaniddhāraṇatthaṁ vuttaṁ.

Tatthāti vipākakathāyaṁ. Jaccandhapīṭhasappi-upamānidassanaṁ vipākassa nissayena vinā appavattidassanatthaṁ. **Visayaggāho**ti idaṁ cakkhādīnaṁ savisayaggahaṇena cakkhuviññāṇādivipākassa dassanatthaṁ vuttaṁ. Upanissayato cakkhādīnaṁ dassanādi-atthato ca tasseva vipākassa dassanatthaṁ **"upanissayamatthaso"**ti vuttaṁ. **Hadayavatthumevā**ti yathā purimacittāni hadayavatthunissitāni ca pasādavatthu-anugatāni ca aññārammaṇāni honti, na evaṁ bhavaṅgaṁ, taṁ panetaṁ vatthārammaṇantararahitaṁ kevalaṁ hadayavatthumeva nissāya pavattatīti vuttaṁ hoti. **Hadayarūpapatthukan**ti idhāpi aññavatthānugatanti adhippāyo veditabbo. Makkaṭakassa hi suttārohaṇaṁ viya pasādavatthukaṁ cittaṁ, suttena gamanādīni viya tadanugatāni sesacittānīti. Suttaghaṭṭanamakkaṭakacalanāni viya pasādaghaṭṭanabhavaṅgacalanāni saha hontīti dīpanato **"ekekaṁ -pa- āgacchatī"**tipi dīpeti.

Bhavaṅgassa āvaṭṭitakāloti idaṁ dovārikasadisānaṁ cakkhuviññāṇādīnaṁ pādaparimajjakasadisassa āvajjanassa saññādānasadiso anantarapaccayabhāvo eva bhavaṅgāvaṭṭananti katvā vuttaṁ. Vipākamanodhātu-ādīnaṁ adisvāva sampaṭicchanādikaraṇaṁ gāḷhaggahaṇamattaputhulacaturassabhāvavijānanamattakahāpaṇabhāvavijānanamattakammopanayanamattasāmaññavasena vuttaṁ, na gāḷhaggāhakādīnaṁ kahāpaṇadassanassa abhāvo taṁsamānabhāvo ca sampaṭicchanādīnaṁ adhippetoti veditabbo.

---

1. Abhi 10. 351, 352 piṭṭhesu.

Paṇḍaraṁ etanti paṇḍararūpadassanasāmaññato cakkhuviññāṇameva dassanakiccaṁ sādhetīti dīpanaṁ veditabbaṁ. Evaṁ sotadvārādīsupi yojetabbaṁ savanādivasena. Santāpanavasena guḷasīlo guḷappayojano vā **goḷiyako. Upanissayato**ti na upanissayapaccayaṁ sandhāya vuttaṁ. Yasmiṁ pana asati yo na hoti, so idha "upanissayo"ti adhippeto. **Ālokasannissitan**ti idampi āloke sati sabbhāvaṁ sandhāya vuttaṁ, na upanissayapaccayataṁ. **Mandathāmagataṁ** nāma kiriyacittassa paccayabhāvaṁ anupagantvā sayameva pavattamānaṁ.

Asaṅkhārikasasaṅkhārikesu dosaṁ disvāti na kammassa viruddhasabhāvena vipākena bhavitabbanti asaṅkhārikakammassa sasaṅkhārikavipākesu, sasaṅkhārikakammassa ca asaṅkhārikavipākesu dosaṁ disvā. Ahetukānaṁ pana rūpādīsu abhinipātamattādikiccānaṁ na sasaṅkhārikaviruddho sabhāvoti asaṅkhārikatā natthi, asaṅkhārikaviruddhasabhāvābhāvā nāpi sasaṅkhārikatāti ubhayāvirodhā ubhayenapi tesaṁ nibbattiṁ anujānāti. **Cittaniyāman**ti tadārammaṇaniyāmaṁ. **Kiriyato pañcāti imesaṁ -pa- patiṭṭhātī**ti kiriyajavanānantarañca tadārammaṇaṁ vuttaṁ. Paṭṭhāne[1] pana "kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjatī"ti vipākadhammadhammānameva anantarā tadārammaṇaṁ vuttaṁ. Kusalattike ca "sekkhā vā puthujjanā vā kusalaṁ aniccato"ti-ādinā[2] kusalākusalajavanameva vatvā tadanantaraṁ tadārammaṇaṁ vuttaṁ, na abyākatānantaraṁ, na ca katthaci kiriyānantaraṁ tadārammaṇassa vuttaṭṭhānaṁ dissati. Vijjamāne ca tasmiṁ avacane kāraṇaṁ natthi, tasmā upaparikkhitabbo eso theravādo. Vipphārikañhi javanaṁ nāvaṁ viya nadīsoto bhavaṅgaṁ anubandhatīti yuttaṁ, na pana chaḷaṅgupekkhavato santavuttiṁ kiriyajavanaṁ paṇṇapuṭaṁ viya nadīsototi.

Piṇḍajavanaṁ javatīti kusalākusalakiriyajavanāni piṇḍetvā kathitānīti tathā kathitāni javanāni piṇḍitāni viya vuttāni, ekasmiṁ vā tadārammaṇe piṇḍetvā dassitāni hutvā javitāneva vuttāni. Imañca pana piṇḍajavanaṁ vadantena akusalato cattāriyeva upekkhāsahagatāni gahetvā dvādasupekkhāsahagatajavanāni piṇḍitāni viya vuttāni. Paṭṭhāne pana "kusalaṁ assādeti abhinandati, taṁ ārabbha rāgo uppajjati. Diṭṭhi

1. Abhi 8. 366 piṭṭhe. 2. Abhi 8. 133 piṭṭhe.

vicikicchā, uddhaccaṁ, domanassaṁ uppajjati. Akusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjatī"ti vuttattā itarāni dve iṭṭhārammaṇe pavattavicikicchuddhaccasahagatānipi kusalavipāke tadārammaṇe piṇḍetabbāni siyuṁ. Tesaṁ pana anantaraṁ ahetukavipākeneva tadārammaṇena bhavitabbaṁ, so ca santīraṇabhāveneva gahitoti apubbaṁ gahetabbaṁ natthi. Ahetuke ca piṇḍetabbaṁ nārahantīti adhippāyena na piṇḍetīti.

Tihetukajavanāvasāne panetthāti etasmiṁ dutiyavāde tihetukajavanāvasāne tihetukatadārammaṇaṁ yuttanti dassetuṁ yuttaṁ vadati javanasamānattā, nālabbhamānattā aññassa. Paṭhamattherena akusalānantaraṁ vuttassa ahetukatadārammaṇassa, kusalānantaraṁ vuttassa ca sahetukatadārammaṇassa akusalānantaraṁ uppattiṁ vadantassa hi paṭisandhijanakaṁ tihetukakammaṁ duhetukāhetukaṁ vipākaṁ janayantampi tihetukajavanānantaraṁ na janetīti na ettha kāraṇaṁ dissatīti evaṁ yuttaṁ gahetabbaṁ avuttampīti adhippāyo. Atha vā tasmiṁ tasmiṁ theravāde yena adhippāyena sasaṅkhārāsaṅkhāravidhānādi vuttaṁ, taṁ teneva adhippāyena yuttaṁ gahetabbaṁ, na adhippāyantaraṁ adhippāyantarena āloḷetabbanti attho. **Hetusadisamevā**ti janakakammahetusadisameva. **Mahāpakaraṇe āvi bhavissatī**ti mahāpakaraṇe āgatapāḷiyā pākaṭaṁ uppattividhānaṁ āvi bhavissatīti adhippāyena vadati.

Kāmāvacarakusalavipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathāvaṇṇanā

499. **Anantarāyenā**ti parihānipaccayavirahena. **Paṭipadādibhedo**ti paṭipadārammaṇabhedo. Tathā hi dukkhapaṭipadaṁ dandhābhiññaṁ jhānaṁ uppādetvā punappunaṁ samāpajjantassa taṁ jhānaṁ taṁpaṭipadameva hoti. Etasmiṁ aparihīne tassa vipāko nibbattamāno tappaṭipadova bhavituṁ arahatīti. Chandādhipateyyādibhāvo pana tasmiṁ khaṇe vijjamānānaṁ chandādīnaṁ adhipatipaccayabhāvena hoti, na āgamanavasena. Tathā hi

ekameva jhānaṁ nānākkhaṇesu nānādhipateyyaṁ hoti. Catutthajjhānasseva hi caturiddhipādabhāvena bhāvanā hoti, tasmā vipākassa āgamanavasena chandādhipateyyāditā na vuttā.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Lokuttaravipākakathāvaṇṇanā

505. Yathā vaṭṭaṁ ācinati, tathā taṇhādīhi abhisaṅkhataṁ lokiyakammaṁ **upacitan**ti vuccati. Lokuttaraṁ pana evaṁ na hotīti tathā na vuttaṁ. **Suddhāgamanavasenā**ti animittāppaṇihitanāmadāyakehi saguṇārammaṇehi vijjamānehipi phalassa suññatanāmadānadīpane aggahitabhāveneva avomissenāti attho. Āgamanato suññatāppaṇihitanāmavato maggassa āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmattayadānaṁ yojitaṁ, itarassapi pana tatheva yojetabbaṁ. Nayamattadassanañhetaṁ. Saguṇārammaṇehi pana nāmattayavato aniccānupassanānantarassapi maggassa āgamanīyaṭṭhāne ṭhatvā attano phalassa nāmattayadānaṁ nu nivāritanti. Vaḷañjanakaphalasamāpattiyā ca vipassanāgamanavasena nāmalābhe maggassa viya animittanāmalābho na siyā. Yathā pana maggānantarassa viya vaḷañjanakaphalasamāpattiyāpi jhānapaṭipadābhedo hoti, evaṁ suññatādināmalābhe sati animittanāmañca labhatīti. **Avūpasantāyā**ti idaṁ kenaci aññena anantaritattā tādisāya eva saddhāya -pa- paññāya ca anantarapaccayabhāvaṁ sandhāya vuttaṁ. Tena chandādayopi attano anantarasadisānaṁ chandādīnaṁ uppādakā adhipatibhūtā adhipatibhūte eva uppādentīti imamatthaṁ dīpeti.

555. Kilesasamucchedakassa maggassa sammādiṭṭhi-ādikassa niyyānikasabhāvassa phalenapi paṭippassaddhakilesena niyyānasabhāveneva bhavitabbaṁ, tasmā phalepi **"maggaṅgaṁ maggapariyāpannan"**ti vuttaṁ. Evañca katvā maggavibhaṅge phalesu ca aṭṭhaṅgiko pañcaṅgiko ca maggo uddhaṭo, evaṁ bojjhaṅgāpīti. **Maggaṁ upādāyā**ti maggasadisatāya maggoti imamatthaṁ sandhāyāha.

Lokuttaravipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalavipākakathāvaṇṇanā

556. Iṭṭha-iṭṭhamajjhattesu viya na aniṭṭha-aniṭṭhamajjhattesu santīraṇaviseso atthi, aniṭṭhārammaṇameva pana adhimattaṁ mandañca evaṁ dvidhā vuttaṁ.

Akusalavipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kiriyābyākata

Manodhātucittavaṇṇanā

566. **Vātapupphan**ti moghapupphaṁ. Taṁ acchinnepi rukkhe na phalati, chinnarukkhapupphaṁ pana acchinne phaleyya. Evaṁ acchinnabhavamūlassapi pavattamānaṁ yaṁ na phalati, taṁ vātapupphasadisaṁ. Itarasseva pana pavattamānaṁ chinnarukkhapupphasadisaṁ. Tañhi acchinne bhavamūle phaleyyāti.

Kiriyamanoviññāṇadhātucittavaṇṇanā

568. **Loluppataṇhā pahīnā**ti imassa cittassa paccayabhūtā purimā pavatti dassitā. Idaṁ pana cittaṁ vicāraṇapaññārahitanti kevalaṁ somanassamattaṁ uppādentassa hotīti. Evaṁ cetiyapūjādīsupi daṭṭhabbaṁ. **Vattaṁ karonto**ti idaṁ vattaṁ karontassa phoṭṭhabbārammaṇe kāyadvāracittappavattiṁ sandhāya vuttaṁ. Pañcadvārānugataṁ hutvā labbhamānaṁ sandhāya pañcadvāre eva vā loluppataṇhāpahānādipaccavekkhaṇahetubhūtaṁ idameva pavattiṁ sandhāya tattha tattha **"iminā cittena somanassito hotī"**ti vuttanti **"evaṁ tāva pañcadvāre labbhatī"**ti āha. Atītaṁsādīsu appaṭihataṁ ñāṇaṁ vatvā "imehi tīhi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato sabbaṁ kāyakammaṁ ñāṇānuparivattī"ti-ādivacanato[1] "bhagavato idaṁ uppajjatī"ti vuttavacanaṁ vicāretabbaṁ. Ahetukassa mūlābhāvena suppatiṭṭhitatā natthīti balabhāvo aparipuṇṇo, tasmā uddesavāre "samādhibalaṁ hoti, vīriyabalaṁ hotī"ti na vuttaṁ. Tato eva hi ahetukānaṁ saṅgahavāre jhānaṅgāni ca na uddhaṭāni. Teneva imasmimpi ahetukadvaye balāni anuddesāsaṅgahitāni. Yasmā pana vīriyassa vijjamānattā

---

1. Khu 7. 278; Khu 9. 376 piṭṭhesu. (Atthato samānaṁ)

sesāhetukehi balavaṁ, yasmā ca ettha vitakkādīnaṁ jhānapaccayamattatā viya samādhivīriyānaṁ balamattatā atthi, tasmā niddesavāre "samādhibalaṁ vīriyabalan"ti vatvā ṭhapitaṁ. Yasmā pana neva kusalaṁ nākusalaṁ, tasmā sammāsamādhi micchāsamādhīti, sammāvāyāmo micchāvāyāmoti ca na vuttanti adhippāyo. Evaṁ sati mahākiriyacittesu ca etaṁ na vattabbaṁ siyā, vuttañca, tasmā sammā, micchā vā niyyānikasabhāvābhāvato maggapaccayabhāvaṁ appattā samādhivāyāmo idha tathā na vuttāti daṭṭhabbā.

574. Indriyaparopariyatta-āsayānusayasabbaññutānāvaraṇañāṇāni imassānantaraṁ uppajjamānāni yamakapāṭihāriyamahākaruṇāsamāpattiñāṇāni ca imassa anantaraṁ uppannaparikammānantarāni iminā āvajjitārammaṇeyeva pavattantīti āha **"cha -pa- gaṇhantī"**ti. Mahāvisayattā mahāgajo viya mahantanti **mahāgajaṁ.**

Rūpāvacarārūpāvacarakiriyacittavaṇṇanā

577. Idāni yāni kiriyāni jātāni, tāni veditabbānīti evaṁ yojanā kātabbā. **Attabhāvo**ti pañcakkhandhā vuccanti.

Cittuppādakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Rūpakaṇḍa

Uddesavaṇṇanā

Idāni rūpamabyākataṁ bhājetabbaṁ, tañca kenaci samayavavatthānaṁ katvā na sakkā bhājetuṁ. Na hi rūpassa cittuppādena samayavavatthānaṁ sakkā kātuṁ acittasamuṭṭhānasabbhāvato, cittasamuṭṭhānassa ca anekacittasamuṭṭhānatāya rūpasamuṭṭhāpakacittānañca kesañci katthaci asamuṭṭhāpanatāya vavatthānābhāvato, viññattidvayavajjitassa rūpassa acittasahabhubhāvato ca, na ca rūpānaṁ upasampajja viharaṇena samayavavatthānaṁ yujjati mahaggatappamāṇānaṁ jhānānaṁ viya rūpānaṁ upasampajja vihātabbatābhāvā, upādārūpehi ca na yujjati tesaṁ sahajātādipaccayabhāvena appavattanato, nāpi mahābhūtehi yujjati kesañci mahābhūtānaṁ kehici upādārūpehi vinā pavattito asamānakālānañca sabbhāvato. Na hi "yasmiṁ samaye pathavīdhātu uppannā hoti, tasmiṁ samaye cakkhāyatanaṁ hotī"ti sakkā vattuṁ sotādinissayabhūtāya pathaviyā cittādisamuṭṭhānāya ca saha cakkhāyatanassa abhāvā. Evaṁ sotāyatanādīsupi yojetabbaṁ.

Mahābhūtehi asamānakālāni viññatti-upacayādīnipi tasmiṁ samaye hontīti na sakkā vattunti. Ekasmiñca kāle anekāni kalāpasahassāni uppajjanti pavattanti ca, na arūpadhammānaṁ viya rūpānaṁ kalāpadvayasahābhāvo atthi. Ekasmiñca kalāpe vattamāne eva aññassa nirodho, aññassa cuppatti hotīti sabbathā rūpābyākataṁ samayavavatthānaṁ katvā na sakkā vibhajituṁ. Ekakādīhi pana nayehi na hetu-ādinā sabhāvena vibhajituṁ sakkāti tathā vibhajanatthaṁ cittuppādakaṇḍe tāva avibhattaṁ abyākataṁ atthīti dassetuṁ samayavavatthānena vinā abyākatassa sabhāvatoyeva niddese ekadesaṁ niddisitvā nigamanakaraṇassa anupapattito ca vibhattañca avibhattañca sabbaṁ saṅgaṇhanto āha "katame dhammā abyākatā? Kusalā -pa- asaṅkhatā ca dhātu. Ime dhammā abyākatā"ti. Avibhatte hi vibhajitabbe dassite vibhajanaṁ yuttaṁ ñātuṁ icchāya uppāditāyāti. Ettha pana vipākakiriyābyākataṁ

vibhattattā na vibhajitabbaṁ, asaṅkhatā ca dhātu bhedābhāvato. Yaṁ panettha bhedayuttattā avibhattattā ca vibhajitabbaṁ, taṁ vibhajanto āha **"tattha katamaṁ sabbaṁ rūpan"**ti-ādi. Ayamettha pāḷiyojanā.

Nayaṁ dassetvāti ettha heṭṭhā gahaṇameva nayadassanaṁ. Taṁ vipākesu katvā viññātattā kiriyābyākatesu nissaṭṭhaṁ. Kāmāvacarādibhāvena vattabbassa kiriyābyākatassa vā dassanaṁ, taṁ katvā kāmāvacarāti-ādikaṁ gahetvā vuttattā nissaṭṭhaṁ. **Pañcavīsati rūpānī**ti pāḷiyaṁ vuttāni dasāyatanāni pañcadasa ca sukhumarūpāni, upacayasantatiyo vā ekanti katvā hadayavatthuñca. **Channavutī**ti cakkhādidasakā satta utusamuṭṭhānādayo tayo aṭṭhakā utucittajā dve saddā ca. Kalāpabhāvena pavattarūparūpāni "rūpakoṭṭhāsā"ti vuttāni rūpakalāpakoṭṭhāsabhāvato. **Koṭṭhāsā**ti ca aṁsā, avayavāti attho. **Koṭṭhan**ti vā sarīraṁ, tassa aṁsā kesādayo koṭṭhāsāti aññepi avayavā koṭṭhāsā viya **koṭṭhāsā. Nibbānaṁ nippadesato gahitan**ti sopādisesanirupādisesarāgakkhayādi-asaṅkhatādivacanīyabhāvena bhinnaṁ nippadesato gahitaṁ. Atthato hi ekāva asaṅkhatā dhūtūti.

584. **Sabban**ti sakalaṁ cakkavāḷaṁ. **Parimaṇḍalaṁ** parimaṇḍalasaṇṭhānaṁ, parikkhepato chattiṁsa satasahassāni dasa ceva sahassāni aḍḍhacatutthāni ca yojanasatāni hontīti attho. Ettha ca vaṭṭaṁ "parimaṇḍalan"ti vuttaṁ. **Cattāri nahutānī**ti cattālīsa sahassāni. **Nagavhayā**ti nagāti avhātabbā nagasaddanāmāti attho.

Devadānavādīnaṁ tigāvutādisarīravasena mahantāni pātubhūtāni. Tatthāyaṁ vacanattho—bhūtāni jātāni nibbattāni mahantāni **mahābhūtānī**ti. Anekacchariyadassanena anekābhūtavisesadassanavasena ca māyākāro mahanto bhūtoti **mahābhūto.** Yakkhādayo jātivaseneva mahantā bhūtāti **mahābhūtā.** Niruḷho vā ayaṁ mahābhūta-saddo tesu daṭṭhabbo. Pathaviyādayo pana mahābhūtā viya **mahābhūtā.** Bhūtasaddassa ubhayaliṅgattā napuṁsakatā katā. **Mahāparihārato**ti ettha vacanatthaṁ vadanto āha **"mahantehi bhūtāni,**

mahāparihārāni vā bhūtānī"ti. Tattha pacchimatthe purimapade uttarapadassa parihārasaddassa lopaṁ katvā **"mahābhūtānī"**ti vuccanti.

Accimatoti aggissa. Koṭisatasahassaṁ ekaṁ **koṭisatasahassekaṁ. Cakkavāḷan**ti taṁ sabbaṁ āṇākkhettavasena ekaṁ katvā voharanti. **Vilīyati** khārodakena. **Vikīratī**ti viddhaṁsati. Upādinnakesu vikāraṁ dassento **"patthaddho"**ti-ādimāha. **Kaṭṭhamukhena vā**ti **vā**-saddo upamattho. Yathā kaṭṭhamukhasappena daṭṭho patthaddho hoti, evaṁ pathavīdhātuppakopena so kāyo kaṭṭhamukheva hoti, kaṭṭhamukhamukhagato viya patthaddho hotīti attho. Atha vā **vā**-saddo evasaddassatthe. "Pathavīdhātuppakopenā"ti etassa ca parato āharitvā veditabbo. Tatrāyamattho—"kaṭṭhamukhena daṭṭhopi kāyo pathavīdhātuppakopeneva patthaddho hoti, tasmā pathavīdhātuyā aviyutto so kāyo sabbadā kaṭṭhamukhamukhagato viya hotī"ti. Atha vā aniyamattho **vā**-saddo. Tatrāyamattho—"kaṭṭhamukhena daṭṭho kāyo patthaddho hoti vā na vā hoti mantāgadavasena, pathavīdhātuppakopena pana mantāgadarahito so kāyo kaṭṭhamukhamukhagato viya hoti ekantapatthaddho"ti. **Pūtiyo**ti kuthito. **Mahāvikārāni bhūtānī**ti mahāvikārāni jātāni, vijjamānānīti vā attho. Ettha ca purimapade uttarapadassa vikārasaddassa lopaṁ katvā **"mahābhūtānī"**ti vuttāni.

Pathavīti-ādinā sabbalokassa pākaṭānipi vipallāsaṁ muñcitvā yathāsabhāvato pariggayhamānāni mahantena vāyāmena vinā na pariggayhantīti pākaṭānipi duviññeyyasabhāvattā **"mahantānī"**ti vuccanti. Tāni hi suviññeyyāni amahantānīti gahetvā ṭhito tesaṁ duppariggahitataṁ disvā "aho mahantāni etānī"ti pajānāti. **Upādāyā**ti etena viññāyamānā pacchimakālakiriyā pavattīti katvā **"pavattarūpan"**ti vuttaṁ. Evañhi "upādāyā"ti etena paṭiccasamuppannatā vuttā hotīti. Atha vā upādāyati nissayatīti upādāyaṁ, upādāyameva rūpaṁ **upādāyarūpaṁ,** aññanissayassa ekantanissitassa rūpassetaṁ adhivacanaṁ. Taṁ pana na sattassa, nāpi vedanādino tadabhāvepi bhāvatoti dassetuṁ **"catunnaṁ mahābhūtānan"**ti-ādimāha. Bhavati hi nissayarūpānaṁ sāmibhāvoti.

Tividharūpasaṅgahavaṇṇanā

585. Pakiṇṇakadukesu ajjhattikadukaṁ muñcitvā añño sabbadukehi tikavasena yojanaṁ gacchanto natthi, viññattiduko ca yojanaṁ na gacchatīti sabbadukayogīsu ādibhūtaṁ ajjhattikadukameva gahetvā sesehi sabbadukehi yojetvā tikā vuttā. Sakkā hi etena nayena aññesampi dukānaṁ dukantarehi labbhamānā tikayojanā viññātunti.

Catubbidhādirūpasaṅgahavaṇṇanā

586. Catukkesu ekantacittasamuṭṭhānassa viññattidvayabhāvato viññattidukādīhi samānagatiko cittasamuṭṭhānadukoti tena saha upādādukassa yojanāya labbhamānopi catukko na vutto, tathā sanidassanadukādīnaṁ tena tassa ca oḷārikadūradukehi yojanāya labbhamānā na vuttā, dhammānaṁ vā sabhāvakiccāni bodhetabbākārañca yāthāvato jānantena bhagavatā tena aññesaṁ tassa ca aññehi yojanā na katāti kiṁ ettha kāraṇapariyesanāya, addhā sā yojanā na kātabbā, yato bhagavatā na katāti veditabbā. Aññe pana pakiṇṇakadukā aññehi pakiṇṇakadukehi yojetuṁ yuttā, tehi yojitā eva. Vatthudukādīsu pana sotasamphassārammaṇadukādayo vajjetvā aññehi ārammaṇabāhirāyatanādilabbhamānadukehi upādinnakadukassa upādinnupādāniyadukassa ca yojanāya catukkā labbhanti, cittasamuṭṭhānadukassa ca sabbārammaṇabāhirāyatanādilabbhamānadukehi. Avasesehi pana tesaṁ aññesañca sabbavatthudukādīhi yojanāya na labbhantīti veditabbā.

Uddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpavibhatti-ekakaniddesavaṇṇanā

594. Avijjamānavibhāgassa vibhāgābhāvadassanameva **niddeso** nicchayakaraṇato, tasmā "sabbaṁ rūpaṁ na hetumevā"ti-ādinā

vibhāgābhāvāvadhāraṇena eva-saddena niddesaṁ karoti. **Hetuhetū**ti mūlahetu, hetupaccayahetūti vā ayamattho. **Mahābhūtā hetū**ti ayamevattho **mahābhūtā paccayo**ti etenapi vuttoti. Hetupaccayasaddānaṁ samānatthattā paccayo eva hetu **paccayahetu.** Yo ca rūpakkhandhassa hetu, so eva tassa paññāpanāya hetūti vutto tadabhāve abhāvato. **Atītānāgatapaccuppannānaṁ kammasamādānānaṁ ṭhānaso hetuso vipākan**ti ettha vijjamānesupi aññesu paccayesu iṭṭhāniṭṭhavipākaniyāmakattā uttamaṁ padhānaṁ kusalākusalaṁ gati-upadhikālapayogasampattivipattiṭṭhānanipphāditaṁ iṭṭhāniṭṭhārammaṇañca kammamiva padhānattā "hetū"ti vuttanti iminā adhippāyena kammārammaṇāni **"uttamahetū"**ti vuttāni. Vakkhati ca "gati-upadhikālapayogā vipākassa ṭhānaṁ, kammaṁ hetū"ti. Idha pana kammamiva uttamattā ārammaṇampi hetuvacanaṁ arahatīti **"uttamahetū"**ti vuttaṁ. **Saṅkhārānan**ti puññābhisaṅkhārādīnaṁ avijjā sādhāraṇapaccayattā "hetū"ti vuttā. **Pharatī**ti gacchati pāpuṇāti. **Paṭikkhepaniddeso**ti idaṁ mātikāya āgatapaṭikkhepavasena vuttaṁ. Idha pana mātikāya na hetupadādisaṅgahitatā ca rūpassa vuttā taṁtaṁsabhāvattā, avadhāritatā ca anaññasabhāvato.

Rūpīduke rūpīpadameva idha "rūpan"ti vuttaṁ. Tena rūpīrūpapadānaṁ ekatthatā siddhā hoti ruppanalakkhaṇayuttasseva rūpīrūpabhāvato. **Uppannaṁ chahi viññāṇehi viññeyyan**ti arūpato vidhuraṁ rūpassa sabhāvaṁ dasseti. Na hi arūpaṁ uppannaṁ chahi viññāṇehi viññeyyaṁ yathā rūpaṁ, tena rūpaṁ uppannaṁ chahi viññāṇehi viññeyyaṁ, na arūpanti arūpato nivattetvā rūpe eva etaṁ sabhāvaṁ niyameti, na rūpaṁ etasmiṁ sabhāve. Atthi hi rūpaṁ atītānāgataṁ yaṁ uppannaṁ chahi viññāṇehi viññeyyasabhāvaṁ na hotīti. Etameva ca niyamaṁ puna evasaddena niyameti "yathāvutto niyamo rūpe atthi eva, arūpe viya na natthī"ti. Atha vā **sabbaṁ rūpan**ti bhūtupādāyarūpaṁ kālabhedaṁ anāmasitvā "sabban"ti vuttaṁ, taṁ sabbaṁ arūpehi samānaviññeyyasabhāvaṁ atītānāgataṁ nivattetuṁ uppannanti etena viseseti, taṁ uppannaṁ sabbaṁ rūpaṁ chahi viññāṇehi viññeyyamevāti attho.

Nanu evaṁ rūpāyatanassapi sotaviññāṇādīhi viññeyyatā āpajjatīti? Nāpajjati rūpaṁ sabbaṁ sampiṇḍetvā ekantalakkhaṇadassanavasena

ekībhāvena gahetvā arūpato vidhurassa chahi viññāṇehi viññeyya sabhāvassa dassanato. Paccuppannarūpameva chahi viññāṇehi viññeyyanti etasmiṁ pana niyame "sabbaṁ rūpan"ti etthāyaṁ viññeyyabhāvaniyamo na vutto atha kho[1] paccuppannanti sabbarūpassa ekantalakkhaṇaniyamo dassito na siyā. Pāḷiyañca **viññeyyamevāti eva**-kāro vutto, na uppannamevāti. Tasmā uppannasseva manoviññeyyaniyamāpatti natthīti kiṁ sotapatitattena, tasmā vuttanayenattho yojetabbo.

Kathaṁvidhanti guṇehi kathaṁ saṇṭhitaṁ. Ñāṇameva **ñāṇavatthu.** Samānajātikānaṁ saṅgaho, samānajātiyā vā saṅgaho **sajātisaṅgaho.** Sañjāyanti etthāti sañjāti, sañjātiyā saṅgaho **sañjātisaṅgaho,** sañjātidesena saṅgahoti attho. Aññamaññopakāravasena avippayogena ca samādhidese jātā sammāsati-ādayo samādhikkhandhe saṅgahitā. Yattha ca sati-ādisahāyavato samādhissa attano kiccakaraṇaṁ, so cittuppādo samādhideso. Sammāsaṅkappassa ca appanābhāvato paṭivedhasadisaṁ kiccanti samānena paṭivedhakiccena diṭṭhisaṅkappā paññakkhandhe saṅgahitā.

Rūpavibhatti-ekakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukaniddesa

Upādābhājanīyakathā vaṇṇanā

596. Apparajakkhādisattasamūhadassanaṁ **buddhacakkhu,** chasu asādhāraṇañāṇesu indriyaparopariyattañāṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Sabbasaṅkhatāsaṅkhatadassanaṁ **samantacakkhu.** "Dukkhaṁ pariññeyyaṁ pariññātan"ti[2] evamādinā ākārena pavattaṁ ñāṇadassanaṁ **ñāṇacakkhu,** tampi purimadvayamiva kāmāvacaraṁ. Catusaccadhammadassanaṁ **dhammacakkhu.** Upatthambhabhūtā catusamuṭṭhānikarūpasantatiyo sambhārā. Saha sambhārehi **sasambhāraṁ,** sambhāravantaṁ. **Sambhavo**ti āpodhātumeva sambhavasambhūtamāha. **Saṇṭhānan**ti vaṇṇāyatanameva parimaṇḍalādisaṇṭhānabhūtaṁ. Tesaṁ pana visuṁ vacanaṁ tathābhūtānaṁ atathābhūtānañca

---

1. Atha vā (Ka) 2. Saṁ 3. 369; Vi 3. 15 piṭṭhesu.

āpodhātuvaṇṇāyatanānaṁ yathāvutte maṁsapiṇḍe vijjamānattā. Cuddasasambhāro hi maṁsapiṇḍo. Sambhavassa catudhātunissitehi saha vuttassa dhātuttayanissitatā yojetabbā. Āpodhātuvaṇṇāyatanānameva vā sambhavasaṇṭhānābhāvā visuṁ vuttāti catudhātunissitatā ca na virujjhati. Yaṁ maṁsapiṇḍaṁ setādinā sañjānanto na pasādacakkhuṁ sañjānāti, patthiṇṇatādivisesaṁ vattukāmo "pathavīpi atthī"ti-ādi vuttampi vadati.

Sarīrasaṇṭhānuppattidesabhūteti etena avasesaṁ kaṇhamaṇḍalaṁ paṭikkhipati. Snehamiva sattakkhipaṭalāni byāpetvā ṭhitāheva attano nissayabhūtāhi catūhi dhātūhi katūpakāraṁ taṁnissitehi eva āyuvaṇṇādīhi anupālitaparivāritaṁ tisantatirūpasamuṭṭhāpakehi utucittāhārehi upatthambhiyamānaṁ tiṭṭhati. Sattakkhipaṭalānaṁ byāpanavacanena ca anekakalāpagatabhāvaṁ cakkhussa dasseti. **Pamāṇato ūkāsiramattan**ti ūkāsiramatte padese pavattanato vuttaṁ. **Rūpāni manupassatī**ti **ma**-kāro padasandhikaro. Atha vā **manū**ti macco. Upakārabhūtehi **saṅgahito. Pariyāyenā**ti catunnaṁ pasādo tesu ekassa dvinnañcātipi vattuṁ yutto samānadhanānaṁ dhanaṁ viyāti etena pariyāyena. **Sarīraṁ** rūpakkhandho eva. Paṭighaṭṭanameva nighaṁso **paṭighaṭṭanānighaṁso.** Rūpābhimukhabhāvena cakkhuviññāṇassa nissayabhāvāpattisaṅkhāto paṭighaṭṭanato jāto vā nighaṁso **paṭighaṭṭanānighaṁso.**

Parikappavacanaṁ "sace āpāthaṁ āgaccheyyā"ti hetukiriyaṁ, "passeyyā"ti phalakiriyañca parikappetvā tena parikappena vacanaṁ. Ettha ca hetukiriyā anekattā avuttāpi viññāyatīti daṭṭhabbā. "Passe vā"ti iminā vacanena tīsupi kālesu cakkhuviññāṇassa nissayabhāvaṁ anupagacchantaṁ cakkhuṁ saṅgaṇhāti. Dassane pariṇāyakabhāvo **dassanapariṇāyakaṭṭho.** Yathā hi issaro "idañcidañca karothā"ti vadanto tasmiṁ tasmiṁ kicce sapurise pariṇāyati pavattayati, evamidampi cakkhusamphassādīnaṁ nissayabhāvena te dhamme dassanakicce āṇāpentaṁ viya pariṇāyatīti cakkhūti vuccati. Cakkhatīti hi **cakkhu,** yathāvuttena nayena ācikkhati pariṇāyatīti attho. Atha vā samavisamāni rūpāni cakkhati ācikkhati, pakāsetīti vā **cakkhu.** Sañjāyanti etthāti **sañjāti.** Ke sañjāyanti?

Phassādīni. Tathā **samosaraṇaṁ.** Cakkhusamphassādīnaṁ attano tikkhamandabhāvānupavattanena **indaṭṭhaṁ kāretī**ti. Niccaṁ dhuvaṁ attāti gahitassapi **lujjanapalujjanaṭṭhena.** Vaḷañjanti pavisanti etenāti vaḷañcanaṁ, taṁdvārikānaṁ phassādīnaṁ **vaḷañjanaṭṭhena.**

597. Pubbe vutto parikappo eva **vikappanattho. Ghaṭṭayamānamevā**ti pasādassa abhimukhabhāvavisesaṁ gacchantameva.

599. Rūpaṁ ārabbha cakkhusamphassādīnaṁ uppattivacaneneva tesaṁ taṁdvārikānaṁ aññesañca rūpaṁ ārabbha uppatti vuttā hoti. Yathā ca tesaṁ rūpaṁ paccayo hoti, tena paccayena uppatti vuttā hotīti adhippāyena **"iminā"**ti-ādimāha. Tattha **cakkhupasādavatthukānaṁ phassādīnan**ti iminā vacanena tadālambanarūpārammaṇatāya taṁsadisānaṁ manodhātu-ādīnañca purejātapaccayena uppatti dassitāti daṭṭhabbā. Yattha pana viseso atthi, taṁ dassetuṁ **"cakkhudvārajavanavīthipariyāpannānan"**ti-ādimāha. Tāni hi rūpaṁ garuṁ katvā pavattamānassādanābhinandanabhūtāni taṁsampayuttāni ca ārammaṇādhipati-ārammaṇūpanissayehi uppajjanti, aññāni ārammaṇapurejātenevāti evaṁ "ārabbhā"ti vacanaṁ ārammaṇapaccayato aññapaccayabhāvassapi dīpakaṁ, ārammaṇavacanaṁ ārammaṇapaccayabhāvassevāti ayametesaṁ viseso.

600. Suṇātīti sotaviññāṇassa nissayabhāvena suṇāti. Jivhāsaddena viññāyamānā kiriyā sāyananti katvā **"sāyanaṭṭhenā"**ti āha. Kucchitānaṁ dukkhasampayuttaphassādīnaṁ āyoti **kāyo,** dukkhadukkhavipariṇāmadukkhānaṁ vā. Kāyāyatanassa byāpitāya cakkhupasāde kāyapasādabhāvopi atthi, tena cakkhupasādassa anuviddhattā no byāpitā ca na siyā, vuttā ca sā. Tasmā cakkhupasādassa phoṭṭhabbāvabhāsanaṁ kāyapasādassa ca rūpāvabhāsanaṁ āpannanti lakkhaṇasammissataṁ codeti. Cakkhukāyānaṁ aññanissayattā kalāpantaragatatāya **"aññassa aññattha abhāvato"**ti āha. Rūparasādinidassanaṁ samānanissayānañca aññamaññasabhāvānupagamena aññamaññasmiṁ abhāvo, ko pana vādo asamānanissayānanti dassetuṁ vuttaṁ.

Rūpābhighātāraho ca so bhūtappasādo cāti **rūpābhighātārahabhūtappasādo.** Evaṁlakkhaṇaṁ cakkhu. **Rūpābhighāto**ti ca rūpe, rūpassa vā abhighātoti attho. Paripuṇṇāparipuṇṇāyatanattabhāvanibbattakassa kammassa nidānabhūtā kāmataṇhā rūpataṇhā ca tadāyatanikabhavapatthanābhāvato daṭṭhukāmatādivohāraṁ arahatīti dutiyo nayo sabbattha vutto. Tattha daṭṭhukāmatānidānaṁ kammaṁ samuṭṭhānametesanti **daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānāni,** evaṁvidhānaṁ bhūtānaṁ pasādalakkhaṇaṁ cakkhu, evaṁvidho vā bhūtappasādo **daṭṭhukāmatāni -pa- pasādo.** Evaṁlakkhaṇaṁ cakkhu. Rūpesu puggalassa vā viññāṇassa vā **āviñchanarasaṁ.**

Kāyo sabbesanti ko ettha viseso, nanu tejādi-adhikānaṁ ca bhūtānaṁ pasādā sabbesaṁyevāti? Saccametaṁ, idaṁ pana "sabbesan"ti vacanaṁ "samānānan"ti imamatthaṁ dīpeti anuvattamānassa ekadesādhikabhāvassa nivāraṇavasena vuttattā. **Tejādīnan**ti padīpasaṅkhātassa tejassa obhāsena vāyussa saddena pathaviyā gandhena kheḷasaṅkhātassa udakassa rasenāti purimavāde pacchimavāde ca yathāyogaṁ taṁtaṁbhūtaguṇehi anuggayhabhāvato rūpādiggahaṇe upakaritabbatoti attho. **Rūpādīnaṁ adhikabhāvadassanato**ti aggimhi rūpassa pabhassarassa vāyhamhi saddassa sabhāvena suyyamānassa pathaviyā surabhi-ādino gandhassa āpe ca rasassa madhurassa visesayuttānaṁ dassanato **"rūpādayo tesaṁ guṇā"**ti paṭhamavādī āha. Tasseva ca **"iccheyyāmā"**ti-ādinā uttaramāha. Imināvupāyena dutiyavādissapi niggaho hotīti.

Atha vā rūpādivisesaguṇehi teja-ākāsapathavī-āpavāyūhi cakkhādīni katānīti vadantassa kaṇādassa vādaṁ tatiyaṁ uddharitvā taṁ niggahetuṁ **"athāpi vadeyyun"**ti-ādi vuttanti daṭṭhabbaṁ. Āsave upalabbhamānopi gandho pathaviyā āposaṁyuttāya kappāsato visadisāyāti na kappāsagandhassa adhikabhāvāpattīti ce? Na, anabhibhūtattā. Āsavehi udakasaṁyuttā pathavī udakena abhibhūtā, na kappāsapathavīti tassāyeva adhikena gandhena bhavitabbanti. Uṇhodakasaññutto ca aggi upalabbhanīyo mahantoti katvā tassa phasso viya vaṇṇopi pabhassaro upalabbhitabboti uṇhodakapaṇṇato agginā anabhisambandhassa sītudakassa vaṇṇo parihāyetha. **Tasmā**ti etassubhayassa abhāvā. Tadabhāvena

hi rūpādīnaṁ tejādivisesaguṇatā nivattitā, taṁnivattanena "tejādīnaṁ guṇehi rūpādīhi anuggayhabhāvato"ti idaṁ kāraṇaṁ nivattitanti. Evaṁ paramparāya ubhayābhāvo visesakappanappahānassa kāraṇaṁ hotīti āha **"tasmā pahāyethetan"**ti-ādi. Ekakalāpepi rūparasādayo visadisā, ko pana vādo nānākalāpe cakkhādayo bhūtavisesābhāvepīti dassetuṁ **rūparasādinidassanaṁ** vuttaṁ.

Yadi bhūtaviseso natthi, kiṁ pana cakkhādivisesassa kāraṇanti taṁ dassetuṁ **"yaṁ aññamaññassā"**ti-ādimāha. Ekampi kammaṁ pañcāyatanikattabhāvapatthanānipphannaṁ cakkhādīnaṁ visesahetuttā "aññamaññassa asādhāraṇan"ti ca "kammaviseso"ti ca vuttanti daṭṭhabbaṁ. Na hi taṁ yena visesena cakkhussa paccayo, teneva sotassa hoti indriyantarābhāvappattito. "Paṭisandhikkhaṇe mahaggatā ekā cetanā kaṭattārūpānaṁ kammapaccayena paccayo"ti[1] vacanena paṭisandhikkhaṇe vijjamānānaṁ sabbesaṁ kaṭattārūpānaṁ ekā cetanā kammapaccayo hotīti viññāyati. Nānācetanāya hi tadā indriyuppattiyaṁ sati parittena ca mahaggatena ca kammunā nibbattitaṁ kaṭattārūpaṁ āpajjeyyāti na cekā paṭisandhi anekakammanibbattā hotīti siddhamekena kammena anekindriyuppatti hotīti. Anallīno nissayo etassāti **anallīnanissayo,** rūpa-saddasaṅkhāto visayo. Gandharasānaṁ nissayā ghānajivhānissaye allīyantīti te nissayavasena allīnā, phoṭṭhabbaṁ sayaṁ kāyanissaya-allīnaṁ bhūtattayattā. **Dūre -pa- sampatto eva nāma** paṭighaṭṭananighaṁsajanakatoti adhippāyo. Saddo pana **dhātuparamparāya** vāyu viya **āgantvā** nissayavasena sotanissaye allīyitvā **sotaṁ ghaṭṭetvā** vavatthānaṁ gacchanto **saṇikaṁ vavatthānaṁ gacchatī**ti vutto. Evaṁ pana sati cittasamuṭṭhānaṁ saddāyatanaṁ sotaviññāṇassa kadācipi ārammaṇapaccayo na siyā. Na hi bahiddhā cittasamuṭṭhānuppatti upapajjatīti.

Cirena suyyeyyāti kasmā etaṁ vuttaṁ, nanu dūre ṭhitehi rajakādisaddā cirena suyyantīti? Na, dūrāsannānaṁ yathāpākaṭe sadde gahaṇavisesato. Yathā hi dūrāsannānaṁ vacanasadde yathā pākaṭībhūte gahaṇavisesato ākāravisesānaṁ aggahaṇaṁ gahaṇañca hoti, evaṁ rajakādisaddepi āsannassa ādito pabhuti yāvāvasānā kamena

1. Abhi 9. 335 piṭṭhe.

pākaṭībhūte dūrassa cāvasāne majjhe vā piṇḍavasena pavattipākaṭībhūte nicchayagahaṇānaṁ sotaviññāṇavīthiyā parato pavattānaṁ visesato lahukaṁ suto cirena sutoti abhimāno hoti. So pana saddo yattha uppanno, taṁnissitova attano vijjamānakkhaṇe sotassa āpāthamāgacchati. Dūre ṭhito pana saddo aññattha paṭighosuppattiyā bhājanādicalanassa ca ayokanto viya ayocalanassa paccayo hotīti daṭṭhabbo. Yathā vā ghaṇṭābhighātānujāni bhūtāni anuravassa nissayabhūtāni ghaṭṭanasabhāvāni, evaṁ ghaṭṭanānujāni yāva sotappasādā uppattivasena āgatāni bhūtāni ghaṭṭanasabhāvānevāti taṁnissito saddo nissayavasena dhātuparamparāya ghaṭṭetvā saṇikaṁ vavatthānaṁ gacchatīti vutto. **Asukadisāya nāmāti na paññāyeyya.** Kasmā? Sotappadesasseva saddassa gahaṇato.

Visame ajjhāsayo etassāti visamajjhāsayo, ajjhāsayarahitampi cakkhu visamaninnattā visamajjhāsayaṁ viya hotīti **"visamajjhāsayan"**ti vuttaṁ. Cakkhumato vā puggalassa ajjhāsayavasena cakkhu **"visamajjhāsayan"**ti vuttaṁ.

Kaṇṇakūpachiddeyeva pavattanato ārammaṇaggahaṇahetuto ca tattheva **"ajjhāsayaṁ karotī"**ti vuttaṁ. Tassa sotassa sotaviññāṇanissayabhāvena saddasavane. **Ajaṭākāsopi vaṭṭatī**ti etassa aṭṭhakathādhippāyena atthaṁ vadanto **"antoleṇasmin"**ti-ādimāha. Attano adhippāyena vadanto **"kiṁ etāya dhammatāyā"**ti-ādimavoca.

Vātūpanissayo gandho gocaro etassāti **vātūpanissayagandhagocaraṁ.** Ettha ca gandhaggahaṇassa vāto upanissayo, tabbohārena pana gandho "vātūpanissayo"ti vutto. Atha vā vāto eva upanissayo vātūpanissayo. Kassāti? Ghānaviññāṇassa. So sahakārīpaccayantarabhūto etassa atthīti **vātūpanissayo,** gandho paccayo.

Āpo ca sahakārīpaccayantarabhūto kheḷādiko. Tathā pathavī. Gahetabbassa hi phoṭṭhabbassa uppīḷiyamānassa ādhārabhūtā pathavī kāyassa ca phoṭṭhabbena uppīḷiyamānassa nissayabhūtānaṁ ādhārabhūtā

sabbadā phoṭṭhabbagahaṇassa upanissayoti. Uppīḷanena pana vinā phoṭṭhabbagahaṇe kāyāyatanassa nissayabhūtā pathavī upanissayoti daṭṭhabbā. Sabbadāpi ca tassā upanissayabhāvo yutto eva.

Pañcavaṇṇānanti vacanaṁ tadādhārānaṁ suttānaṁ nānattadassanatthaṁ. Pañcappakārā pañcavaṇṇā. **Ekantato**ti idaṁ sabbadā uppīḷanena vinibbhujjituṁ asakkuṇeyyānaṁ kalāpantararūpānaṁ sabbhāvā tesaṁ nivattanatthaṁ vuttaṁ. Na hi tāni ekantena avinibhuttāni kalāpantaragatattāti.

616. **Vaṇṇanibhā**ti rūpāyatanameva niddiṭṭhanti tadeva apekkhitvā "**sanidassanan**"ti napuṁsakaniddeso kato. **Tasmā**ti nippariyāyarūpānaṁ nīlādīnaṁ phusitvā ajānitabbato dīghādīnañca phusitvā jānitabbato **na nippariyāyena dīghaṁ rūpāyatanaṁ. Taṁ taṁ nissāyā**ti dīghādisannivesaṁ bhūtasamudāyaṁ nissāya. **Tathā tathā ṭhitan**ti dīghādisannivesena ṭhitaṁ vaṇṇasamudāyabhūtaṁ rūpāyatanameva dīghādivohārena bhāsitaṁ. **Aññamaññaparicchinnaṁ** ekasmiṁ itarassa abhāvā. Visayagocarānaṁ viseso anaññatthabhāvo tabbahulacāritā ca cakkhuviññāṇassa.

620. Bherisaddādīnañca vāditasaddattā "**vuttāvasesānan**"ti āha. Amanussavacanena na manussehi aññe pāṇino eva gahitā, atha kho kaṭṭhādayopīti adhippāyena "**seso sabbopī**"ti āha. Evaṁ santepi vatthuvisesakittanavasena pāḷiyaṁ anāgato tathā kittetabbo **ye vā panā**ti vuttoti adhippāyo.

624. **Vissagandho**ti virūpo maṁsādigandho. **Lambilan**ti madhurambilaṁ.

632. Sañjānanti etenāti **sañjānanaṁ,** upalakkhaṇaṁ. Sakena sakena kammacittādinā paccayena samuṭṭhitānipi itthiliṅgādīni indriyasahite sarīre uppajjamānāni taṁtadākārāni hutvā uppajjantīti "**itthindriyaṁ paṭicca samuṭṭhahantī**"ti vuttāni. Itthiliṅgādīsu eva ca adhipatibhāvā etassa indriyatā vuttā, indriyasahite santāne itthiliṅgādi-ākārarūpapaccayānaṁ aññathā anuppādanato itthiggahaṇassa ca tesaṁ rūpānaṁ paccayabhāvato. Yasmā pana bhāvadasakepi rūpānaṁ itthindriyaṁ na janakaṁ, nāpi anupālakaṁ upatthambhakaṁ vā, na ca aññakalāparūpānaṁ, tasmā taṁ jīvitindriyaṁ viya sakalāparūpānaṁ

āhāro viya vā kalāpantararūpānañca indriya-atthi-avigatapaccayoti na vuttaṁ. Esa nayo purisindriyepi. Liṅgādi-ākāresu rūpesu rūpāyatanassa cakkhuviññeyyattā liṅgādīnaṁ cakkhuviññeyyatā vuttā.

633. **Ubhayampi -pa- kusalena patiṭṭhātī**ti sugatiṁ sandhāya vuttanti veditabbaṁ. Duggatiyañhi paṭisandhi akusalenevāti tadā uppajjamāno bhāvopi akusaleneva bhaveyya, paṭisandhiyaṁ viya pavattetīti. Tayidaṁ dvayaṁ yasmā santāne saha na pavattati "yassa itthindriyaṁ uppajjati, tassa purisindriyaṁ uppajjatīti? No"ti-ādivacanato[1], tasmā ubhatobyañjanakassapi **ekamevindriyaṁ hotī**ti vuttaṁ.

635. Ekantaṁ kāyaviññattiyaṁ kāyavohārassa pavattidassanatthaṁ **"kāyena saṁvaro sādhū"**ti[2] sādhakasuttaṁ āhaṭaṁ. Bhāvassa gamanaṁ pakāsanaṁ **copanaṁ. Thambhanā**ti vāyodhātu-adhikānaṁ bhūtānaṁ thambhanākāro viññattīti attho. Uddhaṅgamavātādayo viya hi yo vātādhiko kalāpo, tatthabhūtānaṁ viññatti-ākāratā hotīti. Teneva **"kāyaṁ thambhetvā thaddhaṁ karotīti thambhanā"**ti vāyodhātukiccavasena viññatti vuttā. Tato eva ca "vāyodhātuyā ākāro kāyaviññattī"ti ca vattuṁ vaṭṭati, tathā "pathavīdhātuyā vacīviññattī"ti pathavīdhātu-adhikabhūtavikārato.

636. **Pabhedagatā vācā evā**ti tissa phussāti pabhedagatā. Atha vā vacīsaṅkhārehi vitakkavicārehi pariggahitā savanavisayabhāvaṁ anupanītatāya abhinnā tabbhāvaṁ nīyamānā vācā **"vacībhedo"**ti vuccati. **Iriyāpathampi upatthambhentī**ti yathāpavattaṁ iriyāpathaṁ upatthambhenti. Yathā hi abbokiṇṇe bhavaṅge vattamāne aṅgāni osīdanti paviṭṭhāni viya honti, na evaṁ "dvattiṁsa chabbīsā"ti vuttesu jāgaraṇacittesu vattamānesu. Tena pana vattamānesu aṅgāni upatthaddhāni yathāpavattiriyāpathabhāveneva pavattantīti. **Khīṇāsavānaṁ cuticittan**ti visesetvā vuttaṁ, "kāmāvacarānaṁ pacchimacittassa uppādakkhaṇe yassa cittassa anantarā kāmāvacarānaṁ pacchimacittaṁ uppajjissati, rūpāvacare arūpāvacare pacchimabhavikānaṁ, ye ca rūpāvacaraṁ arūpāvacaraṁ upapajjitvā parinibbāyissanti, tesaṁ

1. Abhi 7. 117 piṭṭhe. 2. Khu 1. 65; Saṁ 1. 73 piṭṭhesu.

cavantānaṁ tesaṁ vacīsaṅkhāro nirujjhissati, no ca tesaṁ kāyasaṅkhāro nirujjhissatī"ti[1] pana vacanato aññesampi cuticittaṁ rūpaṁ na samuṭṭhāpetīti viññāyati. Na hi rūpasamuṭṭhāpakacittassa gabbhagamanādivinibaddhābhāvena kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpanaṁ atthi, na ca yuttaṁ "cuto ca cittasamuṭṭhānañcassa pavattatī"ti, nāpi "cuticittaṁ rūpaṁ samuṭṭhāpetī"ti pāḷi atthīti.

637. **Na kassatī**ti na vilekhiyati. **Gatan**ti viññātaṁ. **Asamphuṭṭhaṁ catūhi mahābhūtehī**ti yasmiṁ kalāpe bhūtānaṁ paricchedo, teheva asamphuṭṭhaṁ. Vijjamānepi hi kalāpantarabhūtānaṁ kalāpantarabhūtasamphuṭṭhabhāve taṁtaṁbhūtavivittatā rūpapariyanto ākāsoti yesaṁ yo paricchedo, tehi so asamphuṭṭhova, aññathā paricchinnabhāvo na siyā tesaṁ bhūtānaṁ byāpitabhāvāpattito. Abyāpitā hi asamphuṭṭhatāti.

638. Lahutādīnaṁ aññamaññāvijahanena dubbiññeyyanānattatā vuttāti taṁtaṁvikārādhikarūpehi taṁtaṁnānattappakāsanatthaṁ **"evaṁ santepī"**ti-ādimāha. Yathāvuttā ca paccayā taṁtaṁvikārassa visesapaccayabhāvato vuttā, avisesena pana sabbe sabbesaṁ paccayāti.

641. Ādito cayo **ācayo,** paṭhamuppatti. Upari cayo **upacayo.** Pabandho **santati.** Tattha uddese avuttopi ācayo upacayasaddeneva viññāyatīti **"yo āyatanānaṁ ācayo punappunaṁ nibbattamānānaṁ, sova rūpassa upacayo"**ti āha. Pāḷiyaṁ pana **upa**-saddo paṭhamattho upari-attho ca hotīti "ādicayo upacayo, uparicayo santatī"ti ayamattho viññāyatīti. Aññathā hi ācayasaṅkhātassa paṭhamuppādassa avuttatā āpajjeyya.

Evanti "yo āyatanānaṁ ācayo"ti-ādiniddesena kiṁ kathitaṁ hoti? Āyatanena ācayo kathito. Ācayūpacayasantatiyo hi nibbattibhāvena ācayo evāti āyatanehi ācayādīnaṁ pakāsitattā tehi ācayo kathito. Āyatanānaṁ ācayādivacaneneva ācayasabhāvāni uppādadhammāni āyatanānīti ācayena

1. Abhi 6. 28, 29 piṭṭhesu.

taṁpakatikāni āyatanāni kathitāni. Lakkhaṇañhi uppādo, na rūparūpanti. Tenevādhippāyenāha **"āyatanameva kathitan"**ti. Ācayañhi lakkhaṇaṁ kathayantena taṁlakkhaṇāni āyatanāneva kathitāni hontīti. **Evampi kiṁ kathitaṁ hotī**ti āyatanācayehi ācayāyatanehi ācayameva āyatanameva kathentena uddese niddese ca ācayoti idameva avatvā upacayasantatiyo uddisitvā tesaṁ vibhajanavasena āyatanena ācayakathanādinā kiṁ kathitaṁ hotīti adhippāyo. **Ācayo**ti upacayamāha, **upacayo**ti ca santatiṁ. Tadevubhayaṁ yathākkamaṁ vivaranto **"nibbatti vaḍḍhi kathitā"**ti āha. Upacayasantatiyo hi atthato ekattā ācayovāti taduddesavibhajavasena āyatanena ācayakathanādinā nibbattivaḍḍhi-ākāranānattaṁ ācayassa kathitanti attho. Imamevatthaṁ vibhāvetuṁ **"atthato hī"**ti-ādimāha. Yasmā ca ubhayampi etaṁ jātirūpassevādhivacanaṁ, tasmā jātirūpassalakkhaṇādivisesesu ācayādīsu pavatti-ādīsu ca ācayādilakkhaṇādiko upacayo, pavatti-ādilakkhaṇādikā santatīti veditabbāti attho.

643. **Pakatiniddesā**ti phalavipaccanapakatiyā niddesā, jarāya pāpuṇitabbaṁ phalameva vā pakati. **Na ca khaṇḍiccādīneva jarā**ti kalalakālato pabhuti purimarūpānaṁ jarāpattakkhaṇe uppajjamānāni pacchimarūpāni paripakkarūpānurūpāni pariṇatapariṇatāni uppajjantīti anukkamena supariṇatarūpaparipākakāle uppajjamānāni khaṇḍiccādisabhāvāni uppajjanti. Tāni udakādimaggesu tiṇarukkhasaṁbhaggatādayo viya paripākagatamaggasaṅkhātesu paripakkarūpesu uppannāni jarāya gatamaggo-icceva vuttāni, na jarāti. Aviññāyamānantarajarā **avīcijarā.** Maraṇe **upanayanarasā.**

644. **Taṁ patvā**ti taṁ attano eva khayavayasaṅkhātaṁ sabhāvaṁ patvā rūpaṁ khīyati veti bhijjati. Pothetvā pātitassa dubbalatā parādhīnatā sayanaparāyaṇatā ca hoti, tathā jarābhibhūtassāti pothakasadisī jarā.

645. **Kattabbato**ti kattabbasabhāvato. Visāṇādīnaṁ taracchakheḷatemitānaṁ pāsāṇānaṁ viya thaddhabhāvābhāvato ahivicchikānaṁ

viya savisattābhāvato ca sukhumatā vuttā. **Ojālakkhaṇo**ti ettha aṅgamaṅgānusārino rasassa sāro upatthambhabalakāro bhūtanissito eko viseso ojāti.

Upādābhājanīyakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

No-upādābhājanīyakathāvaṇṇanā

646. **Na upādiyatevā**ti na nissayati eva, kintu nissayati ca nissīyati cāti attho.

647. **Purimā panā**ti pañcavidhasaṅgahe pathavīdhātu-āpodhātutejodhātuvāyodhātūnaṁ purimuddesavasena vuttaṁ. Phoṭṭhabbāyatananiddese vā vuttānaṁ pathavīdhātu-ādīnaṁ purimā uddese vuttā āpodhātūti adhippāyo, vuttassa vā phoṭṭhabbāyatanassa atītatāya pacchimatā, anāgatatāya ca āpodhātuyā purimatā vuttāti daṭṭhabbā. **Āyū**ti jīvitindriyaṁ. Kammajatejaṁ **usmā. Yaṁ kiñci dhātuṁ -pa- ekappahārena nuppajjatī**ti ekasmiṁ khaṇe anekāsu pathavīsu āpāthagatāsu tāsu tāsu saha nuppajjati, tathā tejavāyūsu cāti attho. Anekesu ārammaṇesu sannipatitesu ābhujitavasena ārammaṇapasādāmimattatāvasena ca paṭhamaṁ katthaci uppatti dassitā, aññattha ca pana uppatti atthi eva. Sāyaṁ ārammaṇato ārammaṇantarasaṅkanti yena upāyena hoti, tassa vijānanatthaṁ pucchati **"kathaṁ pana cittassa ārammaṇato saṅkanti hotī"**ti.

651. Ayapiṇḍi-ādīsu pathavīdhātu tādisāya āpodhātuyā anābaddhā santī visareyya, tasmā **"tāni āpodhātu ābandhitvā baddhāni karotī"**ti vuttaṁ. Yathā hi yuttappamāṇaṁ udakaṁ paṁsucuṇṇāni ābandhitvā mattikāpiṇḍaṁ katvā ṭhapeti, evaṁ ayopiṇḍi-ādīsupi tadanurūpapaccayehi tattheva uppannā āpodhātu tathā ābandhitvā ṭhapetīti daṭṭhabbā.

Aphusitvā patiṭṭhā hotīti āpodhātuyā aphoṭṭhabbabhāvato vuttaṁ, tathā **"aphusitvāva ābandhatī"**ti. Na hi yathā phoṭṭhabbadhātūnaṁ

phoṭṭhabbabhāvena aññamaññanissayatā, evaṁ phoṭṭhabbāphoṭṭhabbadhātūnaṁ hotīti adhippāyo veditabbo. Avinibbhogavuttīsu hi bhūtesu aññamaññanissayatā aññamaññapaccayabhūtesu na sakkā nivāretuṁ, nāpi sahajātesu avinibbhogatāya ekībhūtesu phusanāphusanāni vicāretuṁ yuttānīti. **Na uṇhā hutvā jhāyatī**ti tejosabhāvataṁyeva paṭikkhipati, na sītattaṁ anujānāti, tejosabhāvapaṭikkhepeneva ca sītattañca paṭikkhittaṁ hoti. Tejo eva hi sītaṁ himapātasamayādīsu sītassa paripācakatādassanato, sītuṇhānañca aññamaññapaṭipakkhabhāvato uṇhena saha na sītaṁ bhūtantaraṁ pavattatīti yujjati. Uṇhakalāpe pana sītassa appavatti sītakalāpe ca uṇhassa dvinnaṁ aññamaññapaṭipakkhattā tejovisesabhāve yujjatīti. **Bhāvaññathattan**ti kharānaṁ guḷādīnaṁ davatā mudutā rasādīnañca davānaṁ kharatā paccayavisesehi omattādhimattapathavīdhātu-ādikānaṁ uppatti. **Lakkhaṇaññathattaṁ** kakkhaḷādilakkhaṇavijahanaṁ, taṁ etesaṁ na hoti, omattādhimattatāsaṅkhātaṁ bhāvaññathattaṁyeva hotīti attho.

652. **Anupādinnādīnaṁyevā**ti ekanta-anupādinna-ekantanacittasamuṭṭhānādīnaṁ niddesesu gahaṇesu gahitāti attho. **Yaṁ vā panaññampī**ti pana vacanena purimānampi nakammassakatattābhāvādikaṁ dīpeti. Tā hi anupādinnādinakammassakatattādivacanānaṁ samānatthattā ekena avattabbatte itarenapi avattabbā siyuṁ, vattabbatte vā vattabbā. Tasmā ekantākammajādīsveva gahetabbattā tā anekantesu na gahitāti daṭṭhabbā.

666. **Ekanta -pa- paññāyati** tesaṁ vikārattā, anipphannattā pana tassa uppādo na kenaci sakkā vattunti adhippāyo.

Dukaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catukkaniddesavaṇṇanā

966. **Pacchimapadassā**ti viññātapadassa. Sabbameva hi rūpaṁ viññātanti tassa abhinditabbattā viññātato aññaṁ diṭṭhaṁ sutaṁ mutañca na hotīti pucchaṁ akatvāva vissajjitaṁ. Na hi sakkā viññātato aññaṁ "katamaṁ rūpaṁ

diṭṭhan"ti pucchitunti adhippāyo. Yathā hi dvīsu uddiṭṭhesu nopādato aññattaṁ sandhāya "katamaṁ taṁ rūpaṁ upādā"ti pucchitaṁ, evaṁ diṭṭhādīsu catūsu uddiṭṭhesu sutādīhi tīhipi aññattaṁ sandhāya "katamaṁ taṁ rūpaṁ diṭṭhan"ti pucchitabbaṁ siyā, tadabhāvo na pucchitaṁ, evaṁ sutādīsupīti. Dassanādiggahaṇavisesato pana diṭṭhādīhi aññassa viññātassa sabbhāvato ca catukko vutto.

Pañcakaniddesavaṇṇanā

969. **Tejobhāvaṁ gatan**ti sabhāveneva tejobhāvaṁ pattanti attho. Vuttassapi aññena pakārena saṅgahārahassa saṅgaṇhanaṁ nayakaraṇaṁ idha daṭṭhabbaṁ, tayidaṁ "viññāyan"ti catukkapadepi yojetabbaṁ. Phoṭṭhabbassa bhedasabbhāvo aṭṭhake nayo.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

975. **Natthi nīvaraṇā**ti vacanena middhassapi nīvaraṇassa pahānaṁ vuttaṁ, na ca rūpaṁ pahātabbaṁ, na ca rūpakāyagelaññaṁ munino natthīti sakkā vattuṁ "piṭṭhi me āgilāyati, tamahaṁ āyamissāmī"ti[1] vacanato. **Saviññāṇakasaddo**ti viññāṇena pavattito vacīghosādisaddo. **Na hi etāni jāyantī**ti paripaccayamānassa rūpassa paripaccanaṁ jarā, khīyamānassa khayo aniccatāti rūpabhāvamattāni etāni, na sayaṁ sabhāvavantānīti sandhāya vuttaṁ. Tathā jāyamānassa jananaṁ jāti, sā ca rūpabhāvova, na sayaṁ sabhāvavatīti **"na pana paramatthato jāti jāyatī"**ti vuttaṁ.

Tesaṁ paccayo etissāti tappaccayā, tappaccayāya bhāvo tappaccayabhāvo, tappaccayabhāvena pavatto vohāro **tappaccayabhāvavohāro,** taṁ labhati. **Abhinibbattitadhammakkhaṇesmin**ti abhinibbattiyamānadhammakkhaṇasminti adhippāyo. Na hi tadā te dhammā na jāyantīti jāyamānabhāvova jātīti yuttā tassā kammādisamuṭṭhānatā taṁnibbattatā ca, na pana tadā te dhammā jīyanti khīyanti ca, tasmā na tesaṁ te jīraṇabhijjanabhāvā cittādisamuṭṭhānā taṁnibbattā cāti vacanaṁ arahanti. Evamapi upādinnasaddo upetena kammunā ādinnataṁ vadati, na nibbattinti upādinnapākabhedānaṁ upādinnatā tesaṁ vattabbāti ce? Na, ādinna-saddassa nibbattivācakattā.

---

1. Ma 2. 17 piṭṭhe.

Upetena nibbattañhi upādinnanti paccayānubhāvakkhaṇañca nibbattiñca gahetvāva pavatto ayaṁ vohāro tadā abhāvā jarāmaraṇe na pavattatīti. Paṭiccasamuppannānaṁ dhammānaṁ jarāmaraṇattā tesaṁ uppāde sati jarāmaraṇaṁ hoti, asati na hoti. Na hi ajātaṁ paripaccati bhijjati vā, tasmā jātipaccayataṁ sandhāya **"jarāmaraṇaṁ paṭiccasamuppannan"**ti vuttaṁ.

Nissayapaṭibaddhavuttitoti jāyamānaparipaccamānabhijjamānānaṁ jāyamānādibhāvamattattā jāyamānādinissayapaṭibaddhavuttikā jāti-ādayoti vuttaṁ hoti. Yadi evaṁ upādāyarūpānañca cakkhāyatanādīnaṁ uppādādisabhāvabhūtā jāti-ādayo taṁnissitā hontīti bhūtanissitānaṁ tesaṁ lakkhaṇānaṁ upādāyabhāvo viya upādāyarūpanissitānaṁ upādāyupādāyabhāvo āpajjatīti ce? Na, bhūtapaṭibaddha-upādāyarūpalakkhaṇānañca bhūtapaṭibaddhabhāvassa avinivattanato. Apica ekakalāpapariyāpannānaṁ rūpānaṁ saheva uppādādippavattito ekassa kalāpassa uppādādayo ekekāva hontīti yathā ekekassa kalāpassa jīvitindriyaṁ kalāpānupālakaṁ "upādāyarūpan"ti vuccati, evaṁ kalāpuppādādisabhāvā jāti-ādayo "upādāyarūpāni"cceva vuccanti. Evaṁ vikāraparicchedarūpāni ca yojetabbāni.

Kammasamuṭṭhānasambandhaṁ utusamuṭṭhānaṁ kammavisesena suvaṇṇadubbaṇṇasusaṇṭhitadussaṇṭhitādivisesaṁ hotīti **"kammapaccayan"**ti vuttaṁ. Kammavipākānubhavanassa kāraṇabhūtaṁ bāhira-utusamuṭṭhānaṁ **kammapaccaya-utusamuṭṭhānaṁ.** Kammasahāyo paccayo, kammassa vā sahāyabhūto paccayo kammapaccayo, sova utu kammapaccaya-utu, so samuṭṭhānaṁ etassāhi **kammapaccaya-utusamuṭṭhānan**ti vacanattho. Sīte uṇhe vā kismiñci utumhi samāgate tato suddhaṭṭhakaṁ uppajjati, tassa so utu samuṭṭhānaṁ. Dutiyassa suddhaṭṭhakassa utusamuṭṭhānikapaṭibandhakassa so eva purimo utu paccayo. Tatiyaṁ pana suddhaṭṭhakaṁ purima-utusahāyena utunā nibbattattā pubbe vuttanayeneva **"utupaccaya-utusamuṭṭhānan"**ti vuttaṁ. Evamayaṁ purimo utu tisso santatiyo ghaṭṭeti, tato paraṁ añña-utusamāgame aññasantatittayaṁ, tato ca aññena aññanti evaṁ pavatti daṭṭhabbā. Tadetaṁ sītuṇhānaṁ appabahubhāve taṁsamphassassa acirappavattiyā

cirappavattiyā ca veditabbaṁ, anupādinnena dīpanā na santatittayavasena, atha kho meghasamuṭṭhāpakamūla-utuvasena pakārantarena daṭṭhabbā, taṁ dassetuṁ **"utusamuṭṭhāno nāma valāhako"**ti-ādimāha. Rūparūpānaṁ vikārādimattabhāvato aparinipphannatā vuttā. Tesañhi rūpavikārādibhāvato rūpatāti adhippāyo. Rūpavikārādibhāvato eva pana rūpe sati santi, asati na santīti asaṅkhatabhāvanivāraṇatthaṁ parinipphannatā vuttāti.

Rūpakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Nikkhepakaṇḍa

Tikanikkhepakathāvaṇṇanā

985. **Sabbesan**ti cittuppādavasena rūpāsaṅkhatavasena ca bhinnānaṁ sabbesaṁ phassādicakkhādipadabhājananayena vitthārito. Tattha pana asaṅkhatassa bhedābhāvato asaṅkhatā dhūtūtveva padabhājanaṁ daṭṭhabbaṁ. Yevāpanakānaṁ pana sukhumupādāyarūpassa ca indriyavikāraparicchedalakkhaṇarūpupatthambhakabhāvarahitassa hadayavatthussa paduddhārena idha niddesānarahattā niddeso na katoti daṭṭhabbo. Na hi tathāgatassa dhammesu ācariyamuṭṭhi atthīti. **Nikkhipitvā**ti vitthāradesanaṁ ṭhapetvā, apanetvāti attho, vitthāradesanaṁ antogadhaṁ katvāti vā. Gāthāttho nidāne vutto eva.

Mūlavasena paccayabhāvo **hetupaccayattho.** Pabhavati etasmāti **pabhavo,** so eva **"janako"**ti visesito. Samuṭṭhāti etenāti **samuṭṭhānaṁ,** tassa visesanaṁ **nibbattakan**ti. Sabbāni vā etāni pariyāyavacanāni. **Atthavasenā**ti kasmā vuttaṁ, nanu kusalamūlānaṁ hetubhāvato dhammavasenāti yuttanti? Saccametaṁ, alobhādīnaṁ pana tiṇṇaṁ samānassa mūlaṭṭhassa vasena dassitataṁ sandhāya "atthavasenā"ti vuttaṁ. Iminā **dhammo**ti bhāvo, **attho**ti dhammakiccaṁ adhippetanti viññāyati. "Alobho nidānaṁ kammānaṁ samudayāyā"ti[1]ādivacanato tāni kusalamūlāni samuṭṭhānaṁ etassātipi **taṁsamuṭṭhānaṁ.** Taṁ pana tehi samuṭṭhitaṁ hotīti **"alobhādīhi samuṭṭhitan"**ti āha. Te kusalamūlataṁsampayuttā samuṭṭhānaṁ etassātipi attho sambhavati. Ettha pana cetanaṁ ṭhapetvā aññe "taṁsampayuttā"ti samuṭṭhānabhāve vattabbā. Tattha mūlehi attano paccayato kusale pariyādiyati, khandhehi sabhāvato, kammehi aññassa nibbattanakiccato. Mūlehi ca kusalānaṁ anavajjatāya hetuṁ dasseti, khandhehi taṁsampayogakataṁ anavajjasabhāvaṁ, kammehi sukhavipākataṁ. Mūlehi vā nidānasampattiyā ādikalyāṇataṁ, khandhehi sabhāvasampattiyā majjhekalyāṇataṁ, kammehi nibbattisampattiyā pariyosānakalyāṇataṁ.

---

1. Aṁ 1. 134 piṭṭhe.

986. **Taṁ -pa- uddhaṁ akusalaṁ nāma natthī**ti kasmā vuttaṁ, nanu vicikicchuddhaccasahagatamoho atthīti? Saccametaṁ, tena pana vinā taṁsampayuttatā natthīti taṁsampayuttesu gahitesu moho gahito evāti katvā "tato uddhaṁ natthī"ti vuttaṁ aññattha abhāvā. Ekasmiṁ ṭhitaṁ ekaṭṭhaṁ, sahajabhāvena ekaṭṭhaṁ **sahajekaṭṭhaṁ.** Pahātabbanti pahānaṁ, pahānabhāvena ekaṭṭhaṁ **pahānekaṭṭhaṁ.** Yena hi yaṁ saha pahātabbaṁ, tena taṁ ekasmiṁ puggale ṭhitaṁ hoti, ekasmiṁ samucchinne asamucchinne ca itarassa samucchinnatāya asamucchinnatāya ca vasena aññamaññāvirahitato.

987. **Tīṇi lakkhaṇānī**ti aniccadukkha-anattatā. Nāmakasiṇasattapaññattiyo **tisso paññattiyo.** Paramatthe amuñcitvā vohariyamānā vihāramañcādikā upādāpaññatti sattapaññattiggahaṇena gahitāti veditabbā, etāni ca lakkhaṇādīni heṭṭhā dvīsu kaṇḍesu viññatti-ādīni viya na vuttāni, na ca sabhāvadhammāti katvā na labbhantīti vuttāni. Na hi koci sabhāvo kusalattikāsaṅgahitoti vattuṁ yuttanti.

988. **Sukhabhūmī**ti kāmāvacarādayopi yujjanti. Sukhasahagatā hi kāmāvacarādibhūmi sukhabhūmi. **Kāmāvacarādibhūmī**ti ca kāmāvacarāditāya dhammā eva vuccantīti kāmāvacarādicittuppādesūti atthato viññāyati. Evañca katvā "sukhabhūmiyan"ti vatvā tassā eva vibhāgadassanatthaṁ **"kāmāvacare"**ti-ādi vuttaṁ. **Bhūmi-**saddo ca abhidhamme kāmāvacarādīsu niruḷhoti "catūsu bhūmīsu kusalan"ti-ādīsu[1] aññabhūmiggahaṇaṁ na hotīti. **Pāḷito cā**ti "visiṭṭhānaṁ pākāti vipākā"ti-ādivacanatthavibhāvanena pāḷito. "Vipakkabhāvamāpannānaṁ arūpadhammānametaṁ adhivacanan"ti-ādinā bhāsitatthavibhāvanena **atthato ca.** Nāmaparicchedādīhi tikadukānaṁ vavatthānadassanena vā **pāḷito,** tadatthaviññāpanena **atthato.**

991. **Sāliphalan**ti sālipākamāha.

994. **Amhākaṁ mātulatthero**ti puggalārammaṇassapi upādānassa upādānakkhandhā eva paccayo, na lokuttarā, ko pana vādo khandhārammaṇassa. Tenāha **"aggahitānī"**ti.

---

1. Abhi 1. 266 piṭṭhe.

998. Yathā upādānehi aggahetabbā anupādāniyā, evaṁ saṁkilesehi aggahetabbā asaṁkilesikāti kavā **“asaṁ -pa- eseva nayo”**ti āha.

1006. Diṭṭhiyā gahito attā na vijjati. Yesu pana vipallatthagāho, te upādānakkhandhāva vijjanti. Tasmā yasmiṁ avijjamānaniccādivipariyāsākāragahaṇaṁ atthi, sova upādānakkhandhapañcakasaṅkhāto kāyo. Tattha niccādi-ākārassa avijjamānatādassanatthaṁ ruppanādisabhāvasseva ca vijjamānatādassanatthaṁ vijjamāno kāyoti visesetvā vutto, lokuttarā pana na kadāci avijjamānākārena gayhantīti na idaṁ visesanaṁ arahanti. Sakkāye diṭṭhi, satī vā kāye diṭṭhi **sakkāyadiṭṭhi.** Attanā gahitākārassa avijjamānatāya sayameva satī, na tāya gahito attā attaniyaṁ vāti attho. Ayaṁ panattho sambhavatīti katvā vutto, purimo eva pana padhāno. Dutiye hi diṭṭhiyā vatthu avisesitaṁ hoti. Kāyoti hi khandhapañcake vuccamāne lokuttarāpanayanaṁ natthi. Na hi lokuttaresu kāya-saddo na vattati. Kāyapassaddhi-ādīsu hi lokuttaresu kāya-saddopi lokuttarakkhandhavācakoti. **Sīlenā**ti suddhiyā ahetubhūtena sīlena. **Gahitasamādānan**ti uppāditaparāmāsova. So hi samādiyanti etena kukkurasīlavatādīnīti “samādānan”ti vutto. Tattha avītikkamanīyatāya **“sīlaṁ,** bhattivasena satataṁ caritabbatāya **vataṁ** daṭṭhabbaṁ.

1007. **Idheva tiṭṭhamānassā**ti imissāyeva indasālaguhāyaṁ tiṭṭhamānassa. Vācuggatakaraṇaṁ **uggaho.** Atthaparipucchanaṁ **paripucchā.** Kusalehi saha codanāpariharaṇavasena vinicchayakaraṇaṁ **vinicchayo.** Bahūnaṁ nānappakārānaṁ sakkāyadiṭṭhīnaṁ avihatattā tā janenti, tāhi janitāti vā **puthujjanā.** Avighātameva vā jana-saddo vadati. **Puthu satthārānaṁ mukhullokikā**ti ettha puthū janā etesanti **puthujjanā**ti vacanattho. **Puthu -pa- avuṭṭhitā**ti ettha janetabbā, jāyanti vā etthāti janā, gatiyo. Puthū janā etesanti **puthujjanā**. Ito pare jāyanti etehīti janā, abhisaṅkhārādayo. Te etesaṁ puthū vijjantīti **puthujjanā.** Abhisaṅkharaṇādi-attho eva vā jana-saddo daṭṭhabbo. Rāgaggi-ādayo **santāpā.** Ke eva sabbepi vā kilesā **pariḷāhā. Puthu**

pañcasu kāmaguṇesūti ettha jāyatīti jano, "rāgo gedho"ti evamādiko. Puthu jano etesanti **puthujjanā.** Puthūsu vā janā jātā rattāti evaṁ rāgādi-attho eva jana-saddo daṭṭhabbo. **Palibuddhā**ti sambaddhā upaddutā vā. **Assutavā**ti etena andhatā vuttāti **"andhaputhujjano vutto"**ti āha.

Anayeti avaḍḍhiyaṁ. Sabbattha niruttilakkhaṇena padasiddhi veditabbā anekesu ca kappasatasahassesu kataṁ jānanti, pākaṭañca karonti upakāraṁ satijanana-āmisapaṭiggahaṇādinā paccekasambuddhā, tatheva dukkhitassa sakkaccaṁ kātabbaṁ karonti. Sammāsambuddho pana asaṅkhyeyya-appameyyesupi kataṁ upakāraṁ maggaphalānaṁ upanissayañca jānāti, pākaṭañca karoti, sīho viya ca javaṁ sabbattha sakkaccameva dhammadesanaṁ karoti. **Ariyabhāvo**ti yehi yogato ariyā vuccanti, te maggaphaladhammā daṭṭhabbā. **Ariyakaradhammā** aniccadassanādayo, vipassiyamānā vā aniccādayo.

Sotānīti taṇhādiṭṭhikilesaduccarita-avijjāsotāni. **"Sotānaṁ saṁvaraṁ brūmī"**ti vatvā **"paññāyete pidhīyare"**ti vacanena sotānaṁ saṁvaro pidahanaṁ samucchedañāṇanti viññāyati. **Khantī**ti adhivāsanā, sā ca tathāpavattā khandhā. Paññāti eke, adoso eva vā. **Kāyaduccaritādīnan**ti dussīlyasaṅkhātānaṁ kāyavacīduccaritānaṁ muṭṭhassaccasaṅkhātassa pamādassa abhijjhādomanassanaṁ pāpakānaṁ akkhanti-aññāṇakosajjānañca. **Anupekkhā** saṅkhārehi avivaṭṭanaṁ, sālayatāti attho. Dhammaṭṭhitiyaṁ paṭiccasamuppāde paṭilomabhāvo sassatucchedagāho, tappaṭicchādakamoho vā. **Nibbāne paṭilomabhāvo** saṅkhāresu rati, nibbānapaṭicchādako moho vā. **Saṅkhāranimittaggāho**ti yādisassa kilesassa appahīnattā vipassanā saṅkhāranimittaṁ na muñjati, so kileso daṭṭhabbo. Saṅkhāranimittaggahaṇassa atikkamanaṁ vā **pahānaṁ.**

Catunnaṁ ariyamaggānaṁ bhāvitattā accantaṁ appavattibhāvena yaṁ pahānanti yojanā veditabbā. Kena pana pahānanti? Ariyamaggehevāti viññāyamāno ayamattho tesaṁ bhāvitattā appavattivacanena. **Samudayapakkhitassā**ti ettha cattāropi maggā catusaccābhisamayāti katvā tehi

pahātabbena tena tena samudayena saha pahātabbattā samudayasabhāgattā ca saccavibhaṅge ca sabbakilesānaṁ samudayabhāvassa vuttattā “samudayapakkhikā”ti diṭṭhi-ādayo vuccanti. Kāyavācācittānaṁ virūpappavattiyā nayanaṁ apayāpanaṁ, kāyaduccaritādīnaṁ vināsanayanaṁ vā vinayo, tesaṁ vā jimhappavattiṁ vicchinditvā ujukanayanaṁ **vinayanaṁ. Esese**ti eso so eva, atthato anaññoti attho. **Tajjāte**ti atthato taṁsabhāvova. Sappuriso ariyasabhāvo, ariyo ca sappurisabhāvoti attho.

Advayanti dvayatārahitaṁ, vaṇṇameva “accī”ti gahetvā acciṁ vā “vaṇṇo evā”ti tesaṁ ekattaṁ passanto viya yathātakkitaṁ attānaṁ “rūpan”ti, yathādiṭṭhaṁ vā rūpaṁ “attā”ti gahetvā tesaṁ ekattaṁ passanto daṭṭhabbo. Ettha ca “rūpaṁ attā”ti imissā pavattiyā abhāvepi rūpe attaggahaṇaṁ pavattamānaṁ acciyaṁ vaṇṇaggahaṇaṁ viya. Upamāyo ca anaññattādiggahaṇanidassanavaseneva vuttā, na vaṇṇādīnaṁ viya attano vijjamānattassa, attano viya vā vaṇṇādīnaṁ avijjamānattassa dassanatthaṁ.

1008. **Sarīranipphattiyā**ti sarīrapāripūriyā. Nicchetuṁ asakkonto vicinanto kicchatīti **vicikicchā. Idappaccayānaṁ bhāvo**ti jāti-ādisabhāvameva āha, jāti-ādīnaṁ vā jarāmaraṇādi-uppādanasamatthataṁ. Sā pana jāti-ādivinimuttā natthīti tesaṁyevādhivacanaṁ hoti “idappaccayatā”ti.

1009. Idha anāgatakilesā “tadekaṭṭhā kilesā”ti vuccantīti te dassetuṁ **“imissā ca pāḷiyā”**ti-ādi āraddhaṁ. **Sahajekaṭṭhavasenā**ti attha uppannadiṭṭhiyā sahajekaṭṭhavasenāti atthato viññāyati. **Taṁsampayutto**ti tehi saṁyojanakilesehi sampayuttotipi attho yujjati. Tathā te saṁyojanakilesā samuṭṭhānaṁ etassāti **taṁsamuṭṭhānan**ti vā. Saṁyojanarahitehi ca pana kilesehi sampayuttānaṁ samuṭṭhitānañca sabbhāvato kileseheva yojanā kattā.

1011. **Saṁyojanādīnaṁ viyā**ti saṁyojanatadekaṭṭhakilesādīnaṁ yathāvuttānaṁ vaya. **Tehī**ti dassanabhāvanāmaggehi. **Abhisaṅkhāraviññāṇaṁ**

kusalākusalaṁ, nāmarūpañca vipākanti katvā **“kusalādīnampi pahānaṁ anuññātan”**ti āha.

1013. **Hetū cevā**ti “pahātabbahetukā”ti etasmiṁ samāsapade ekadesena samāsapadatthaṁ vadati. Ettha ca purimanayena “ime dhammā dassanenapahātabbahetukā”ti imeyeva dassanenapahātabbahetukā, na ito aññeti ayaṁ niyamo paññāyati, na ime dassanenapahātabbahetukāyevāti. Tasmā imesaṁ dassanenapahātabbahetukabhāvo aniyato vicikicchāsahagatamohassa ahetukattāti purimanayo vivaraṇīyatthavā hoti. Tasmā purimanayena dhammato dassanenapahātabbahetuke nikkhipitvā atthato nikkhipituṁ dutiyanayo vutto.

1029. **Mahaggatā vā** iddhividhādayo. **Appamāṇārammaṇā mahaggatā** cetopariyapubbenivāsānāgataṁsañāṇasampayuttā.

1035. Anantare niyuttāni, anantaraphalappayojanāni, anantaraphalakaraṇasīlāni vā **ānantarikāni.** Tāni pana paṭipakkhena anivāraṇīyaphalattā antarāyarahitānīti **“anantarāyena phaladāyakānī”**ti vuttaṁ. Anantarāyāni vā **ānantarikānī**ti niruttivasena padasiddhi veditabbā. **Ekasmimpī**ti **pi-**saddena anekasmimpi āyūhite vattabbameva natthīti dasseti. Na ca tesaṁ aññamaññapaṭibāhakattaṁ atthi appaṭipakkhattā, appaṭipakkhatā ca samānaphalattā anubalappadānato ca. “Natthi hetu natthi paccayo sattānaṁ saṁkilesāyā”ti[1] evamādiko **ahetukavādo.** “Karoto kho kārayato chindato chedāpayato -pa- karoto na karīyati pāpan”ti[2] evamādiko **akiriyavādo.** “Natthi dinnan”ti[3] evamādiko **natthikavādo.** Etesu purimavādo bandhamokkhānaṁ hetuṁ paṭisedheti, dutiyo kammaṁ, tatiyo vipākanti ayametesaṁ viseso. **Tañhī**ti ahetukādiniyatamicchādiṭṭhiṁ, na pana niyatabhāvaṁ appattaṁ.

1039. **Paccayaṭṭhenā**ti maggapaccayasaṅkhātena sampayogavisiṭṭhena paccayabhāvenāti veditabbaṁ. Ettha ca maggaṅgānaṁ ṭhapanaṁ maggapaccayabhāvarahite

---

1. Dī 1. 50 piṭṭhe. 2. Dī 1. 49 piṭṭhe. 3. Dī 1. 51; Ma 2. 63; Ma 3. 72 piṭṭhesu.

maggahetuke dassetuṁ, tena maggahetuke asaṅkarato vavatthapeti. Sace pana koci vadeyya "ekekaṁ aṅgaṁ ṭhapetvā taṁtaṁsampayuttānaṁ maggahetukabhāvepi 'maggaṅgāni ṭhapetvā'ti idaṁ vacanaṁ yujjatī"ti. Evañhi sati tatiyanaye viya idhāpi "ṭhapetvā"ti na vattabbaṁ siyā, vutañcetaṁ, tasmā vuttanayenevattho veditabbo. Maggaṅgāmaggaṅgānañhi sampayuttānaṁ visesadassanattho ayaṁ nayoti. **Sesamaggaṅgānaṁ** pubbe ṭhapitānanti adhippāyo. Phassādīnañhi purimanayepi maggahetukatā siddhāti.

Sammādiṭṭhiyā dutiyanayepi ṭhapitāya tatiyanaye sahetukabhāvo dassito. Kathaṁ dassito, nanu ariyamaggasamaṅgissa "alobho adoso ime dhammā maggahetū"ti avatvā "alobho adoso amoho ime dhammā maggahetū"ti[1] visuṁ sammādiṭṭhi-ādike maggahetū dassetvā "taṁsampayutto -pa- viññāṇakkhandho"ti[1] visuṁ maggahetukānaṁ dassitattā "maggahetūsu amoho"ti[1] vuttāya sammādiṭṭhiyā maggahetukatā na dassitā siyā? No na dassitā. Yathā hi tīṇi saṁyojanāni dassetvā "tadekaṭṭho lobho doso moho, ime dhammā dassanena pahātabbahetū"ti[2] visuṁ pahātabbahetū niyametvā "tadekaṭṭhā ca kilesā"ti-ādivacanena[2] lobhadosamohā ca aññamaññasahajekaṭṭhā aññamaññasampayuttā saṅkhārakkhandhabhūtā ca dassanenapahātabbahetukāti dassitā honti, evamidhāpi "alobhādayo ime dhammā maggahetū"ti nigamitāpi aññamaññasampayuttasaṅkhārakkhandhabhāvato taṁsampayuttasaṅkhārakkhandhavacanena "maggahetukā"ti dassitā evāti siddhaṁ hoti, sammādiṭṭhiyāpi amohoti vuttāya maggahetukabhāvadassanaṁ. Sace pana yo dutiyanaye maggo ceva hetu cāti vutto, tato aññasseva aññena asādhāraṇena pariyāyena maggahetubhāvaṁ dassetvā taṁsampayogato sammādiṭṭhiyā maggahetukabhāvadassanattho tatiyanayo siyā. "Ariyamaggasamaṅgissa alobho adoso ime dhammā maggahetū"ti-ādi vattabbaṁ siyā. Yasmā pana "maggahetū"ti iminā aññena sādhāraṇena pariyāyena yesaṁ maggahetubhāvo sambhavati, te sabbe "maggahetū"ti dassetvā

1. Abhi 1. 212 piṭṭhe. 2. Abhi 1. 209 piṭṭhe.

taṁsampayuttānaṁ tesaṁ aññesañca maggahetukabhāvadassanattho tatiyanayo, tasmā tattha "amoho"tipi vuttaṁ. Na hi so maggahetu na hotīti. Ime pana tayopi nayā atthavisesavasena nikkhittattā atthato nikkhepā daṭṭhabbā. Atha vā sarūpena vacanaṁ dhammato nikkhepo atthena atthatoti evampi yojanā sambhavati. Tattha dutiyatatiyanayā sarūpato hetuhetumantudassanavasena dhammato nikkhepo. Paṭhamanayo tathā-adassanato atthena ca maggaṅgataṁsampayuttānaṁ hetuhetumantubhāvāvagamanato atthato nikkhepoti.

1040. Yasmiṁ sabhāvadhamme ninnapoṇapabbhārabhāvena cittaṁ pavattati, so tassa ārammaṇādhipati veditabbo. Cetopariyañāṇena jānitvā paccavekkhamāno tena paccavekkhamānoti vutto. **Etthāpī**ti etasmimpi aṭṭhakathāvacane, **ettha** vā paṭṭhāne maggādīni ṭhapetvā aññesaṁ adhipatipaccayabhāvassa avacaneneva paṭikkhepapāḷiyaṁ. **Ayamevattho**ti attano maggaphalaṁ ṭhapetvāti attho. **Vīmaṁsādhipateyyan**ti padhānena adhipatinā sahajātādhipati nidassito, tayidaṁ nayadassanamattameva hotīti aññopi evaṁpakāro sahajāto maggādhipati nidassito hoti, tasmā vīriyādhipateyyanti ca yojetabbaṁ. Idampi hi atthato vuttamevāti.

1041. Attano sabhāvo **attabhāvo.** Laddhokāsassa kammassa vipāko kappasahassātikkame uppajjati anekakappasahassāyukānaṁ sattānaṁ, kappasahassātikkamepi vā laddhokāsaṁ yaṁ bhavissati, tadapi laddhokāsamevāti attano vipākaṁ sandhāya vuccati. **Natthi nāma na hotī**ti anuppanno nāma na hotīti adhippāyo. Uppādīsu antogadhattā "uppādino dhammā"ti etena vacanena vuccatīti katvā āha **"uppādino dhammā nāma jāto"**ti. **Arūpasaṅkhāto attā**ti arūpabhavaṅgaṁ āha. Tattha ākāsānañcāyatanasaññādimayo attāti hi atthato vohāro pavattoti.

Yadi pana āyū -pa- sabbaṁ vipākaṁ dadeyya, aladdhokāsañca vipākaṁ detīti katvā vipakkavipākañca dadeyya, tato ekasseva kammassa sabbavipākena bhavitabbanti aññassa kammassa okāso na bhaveyya

niratthakattā, uppattiyāyeva okāso na bhaveyya, uppannassa vā phaladāne. Atha vā aladdhokāsassa vipākadāne paccayantararahitassapi vipākadānaṁ āpannanti avijjātaṇhādipaccayantarakhepakassa aññassa apacayagāmikammassa kammakkhayakarassa okāso na bhaveyya. Bhāvitepi magge avijjādipaccayantararahitassa ca kammassa vipaccanato samatthatā na siyāti attho. Sabbadā vā vipākappavattiyā eva bhavitabbattā vipākato aññassa pavatti-okāso na bhaveyya. **Taṁ panā**ti āyūhitaṁ kammaṁ. Idaṁ pana dhuvavipākassa vipākena adhuvavipākassapi laddhokāsassa vipākaṁ uppādīti dassetuṁ āraddhanti daṭṭhabbaṁ. Aṭṭha samāpattiyo ca balavavirahe aggamaggabhāvanāvirahe ca appahīnasabhāvato dhuvaṁ vipaccantīti **dhuvavipākā**ti vuttā. Āyūhitakamme vuccamāne anuppannaṁ kasmā vuttanti? Yaṁ āyūhitaṁ bhavissati, tatthāpi āyūhitasaddappavattisabbhāvā.

1050. **Upādinnā**ti ettha na upetena ādinnāti ayamattho, upasaddo pana upasaggamattameva, tasmā upādānārammaṇā upādānehi, aññe ca anabhinivesena "ahaṁ maggaṁ bhāvayiṁ, mama maggo uppanno"ti-ādikena gahaṇena ādinnā icceva upādinnā. **Upādinna**-saddena vā amaggaphaladhammāyeva vuttā, itarehi maggaphaladhammā cāti veditabbaṁ.

Tikanikkhepakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukanikkhepakathāvaṇṇanā

1062. **Mettāyanavasenā**ti mettāpharaṇavasena. "Mettayanavasenā"ti vattabbe dīghaṁ katvā vuttanti daṭṭhabbaṁ. Mettā, medanaṁ vā mettāyanaṁ, tañca sinehavasena. Anudayatīti anudāti vattabbe **"anuddā"**ti da-kārāgamanaṁ katvā vuttaṁ. **Anuddāyanākāro**ti anurakkhaṇākāro. Rakkhaṇañhi dāyanā. **Anuddāyitassā**ti anuddāya ayitassa. "Jātipi dukkhā"ti-ādiṁ suṇantassa savane, aniccādito sammasantassa sammasane, maggenettha sammohaṁ viddhaṁsentassa paṭivedhe, paṭivijjhitvā paccavekkhantassa paccavekkhaṇeti catūsu kālesu dukkhe ñāṇaṁ vattati.

1065. Cittassa saṁrañjanaṁ **cittassa sārāgo. Gijjhantī**ti abhikaṅkhanti. **Sañjantī**ti bandhanti. **Lagganaṭṭhenā**ti saṁvaraṇaṭṭhena, olambanaṭṭhena vā. **Tassa tasseva bhavassā**ti kāmabhavādisaṅkhātassa vipākakaṭattārūpassa abhinibbatti-atthaṁ paṭisandhiyā paccayabhāvavasena parikaḍḍhati. **Cittamassa** bhavantare **vidhāvati** nibbattati. **Taṇhāvipphanditaniveso** aṭṭhasatataṇhāvicaritādibhāvena taṇhāpavattiyeva.

Saritānīti rāgavasena allāni. Taṁsampayuttapītivasena siniddhāni **sinehitāni**. **Visatā**ti vittatā. Rūpādīsu tebhūmakadhammesu byāpanavasena **visaṭā.** Purimavacanameva ta-kārassa ṭa-kāraṁ katvā vuttaṁ. **Visālā**ti vipulā. **Visakkatī**ti parisappati, sahati vā. Ratto hi rāgavatthunā pādena tāliyamānopi sahatīti. Osakkanaṁ, vipphandanaṁ vā visakkananti vadanti. Aniccādiṁ niccādito gaṇhantī **visaṁvādikā** hoti. **Visaṁharatī**ti tathā tathā kāmesu ānisaṁsaṁ passantī vividhehākārehi nekkhammābhimukhappavattito cittaṁ saṁharati saṅkhipati. **Visaṁ** vā dukkhaṁ, taṁ **harati** vahatīti attho. Dukkhanibbattakassa kammassa hetubhāvato **visamūlā,** visaṁ vā dukkhavedanāmūlaṁ etissāti **visamūlā.** Dukkhasamudayattā visaṁ phalaṁ etissāti **visaphalā.** Taṇhāya rūpādikassa dukkhasseva paribhogo hoti, na amatassāti sā **"visaparibhogā"**ti vutto. Sabbattha niruttivasena padasiddhi veditabbā. Yo panettha padhāno attho, taṁ dassetuṁ puna **"visatā vā panā"**ti-ādi vuttaṁ. **Itthabhāvaññathābhāvan**ti manussabhāvadevādibhāvabhūtaṁ.

Paṇidhānakavasenāti cittassa rūpādīsu ṭhapanakavasena. Aññopi bandhu taṇhāya eva hoti, so pana abandhupi hoti. Taṇhā pana niccasannissitāti **"pāṭiyekko bandhū"**ti vuttā. **Asanato**ti byāpanato bhuñjanato ca. Tadubhayaṁ dasseti **"ajjhottharaṇato"**ti-ādinā. **Āsīsanavasenā**ti icchanavasena. **Aññenākārenā**ti jappanājappitattānaṁ jappāya anaññattadassanākārena. **Cittaṁ pariyuṭṭhātī**ti cittaṁ mūsati. **Mārapāso**ti mārena gahitatāya rāgo mārapāso.

1066. **Saṅkhāresu uppanno kammapathabhedaṁ na karotī**ti etena sattesu uppanno aṭṭhānakopo karotīti viññāyati. "Atthaṁ me

nācari, na carati, na carissati, piyassa me manāpassa atthaṁ nācari, na carati, na carissati, appiyassa me amanāpassa anatthaṁ nācari, na carati, na carissatī"ti uppajjamānopi hi kopo avatthusmiṁ uppannattā aṭṭhānakopo eva bhavituṁ yutto. **Āghātento**ti hananto. **Punaruttidoso paṭisedhito**ti dosa-padassa paṭivirodha-padassa ca dvikkhattuṁ āgatattā vuttaṁ. Paṭighassa vā visesanatthaṁ pubbe "paṭivirodho"ti, padosādivisesanatthaṁ "doso"ti ca vuttaṁ, dussanādivisesanatthaṁ pacchā "doso"ti, virodhavisesanatthañca "paṭivirodho"ti vuttanti natthi punaruttidoso.

1091. Aniddhāritaparicchede dhammānaṁ atthitāmattadīpake mātikuddese aparicchedena bahuvacanena uddeso katoti bahuvacaneneva pucchati "katame dhammā appaccayā"ti. Sabhāvasaṅkhāparicchedādivasena hi dhamme ajānantassa vasena uddeso pucchā ca karīyatīti. Tasmā paricchedaṁ akatvā uddiṭṭhā pucchitā ca. **Ime**ti asaṅkhatadhātuto uddhaṁ natthīti dīpanatthaṁ ekampi taṁ niddisitvā bahuvacaneneva nigamanaṁ kataṁ niddesato pubbe bodhaneyyassa ajānanakālaṁ upādāya.

1101. Kiṁ pana natthi, kiṁ tena na vuttāti yojanā kātabbā. Idameva manoviññeyyanti niyamābhāvo **vavatthānābhāvo.** Cakkhuviññāṇādiviññeyyameva cakkhādiviññeyyanti pāḷiyaṁ vuttanti manoviññāṇaviññeyyenapi manoviññeyyena bhavitabbanti katvā aṭṭhakathāya **"kiṁ pana manoviññāṇenā"**ti-ādi vuttaṁ. **Kehici viññeyyā kehici aviññeyyā**ti idaṁ kāmāvacaraṁ manoviññāṇaṁ ārammaṇādivasena bhinditvā yojetabbaṁ. Rūpāvacarādi-ārammaṇena hi kāmāvacaramanoviññāṇena rūparāgādisampayuttena ca kāmāvacaradhammā na viññeyyā, itarena ca viññeyyā. Evaṁ kāmāvacarānameva ārammaṇānaṁ kesañci saddādīnaṁ rūpārammaṇādīhi aviññeyyatā viññeyyatā ca yojetabbā, tathā dvārabhedavasena. Atha vā somanassasahagatasantīraṇaṁ iṭṭhārammaṇamevāti itaraṁ tena na viññeyyaṁ. Evaṁ upekkhāsahagate kusalavipāke akusalavipāke cāti sabbattha yathāyogaṁ yojetabbaṁ, rūpāvacarādayo kāmāvacaravipākādīhi aviññeyyā, kecideva

viññeyyā arūpāvacarehīti yojetabbaṁ anuvattamānattā. **Nibbānena aviññeyyattā**ti “kehici aviññeyyā”ti imassa padassa atthasambhavamattaṁ sandhāya vuttaṁ, na nibbānassa anuvattamānamanoviññāṇabhāvato.

1102. **Pañcakāmaguṇikarāgo**ti ukkaṭṭhavasena vuttaṁ. Bhavāsavaṁ ṭhapetvā sabbo lobho kāmāsavoti yuttaṁ siyā. Sassatadiṭṭhisahagato rāgo bhavadiṭṭhisampayuttattā “bhavāsavo”ti aṭṭhakathāyaṁ vutto. Bhavāsavo pana “diṭṭhigatavippayuttesu eva uppajjatī”ti pāḷiyaṁ vutto. Sopi rāgo kāmāsavo bhavituṁ yutto. Diṭṭhadhammikasamparāyikadukkhānaṁ kāraṇabhūtā kāmāsavādayopi dvidhā vuttā.

1103. Kāmāsavaniddese ca **kāmesū**ti kāmarāgadiṭṭhirāgādi-ārammaṇabhūtesu tebhūmakesu vatthukāmesūti attho sambhavati. Tattha hi uppajjamānā sā taṇhā sabbāpi na kāmacchandādināmaṁ na labhatīti. Kattukamyatāchando akusalepi uppajjati, na pana dhammacchando.

1105. Aññaṁ jīvanti gahaṇaṁ yadipi upādānakkhandhesveva pavattati, rūpe. Va. Viññāṇe vā pana na patiṭṭhāti. Tato aññaṁ katvā jīvaṁ gaṇhātīti **sassatadiṭṭhi** hotīti. Brahmādiṁ ekaccaṁ attānaṁ “hotī”ti niccato aññañca “na hotī”ti aniccato gaṇhantassa “hoti ca na ca hotī”ti **ekaccasassatadiṭṭhi.** “Hotī”ti ca puṭṭhe “nevā”ti, “na hotī”ti ca puṭṭhe “na”iti sabbattha paṭikkhipantassa **amarāvikkhepadiṭṭhi,** amarā anupacchedā, amaramacchasadisī vā vikkhepadiṭṭhīti attho.

Pañcakāmaguṇiko rāgo kāmāsavoti vuttoti katvā brahmānaṁ vimānādīsu rāgassa diṭṭhirāgassa ca kāmāsavabhāvaṁ paṭikkhipati. Yadi pana lobho kāmāsavabhavāsavavinimutto atthi, so yadā diṭṭhigatavippayuttesu uppajjati, tadā tena sampayutto avijjāsavo āsavavippayuttoti domanassavicikicchuddhaccasampayuttassa viya tassapi āsavavippayuttatā vattabbā siyā “catūsu diṭṭhigatavippayuttesu lobhasahagatesu cittuppādesu uppanno moho siyā āsavasampayutto siyā āsavavippayutto”ti. “Kāmāsavo aṭṭhasu lobhasahagatesu cittuppādesu uppajjatī”ti, “kāmāsavaṁ paṭicca diṭṭhāsavo

avijjāsavo"ti[1] ca vacanato diṭṭhisahagato rāgo kāmāsavo na hotīti na sakkā vattuṁ. **Kilesapaṭipāṭiyāpi āharituṁ vaṭṭatī**ti āsavānaṁ vacanaṁ pahātabbadassanatthanti katvā te pahāne āhariyamānā pahātabbānampi tesaṁ kilesānaṁ uddesakkamena āharituṁ vaṭṭanti pajahanakānaṁ maggānampīti attho.

1121. **Paṭhamakamānabhājanīye**ti "seyyohamasmī"ti mānassa niddese. Tattha hi "ekacco jātiyā vā gottena vā kolaputtiyena vā vaṇṇapokkharatāya vā dhanena vā ajjhenena vā kammāyatanena vā sippāyatanena vā vijjāṭṭhānena vā sutena vā paṭibhānena vā aññataraññatarena vā vatthunā mānaṁ jappeti, yo evarūpo māno maññanā -pa- ketukamyatā cittassā"ti[2] seyyassa sadisassa hīnassa ca pavattamāno puggalavisesaṁ anāmasitvā seyyamāno vibhattoti imamatthaṁ sandhāya **"eko māno tiṇṇaṁ janānaṁ uppajjatīti kathito"**ti āha. Na kevalañcāyaṁ paṭhamakamānabhājanīye eva evaṁ kathito, dutiyakatatiyakamānabhājanīyepi kathito evāti nidassanamatthaṁ etaṁ daṭṭhabbaṁ. Atha vā puggale anissāya vuttānaṁ tiṇṇampi mānānaṁ bhājanīyaṁ **"paṭhamakamānabhājanīye"**ti āha. Seyyassa "seyyohamasmīti māno"ti-ādīnaṁ hi puggalaṁ āmasitvā vuttānaṁ navannaṁ mānānaṁ bhājanīyaṁ dutiyakamānabhājanīyaṁ hoti, tassa mānarāsissa puggalaṁ anāmasitvā vuttamānarāsito dutiyatatiyakattāti, athāpi ca yathāvutte dutiyakamānabhājanīye "ekekassa tayo tayo mānā uppajjantīti kathitan"ti idha vuttāya atthavaṇṇanāya samānadassanatthaṁ **"paṭhamakamānabhājanīye"**ti vuttaṁ. So eva māno idhāgatoti tattha kathito eva attho yujjatīti adhippāyo. **Mānakaraṇavasenā**ti "seyyo"ti-ādikiccakaraṇavasena. **Aparāpare upādāyā**ti idaṁ purimapurimā mānā aparāpare upanissayabhāvena te uppādentā accuggacchantīti imamatthaṁ sandhāya vuttaṁ. Ketukamyatācittaṁ accuggatabhāvaṁ gacchatīti katvā citteneva visesitaṁ.

1126. Akkhamanabhāvappakāsanaṁ **khiyyanaṁ. Manena piyakaraṇan**ti evaṁkāraṁ pūjanaṁ mānananti vuccatīti attho. **Issākaraṇavasenā**ti sābhādi-akkhamanakiccavasena.

---

1. Abhi 10. 154 piṭṭhe. 2. Abhi 2. 366 piṭṭhe.

1127. **Ariyasāvakā**ti vacanaṁ "ariyasāvakānaṁyeva paṭivedho atthi, te ca taṁ na maccharāyantī"ti paṭivedhadhamme macchariyābhāvadassanatthaṁ. **Gantho**ti pāḷi. **Kathāmaggo**ti aṭṭhakathāpabandho. **Dhammantaran**ti kusalādidhammaṁ bhinditvā akusalādiṁ attano lolatāya tathāgatabhāsitaṁ titthiyabhāsitaṁ vā karonto ālolessati. **Attānaṁ āvikatvā**ti attānaṁ aññathā santaṁ aññathā pavedayitvā. **Yo panā**ti titthiyo gahaṭṭho vā attano samayassa sadosabhāvaṁ daṭṭhuṁ anicchanto aññāṇena abhinivesena vā.

Byāpitumanicchoti viviccho, tassa bhāvo **vevicchaṁ. Anādaro**ti macchariyena dāne ādararahito. Kaṭacchunā gāho bhattassa kaṭacchuggāho, kaṭacchuggāho viya **kaṭacchuggāho.** Yathā hi kaṭacchuggāho yathāvutte bhatte na saṁpasārayati, evaṁ macchariyampi āvāsādīsūti. Gayhati etenāti vā gāho, kaṭacchu eva gāho **kaṭacchuggāho.** So yathā saṅkuṭitaggo na saṁpasārayati, evaṁ macchariyampīti. Āvaritvā gahitaṁ aggahitaṁ, tassa bhāvo **aggahitattaṁ,** macchariyaṁ. "Āvāsādi parehi sādhāraṇamasādhāraṇaṁ vā mayheva hotū"ti pavattivasena attasampattiggahaṇalakkhaṇatā, "mā aññassā"ti pavattivasena attasampattinigūhaṇalakkhaṇatā ca yojetabbā. Yaṁ pana "pārasantakaṁ gaṇhitukāmo"ti vuttaṁ, taṁ macchariyassa parasantakalobhassa upanissayabhāvaṁ dassetuṁ vuttanti daṭṭhabbaṁ. Yadi hi taṁ macchariyappavattidassanaṁ, parasampattiggahaṇalakkhaṇatā ca vattabbā siyāti.

1140. Abhijjhākāmarāgānaṁ viseso āsavadvaya-ekāsavabhāvo siyā, na-abhijjhāya no-āsavabhāvo cāti no-āsavalobhassa sabbhāvo vicāretabbo. Na hi atthi "āsavo ca no-āsavo ca dhammā āsavassa dhammassa āsavassa ca no-āsavassa ca dhammassa hetupaccayena paccayo"ti sattamo ca navamo ca pañho. Gaṇanāya ca "hetuyā sattā"ti vuttaṁ, na "navā"ti. Diṭṭhisampayutte pana lobhe no-āsave vijjamāne sattamanavamāpi pañhavissajjanaṁ labheyyuṁ, gaṇanā ca "hetuyā navā"ti vattabbā siyā. Diṭṭhivippayutte ca lobhe no-āsave vijjamāne pubbe dassito dosoti.

1159. Kāmacchandanīvaraṇaniddese **kāmesū**ti tebhūmakesu sāsavesu sabbesu vatthukāmesu. Sabbo hi lobho kāmacchandanīvaraṇaṁ. Teneva tassa āruppe uppatti vuttā "nīvaraṇaṁ dhammaṁ paṭicca nīvaraṇo dhammo uppajjati na purejātapaccayā. Āruppe kāmacchandanīvaraṇaṁ paṭicca uddhaccanīvaraṇaṁ avijjānīvaraṇaṁ. Āruppe kāmacchandanīvaraṇaṁ paṭicca thinamiddhanīvaraṇaṁ uddhaccanīvaraṇaṁ avijjānīvaraṇan"ti[1].

1162. **Iriyāpathikacittan**ti iriyāpathūpatthambhakaṁ aṭṭhapaññāsavidhaṁ cittaṁ. Tattha pana balavathinamiddhasahagataṁ cittaṁ **"iriyāpathaṁ sandhāretuṁ asakkontan"**ti vuttaṁ. **Olīyatī**ti olambati.

1163. **Onayhatī**ti chādeti, avattharati vā. Nānārammaṇesu pavattinivāraṇena, vipphārikatānivāraṇeneva vā **antosamorodho. Ekaccānan**ti sirīsādirukkhānaṁ. **Rūpakāyeneva siyuṁ,** tena sukhappaṭisaṁvedananibbānasacchikiriyānaṁ rūpatāpatti siyāti adhippāyo. **Tasmā**ti "kāyassā"ti vacanassa rūpattāsādhakattā. **Na hi nāmakāyo supatī**ti idaṁ thinamiddhasamuṭṭhitarūpehi rūpakāyassa garubhāvappattaṁ aṅgapaccaṅgādīnaṁ saṁsīdanaṁ soppanti sandhāya vuttaṁ, na jāgaraṇacittarahitaṁ bhavaṅgasantatinti. **Tassa phalattā**ti phalūpacārena indriyaṁ viya middhaṁ dassetuṁ middhassa phalattā indriyaniddese viya liṅgādīni middhaniddesepi soppādīni vuttānīti attho.

Rūpakāyassa antosamorodho natthīti so nāmakāye vuttoti viññāyati. Tena saha vuttā onāhapariyonāhā ca. Rūpakāyassa vā vipphārikāvipphārikabhāvo nāma attano sabhāvena natthi, nāmakāyassa nāmakāye vipphārike lahuko, avipphārike garukoti avipphārikabhāvena onāhanādi nāmakāyasseva hotīti onāhanādayopi nāmakāye viññāyanti. Tenāha **"na hi rūpaṁ nāmakāyassa onāho -pa- hotī"**ti. Āvaraṇabhāvo viya hi onāhanādibhāvopi nāmakāyasseva hotīti. Itaro adhippāyaṁ ajānanto meghādīhi rūpehi rūpānaṁ onāhanādiṁ passanto **"nanu cā"**ti-ādimāha. **Yadi evan**ti yadi rūpassa onāhanāditā siddhā, arūpassa na

1. Abhi 10. 298 piṭṭhe.

siyā, setubandhādīsu rūpassa āvaraṇaṁ diṭṭhanti āvaraṇampi arūpassa na bhaveyyāti attho.

Surāmerayapānaṁ akusalanti katvā yutto tassa upakkilesabhāvo, surā -pa- pamādaṭṭhānānuyogassa ca akusalattā paññāya dubbalīkaraṇabhāvo yutto, tathāpi parassa adhippāyaṁ anujānitvā surāmerayassa upakkilesatā paññāya dubbalīkaraṇatā ca upakkilesānaṁ paññāya dubbalīkaraṇānañca paccayattā phalavohārena vuttāti dassento āha **"na, paccayaniddesato"**ti. **Evameva kho**ti yathā jātarūpassa ayo lohaṁ tipu sīsaṁ sajjanti pañcupakkilesehi upakkiliṭṭhaṁ jātarūpaṁ na ceva mudu hoti, na ca kammaniyaṁ, na ca pabhassaraṁ pabhaṅgu ca, na ca sammā upeti kammāya, evameva. **Paccayaniddesato**ti upakkilesapaññādubbalīkaraṇānaṁ paccayabhāvaniddesato paccaye phalaniddesatoti attho. Sayameva kileso upakkilesaniddesesu niddiṭṭhoti adhippāyo.

Nīvaraṇaṁ hutvāva nīvaraṇasampayutte dassiyamāne na nīvaraṇatādassanattho ārambho, atha kho siddhanīvaraṇabhāvassa nīvaraṇasampayuttatā dassanatthoti yathālābhavasena ca asampayuttassa vacanaṁ na yujjati yathā hi **tiṭṭhantampi carantampī**ti sippisambukādīsu yathālābhasambhavaṁ taṁ dvayaṁ vuttaṁ, na evaṁ "thinamiddhanīvaraṇaṁ sampayuttampi asampayuttampī"ti vacanaṁ atthi, yaṁ yathālābhaṁ sambhaveyyāti. **Cittajassāsambhavavacanato**ti "cattattā"ti-ādivacanassa jhānakkhaṇe cittajassa thinamiddhassa asambhavavacanabhāvatoti attho, "cattattā"ti-ādivacanena vā asambhavassa vacanato pakāsanatoti attho.

Kāmesu kho pana -pa- sudiṭṭhoti iminā kāmādīnave aññāṇassa pahānamāha. **Taṁ tattha pahānan**ti taṁ tattha rūpe pahānanti pahānaṁ apekkhitvā "tan"ti vuttaṁ, taṁ vinayananti vā attho. Tena rūpassa appahātabbattameva dasseti, na pana "cha dhamme pahāyā"ti-ādīsu middhassa appahātabbatādassanato[1] añño pakāro vutto. **Na yathā -pa- vuttan**ti cha dhammā pañca nīvaraṇāni ca yathā pahātabbāneva

1. Pahātabbatādassanato (Ka)

hontāni "pahātabbānī"ti vuttāni, na evaṁ rūpaṁ pahātabbameva hontaṁ "pahātabban"ti vuttanti attho.

Aññehi ca suttehīti vuttasuttānaṁ dassanatthaṁ **"tathā hī"**ti-ādimāha. Kusalappavattiṁ āvarantīti **āvaraṇā.** Nīvārentīti **nīvaraṇā.** Cittaṁ abhibhavantā ārohantīti **cetaso ajjhāruhā.** Āvaraṇādikiccañca arūpasseva yujjati, tathā andhakaraṇādikiccaṁ. Tattha catūsu padesu purimapurimassa pacchimapacchimo attho. Saṁsāradukkhaṁ vighāto, taṁjanakatāya **vighātapakkhikaṁ.** Cetaso pariyuṭṭhānaṁ ayonisomanasikārato uppatti akusalarāsibhāvo ca arūpasseva hotīti arūpameva middhaṁ.

1166. Gaṇabhojanādi-akappiyabhojanaṁ kappiyasaññī bhuñjitvā puna jānitvā koci vippaṭisārī hoti, anavajjañca bhikkhudassanacetiyavandanādiṁ vajjasaññī akatvā katvā ca koci assaddho vippaṭisārī hoti. **Vatthun**ti mūlaṁ. **Evarūpan**ti mūlavasena evaṁpakāranti attho. Kukkuccapadaṁ yevāpanakesu "kucchitaṁ kataṁ kukataṁ, tassa bhāvo"ti vuttatthameva. **Kukkuccāyanākāro**ti kukkuccabhāvanākāro kukkuccakaraṇākāro kukkuccagamanākāro vā. Etena kukkuccaṁ kiriyabhāvena dasseti. "Kappati na kappatī"ti pavattacittuppādova **vinayakukkuccaṁ.**

1176. Cittavikkhipanakiccasāmaññena uddhaccaṁ kukkuccañca saha vuttanti veditabbaṁ. Kāmacchandassa anāgāmimaggena pahānaṁ ukkaṭṭhanīvaraṇavasena vuttanti veditabbaṁ. Yadi hi lobho nonīvaraṇo siyā, "nonīvaraṇo dhammo nīvaraṇassa dhammassa hetupaccayena paccayo"ti-ādi vattabbaṁ siyā, na cetaṁ vuttaṁ. Gaṇanāya ca "hetuyā cattārī"ti vuttaṁ, na "navā"ti. Tasmā sabbo lobho kāmacchandanīvaraṇanti arahattamaggenassa pahānavacanaṁ yuttaṁ.

1219. **Kāmo cā**ti kilesakāmo ca. **Purimadiṭṭhiṁ uttaradiṭṭhi upādiyatī**ti purimadiṭṭhiṁ "sassato"ti gaṇhantī upādiyati, purimadiṭṭhi-ākāreneva vā uppajjamānā uttaradiṭṭhi teneva purimadiṭṭhiṁ daḷhaṁ karontī taṁ upādiyatīti vuttaṁ. **Gosīlagovatādīnī**ti tathābhūtaṁ diṭṭhimāha.

Abhinivesatoti abhinivesabhāvato, abhinivisanato vā. **Attavādamattamevā**ti attassa abhāvā "attā"ti idaṁ vacanamattameva. **Upādiyanti** daḷhaṁ gaṇhanti. Kathaṁ? **Attā**ti. Attāti hi abhinivisantā vacanameva daḷhaṁ katvā gaṇhantīti attho. Evaṁ attavādamattameva upādiyantīti vuttaṁ. "Attavādamattan"ti vā vācāvatthumattamāha. Vācāvatthumattameva hi "attā"ti upādiyanti atthassa abhāvāti.

1221. **Dinnan**ti dānamāha, taṁ aphalattā rūpaṁ viya dānaṁ nāma na hotīti paṭikkhipati. Mahāvijitayaññasadiso yañño **mahāyāgo.** Āmantetvā havanaṁ dānaṁ **āhunaṁ,** pāhunānaṁ atithīnaṁ atithikiriyā **pāhunaṁ,** āvāhādīsu maṅgalatthaṁ dānaṁ **maṅgalakiriyā. Paraloke ṭhito imaṁ lokaṁ "natthī"ti gaṇhātī**ti imaṁ lokaṁ avekkhitvā paraloko, parañca avekkhitvā ayaṁ loko hoti gantabbato āgantabbato cāti paralokato idhāgamanassa abhāvā tattheva ucchijjanato cittena paraloke ṭhito imaṁ lokaṁ "natthī"ti gaṇhātīti attho veditabbo. Na hi ayaṁ diṭṭhi paraloke nibbattasseva hotīti. **Idhalokeṭhito**ti etthāpi ayameva nayo. Ayaṁ vā ettha attho "saṁsaraṇappadeso idhaloko ca paraloko ca nāma koci natthi saṁsaraṇassa abhāvā tattha tattheva ucchijjanato"ti. Purimabhavato pacchimabhave upapatanaṁ upapāto, so yesaṁ sīlaṁ, te **opapātikā.** Te pana cavanakā upapajjanakā hontīti katvā āha **"cavanaka-upapajjanakasattā natthīti gaṇhātī"**ti. **Anulomappaṭipadan**ti nibbānānukūlaṁ sīlādippaṭipadaṁ.

1236. **Nippadesatova gahito**ti iminā yaṁ āsavagocchake brāhmānaṁ kapparukkhādīsu rāgassa ca diṭṭhirāgassa ca asaṅgahaṇena nīvaraṇagocchake ca kāmacchandassa anāgāmimaggena pahātabbatādassanena sappadesattaṁ vuttaṁ, taṁ nivāritaṁ hoti. **Arahattamaggenā**ti vacanena catūhi maggehi pahātabbatā vuttāti daṭṭhabbaṁ. Na hi purimehi atanukatā mohādayo arahattamaggena pahīyantīti.

1287. **Nirati-atthenā**ti pītivirahena, balavanikantivirahena vā. Na hi dukkhāya vedanāya rajjantīti. Ava-saddena avagāhattho adho-attho cāti dvidhā **ava**-saddassa attho vutto.

1301. Vicikicchāsahagato moharaṇo pahānekaṭṭhena diṭṭhisampayuttena rāgaraṇena **saraṇo,** uddhaccasahagato rūparāga-arūparāgasaṅkhātena. **Araṇavibhaṅgasutte**[1] pana "yo kāmapaṭisandhisukhino somanassānuyogo hīno gammo pothujjaniko anariyo anatthasaṁhito, sadukkho eso dhammo sa-upaghāto sa-upāyāso sapariḷāho micchāpaṭipadā. Tasmā eso dhammo saraṇo"ti-ādivacanato phalabhūtadukkha-upaghāta-upāyāsapariḷāhasabhāvabhūto micchāpaṭipadābhāvova "saraṇo"ti viññāyatīti tehi sabbākusalānaṁ saraṇatā siddhā hotīti.

Suttantikadukanikkhepakathāvaṇṇanā

1303. **Vivecitattā**ti visuṁ katattā pakāsitattā. **Asesetvā khepetī**ti vajiraṁ attanā patitaṭṭhānaṁ asesetvā khepeti puna apākatikatā-āpādanena.

1311. **Tappatī**ti vippaṭisārī hoti, anusocati vā.

1313. **Ahan**ti iti-saddaparena ahaṁ-saddena hetubhūtena yo attho viññāyati, so saṁkathīyati, udīrīyatīti attho. Aññathā hi vuccamānassa vacanena pakāsiyamānassa padatthassa **saṅkhā**dibhāve sabbesaṁ kusalādidhammānaṁ adhivacanāditā siyāti. **Bhāvo**ti sattavevacananti bhaṇanti, dhātuyā vā etaṁ adhivacanaṁ. **Datto**ti ettāvatā sattapaññattiṁ dassetvā aññampi upādāpaññattiṁ dassetuṁ **"mañco"**ti-ādimāha. **Ahan**ti ca pavattaṁ adhivacanaṁ vadantena suṇantena ca pubbe gahitasaññena atthappakāsanabhāvena viññāyati. Na hi tasmiṁ aviññāte tadatthavijānanaṁ atthīti visesena adhivacanaṁ "ñāyatīti **samaññā"**ti vuttaṁ. Etassatthassa ahanti idaṁ adhivacananti evaṁ vā saññāgahaṇavasena ñāyati samaññāyati pākaṭā hotīti **samaññā. Paññāpīyatī**ti ahanti idaṁ etassa adhivacananti evaṁ ṭhapīyatīti attho. **Voharīyatī**ti vuccati. **Uddheyyan**ti uddharitabbaṁ. **Api nāmasahassato**ti anekehipi nāmasahassehīti attho. Sayameva upapatanasīlaṁ nāmaṁ **"opapātikanāman"**ti vuccati.

---

1. Ma 3. 278 piṭṭhe.

Karīyatīti kammaṁ, nāmameva kammaṁ **nāmakammaṁ.** Tathā **nāmaveyyaṁ.** Karaṇaṭhapanasaddāpi hi kammatthā hontīti. Atha karaṇatthā, karīyati ca ṭhapīyati ca etena attho evaṁnāmoti paññāpīyatīti karaṇaṁ ṭhapanañca nāma hoti. Atha bhāvatthā, ñāpanamattameva karaṇaṁ ṭhapananti ca vuttaṁ. **Nāmanirutti nāmabyañjanan**ti nāmamicceva vuttaṁ hoti. Na hi pathavīsaṅkhātaṁ atthappakāramattaṁ nivadati byañjayati vā pathavīti nāmaṁ nivadati byañjayati vā, tasmā anāmassa niruttibyañjanabhāvanivāraṇatthaṁ "nāmanirutti nāmabyañjanan"ti vuttaṁ. Evaṁ **nāmābhilāpo**ti etthāpi nayo. Ettha pana saṅkhā samaññā paññatti vohāroti catūhi padehi paññāpitabbato paññatti vuttā, itarehi paññāpanato.

Tattha ca "purimā upādāpaññatti uppādavayakiccarahitā lokasaṅketasiddhā, pacchimā nāmapaññatti, yāya purimā paññatti rūpādayo ca sotadvāraviññāṇasantānānantaramuppannena gahitapubbasaṅketena manodvāraviññāṇasantānena gahitāya paññāpīyantī"ti ācariyā vadanti. Etasmiṁ pana imissā pāḷiyā aṭṭhakathāya ca atthe sati yaṁ vuttaṁ mātikāyaṁ "vacanamattameva adhikāraṁ katvā pavattā adhivacanā nāma, sahetukaṁ katvā vuccamānā abhilāpā nirutti nāma, pakārena ñāpanato paññatti nāmā"ti[1], tena virodho siyā. Na hi uppādavayakiccarahitassa vacanamattaṁ adhikāraṁ katvā pavatti atthi uppādādisahitasseva pavatti sabbhāvato, na ca vacanavacanatthavimuttassa nāmassa niddhāretvā sahetukaṁ katvā vuccamānatā atthi, nāpi aniddhāritasabhāvassa padatthassa tena tena pakārena ñāpanaṁ atthīti.

Duvidhā cāyaṁ paññatti yathāvuttappakārāti aṭṭhakathāvacanañca na dissati, aṭṭhakathāyaṁ pana vijjamānapaññatti-ādayo cha paññattiyova vuttā. Tattha "rūpaṁ vedanā"ti-ādikā vijjamānapaññatti. "Itthī puriso"ti-ādikā avijjamānapaññatti. "Tevijjo chaḷabhiñño"ti-ādikā vijjamānena avijjamānapaññatti. "Itthisaddo purisasaddo"ti-ādikā avijjamānena vijjamānapaññatti. "Cakkhuviññāṇaṁ sotaviññāṇan"ti-ādikā vijjamānena vijjamānapaññatti. "Khattiyakumāro brāhmaṇakumāro"ti-ādikā avijjamānena avijjamānapaññatti. Na cettha yathāvuttappakāro duvidhā paññatti

1. Abhi-Ṭṭha 1. 94 piṭṭhe.

vuttāti sakkā viññātuṁ. Vijjamānassa hi saṅkhā -pa- abhilāpo vijjamānapaññatti. Avijjamānassa ca saṅkhādikā avijjamānapaññatti. Tesaṁyeva visesanavisesitabbabhāvena pavattā saṅkhādayo itarāti.

Avijjamānapaññattivacanena paññāpitabbā upādāpaññatti, tassā paññāpanabhūtā nāmapaññatti ca vuttā, itarehi nāmapaññattiyeva yathāvuttāti ce? Na, asiddhattā. Sati hi ujuke purime pāḷi-anugate atthe ayamattho imāya aṭṭhakathāya vuttoti asiddhametaṁ. Yadi ca sattarathaghaṭādidisākālakasiṇa-ajaṭākāsakasiṇugghāṭimākāsa-ākiñcaññāyatanavisayanirodhasamāpatti-ādippakārā upādāpaññatti avijjamānapaññatti, eteneva vacanena tassā avijjamānatā vuttāti na sā atthīti vattabbā. Yathā ca paññāpitabbato avijjamānānaṁ sattādīnaṁ avijjamānapaññattibhāvo, evaṁ rūpādīnaṁ vijjamānānaṁ paññapetabbato vijjamānapaññattibhāvo āpajjati. Tato "sabbe dhammā paññattī"ti paññattipathehi avisiṭṭho paññattidhammaniddeso vattabbo siyā. Athāpi paññāpitabbapaññāpanavisesadassanattho saṅkhādiniddeso, tathāpi "ekadhammo sabbadhammesu nipatati, sabbadhammā ekadhammasmiṁ nipatantī"ti-ādinā paññāpitabbānaṁ paññattipathabhāvassa dassitattā paññāpitabbānaṁ paññattibhāve paññattipathā paññattisaddeneva vuttāti paññattipathapadaṁ na vattabbaṁ siyā, nāpi sakkā paññāpitabbapaññāpanavisesadassanattho saṅkhādiniddesoti vattuṁ saṅkhādisaddānaṁ samānatthattā. Vuttañhi "maraṇenapi taṁ pahīyati, yaṁ puriso mamidanti maññatī"ti[1] ettha "purisoti saṅkhā samaññā -pa- abhilopo"ti[1]. Tathā "māgaṇḍiyoti tassa brāhmaṇassa nāmaṁ saṅkhā samaññā"ti-ādi. Na ca "ayaṁ itthannāmo"ti saṅketaggahaṇaṁ "rūpaṁ tisso"ti-ādivacanaggahaṇañca muñcitvā aññassa asiddhasabhāvassa atthapaññāpane samatthatā sambhavati, tesañca asamatthatā. Yadi hi tesaṁ vinā paññattiyā atthapaññāpane asamatthatā siyā, paññattipaññāpane ca asamatthatāti tassā aññā paññatti vattabbā siyā, tassā tassāti anavatthānaṁ, tato atthavijānanameva na siyā, nāpi saṅketaggahaṇaṁ saṅketassa paññattibhāve "ayaṁ imassa bhāsitassa attho"ti vā, "imassatthassa idaṁ vacanaṁ jotakan"ti vā. Saññuppādamatte pana saṅketaggahaṇe vacanassa

1. Khu 7. 96 piṭṭhe. 2. Khu 7. 144, 148 piṭṭhesu.

vacanatthavinimuttassa kappane payojanaṁ natthi. "Buddhassa bhagavato vohāro lokiye sote paṭihaññati"[1], "abhijānāsi no tvaṁ ānanda ito pubbe evarūpaṁ nāmadheyyaṁ sutaṁ yadidaṁ janavasabho"ti[2], "nāmañca sāveti koṇḍañño ahaṁ bhagavā"ti[3] ādīhi ca paññattiyā vacanabhāvo siddho. Tasmā pāḷiyā aṭṭhakathāya ca aviruddho attho vicāretvā gahetabbo.

Yadi sattādayo avijjamānapaññatti na honti, kā pana avijjamānapaññatti nāmāti? Pakāsito ayamattho "avijjamānānaṁ sattādīnaṁ saṅkhā -pa- abhilāpo avijjamānapaññattī"ti. Sattādīnañca avijjamānattā atthitā neva vattabbā, ye ca vadeyyuṁ, "rūpādīni viya avijjamānattā avijjamānatā vuttā, na natthibhāvato"ti, ayañca vādo hevatthikathāya[4] paṭisiddho, na ca rūpaṁ vedanā na hotīti avijjamānaṁ nāma hoti. Evaṁ sattādayopi yadi atthi, rūpādayo na hontīti avijjamānāti na vattabbā. Yasmā pana yesu rūpādīsu cakkhādīsu ca tathā tathā pavattamānesu "satto itthī ratho ghaṭo"ti-ādikā vicittasaññā uppajjati, saññānulomāni ca adhivacanāni, tehi rūpacakkhādīhi añño sattarathādisaññāvalambito vacanattho vijjamāno na hoti, tasmā sattarathādi-abhilāpā "avijjamānapaññattī"ti vuccanti, na ca te "musā"ti vuccanti lokasamaññāvasena pavattattā. Tato eva te abhilāpā "sammutisaccan"ti vuccanti. So ca vacanattho sayaṁ avijjamānopi vijjamānassa vacanasseva vasena paññattivohāraṁ labhati, "sammutisaccan"ti ca vuccati yathāgahitasaññāvasena pavattavacanatthabhāvato. "Sammutiñāṇaṁ saccārammaṇameva, nāññārammaṇan"ti[5] kathāya ca "pathavīkasiṇādi cīvarādi ca sammutisaccamhī"ti imināva adhippāyena vuttanti viññāyati. Yasmā rūpādīsu santānena pavattamānesu ekattaggahaṇavasena te amuñcitvā pavattaṁ sattādiggahaṇaṁ cakkhuviññāṇādīni viya rūpādīsu tesu khandhesu cakkhādīsu ca asantaṁ avijjamānaṁ sattarathādiṁ gaṇhāti, tasmā taṁ parittārammaṇādibhāvena na vattabbanti vuttaṁ. Tathā yaṁ khandhasamūhasantānaṁ ekattena gahitaṁ upādāya "kalyāṇamitto

1. Abhi 4. 169 piṭṭhe. 2. Dī 2. 166 piṭṭhe. 3. Saṁ 1. 195 piṭṭhe.
4. Sovatthikathāya (Ka) Abhi 4. 124 piṭṭhe pana passitabbaṁ. 5. Abhi 4. 233 piṭṭhe.

pāpamitto puggalo"ti gahaṇaṁ paññatti ca pavattati, taṁ tadupādānabhūtaṁ puggalasaññāya sevamānassa kusalākusalānaṁ uppatti hotīti "puggalopi upanissayapaccayena paccayo"ti[1] vuttaṁ. Yasmā pana puggalo nāma koci bhāvo natthi, tasmā yathā āpodhātu-ādīni cittena vivecetvā pathavīdhātu upalabbhati, na evaṁ rūpādayo khandhe vivecetvā puggalo upalabbhati. Paṭisedhitā ca puggalakathāya puggaladiṭṭhi. Vajirāya ca bhikkhuniyā vuttaṁ—

"Kaṁ nu sattoti paccesi, māra diṭṭhigataṁ nu te.
Suddhasaṅkhārapuñjoyaṁ, nayidha sattupalabbhatī"ti[2].

Sattoti pana vacanassa paññattiyā pavattiṁ dassetuṁ sā evamāha—

"Yathāpi aṅgasambhārā, hoti saddo ratho iti.
Evaṁ khandhesu santesu, hoti sattoti sammutī"ti[2].

Yadi puggalo na vijjati, kathaṁ puggalaggahaṇassa sārammaṇatā siyāti? Avijjamānassapi ārammaṇassa gahaṇato. Avijjamānampi hi parikappitaṁ lokasaññātaṁ vā vijjamānaṁ vā sabhāvabhūtaṁ ārammaṇaṁ gahetvāva uppajjanato sārammaṇatā vuttā. Sārammaṇāti hi vacanaṁ cittacetasikānaṁ ārammaṇena vinā appavattiññeva dīpeti, na tehi gahitassa ārammaṇassa vijjamānataṁ avijjamānataṁ vāti. Ayaṁ saṅkhatāsaṅkhatavinimuttassa atthitāpaṭisedhaṁ sabbathā anuvattantānaṁ vinicchayo.

1316. **Nāmakaraṇaṭṭhenā**ti aññaṁ anapekkhitvā sayameva attano nāmakaraṇasabhāvatoti attho. Yañhi parassa nāmaṁ karoti, tassa ca tadapekkhattā aññāpekkhaṁ nāmakaraṇanti nāmakaraṇasabhāvatā na hoti. Tasmā mahājanassa ñātīnaṁ guṇānañca sāmaññanāmādikārakānaṁ nāmabhāvo nāpajjati. Yassa ca aññehi nāmaṁ karīyati, tassa ca nāmakaraṇasabhāvatā natthīti natthiyeva nāmabhāvo, vedanādīnaṁ pana sabhāvasiddhattā vedanādināmassa nāmakaraṇasabhāvato nāmatā vuttā. Pathavī-ādinidassanena nāmassa sabhāvasiddhataṁyeva nidasseti, na nāmabhāvasāmaññaṁ, niruḷhattā pana nāmasaddo arūpadhammesu eva vutto, na pathavī-ādīsūti na tesaṁ nāmabhāvo. Mātikāya ca pathavī-ādīnaṁ

---

1. Abhi 8. 6 piṭṭhe.
2. Saṁ 1. 137; Khu 7. 347; Abhi 4. 58 piṭṭhesu.

nāmatānāpatti vuttāva. Na hi pathavī-ādināmaṁ vijahitvā kesādināmehi rūpadhammānaṁ viya vedadādināmaṁ vijahitvā aññena nāmena arūpadhammānaṁ voharitabbena piṇḍākārena pavatti atthīti.

Atha vā rūpadhammā cakkhādayo rūpādayo ca tesaṁ pakāsakapakāsitabbabhāvato vinā nāmena pākaṭā honti, na evaṁ arūpadhammāti adhivacanasamphasso viya nāmāyattagahaṇīyabhāvena "nāman"ti vuttā, paṭighasamphassopi na cakkhādīni viya nāmena vinā pākaṭoti "nāman"ti vutto. Arūpatāya vā aññanāmasabhāvattā saṅgahitoyaṁ, aññaphassasabhāgattā vā. Vacanatthopi hi "rūpayatīti rūpaṁ, nāmayatīti nāman"ti idha pacchimapurimānaṁ sambhavati. **Rūpayatī**ti vināpi nāmena attānaṁ pakāsayatīti attho, **nāmayatī**ti nāmena vinā apākaṭabhāvato attano pakāsakaṁ nāmaṁ karotīti attho. **Ārammaṇādhipatipaccayatāyā**ti satipi rūpassa ārammaṇādhipatipaccayabhāve na paramassāsabhūtaṁ nibbānaṁ viya sātisayaṁ taṁnāmanasabhāvena paccayoti nibbānameva "nāman"ti vuttaṁ.

1318. **Vaṭṭamūlasamudācāradassanatthan**ti sattānaṁ vaṭṭamūlasamudācāro nāma avijjā ca bhavataṇhā ca, taṁdassanatthanti attho. Tattha samudācaratīti samudācāro, vaṭṭamūlameva samudācāro vaṭṭamūlasamudācāro, vaṭṭamūladassanena vaṭṭamūlānaṁ pavatti dassitā hotīti vaṭṭamūlānaṁ samudācārassa dassanatthantipi attho.

1320. Ekekasmiñca attāti ca lokoti ca gahaṇavisesaṁ upādāya **"attā ca loko cā"**ti vuttaṁ. Ekaṁ vā khandhaṁ attato gahetvā aññaṁ attano upabhogabhūto lokoti gaṇhantassa attano attānaṁ "attā"ti gahetvā parassa attānaṁ "loko"ti gaṇhantassa vā vasena **"attā ca loko cā"**ti vuttaṁ. **Taṁ bhavissatī**ti taṁ dvidhāpi gahitaṁ khandhapañcakaṁ bhavissatīti niviṭṭhā parāmasantīti attho.

1332. Saha sikkhitabbo dhammo sahadhammo, tattha bhavaṁ **sahadhammikaṁ.** Kammatthe vattamānato dovacassasaddato āya-saddaṁ anaññatthaṁ katvā "dovacassāyan"ti vuttanti adhippāyena **"dubbacassa kamman"**ti āha. Dovacassassa vā ayanaṁ pavatti **dovacassāyaṁ.** Vacanassa paṭiviruddhavacanaṁ

paṭāṇikagahaṇaṁ. Guṇehi garūsu gāravena vasanaṁ **garuvāso.** Jāti-ādīhi jeṭṭhakesu paṭissuṇitabbesu vasanaṁ **sajeṭṭhakavāso.** Ottappitabbā vā **garuno.** Hiriyitabbā **jeṭṭhakā.** Yāya cetanāya dubbaco hoti, sā dovacassatā bhavituṁ arahatīti **"saṅkhārakkhandhoyevā"**ti āha.

1333. Du-saddena yuttaṁ nāmaṁ **dunnāmaṁ.** Anupasaṅkamantassapi anusikkhanaṁ sevanāti adhippāyena **"bhajanāti upasaṅkamanā"**ti āha. **Sabbatobhāgenā**ti kāyavācācittehi āvi ceva raho ca.

1336. **Vinayo**ti vibhaṅgakhandhakā vuttā. Vatthuvītikkamato pubbe parato ca āpattiṁ āpajjanto nāma na hotīti saha vatthunā āpattiṁ paricchindati. Tenāha **"saha vatthunā -pa- āpattikusalatā nāmā"**ti. **Saha kammavācāyā**ti abbhānatiṇavatthārakakammavācāya "ahaṁ bhante itthannāmaṁ āpattiṁ āpajjin"ti-ādikāya ca. Saheva hi kammavācāya āpattivuṭṭhānañca paricchindatīti. Āpattiyā vā kāraṇaṁ **vatthu,** vuṭṭhānassa kāraṇaṁ **kammavācā**ti kāraṇena saha phalassa jānanavasena **"saha vatthunā saha kammavācāyā"**ti vuttaṁ.

1338. Ayamevattho **saha parikammenā**ti ettha vutto. **Vuṭṭhānakapaññāyā**ti vuṭṭhānassa kāraṇabhūtāya parikammapaññāya.

1340. Dhātuvisayā sabbāpi paññā **dhātukusalatā,** tadekadesā manasikārakusalatāti adhippāyena purimapadepi **uggahamanasikārajānanapaññā** vuttā. Purimapade vā vācuggatāya dhātupāḷiyā manasikaraṇaṁ "manasikāro"ti vuttaṁ. Tattha uggaṇhantī manasikarontī dhātupāḷiyā atthaṁ suṇantī ganthato ca atthato ca dhārentī "ayaṁ cakkhudhātu nāmā"ti-ādinā sabhāvato aṭṭhārasevāti gaṇanato ca paricchedaṁ jānantī ca paññā **uggahapaññā**dikā vuttā. Pacchimapade pañcavidhāpi sā paññā uggahoti tato ca pavatto aniccādimanasikāro "uggahamanasikāro"ti vutto, tassa jānanaṁ pavattanameva, yathā pavattaṁ vā uggahaṁ, evameva pavatto uggahoti jānanaṁ **uggahajānanaṁ.** Manasikāropi "evaṁ pavattetabbo evañca pavatto"ti jānanaṁ **manasikārajānanaṁ.** Tadubhayampi

manasikārakosallanti vuttaṁ. Uggahopi hi manasikārasampayogato manasikāraniruttiṁ laddhuṁ yuttoti yo ca manasi kātabbo, yo ca manasikaraṇupāyo, sabbo so manasikāroti vattuṁ vaṭṭatīti tattha ca kosallaṁ **manasikārakusalatā**ti.

1342. **Tīsupi vā -pa- vaṭṭatī**ti tassā ca uggahādibhāvo vutto. **Sammasanaṁ** paññā, sā maggasampayuttā aniccādisammasanakiccaṁ sādheti niccasaññādipajahanato. **Manasikāro** sammasanasampayutto tatheva aniccādimanasikārakiccaṁ maggasampayutto sādheti. Tenāha **"sammasanamanasikārā lokiyalokuttaramissakā"**ti. **Iminā pana paccayena idaṁ hotī**ti evaṁ avijjādīnaṁ saṅkhārādipaccayuppannassa paccayabhāvajānanaṁ **paṭiccasamuppādakusalatā**ti dasseti.

1344. **Ambabījādīni** anupādinnakadassanatthaṁ vuttāni. Sotaviññāṇādīnaṁ visabhāgā ananurūpā anuppādakāyeva cakkhādayo **"visabhāgapaccayā"**ti vuttā, tehi anuppajjamānāneva ca sotaviññāṇādīni **"visabhāgapaccayasamuppannadhammā"**ti. Sotaviññāṇena vā visabhāgassa cakkhuviññāṇassa paccayoti visabhāgapaccayo, cakkhāyatanassa visabhāgena sotāyatanena paccayena samuppanno **visabhāgapaccayasamuppanno.**

1346. Ajjavaniddese **ajjavo ajjavatā**ti ujutā ujukatā icceva vuttaṁ hotīti ajjavamaddavaniddesesu ujukatāmudutāniddesehi visesaṁ maddavaniddese vuttaṁ **"nīcacittatā"**ti padamāha. Tattha "nīcacittatā mudutā"ti puna mudutāvacanaṁ nīcacittatāya visesanatthaṁ. Omānopi hi nīcacittatā hoti, na pana mudutāti.

1348. Paresaṁ dukkaṭaṁ duruttañca paṭivirodhākaraṇena **attano upari āropetvā vāsenti. Cittassa sakamanatā**ti cittassa abyāpanno sako manobhāvoti attho. Cittanti vā cittappabandhaṁ ekattena gahetvā tassa antarā uppannena pītisahagatamanena sakamanattaṁ āha. Attamano vā puggalo, tassa bhāvo attamanatā. Sā na sattassāti puggaladiṭṭhinivāraṇattaṁ **"cittassā"**ti vuttaṁ.

1349. Kāyavācāhi kattabbassa akaraṇena asādiyitabbassa sādiyanena ca **manasāpi ācarati** eva, indriyasaṁvarādibhedanavasena vā etaṁ vuttanti veditabbaṁ.

1350. Sadosavaṇe rukkhe niyyāsapiṇḍiyo, ahicchattakāni vā uṭṭhitāni **"aṇḍakānī"**ti vadanti. Pheggurukkhassa pana kuthitassa aṇḍāni viya uṭṭhitā cuṇṇapiṇḍiyo gaṇṭhiyo vā **"aṇḍakānī"**ti veditabbā. Padumanāḷaṁ viya sotaṁ ghaṁsayamānā viya pavisantī **kakkasā** daṭṭhabbā. Kodhena nibbattā tassa parivārabhūtā **kodhasāmantā.** Pure saṁvaḍḍhanārī porī, sā viya sukumārā mudukā vācā porī viyāti **porī. Tatthā**ti "bhāsitā hotī"ti vuttāya kiriyāyātipi yojanā sambhavati, **tattha** vācāyāti vā. **Saṇhavācatā**ti-ādinā taṁ vācaṁ pavattayamānaṁ cetanaṁ dasseti.

1351. Āmisālābhena yaṁ chiddaṁ hoti, taṁ āmisālābhena **"chiddan"**ti vuttaṁ. **Dveyeva hī**ti yathāvuttāni āmisadhammālābhehi pavattamānāni chiddāni āha. **Gamanasabhāgenā**ti gamanamaggassa anucchavikadisābhāgena. **Saṅgahapakkhe ṭhatvā**ti saṅgahaṁ karomicceva kathetabbaṁ, na lābhasakkārakāmatādīhīti attho. Avassaṁ kātabbaṁ **kiccaṁ,** itaraṁ **karaṇīyaṁ.** Abbhānato aññaṁ āpattivuṭṭhānaṁ **"vuṭṭhānan"**ti vuttaṁ.

1352. **Sasambhārakathā**ti dassanassa kāraṇasahitāti attho, sasambhārassa vā dassanassa kathā **sasambhārakathā. Yassa cakkhundriyāsaṁvarassa hetū**ti vatvā puna **"tassa cakkhundriyassa satikavāṭena pidahanatthāyā"**ti vuttaṁ, na asaṁvarassāti. Tadidaṁ yaṁ cakkhundriyāsaṁvarassa hetu abhijjhādi-anvāssavanaṁ dassitaṁ, taṁ asaṁvutacakkhundriyasseva hetupavattaṁ dassitanti katvā vuttanti vedibbaṁ, **yatvādhikaraṇan**ti hi yassa cakkhundriyassa kāraṇāti attho. Kassa ca kāraṇāti? Asaṁvutassa. Kiñca asaṁvutaṁ? Yassa cakkhundriyāsaṁvarassa hetu anvāssavanti tadupalakkhitaṁ, tassa saṁvarāyāti ayamatthayojanā.

Javanakkhaṇe pana dussīlyaṁ vāti-ādi puna avacanatthaṁ idheva sabbaṁ vuttanti chasu dvāresu yathāsambhavaṁ yojetabbaṁ. Na hi pañcadvāre kāyavacīduccaritasaṅkhātaṁ dussīlyaṁ atthīti. **Yathā kin**ti-ādinā nagaradvāre asaṁvare

sati taṁsambandhānaṁ gharādīnaṁ asaṁvutatā viya javane asaṁvare sati taṁsambandhānaṁ dvārādīnaṁ asaṁvutatāti evaṁ aññesaṁ saṁvare, aññesaṁ saṁvutatāsāmaññameva nidasseti, na pubbāparasāmaññaṁ anto bahi sāmaññaṁ vā. Sati vā dvārabhavaṅgādike puna uppajjamānaṁ javanaṁ bāhiraṁ viya katvā nagaradvārasamānaṁ vuttaṁ, itarañca antonagaradvārasamānaṁ. Javane vā asaṁvare uppanne tato paraṁ dvārabhavaṅgādīnaṁ asaṁvarahetubhāvāpattito nagaradvārasadisena javanena pavisitvā dussīlyādicorānaṁ dvārabhavaṅgādimūsanaṁ kusalabhaṇḍavināsanaṁ kathitanti daṭṭhabbaṁ.

1353. Iminā āhārena nittharaṇatthena atthikabhāvo **idamatthikatā.** **Āhāraparibhoge asantussanā**ti āhāraparibhogakkhaṇe pavattā asantussanā, davatthādi-abhilāsoti attho. Ettha ca **asantuṭṭhitā** lobho, **amattaññutā appaṭisaṅkhā** ca mohoti ime dve dhammā **"bhojane amattaññutā"**ti veditabbā.

1355. "Seyyohamasmī"ti-ādinā pavattamānova **mānamado.** Asaddhammasevanāsamatthatā nissāya pavatto māno, rāgo eva vā **purisamado.** Sakkarasappikhīrādīni yojetvā bahalapakkaṁ bhojanaṁ **piṇḍarasabhojanaṁ,** bahalapakkaṁ vā maṁsarasādibhojanaṁ. **Mandan**ti appaṁ. **Ṭhitiyā**ti ṭhitatthaṁ. Tadatthañca bhuñjanto yasmā "kāyaṁ ṭhapessāmī"ti bhuñjati, tasmā **"ṭhapanatthāyā"**ti vuttaṁ. **Abhuttapaccayā uppajjanakā**ti idaṁ khudāya visesanaṁ yassā appavatti bhojanena kātabbā, tassā dassanatthaṁ. **Sakalaṁ sāsanan**ti pāḷidhammampi sabbakusalepi saṅgaṇhāti. Abhuttapaccayā uppajjanakavedanā, bhuttapaccayā na uppajjanakavedanāti etāsaṁ ko viseso? Purimā yathāpavattā jighacchānimittā vedanā. Sā hi abhuñjantassa bhiyyo pavattanavasena uppajjatīti. Pacchimāpi khudānimittāva aṅgadāhasūlādivedanā appavattā. Sā hi bhuttapaccayā pubbe anuppannāva na uppajjissati. Vihiṁsānimittatā cetāsaṁ vihiṁsāya viseso.

Yātrāti yāpanā vuttā, pubbepi "yāpanāyā"ti vuttaṁ, ko ettha viseso? Pubbe "yāpanāyāti jīvitindriyayāpanatthāyā"ti vuttaṁ, idha pana catunnaṁ iriyāpathānaṁ avicchedasaṅkhātā yāpanā yātrāti ayamettha

viseso. Dāyakadeyyadhammānaṁ attano ca pamāṇaṁ ajānitvā paṭiggahaṇaṁ, saddhādeyyavinipātanatthaṁ vā paṭiggahaṇaṁ **adhammikapaṭiggahaṇaṁ,** yena vā āpattiṁ āpajjeyya. Apaccavekkhitaparibhogo **adhammena paribhogo.** Anavajje aninditabbe paccaye sāvajjaṁ sanindaṁ paribhogena attānaṁ karoti. **Anavajjatā ca bhavissatī**ti attano pakati-aggibalādiṁ jānitvā "evaṁ me agarahitabbatā ca bhavissatī"ti pamāṇayuttaṁ āhāretīti attho.

Sukho iriyāpathavihāro **phāsuvihāro. Ettakañhi bhuñjitvā -pa- pavattantī**ti iriyāpathānaṁ sukhappavattiyā kāraṇabhūtaṁ bhuñjanaṁ pivanañca iriyāpathehi kāraṇabhāvena gahitattā tehi sādhitaṁ viya vuttaṁ. "Abhutvā udakaṁ pive"ti likhanti, "bhutvānā"ti pana pāṭho. Punapi hi appasseva anujānanavasena—

"Kappiyaṁ taṁ ce chādeti, cīvaraṁ idamatthikaṁ.
Alaṁ phāsuvihārāya.

Pallaṅkena nisinnassa, jaṇṇuke nābhivassati.
Alaṁ phāsuvihārāyā"ti[1]—

āha.

Bhojanānisaṁsoti yathāvuttehi aṭṭhahaṅgehi samannāgatassa bhojanassa agarahitabbatā sukhavihāro ca ānisaṁsoti attho. Yuttassa niddosassa bhojanassa parimāṇassa ca vasena jānanaṁ **yuttamāṇajānanaṁ** nāma.

1356. Vināsaṁ pattiyā naṭṭhā, paṭipakkhehi abhibhūtattā muṭṭhā ca sati yassa, so naṭṭhamuṭṭhassati, tassa bhāvo **naṭṭhamuṭṭhassatitā.**

1368. **Visuddhippattan**ti maggaphalasīlaṁ vuccati. **Lokuttaradhammāvā**ti lokuttarasati-ādidhammāva. Sīlasampadā pana rūpārūpāvacarā natthīti sambhavato yojetabbā.

---

1. Khu 2. 343 piṭṭhe.

1373. Bhogūpakaraṇehi **sabhogo. Catunnaṁ saccānaṁ anulomanti** catusaccappaṭivedhassa anulomanti attho. “Saccānan”ti hi paṭivijjhitabbehi paṭivedho vutto, catusaccappaṭivedhassa vā upanissayabhūtaṁ paṭivijjhitabbānaṁ catunnaṁ saccānaṁ anulomanti vuttaṁ.

1378. “Mama gharaṁ dhuraṁ katvā bhikkhaṁ pavisathā”ti diyyamānaṁ **dhurabhattan**ti vadanti. Niccabhattādi vā aññepi āṇāpetvā sayaṁ dhuraṁ hutvā dinnaṁ **dhurabhattaṁ.**

1379. **Paṭivāseti nāmā**ti nivatteti nāma osakketi nāma.

1380. **Pubbe nivutthakkhandhā**ti purimajātīsu santatipariyāpanne khandhe āha. **Khandhapaṭibaddhan**ti vatthābharaṇayānagāmajanapadādi. **Khayasamaye**ti maggakkhaṇaṁ āha.

1381. **Adhimuccanaṭṭhenā**ti aniggahitapakkhandanasaṅkhātena yathāsukhaṁ pavattanaṭṭhena.

1382. Khīṇānaṁ anto avasānaṁ niṭṭhitabhāvo khīṇanto, khīṇānaṁ vā ādikālo, tasmiṁ **khīṇante.** Esa nayo **niruddhante**ti-ādīsu.

Dukanikkhepakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Nikkhepakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Aṭṭhakathākaṇḍa

Tika-atthuddhāravaṇṇanā

1384. **Nayamaggan**ti suttantabhājanīyādinayagamanaṁ anulomādinayagamanañ ca. Tampi hi ettha atthesu nicchitesu sukhaṁ samānenti. **Pañhuddhāran**ti ekūnapaññāsāya ekūnapaññāsāya navasu navasu ca pañhesu labbhamānassa uddharaṇaṁ, tesuyeva labbhamānānaṁ gaṇanānaṁ ṭhapanaṁ **gaṇanācāro. Atthuddhāran**ti "ime nāma cittuppādādayo atthā kusalādikā"ti uddharaṇaṁ. **Kaṇṇikaṁ kaṇṇikan**ti cittuppādakaṇḍarūpakaṇḍesu vibhatte pasaṭe dhamme "catūsu bhūmīsu kusalaṁ dvādasākusalacittuppādā"ti-ādinā rāsirāsivasena saha ganthetvāti attho. Ghaṭagocchakā kaṇṇikavevacanāneva. Ettha pana **catūsu bhūmīsu kusalan**ti ekavacananiddeso catubhūmakānaṁ kusalaphassādīnaṁ kusalabhāve ekattūpagamanato. Cittuppādakaṇḍarūpakaṇḍesu catubhūmicittuppādādivasena viññātadhammassa vasenāyaṁ atthuddhāradesanā āraddhāti tattha yaṁ catūsu bhūmīsu kusalaṁ vibhattaṁ yāva viññātaṁ, ime dhammā kusalāti attho.

Yadipi kusalattikavittāro pubbe viññāto, tathāpi tattha dhammā samayavasena phassādisabhāvavasena ca vibhattā bhinnā viññātā, na pana ekasmiṁ lakkhaṇe samānetvā, tasmā tattha vuttaṁ samayādibhedaṁ vajjetvā sabbabhedabhinnānaṁ ekasmiṁ kusalādilakkhaṇe samānetvā bodhanatthaṁ idha kusalattikaniddeso puna vibhatto. Ettha ca ekavacanena kusalaniddesaṁ katvā bahuvacanena nigamanassa kāraṇaṁ vuttameva. Yadi dhammānaṁ kusalatte ekattūpagamanaṁ, kasmā ekavacanena pucchāpi na katā? Uddese kusala-saddassa dhammavisesanabhāvato tabbisesanānaṁ dhammānaṁ pucchitattā tesañca aniddhāritasaṅkhāvisesattā, niddese pana catūhi bhūmīhi vitthārato viññātāhi kusale visesetvā dassetīti yuttaṁ "catūsu bhūmīsu kusalan"ti ekattaṁ netvā vacanaṁ. Kusalapadañhi ettha padhānaṁ, tañca visesitabbānapekkhaṁ kusalākārameva attano sabhāve ṭhitaṁ gahetvā pavattamānaṁ ekattameva upādāya pavattati, na bhedanti.

1385. **Dvādasa akusalacittuppādā**ti etthāpi paṭhamākusalacittuppādo samayaphassādivasena bhedaṁ anāmasitvā somanassasahagatadiṭṭhigatasampayuttacittuppādabhāve ekattaṁ netvā vutto, evaṁ yāva dvādasamoti **"dvādasa akusalacittuppādā"**ti vuttaṁ. Evaṁ **catūsu bhūmīsu vipāko**ti-ādīsupi yathāyogaṁ yojetabbaṁ. **Cittuppādā**ti ettha uppajjati etthāti uppādo, kiṁ uppajjati? Cittaṁ, cittassa uppādo cittuppādoti evaṁ avayavena samudāyopalakkhaṇavasena attho sambhavati. Evañhi sati cittacetasikarāsi cittuppādoti siddho hoti. Aṭṭhakathāyaṁ pana "cittameva uppādo cittuppādo"ti aññassuppajjanakassa nivattanatthaṁ cittaggahaṇaṁ kataṁ, cittassa anuppajjanakabhāvanivattanatthaṁ uppādaggahaṇaṁ, cittuppādakaṇḍe vā "cittaṁ uppannaṁ hotī"ti cittassa uppajjanakabhāvo pākaṭoti katvā "cittameva uppādo"ti vuttaṁ, cittassa anuppajjanakassa nivattetabbassa sabbhāvā uppādaggahaṇaṁ katanti veditabbaṁ. Ayañcattho "dvepañcaviññāṇānī"ti-ādīsu viya cittappadhāno niddesoti katvā vuttoti daṭṭhabbo.

1420. **Chasu dvāresū**ti ettha pañcadvāre vattabbameva natthi, manodvārepi parittārammaṇameva javanaṁ tadārammaṇasaṅkhātaṁ bhavaṅgaṁ anubandhati. Tañhi parittassa kammassa vipāko, vipāko ca iṭṭhāniṭṭhārammaṇānubhavanaṁ, kammānurūpo ca vipāko hotīti parittakammavipāko parittārammaṇasseva anubhavanaṁ hoti. Tasmā sabbaṁ tadārammaṇaṁ "parittārammaṇan"ti vuttaṁ. Yadi evaṁ mahaggatavipākopi mahaggatānubhavanameva āpajjatīti ce? Na, samādhippadhānassa kammassa appanāppattassa saññāvasārammaṇassa tādiseneva vipākena bhavitabbattā. Tasmā samādhi sukhānubhavanabhūto, sopi kammānurūpatoyeva kammārammaṇo hotīti daṭṭhabbo. Kammānurūpato eva ca tadārammaṇaṁ parittārammaṇampi mahaggatajavanaṁ nānubandhati. Tato eva paṭisandhi-ādibhūto kāmāvacaravipāko kammanimittampi parittameva ārammaṇaṁ karoti, na mahaggataṁ appamāṇaṁ vā. Yasmā pana vuttaṁ "mahaggatārammaṇo dhammo parittārammaṇassa dhammassa kammapaccayena paccayo, appamāṇārammaṇo dhammo parittārammaṇassa dhammassa kammapaccayena paccayo"ti, na ca mahaggatappamāṇavipāko parittārammaṇo atthi, idha ca sabbakāmāvacaravipākānaṁ parittārammaṇatāva vuttā, tasmā kammānurūpato

mahaggatappamāṇārammaṇampi parittakammaṁ yadi paṭisandhiṁ deti, kammagatinimittārammaṇameva deti. Pavattivipākampi rūpādiparittārammaṇamevāti veditabbaṁ. Khīṇāsavānaṁ vāsanāvasena sativippayuttahasanaṁ pavattamānaṁ parittesveva pavattati, na itaresu kilesavirahe tādisahasanapaccayabhāvābhāvato. Tasmā tassa parittārammaṇatā vuttā. Khīṇāsavānaṁ asakkaccadānādīni ādarākaraṇavaseneva veditabbāni, na kosajjādi-akusalavasena. Paṭippassaddhasabbussukkā hi te uttamapurisāti. Tesaṁ ādarākaraṇañca nirussukkatā evāti veditabbā.

1421. **Atipaguṇānan**ti vacanaṁ nirādarassa ñāṇavippayuttapaccavekkhaṇassa visayadassanaṁ, na tassevāti visayaniyamanaṁ. Ñāṇasampayuttassapi hi atipaguṇānaṁ visayatā suṭṭhutaraṁ hoti eva. Yathā paguṇaṁ ganthaṁ sajjhāyanto dve tayo vācanāmagge gatepi na sallakkheti ñāṇavippayuttasatimantena sajjhāyitattā, evaṁ paguṇajjhānesupi pavatti hotīti āha **"atipaguṇānan"**ti-ādi. **Kasiṇanimittādipaññattī**ti pubbe dassitaṁ sabbaṁ upādāpaññattimāha. Taṁ pana rūpādayo viya avijjamāno vijjamāno ca atthoti ācariyā vadanti. Sammutisacce pana vuccamānānaṁ kasiṇanimittādi vācāvatthumattato vacanavohāreneva paññattīti vuccati. Tassa hi paññāpanaṁ avijjamānapaññattīti tassa avijjamānattaṁ aṭṭhakathāyaṁ vuttanti. Avijjamānampi pana taṁ vijjamānamiva gahetvā pavattamānāya saññāya parittādīsu "ayaṁ nāma dhammo ārammaṇan"ti na sakkā vattuṁ te eva dhamme upādāya pavattamānāyapi dhammesveva aṭṭhānato. Tasmā sā sasampayuttā parittādi-ārammaṇāti na vattabbāti vuttā. **Navattabbārammaṇā**ti idaṁ pana vacanaṁ yathāgahitākārassa saññāvisayassa navattabbataṁ sandhāya navattabbaṁ ārammaṇaṁ etesanti navattabbārammaṇā, cittuppādāti aññapadatthasamāsaṁ katvā aṭṭhakathāyaṁ vuttaṁ.

Catupaññāsacittuppādānaṁ rūpassa ca vasena **pañcapaṇṇāsāya. Kevalan**ti vinā parāmasanena. **Aniṭṭhaṅgatavasenā**ti anicchayagamanavasena, anicchayaṁ vā dveḷhaṁ gato cittuppādo aniṭṭhaṅgato, tenākārena pavatti **"aniṭṭhaṅgatavasena pavattī"**ti vuttā. Nānārammaṇesu cittassa vikkhipanaṁ **vikkhepo.** Anavaṭṭhānaṁ **avūpasamo.** Gotrabhuvodāne gotrabhūti gahetvā **"gotrabhukāle"**ti āha.

Sabbatthapādakacatutthanti idha **sabbattha**-saddo sāmi-attho daṭṭhabbo, sabbesu vā vipassanādīsu pādakaṁ kāraṇaṁ sabbatthapādakanti phalassa visayabhāvena niddeso. **Ākāsakasiṇacatutthan**ti paricchedākāsakasiṇacatutthamāha. Tañhi rūpāvacaraṁ, na itaranti. **Kusalatopi dvādasavidhaṁ kiriyatopī**ti catuvīsatividhatā vuttā hoti. **Vaṭṭassapi pādakaṁ hotiyevā**ti kusalaṁ kiriyañca ekato katvā sabbatthapādakaṁ vuttanti kiriyajjhānassa avaṭṭapādakattā sāsaṅkaṁ vadati. **Mahaggatacitte samodahatī**ti idaṁ "so evaṁ samāhite citte"ti-ādinā nayena vuttaṁ pākaṭaṁ pādakajjhānacittaṁ parikammehi gahetvā citte rūpakāyaṁ adhiṭṭhānacittena samodahatīti katvā vuttaṁ. **Pādakajjhānacittaṁ rūpakāye samodahatī**ti idampi yathāvuttaṁ pādakajjhānacittaṁ ārammaṇaṁ katvā cittasantānaṁ rūpakāye samodahitaṁ tadanugatikaṁ katvā adhiṭṭhātīti katvā vuttaṁ, idaṁ pana adhiṭṭhānadvayaṁ adissamānakāyataṁ dissamānakāyatañca āpādeti. Gantukāmatāparikammavasena taṁsampayuttāya saññāya sukhasaññālahusaññābhāvato gamanampi nipphādetīti daṭṭhabbaṁ.

Sotāpannassa cittanti sotāpannassa pāṭipuggalikaṁ maggaphalacittanti veditabbaṁ. Mārādīnañhi bhagavato cittajānanaṁ vuttanti cetopariyañāṇalābhī kasmā sāsavacittaṁ na jānissatīti. **Chinnavaṭumakā** chinnasaṁsāravaṭṭā buddho. **Maggaphalanibbānapaccavekkhaṇatopī**ti ettha maggaphalapaccavekkhaṇāni tāva pubbenivāsānussatiñāṇena maggaphalesu ñātesu pavattanti, nibbānapaccavekkhaṇañca nibbānārammaṇesu appamāṇadhammesu ñātesūti maggādipaccavekkhaṇāni pubbenivāsānussatiñāṇassa appamāṇārammaṇataṁ sādhentīti veditabbāni. "Appamāṇā khandhā pubbenivāsānussatiñāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"icceva[1] hi vuttaṁ, na nibbānanti. Tasmā pubbenivāsānussatiñāṇena eva maggaphalapaccavekkhaṇakicce vuccamānepi nibbānapaccavekkhaṇatā na sakkā vattuṁ, aṭṭhakathāyaṁ pana tassapi nibbānārammaṇatā anuññātāti dissati. **Kāmāvacare nibbattissatī**ti nibbattakkhandhajānanamāha. **Nibbānadhātuyā parinibbāyissatī**ti nibbānārammaṇehi maggaphalehi kilesaparinibbānabhūtehi parinibbāyissatīti attho sambhavati.

---

1. Abhi 9. 324 piṭṭhe.

1429. **Asahajātattā**ti asampayuttattāti attho. Na hi arūpadhammānaṁ arūpadhammehi sahajātatā sampayogato aññā atthīti. "**Aññadhammārammaṇakāle**"ti vuttaṁ, maggārammaṇakālepi pana garuṁ akaraṇe maggādhipatibhāvena navattabbatā yojetabbā.

1433. **Niyogā**ti niyogatoti imamatthaṁ sandhāya "**niyamenā**"ti āha, niyogavanto vā **niyogā,** niyatāti attho. Cittuppādakaṇḍe hi bodhitesu cittuppādesu ekantena anāgatārammaṇo koci natthīti.

1434. **Kammaṁ vā kammanimittaṁ vā ārabbha pavattiyaṁ atītārammaṇāvā**ti vuttaṁ, kammanimittaṁ pana ārabbha pavattiyaṁ paccuppannārammaṇabhāvañca paṭisandhiyā **paṭiccasamuppādavibhaṅgavaṇṇanāyaṁ** vakkhati. Tasmā idaṁ manodvāracutiyaṁ atītakammanimittaṁ manodvāre āpāthagataṁ sandhāya vuttanti veditabbaṁ. Satadārammaṇāya cutiyā pañcacittakkhaṇāvasiṭṭhāyuke gatinimitte paṭisandhiyā pavattāya cattāri bhavaṅgāni paccuppannārammaṇāni, itarattha ca cha sandhāyāha "**tato paraṁ bhavaṅgakāle cā**"ti. Yadā hi gatinimittārammaṇe javane pavatte anuppanne eva tadārammaṇe cuti hoti rūpāvacarārūpāvacarasattassa viya kāmadhātuṁ upapajjantassa, tadā paṭisandhito parāni cha bhavaṅgāni paccuppannārammaṇāni hontīti. Diṭṭhisampayuttehi assādanādīni saparāmāsāneva daṭṭhabbāni. **Paṇṇattinibbānārammaṇānañca javanānaṁ purecārikakāle**ti yesaṁ purecārikakāle ekantena āvajjanāya atītādi-ārammaṇabhāvena navattabbatā, tesaṁ vasena nayaṁ dasseti. Nibbānārammaṇānampi javanānaṁ purecārikakāle sā tathā na vattabbā, na pana ekantena maggaphalavīthīsu tassā anibbānārammaṇattā.

Ime gandhāti nanu paccuppannā gandhā gahitā, kathaṁ ettha anāgatārammaṇatā hotīti? "Aṭṭhārasavassādhikāni dve vassasatāni mā sussiṁsu"ti pavattito, anāgate mā sussiṁsūti hi anagataṁ gandhaṁ gahetvā pavattatīti adhippāyo. Cittavasena kāyaṁ pariṇāmento abhimukhībhūtaṁ tadā vijjamānameva kāyaṁ ārammaṇaṁ karotīti paccuppannārammaṇa adhiṭṭhānacittaṁ hoti. Tathā attano kāyassa dīgharassāṇuthūlanīlādibhāvāpādanavasena aññassa ca pāṭihāriyassa karaṇe

yojetabbaṁ. **Etthantare ekadvesantativārā veditabbā**ti etthantare pavattā rūpasantati-arūpasantativārā ekadvesantativārā nāmāti veditabbāti attho. Atiparittasabhāva-utu-ādisamuṭṭhānā vā "ekadvesantativārā"ti vuttā. **Ubhayametaṁ paccuppannan**ti addhāpaccuppannaṁ hontaṁ etaṁ ubhayaṁ hotīti attho. **Saṁhīratī**ti taṇhādiṭṭhābhinandanāhi ākaḍḍhīyati.

Kecīti abhayagirivāsinoti vadanti, te pana cittassa ṭhitikkhaṇaṁ na icchantīti "ṭhitikkhaṇe vā paṭivijjhatī"ti na vattabbaṁ siyā. Tathā ye "iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe vattamānaṁ cittaṁ uppajjatī"ti vadanti, tesaṁ "ṭhitikkhaṇe vā bhaṅgakkhaṇe vā paṭivijjhatī"ti vacanaṁ na sameti. Na hi tasmiṁ khaṇadvaye uppajjamānaṁ paracittena saha ekakkhaṇe uppajjati nāmāti. Ṭhitibhaṅgakkhaṇesu ca uppajjamānaṁ ekadesaṁ paccuppannārammaṇaṁ, ekadesaṁ atītārammaṇaṁ āpajjati. Yañca vuttaṁ "parassa cittaṁ jānissāmīti rāsivasena mahājanassa citte āvajjite"ti, ettha ca mahājano attanā pare aneke puggalāti paresaṁ cittaṁ jānissāmīti āvajjanappavatti vattabbā siyā. Athāpi **parassā**ti mahājanassāti attho sambhaveyya, tathāpi tassa puggalasseva vā cittarāsiṁ āvajjitvā ekassa paṭivijjhanaṁ ayuttaṁ. Na hi rāsi-āvajjanaṁ ekadesāvajjanaṁ hotīti. Tasmā tehi "mahājanassa citte āvajjite"ti-ādi na vattabbaṁ.

Yaṁ pana te vadanti "yasmā iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittaṁ uppajjatī"ti, tatthāyaṁ adhippāyo siyā—cetopariyañāṇalābhī parassa cittaṁ ñātukāmo pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya atītādivibhāgaṁ akatvā cittasāmaññena "imassa cittṁ jānāmī"ti parikammaṁ katvā puna pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya sāmaññeneva cittaṁ āvajjitvā tiṇṇaṁ catunnaṁ vā parikammānaṁ anantarā cetopariyañāṇena paracittaṁ paṭivijjhati vibhāveti rūpaṁ viya dibbacakkhunā. Tato paraṁ pana kāmāvacaracittehi sarāgādivavatthānaṁ hoti nīlādivavatthānaṁ viya. Tattha dibbacakkhunā diṭṭhahadayavatthurūpassa sattassa abhimukhībhūtassa cittasāmaññena cittaṁ āvajjayamānaṁ āvajjanaṁ abhimukhībhūtaṁ vijjamānaṁ cittaṁ ārammaṇaṁ katvā cittaṁ āvajjeti. Parikammāni ca taṁ taṁ vijjamānaṁ cittaṁ cittasāmaññeneva

ārammaṇaṁ katvā cittajānanaparikammāni hutvā pavattanti. Cetopariyañāṇaṁ pana vijjamānaṁ cittaṁ paṭivijjhantaṁ vibhāventaṁ tena saha ekakkhaṇe eva uppajjati. Tattha yasmā santānassa santānaggahaṇato ekattavasena āvajjanādīni cittantveva pavattāni, tañca cittameva, yaṁ cetopariyañāṇena vibhāvitaṁ, tasmā samānākārappavattito na aniṭṭhe maggaphalavīthito aññasmiṁ ṭhāne nānārammaṇatā āvajjanajavanānaṁ hoti. Paccuppannārammaṇañca parikammaṁ paccuppannārammaṇassa cetopariyañāṇassa āsevanapaccayoti siddhaṁ hoti. Atītattiko ca evaṁ abhinno hoti. Aññathā santatipaccuppanne addhāpaccuppanne ca paccuppannanti idha vuccamāne atītānāgatānañca paccuppannatā āpajjeyya, tathā ca sati "paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo"ti-ādi vattabbaṁ siyā, na ca taṁ vuttaṁ. "Atīto dhammo paccuppannassa dhammassa anantarapaccayena paccayo, purimā purimā atītā khandhā pacchimānaṁ pacchimānaṁ paccuppannānaṁ khandhānaṁ anantara -pa- anolomaṁ gotrabhussā"ti-ādivacanato[1] pana addhāsantatipaccuppannesveva anantarātītā cattāro khandhā atītāti viññāyanti, na ca abhidhammamātikāya āgatassa paccuppannapadassa addhāsantatipaccuppannapadatthatā katthaci pāḷiyaṁ vuttā. Tasmā tehi iddhimassa ca parassa ca ekakkhaṇe cittuppattiyā cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇatā vuttā. Yadā pana "yaṁ imassa cittaṁ pavattaṁ, taṁ jānami. Yaṁ bhavissati, taṁ jānissāmī"ti vā ābhogaṁ katvā pādakajjhānasamāpajjanādīni karoti, tadā āvajjanaparikammāni cetopariyañāṇañca atītānāgatārammaṇāneva honti āvajjaneneva vibhāgassa katattā.

Ye pana "iddhimā parassa cittaṁ jānitukāmo āvajjeti, āvajjanaṁ khaṇapaccuppannaṁ ārammaṇaṁ katvā teneva saha nirujjhati, tato cattāri pañca vā javanāni. Yesaṁ pacchimaṁ icchicittaṁ, sesāni kāmāvacarāni, tesaṁ sabbesampi tadeva niruddhaṁ cittamārammaṇaṁ hoti, na ca tāni nānārammaṇāni honti, addhāvasena paccuppannārammaṇattā"ti idaṁ vacanaṁ nissāya "āvajjanajavanānaṁ paccuppannātītārammaṇabhāvepi nānārammaṇattābhāvo viya ekadviticatupañcacittakkhaṇānāgatesupi cittesu āvajjitesu āvajjanajavanānaṁ yathāsambhavaṁ anāgatapaccuppannātītārammaṇabhāvepi nānārammaṇatā

1. Abhi 9. 413 piṭṭhe.

na siyā, tena catupañcacittakkhaṇānāgate āvajjite anāgatārammaṇaparikammānantaraṁ khaṇapaccuppannārammaṇaṁ cetopariyañāṇaṁ siddhan"ti vadanti, tesaṁ vādo "anāgatārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo, paccuppannārammaṇo dhammo atītārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo"ti imesaṁ pañhānaṁ anuddhaṭattā gaṇanāya ca "āsevane tīṇī"ti vuttattā na sijjhati. Na hi kusalakiriyamahaggataṁ anāsevanaṁ atthīti.

Etassa ca vādassa nissayabhāvo āvajjanajavanānaṁ khaṇapaccuppannaniruddhārammaṇatāvacanassa na sijjhati, yaṁ pavattaṁ yaṁ pavattissatīti vā visesaṁ akatvā gahaṇe āvajjanassa anāgataggahaṇabhāvaṁ, tadabhāvā javanānampi vattamānaggahaṇābhāvañca sandhāyeva tassa vuttattā. Tadā hi bhavaṅgacalanānantaraṁ abhimukhībhūtameva cittaṁ ārabbha āvajjanā pavattatīti. Jānanacittassapi vattamānārammaṇabhāve āvajjanajānanacittānaṁ sahaṭṭhānadosāpattiyā rāsi-ekadesāvajjanapaṭivedhe sampattasampattāvajjanajānane ca aniṭṭhe ṭhāne āvajjanajavanānaṁ nānārammaṇabhāvadosāpattiyā ca yaṁ vuttaṁ "khaṇapaccuppannaṁ cittaṁ cetopariyañāṇassa ārammaṇaṁ hotī"ti, taṁ ayuttanti paṭikkhipitvā yathāvuttadosānāpattikālavaseneva addhāsantatipaccuppannārammaṇattā nānārammaṇatābhāvaṁ disvā āvajjanajavanānaṁ vattamānataṁ niruddhārammaṇabhāvo vuttoti, tampi vacanaṁ purimavādino nānujāneyyuṁ. Tasmiñhi sati āvajjanā kusalānanti-ādīsu viya aññapadasaṅgahitassa anantarapaccayavidhānato "paccuppannārammaṇā āvajjanā atītārammaṇānaṁ khandhānaṁ anantarapaccayena paccayo"ti vattabbaṁ siyā, na ca vuttanti.

Kasmā panevaṁ cetopariñāṇassa paccuppannārammaṇatā vicāritā, nanu "atīto dhammo paccuppannassa dhammassa, anāgato dhammo paccuppannassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti[1] etesaṁ vibhaṅgesu "atītā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammūpagañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[1], "anāgatā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa anāgataṁsañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[1], uppannattike ca "anuppannā khandhā,

1. Abhi 9. 412 piṭṭhe.

uppādino khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa anāgataṁsañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[1] cetopariyañāṇaggahaṇaṁ katvā "paccuppanno dhammo paccuppannassā"ti etassa vibhaṅge "paccuppannā khandhā iddhividhañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[2], uppannattike ca "uppannā khandhā iddhividhañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[1] ettakasseva vuttattā "paccuppannacitte cetopariyañāṇaṁ nappavattatī"ti viññāyati. Yadi hi pavatteyya, purimesu viya itaresu ca cetopariyañāṇaggahaṇaṁ kattabbaṁ siyāti? Saccaṁ kattabbaṁ, nayadassanavasena panetaṁ saṅkhittanti aññāya pāṭiyā viññāyati. "Atītārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo[3], anāgatārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa. Paccuppannārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassā"ti[4] etesañhi vibhaṅgesu "cetopariyañāṇena atītārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṁ jānāti. Atītārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[4], "cetopariyañāṇena anāgatārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṁ -pa- cetopariyañāṇena paccuppannārammaṇapaccuppannacittasamaṅgissa cittaṁ jānāti. Paccuppannārammaṇā paccuppannā khandhā cetopariyañāṇassa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo"ti[4] cetopariyañāṇassa paccuppannārammaṇe pavatti vuttāti. Tenevāyaṁ vicāraṇā katāti veditabbā.

Tesanti tesu dvīsu ñāṇesūti niddhāraṇe sāmivacanaṁ. **Kusalā khandhā**ti iddhividhapubbenivāsānāgataṁsañāṇāpekkho bahuvacananiddeso, na cetopariyañāṇayathākammūpagañāṇāpekkhoti. Tesaṁ catukkhandhārammaṇabhāvassa asādhakoti ce? Na, aññattha "avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro ca cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa anāgataṁsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti[5], "savitakkasavicārā khandhā ca vitakko ca cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa anāgataṁsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti[6] ca vuttattā cetopariyañāṇāpekkhopi bahuvacananiddesoti imassatthassa siddhito.

1. Abhi 9. 405 piṭṭhe.
2. Abhi 9. 413 piṭṭhe.
3. Abhi 9. 423 piṭṭhe.
4. Abhi 9. 424 piṭṭhe.
5. Abhi 9. 44 piṭṭhe.
6. Abhi 9. 41 piṭṭhe.

evamapi yathākammūpagañāṇassa "apitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā"ti-ādīsu avuttattā catukkhandhārammaṇatā na sijjhatīti? Na, tattha avacanassa aññakāraṇattā. Yathākammūpagañāṇena hi kammasaṁsaṭṭhā cattāro khandhā kammappamukhena gayhanti. Tañhi yathā cetopariyañāṇaṁ purimaparikammavasena savitakkādivibhāgaṁ sarāgādivibhāgañca cittaṁ vibhāveti, na evaṁ savibhāvaṁ vibhāveti, kammavaseneva pana samudāyaṁ vibhāvetīti "avitakkavicāramattā khandhā ca vicāro cā"ti-ādike vibhāgakaraṇe taṁ na vuttaṁ, na catukkhandhānārammaṇatoti. Idaṁ pana avacanassa kāraṇanti. Keci tatthāpi "pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammūpagañāṇassa anāgataṁsañāṇassā"ti paṭhanti eva. Na hi taṁ kusalākusalavibhāgaṁ viya savitakkādivibhāgaṁ kammaṁ vibhāvetuṁ asamatthaṁ. Duccaritasucaritabhāvavibhāvanampi hi lobhādi-alobhādisampayogavisesavibhāvanaṁ hotīti.

1435. **Niyakajjhattapariyāyassa abhāvenā**ti sabhāvadhammattā kenaci pariyāyena niyakajjhattaṁ ahontaṁ sabbathā bahiddhābhāveneva "ekantabahiddhā"ti vuttaṁ, na asabhāvadhammattā bahiddhāpi ahontaṁ kasiṇādi viya **niyakajjhattamassa asambhavato.** Asabhāvadhammattā eva hi kasiṇādi-ajjhattadhammabhūto ca koci bhāvo na hotīti ajjhattattike na vuttanti adhippāyo. Taṁ sabbaṁ ākiñcaññāyatanādi atītāramaṇattike "navattabbārammaṇan"ti vuttanti sambandho. Ettha ca **vuttan**ti anuññātattā vacanatoti etehi kāraṇehi pakāsitanti attho.

Idāni tanti "etañhi ākiñcaññāyatanan"ti vuttaṁ ākiñcaññāyatanaṁ **taṁ**-saddena ākaḍḍhitvā vadati. Yo panāyamettha attho vutto "ākiñcaññāyatanaṁ ekampi idha vuccamānaṁ atītārammaṇattike tena sahekārammaṇatampi sandhāya kāmāvacarakusalādīnaṁ navattabbārammaṇatāya vuttattā idhāpi tesaṁ navattabbārammaṇabhāvaṁ dīpetīti katvā tasmiṁ vutte tānipi vuttāneva honti, tasmā visuṁ na vuttānī"ti, tamaññe nānujānanti. Na hi īdisaṁ lesavacanaṁ aṭṭhakathākaṇḍe atthi. Yadi siyā, parittārammaṇattike yesaṁ samānārammaṇānaṁ parittādi-ārammaṇatā navattabbatā ca vuttā. Puna atītārammaṇattike tesu ekameva vatvā aññaṁ na vattabbaṁ siyā. Tathā vedanāttike samānavedanānaṁ yesaṁ sukhāya vedanāya

sampayuttatā vuttā, tesu ekameva pītittike sukhasahagataniddese vatvā aññaṁ na vattabbaṁ siyā. Evaṁ upekkhāsahagataniddesādīsu yojetabbaṁ. Lesena pana vinā aṭṭhakathākaṇḍe atthuddhārassa katattā ākiñcaññāyatanassa viya kāmāvacarakusalādīnampi ajjhattārammaṇattike navattabbatāya sati tānipi navattabbānīti vattabbāni, na pana vuttāni. Tasmā abhāvanāsāmaññepi yāya abhāvanāniṭṭhappavattiyā ākiñcaññāyatanaṁ pavattamānaṁ navattabbaṁ jātaṁ, tassā pavattiyā abhāvena tāni navattabbānīti na vuttāni. Gahaṇavisesanimmitāneva hi kasiṇādīni sabhāvato avijjamānānīti tadārammaṇānaṁ bahiddhāgahaṇavasena bahiddhārammaṇatā vuttā. Ākiñcaññāyatanaṁ pana na bahiddhāgahaṇabhāvena pavattati, nāpi ajjhattaggahaṇabhāvena pavattatīti navattabbanti vuttaṁ. Yena pana gahaṇākārena ākiñcaññāyatanaṁ pavattati, na tena sabbaññutaññāṇampi pavattati. Yadi pavatteyya, tampi ākiñcaññāyatanameva bhaveyya. Yathā hi kilesānaṁ gocaraṁ pavattivisesañca sabbaṁ jānantaṁ sabbaññutaññāṇaṁ na yathā te gaṇhanti, tathā gaṇhāti tassapi kilesabhāvāpattito, evaṁ ākiñcaññāyatanassa ca pavattanākāraṁ yathāsabhāvato jānantaṁ taṁ ākiñcaññāyatanamiva na gaṇhāti, kimaṅgaṁ pana aññanti. Tena kāmāvacarakusalānaṁ navattabbatā na vuttāti. Ayaṁ "ākiñcaññāyatanassa visayabhūto apagamo nāma eko attho atthī"ti anicchantānaṁ ācariyānaṁ vinicchayo.

Vipākaṁ pana na kassaci ārammaṇaṁ hotīti vipākaṁ ākāsānañcāyatanaṁ vipākādīsu viññāṇañcāyatanesu na kassaci ārammaṇaṁ hotīti attho, tathā ākiñcaññāyatanañca nevasaññānāsaññāyatanassa. Yathā hi vipākattike vipākadhammadhammanevavipākanavipākadhammadhammamūlakesu pañhesu "ākāsānañcāyatanakusalaṁ viññāṇañcāyatanakusalassa ārammaṇapaccayena paccayo, ākiñcaññāyatanakusalaṁ nevasaññānāsaññāyatanakusalassa, tathā vipākassa kiriyassa. Ākāsānañcāyatanakiriyaṁ viññāṇañcāyatanakiriyassa. Ākiñcaññāyatanakiriyaṁ nevasaññānāsaññāyatanakiriyassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti[1] vuttaṁ,

---

1. Abhi 8. 133, 135 piṭṭhesu.

na tathā vipākadhammamūlakesu "ākāsānañcāyatana-ākiñcaññāyatanavipākā viññāṇañcāyatananevasaññānāsaññāyatanavipākakusalakiriyānaṁ ārammaṇapaccayena paccayo"ti vuttā. **Vipākato vuṭṭhahitvā cittassa abhinīhārāsambhavato**ti vipākaṁ ārammaṇaṁ katvā abhinīhārāsambhavatoti attho. Vipākassa hi ārammaṇaṁ katvā natthi abhinīhāroti.

Attano khandhādīnīti arūpakkhandhe "khandhā"ti gahetvā **ādi**-saddena rūpaṁ gaṇhāti. Ajjhattaṁ vā gayhamānaṁ ahanti paññattiṁ **ādi**-saddena gaṇhāti. Esa nayo paresaṁ khandhādiggahaṇe ca. Puna paññattiggahaṇena tasiṇavihārādi-anindriyabaddhupādāyapaññattimāha. **Ādi**-saddena vā ahaṁ paraṁ paṇṇattiggahaṇe sabbaṁ upādāyapaññattiṁ. Kammādīsu kammaṁ ajjhattaṁ, kammanimittaṁ ubhayaṁ, gatinimittaṁ bahiddhāti daṭṭhabbaṁ. Attano sarīre eva kimi hutvā nibbattamānassa gatinimittampi ajjhattaṁ siyā. **Mallikāya** kummāsaṁ dadamānassa rañño aggamahesiṭṭhānalābhaṁ **santatimahāmattassa** hatthikkhandhagatassa arahattappattiṁ **sumanamālākārassa** ca pupphamuṭṭhinā pūjentassa paccekabodhisacchikiriyaṁ nissāya bhagavā sitaṁ pātvākāsi.

Imasmiṁ tike okāsaṁ labhantīti parittārammaṇātītārammaṇattikesu aladdhokāsāni navattabbānīti vuttāni, idha pana navattabbāni na honti, ajjhattādīsu ekārammaṇataṁ labhantīti attho. Etāni hi pañca sabbatthapādakākāsālokakasiṇacatutthānaṁ kasiṇārammaṇattā, brahmavihāracatutthassa paññatti-ārammaṇattā, ānāpānacatutthassa nimittārammaṇattā **bahiddhārammaṇānī**ti. **Sakāyacittānan**ti sakakāyacittānaṁ, tena payojanaṁ natthi, tasmā na taṁ ajjhattārammaṇanti attho. **Anindriyabaddhassa vā rūpassā**ti ettha "tissannaṁ vā paññattīnan"ti idampi **vā**-saddena āharitabbaṁ, nayadassanaṁ vā etaṁ daṭṭhabbaṁ. Īdise hi kāle bahiddhārammaṇanti.

Tika-atthuddhāravaṇṇanā niṭṭhitā.

Duka-atthuddhāravaṇṇanā

1473. **Māno -pa- ekadhāvā**ti idaṁ avuttappakāradassanavasena vuttaṁ, aññathā māno kāmarāgāvijjāsaññojanehi ekato uppajjatīti dvidhāti vattabbo siyā. Esa nayo bhavarāgādisu. **Tathā vicikicchā**ti ettha **tathā**ti etassa ekadhāvāti attho.

1511. **Sasaṅkhārikesū**ti idaṁ kāmacchandanīvaraṇassa tīhi nīvaraṇehi saddhiṁ uppajjanaṭṭhānadassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ, na niyamato tattha tassa tehi uppattidassanatthaṁ thinamiddhassa aniyatattā. **Heṭṭhimaparicchedenā**ti[1] uddhaccassa sabbākusale uppajjanato uddhaccasahagahe dve, aññesu thinamiddhakukkuccavirahe tīṇi heṭṭhimantato uppajjantīti katvā "dve tīṇī"ti vuttanti attho. Yattakānaṁ pana ekato uppattiyaṁ nīvaraṇā ceva nīvaraṇasampayuttā cāti ayamattho sambhavati, heṭṭhimantena tesaṁ dassanatthaṁ **"dve"**ti vuttaṁ. Tato uddhampi pavattiyaṁ ayamattho sambhavati evāti dassanatthaṁ **"tīṇī"**ti vuttaṁ. **Dve tīṇī**ti ca dve vā tīṇi vāti aniyamaniddesoti cattāri vā pañca vātipi viññāyati. Yattha sahuppatti, tattha nīvaraṇā ceva nīvaraṇasampayuttā ca hontīti etassa vā lakkhaṇassa dassanametanti. Yattha cattāri pañca ca uppajjanti, tattha cāyamattho sādhito hoti. Evañca katvā kilesagocchake ca "dve tayo"ti vuttaṁ. Lakkhaṇadassanavasena hi kilesā ceva kilesasampayuttā ca vuttā, na sabbesaṁ sambhavantānaṁ sarūpena dessanavasenāti.

Yadi uddhaccaṁ sabbākusale uppajjati, kasmā vuttaṁ "uddhaccanīvaraṇaṁ uddhaccasahagate cittuppāde uppajjatī"ti? Suttante vuttesu pañcasu nīvaraṇesu aññanīvaraṇarahitassa uddhaccassa visayavisesadassanatthaṁ. Chaṭṭhaṁ pana nīvaraṇaṁ abhidhamme itarehi sahagatanti tassa aññanīvaraṇarahitassa na koci visayaviseso atthi, attanā sahagatehi vinā uppajjanaṭṭhānābhāvā tadupalakkhitassa cittuppādassa abhāvā ca nattheva visayaviseso, tasmā "taṁ sabbākusale uppajjatī"ti vuttaṁ. Uddhaccasahagato pana vuttacittuppādo sesadhammānaṁ uddhaccānuvattanabhāvena tadupalakkhito uddhaccasa visayaviseso, tasmā sabbākusale uppajjamānaṁ uddhaccaṁ samaññena

---

1. Heṭṭhimaparicchedavasenāti (Aṭṭhakathāyaṁ)

"uddhaccanīvaraṇan"ti gahetvāpi taṁ attano visayavisesena pakāsetuṁ "uddhaccasahagate cittuppāde uppajjatī"ti āha. Evañca pakāsanaṁ visayavisesesu lobhadomanassasahagatasasaṅkhārika-vicikicchuddhaccasahagatesu pañca nīvaraṇāni vavatthapetvā tesaṁ byāpakabhāvena chaṭṭhaṁ pakāsetuṁ katanti veditabbaṁ.

Keci pana "uddhaccasahagatehi sāmaññena sabbaṁ uddhaccaṁ 'uddhaccan'ti gahetvā tena sahagate cittuppāde"ti vadanti, ayaṁ panattho na bahumato dvādasamacittuppādassa viya sabbākusalacittuppādānaṁ uddhaccena anupalakkhitattā, sati ca upalakkhitatte "aṭṭhasu lobhasahagatesū"ti-ādīsu viya aññesaṁ cittuppādānaṁ nivattanatthaṁ "dvādasasu uddhaccasahagatesū"ti vattabbattā. Uddhaccānupalakkhitattā pana sabbākusalānaṁ avijjānīvaraṇaṁ viya idampi "sabbākusalesu uppajjatī"ti vattabbaṁ siyā, na pana vuttaṁ, tasmā vuttanayeneva attho veditabbo. Yasmā ca avijjānīvaraṇaṁ viya uddhaccanīvaraṇañca sabbākusalesu uppajjati, tasmā nikkhepakaṇḍe "kāmacchandanīvaraṇaṁ uddhaccanīvaraṇena nīvaraṇañceva nīvaraṇasampayuttañcā"ti-ādi[1] vuttaṁ. Tena ekasmiṁyeva cittuppāde uddhaccanīvaraṇaṁ uppajjatīti aggahetvā adhippāyo maggitabboti.

Kilesagocchake lobhādīni dasa kilesavatthūni iminā anukkamena idheva abhidhamme āgatāni. Tasmā idheva vuttassa uddhaccakilesassa attanā saha vuttehi kilesehi rahitassa visayaviseso natthīti visayavisesena pakāsanaṁ akatvā "uddhaccañca ahirikañca anottappañca sabbākusalesu uppajjatī"ti vuttaṁ. Kilesā ceva saṁkiliṭṭhapadaniddese yasmā saṁkiliṭṭhapadaṁ kilesasampayuttapadena asamānatthaṁ kevalaṁ malena upatāpitataṁ vibādhitatañca dīpeti, tasmā kilesā ceva kilesasampayuttapadaniddesena samānaṁ niddesaṁ akatvā "teva kilesā kilesā ceva saṁkiliṭṭhā cā"ti vuttaṁ.

1577. **Dve tayo kilesā**ti ettha **"dve tayo**ti hetugocchakādīsu vuttādhikāravasena ruḷhiyā vuttan"ti keci vedanti. Yadi atthaṁ anapekkhitvā ruḷhiyā vucceyya, ganthagocchake ca "yattha dve tayo

1. Abhi 1. 231 piṭṭhe.

ganthā ekato uppajjantī”ti vattabbaṁ siyā. Yañca vadanti “yattha dve tayo aññehi ekato uppajjantīti imassatthassa sambhavato ekato-saddo kilesagocchake sātthako, na hetugocchakādīsu tena vināpi adhippāyavijānanato”ti, tampi na, hetugocchakādīsupi nānā-uppattiyaṁ hetū ceva hetusampayuttādiggahaṇanivāraṇatthattā ekato-saddassa, tasmā ruḷhī-anvatthakathāropanañca vajjetvā yathāvutteneva nayena attho veditabboti. **Lobho chadhā**ti-ādinā lobhapaṭighamohānaṁ aññehi ekato uppattidassaneneva tesampi lobhādīhi ekato uppatti dassitāti veditabbā. Sesaṁ uttānatthamevāti.

Aṭṭhakathākaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

Cattāri ca sahassāni, puna tīṇi satāni ca.
Aṭṭhasāliniyā ete, padā līnatthajotakā.

Dhammamittoti nāmena, sakkaccaṁ abhiyācito.
Ānando-iti nāmena, katā ganthā subuddhināti.

Iti aṭṭhasāliniyā līnatthapadavaṇṇanā

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkā samattā.

Dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkāya

Saṁvaṇṇitapadānaṁ anukkamaṇikā

Abhidhammapiṭaka

Dhammasaṅgaṇī-anuṭīkā

Namo tassa Bhagavato Arahato Sammāsambuddhassa.

Vīsatigāthāvaṇṇanā

1. Abhidhammasaṁvaṇṇanāya atthaṁ saṁvaṇṇetukāmo tassā ādigāthāya tāva payojanasambandhābhidhānapubbaṅgamaṁ atthaṁ niddhārento uḷārajjhāsayānaṁ nisammakārīnaṁ paṭipatti paresaṁ vividhahitasukhanipphādanappayojanāti ācariyassāpi dhammasaṁvaṇṇanāya ādimhi satthari nipaccakārassa antarāyavisosanatthabhā viya satthari dhamme ca paresaṁ accantasukhappaṭilābhasaṁvattaniyasaddhāratanuppādanatthatāpi siyāti dassetuṁ **"dhammasaṁvaṇṇanāyan"**ti-ādimāha. Tattha yathānusiṭṭhaṁ paṭipajjamāne apāyesu apatamāne dhāretīti **dhammo**ti sāmaññavacanopi dhamma-saddo saddantarasannidhānena idha pariyattivisesavisayo. Saṁvaṇṇīyati attho etāyāti **saṁvaṇṇanā,** aṭṭhakathā.

Tividhayānamukhena vimuttidhammaṁ yathārahamanusāsatīti **satthā.** Paṇamanaṁ paṇāmo, kāyavācācittehi satthu guṇaninnatā. Kiriyā karaṇaṁ paṇāmassa karaṇaṁ **paṇāmakaraṇaṁ,** vandanāpayogo. So ca kiñcāpi "idāni adhippetaṁ paṇāmaṁ karonto"ti-ādinā "tassa pāde namassitvā"ti-ādikassa adhippetapaṇāmabhāvaṁ dassessati, "karuṇā viyā"ti-ādikassa pana sabbassa thomanāvasena vuttassapi vasena veditabbo. So hi satthu mahākaruṇādiguṇavisesakittanavasena pavatto mahākaruṇādiguṇavisesāvinābhāvinā saṁvaṇṇiyamānasaṁvaṇṇanādhammavibhāvitena **dhammassa svākkhātabhāvena** svākkhātadhamme

satthari anuppannasaddhānaṁ saddhājananāya uppannasaddhānañca bhiyyobhāvāya hoti. Satthuno ca aviparītadhammadesanabhāvena avitathadesanābhūte dhammeti etena satthuno mahākaruṇādiguṇānaṁyeva ca phalavisesanipphādanasamatthatāya pasādāvahataṁ āha. Dhammena hi satthusiddhi, satthārā ca dhammasiddhi, dhammasampattiyāpi satthuguṇatāya satthuguṇavibhāvanena sampajjatīti.

Evaṁ satthari paṇāmakaraṇassa ekaṁ payojanaṁ dassetvā idāni sambandhaṁ vibhāveti **"tadubhayappasādā hī"**ti-ādinā. Na hi satthari dhamme vā appasanno saṁvaṇṇiyamāne tadadhigantabbe ca dhamme sammā paṭipajjati, nāpi sīlādi-anupādāparinibbānantaṁ mahantaṁ atthaṁ sādheti, tasmā dhammasaṁvaṇṇanāsu paresaṁ sammāpaṭipatti-ākaṅkhāya tathārūpadhammapaṭiggāhakehi ca viniyojitena satthari dhamme ca pasāduppādanaṁ satthari paṇāmakaraṇaṁ vihitanti adhippāyo.

Bhagavato guṇasaṁkittanaṁ tassa dhammasaṁghānampi thomanā hotiyevāti vuttaṁ **"ratanattayapaṇāmavacanan"**ti. Tathā ca vakkhati "bhagavato thomanenevā"ti-ādi[1]. Vakkhamānaṁ vā "saddhammañcassa pūjetvā"ti-ādiṁ sandhāya vuttaṁ. Viññāpanatthaṁ paresaṁ viññūnanti vā sambandhanīyaṁ. Aviññūnaṁ appamāṇatāya abhājanatāya ca viññūnaṁ gahaṇaṁ. Te hi buddhādīsu sagāravassa pamāṇabhūtataṁ jānantā tassa vacanaṁ sotabbaṁ saddhātabbaṁ maññanti, sammadeva ca naṁ anutiṭṭhantā tadadhippāyaṁ pūrenti. Idhāpi purimanayeneva sambandho veditabbo pasāviññāpanādimukhenapi sammāpaṭipatti-ākaṅkhāya paveditattā.

Ettha ca paṭhamo atthavikappo saddhānusārīnaṁ puggalānaṁ vasena vutto, dutiyo dhammānusārīnaṁ. Paṭhamo vā asaṁsiddhasatthudhammānaṁ vasena vutto, dutiyo saṁsiddhasatthudhammānaṁ. Tathā paṭhamo paṭhame ratane paṇāmakiriyādassanaparo, dutiyo itaresu pīti ayaṁ viseso veditabbo.

Paṇāmo karīyati etāyāti paṇāmakaraṇaṁ, paṇāmakiriyābhinipphādikā cetanā. Sā hi khettasampattiyā ācariyassa ca ajjhāsayasampattiyā diṭṭhadhammavedanīyabhūtā yathāladdhasampattinimitthakassa

---

1. Mūlaṭī 1. 9 piṭṭhe.

kammassa balānuppādānavasena purimakammanipphannassa vipākasantānassa antarāvemajjhe āyanti āpatantīti antarāyāti laddhanāmānaṁ rogādi-anatthānaṁ vidhāyakassa upapīḷakassa upacchedakassa vā kammassa viddhaṁsanasamattho puññātisayoti imamatthaṁ dasseti **"ratanattayapaṇāma -pa- visesabhāvato"**ti. Evañca katvā rāgādipariyuṭṭhānābhāvavacanena antarāyassa kāraṇabhūtāya payogavipattiyā abhāvassa, atthalābhādivacanena anantarāyatāhetubhūtāya payogasampattiyā sabbhāvassa, "sabyāpajjhāya pajāya abyāpajjho viharatī"ti[1] vacanena diṭṭheva dhamme sukhavihāritāya ca pakāsanaṁ **mahānāmasuttaṁ**yeva udāhaṭaṁ.

Guṇavisesadassanatthanti etena satipi kāyamanopaṇāmānaṁ antarāyavisosanasamatthabhāve tehi paṇāmavisayassa paṇāmārahabhāvavibhāvanena sātisayo vacīpaṇāmo vihitoti dasseti. **Guṇavisesavā hī**ti-ādinā ācariyassa yuttapattakāritaṁ dasseti. **Desanā vinayapiṭake**ti ettha nanu vinayapiṭakassapi desanābhāvato desanāvinayapiṭakānaṁ bhedavacanaṁ na yuttanti? No na yuttaṁ "tīsupi cetesu ete dhammatthadesanāpaṭivedhā"ti[2] ettha viya samudāyadesanāya avayavadesanānaṁ ādhārabhāvato. Desanākāle vā manasā vavatthāpitāya vinayatantiyā vinayapiṭakabhāvato tadatthapaññāpanassa ca desanābhāvato bhedavacanaṁ. Atha vā desīyati etenāti **desanā,** desanāsamuṭṭhāpako cittuppādo, tassa ca vinayapiṭakavisayo karuṇāpubbaṅgamo ca soti evamettha bhedavacanopapatti daṭṭhabbā. **Suttantapiṭake**ti-ādīsupi eseva nayo.

Kathaṁ pana bhagavato desanā vinayapiṭake karuṇāppadhānā, suttābhidhammapiṭakesu ca paññākaruṇāpaññāppadhānāti viññāyatīti? Yato ukkaṁsapariyantagatahirottappopi bhagavā lokiyasādhujanehipi pariharitabbāni "sikharaṇī"ti-ādīni vacanāni yathāparādhañca garahavacanāni vinayapiṭakadesanāyaṁ mahākaruṇāsañcoditamānaso mahāparisamajjhe abhāsi, taṁtaṁsikkhāpadapaññattikāraṇāpekkhāya verañjādīsu

---

1. Aṁ 2. 255; Aṁ 3. 534 piṭṭhesu.
2. Abhi-Ṭṭha 1. 23; Dī-Ṭṭha 1. 21; Vi-Ṭṭha 1. 18 piṭṭhesu.

sārīrikañca khedamanubhosi, tasmā kiñcāpi bhūmantarapaccayākārasamayantarakathānaṁ viya vinayapaññattiyāpi samuṭṭhāpikā paññā anaññasādhāraṇatāya atisayakiccavatī, tatopi karuṇāya kiccaṁ adhikanti adhippāyena vuttaṁ **"vinayapiṭake karuṇāppadhānā"**ti. Karuṇābyāpārādhikatāya hi desanāya karuṇāppadhānatā, suttantadesanāya mahākaruṇāsamāpattibahulo veneyyasantānesu tadajjhāsayānulomena gambhīramatthapadaṁ patiṭṭhapesīti karuṇāpaññāppadhānatā, abhidhammadesanāya pana sabbaññutaññāṇassa visayabhāvappahonako rūpārūpaparicchedo dhammasabhāvānurodhena pavattitoti paññāppadhānatā. **Teneva ca kāraṇenā**ti-ādinā desanānurūpataṁtaṁsaṁvaṇṇanāya thomanā ācariyassa pakatīti dasseti.

Kusalā rūpaṁ cakkhumā dasa dāḷimādi samūhavasena atthānavabodhanattho viya atthāvabodhanattho hi saddappayogo attaparādhīno kevalo atthapadatthako, so padatthavipariyesakārinā iti-saddena saddapadatthako jāyatīti āha **"karuṇā viyāti nidassanavacanan"**ti. Nidassanaṁ hi nāma nidassitabbadhamme tena ca sambandhe sati hoti, nāññathāti tassa nidassanabhāvaṁ vibhāvento āha **"yassa yathā -pa- pavattitthāti attho"**ti.

"Tattha karuṇā viyāti nidassanavacanan"ti-ādinā nidassananidassitabbadhammānaṁ ādhāravisayabyāpārehi savisesanehi saha pakāsanavasena gāthāya atthatatvaṁ dassetvā avayavabhedavasena atthaṁ dassetuṁ **"kiratīti karuṇā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha nicchandarāgānaṁ bhūtapubbagatiyā vā sattatā veditabbā. Ekassapi dhammassa anekasāmaññākāravantatāya **"yathāsabhāvaṁ pakārehī"**ti vuttaṁ. Tathā hi vuttaṁ—"sabbe dhammā sabbākārenā"ti[1] dhammānaṁ aññeyyattaṁ paṭikkhipati ñātuṁ asakkuṇeyyattābhāvato. Etena tassā paññāya akicchavuttitaṁ āha. Yatheva hi "ñeyyesu sabbesu pavattitthā"ti ettāvatā adhippetatthe siddhe tesaṁ attattaniyatāvirahasaṁsūcanatthaṁ paresaṁ sattādimicchāgāhapaṭisedhanena **dhamma**-saddena ñeyyā visesitabbā, evaṁ **"dhammesu sabbesu pavattitthā"**ti

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhe.

ettāvatā ca adhippetatthe siddhe dhammesu tassā paññāya ākaṅkhappaṭibaddhatāya akicchavuttitaṁ dassetuṁ aññeyyattapaṭisedhanena **ñeyya**saddena dhammā visesitāti. **Ñeyyadhamma**-saddā nīluppalasaddā viya aññamaññaṁ bhedābhedayuttāti **"ñeyyā ca te dhammā cā"**ti vuttaṁ. **Yā yā**ti yathā-saddassatthaṁ dasseti. Byāpanicchāyaṁ hi ayaṁ **yathā**-saddo, tappabhedā paññā pavattitthāti sambandhoti.

Bhagavati pavattāvāti idaṁ yebhuyyena upamānopameyyatthānaṁ bhinnādhāratāya bhinnādhārassa ca upamānatthassa idha asambhavato vuttaṁ. Bhagavato karuṇāya aññehi asādhāraṇabhāvo satte saṁsāradukkhato uddharitvā accantasukhe nibbāne patiṭṭhapetuṁ attano sarīrajīvitapariccāgenapi ekantahitajjhāsayatāvasena veditabbo, yato vineyyānaṁ kosohitavatthaguyhapahūtajivhāvidaṁsanampi kataṁ, yañca yadime sattā jāneyyuṁ, bhagavato sāsanena rahadamiva sītalaṁ sampajjalitaṁ aggikkhandhampi samogāheyya. Aññesaṁ passantānanti sambandho. **Uddhaṭā**ti padaṁ apekkhitvā **mahoghapakkhandhānaṁ sattānan**ti kammatthe sāmivacanaṁ. Ayañhettha saṅkhepattho—kāmādimahoghapakkhande satte tato uddhaṭā natthañño koci maṁ ṭhapetvāti passato yathā bhagavato karuṇāya āvisanaṁ hoti, na evaṁ aññesaṁ tathādassanasseva abhāvato. Atha vā **aññesaṁ passantānan**ti yadipi pare passeyyuṁ, tathāpi na tesaṁ bhagavato viya karuṇokkamanaṁ atthi appaṭipattito attahitamattapaṭipattito cāti attho.

Anāvaraṇā tīsu kālesu sabbattha appaṭihatavuttitāya, **asādhāraṇā** sabbadhammānaṁ niravasesahetupaccayapariggahavasena tesañca sabhāvakiccādi-avatthāvisesādiparijānanena āyūhanavelāyameva taṁtaṁkammānaṁ taṁtaṁphalavisesahīnamajjhimapaṇītādivibhāgassa[1] indriyabaddhesu anindriyabaddhesu ca atisukhumatirohitavidūravutti-atītānāgatādibhedabhinnānaṁ rūpadhammānaṁ taṁtaṁkāraṇasamavāyavibhāvaneneva taṁtaṁphalesu vaṇṇasaṇṭhānagandharasaphassādivisesassa niravasesato paṭivijjhanena veditabbā. Ayañca attho bhagavato anekadhātunānādhātulokaṁ yathābhūtaṁ ñāṇādivasena veditabbo. **Yathā ca passantassā**ti idaṁ

---

1. Virāgassa (Ka)

rāgaggi-ādīhi lokasannivāsassa ādittatādi-ākāradassanaṁ bhagavato mahākaruṇokkamanupāyaṁ sandhāya vuttaṁ. Taṁ pana bahukehi ākārehi passantānaṁ buddhānaṁ bhagavantānaṁ sattesu mahākaruṇā okkamati. "Āditto lokasannivāso -pa-. Uyyutto -pa-. Payāto -pa-. Kummaggappaṭipanno -pa-. Upanīyati loko adhuvo -pa-. Atāṇo loko anabhissaro -pa-. Assako loko sabbaṁ pahāya gamanīyaṁ -pa-. Ūno loko katitto taṇhādāsoti passantānaṁ buddhānaṁ bhagavantānaṁ sattesu mahākaruṇā okkamatī"ti-ādinā paṭisambhidāmagge[1] parosataṁ ākārehi dassitanti ganthavitthāraṁ pariharituṁ saṁvaṇṇayituñca upāyaṁ dassetuṁ āha **"taṁ sabbaṁ paṭisambhidāmagge mahākaruṇāñāṇavibhaṅgavasena jānitabban"**ti. Indriyaparopariyatta āsayānusaya yamakapāṭihāriya sabbaññutānāvaraṇañāṇāni sesāsādhāraṇañāṇāni. Tesampi hi vibhaṅgo "idha tathāgato satte passati apparajakkhe"ti-ādinā paṭisambhidāmagge[2] nānappakārena dassitoti purimanayeneva atidisati. **Ādi**-saddena tattha vibhattānaṁ paṭisambhidāsaccañāṇādīnaṁ saṅgaho katoti veditabbo.

Nippadesasappadesavisayā karuṇā viya bhagavato paññāpi idha nippadesasappadesavisayā niravasesā adhippetāti tassā katipayabhedadassanena nayato tadavasiṭṭhabhedā gahetabbāti dassento **"paññāggahaṇena cā"**ti-ādimāha. Te pana sīla samādhi paññāvimuttivimuttiñāṇadassana, dvācattālīsasatadukadhamma, bāvīsatitikadhamma, catusatipaṭṭhāna sammappadhāna itthipāda sāmaññaphala ariyavaṁsādi, pañcagati pañcapadhāniyaṅgapañcaṅgikasamādhi indriya bala nissāraṇīyadhātu vimuttāyatana vimuttiparipācanīyadhammasaññādi, chasāraṇīyadhamma anussatiṭṭhāna agāravagārava nissāraṇiyadhātu satatavihāra anuttariya nibbedhabhāgiyapaññādi, satta-aparihāniyadhamma ariyadhana bojjhaṅga sappurisadhammanijjaravatthu saññā dakkhiṇeyyapuggalakhīṇāsavabalādi, aṭṭhapaññāpaṭilābhahetu micchatta sammatta lokadhamma ariyānariyavohāra ārambhavatthu kusītavatthu akkhaṇa mahāpurisavitakka abhibhāyatana vimokkhādi, navayonisomanasikāramūladhamma-

---

1. Khu 9. 121 piṭṭhe.
2. Khu 9. 116 piṭṭhe.

pārisuddhipadhāniyaṅga sattāvāsa āghātavatthu āghātapaṭivinaya saññānānatta anupubba vihārādi, dasanāthakaradhamma kasiṇāyatana akusalakammapatha kusalakammapatha micchattha sammatta ariyavāsa dasabalañāṇa asekkhadhammādi, ekādasamettānisaṁsa sīlānisaṁsa dhammatā buddhihetu, dvādasāyatanapaṭiccasamuppāda dhammacakkākāra, terasadhutaguṇa, cuddasabuddhañāṇa, pañcadasacaraṇavimuttiparipācanīyadhamma, soḷasa-ānāpānassati saccākāra suttantapaṭṭhāna, aṭṭhārasa buddhadhammadhātu bhedakaravatthu, ekūnavīsatipaccavekkhaṇa, catuvīsatipaccaya, aṭṭhavīsatisuttantapaṭṭhāna, paṇṇāsa-udayabbayadassana, paropaṇṇāsakusaladhamma, dvāsaṭṭhidiṭṭhigata, aṭṭhasatataṇhāvicaritādibhedānaṁ dhammānaṁ paṭivijjhanadesanākārappavattā, ye ca catuvīsatikoṭisatasahassasamāpattisañcārimahāvajirañāṇappabhedā, ye ca anantanayasamantapaṭṭhānapavicayadesanākārappavattā, ye ca anantāsu lokadhātūsu anantānaṁ sattānaṁ āsayānusayacaritādivibhāvanākārappavattāti evaṁpakārā bhagavato paññāpabhedā, sabbepi idha **ādi**-saddena nayato saṅgayhantīti veditabbaṁ. Ko hi samattho bhagavato paññāya pabhede anupadaṁ niravasesato dassetuṁ. Teneva bhagavantaṁ ṭhapetvā paññavantānaṁ aggabhūto dhammasenāpatisāriputtattheropi buddhaguṇaparicchedanaṁ pati-anuyutto "apica me bhante dhammanvayo vidito"ti[1] āhāti.

Saṁsāramahāghapakkhandānaṁ sattānaṁ tato santāraṇatthaṁ paṭipano tehi payojito nāma hoti asatipi tesaṁ tathāvidhe abhisandhiyanti vuttaṁ **"sattā hi mahābodhiṁ payojentī"**ti. **Etena sabbenā**ti mahābodhimūlādidassanena. Apagamanaṁ nirupakkilesanti yojetabbaṁ. Jātasaṁvaddhabhāvadassanena "anādi anidhano ca satto"ti evaṁpakārā micchāvādā paṭisedhitā honti. **Samaññā -pa- dasseti** satte paramatthato asatipi sattapaññattivohārasūcanato. **Karuṇā ādi paññā pariyosānan**ti idaṁ sambharaṇanipphattikālāpekkhāya vuttaṁ, na paricchedavantatāya. Tenevāha **"tannidānabhāvato tato uttarikaraṇīyābhāvato"**ti. **Sabbe buddhaguṇā dassitā honti** nayato dassitattā. Eso eva hi anavasesato buddhaguṇadassanupāyo yadidaṁ nayaggāhaṇaṁ. Paradhanaharaṇāditopi virati paresaṁ

---

1. Dī 2. 70 piṭṭhe.

anatthapariharaṇavasappavattiyā siyā karuṇūpanissayāti **karuṇānidānaṁ sīlaṁ.** Tato eva **"tato pāṇātipātādiviratippavattito"**ti vuttaṁ.

2. **Yassā saṁvaṇṇanan**ti-ādinā "dayāyā"ti-ādithomanāya sambandhaṁ dasseti. Payojanaṁ pana vuttanayena veditabbaṁ. **Abbhantaraṁ** niyakajjhattaṁ, tato bahibhūtaṁ **bāhiraṁ. Dayāti karuṇā adhippetā**ti **dayā**-saddassa mettākaruṇānaṁ vācakattā vakkhamānañca anuyogaṁ manasi katvā vuttaṁ. Tāya hi samussāhito, na mettāyāti adhippāyo. **Pubbe vuttassa paṭiniddeso hotī**ti **ta**-saddassa atthaṁ āha. **Tan**ti paññaṁ **visesetā** upamābhāvena **vinivattā** caritatthatāya. **Paṭiniddesaṁ nārahati** padhānāpadhānesu padhāne kiccadassanato. **Dvinnaṁ padānaṁ -pa- vato**ti karuṇāvācinā **dayā**-saddena ekādhikaraṇabhāvena vuccamāno **ta**-saddo tato aññadhammavisayo bhavituṁ na yuttoti adhippāyo. Apariyāyasaddānaṁ samānādhikaraṇabhāvo visesanavisesitabbabhāve sati hoti, nāññathāti āha **"samānā -pa- hotī"**ti. Samānādhikaraṇabhāvena hettha visesanavisesitabbabhāvo sādhīyati, sā ca samānādhikaraṇatā visiṭṭhavibhattikānaṁ na hotīti samānavibhattitāyapi tameva sādhīyatīti **"dayā -pa- cidan"**ti idaṁ dayāya visesitabbabhāve kāraṇavacanaṁ. Padhānatāya hi sāmaññatāya ca sā visesitabbā jātā. Tattha bhagavato tadaññesañca karuṇānaṁ vācakattā sāmaññatā veditabbā. **Tassa cā**ti dayā-saddassa. "Padhānañca paññan"ti-ādinā kiñcāpi purimagāthāya paññāppadhānā, "tāyā"ti pana kevalaṁ avatvā dayāvisesanabhāvena vuttattā appadhānāyapi karuṇāya paṭiniddeso yuttoti dasseti. Appadhānatā ca karuṇāya purimagāthāya vasena vuttā, idha pana padhānā eva. Tathā ca vuttaṁ "dayāsamussāhinīti padhānā"ti[1].

Kathaṁ pana -pa- ñātabbāti vakkhamānaññeva atthaṁ hadaye ṭhapetvā codeti. **Yadi evan**ti yadi aṭṭhakathāya adhippāyaṁ aggahetvā vacanamattameva gaṇhasi. **Mettāti ca na yujjeyyā**ti yathā "mettacittataṁ āpanno"ti etissā aṭṭhakathāya vasena na dayā

---

1. Mūlaṭī 1. 5 piṭṭhe.

karuṇā, evaṁ "nikkaruṇataṁ āpanno"ti etissā aṭṭhakathāya vasena na dayā mettāti vacanamattaggahaṇe aṭṭhakathānampi virodhaṁ dasseti. "Adhippāyavasena yojetabbo"ti vatvā tameva adhippāyaṁ **dayā-saddo hī**ti-ādinā vivarati. Akkharacintakā hi **dayā-**saddaṁ dānagatirakkhaṇesu paṭhanti. Anurakkhaṇañca mettākaruṇānaṁ hitūpasaṁhāradukkhāpanayanākāravuttīnaṁ samānakiccaṁ, tasmā ubhayattha **dayā-**saddo pavattatīti vuttaṁ. **Antonītan**ti antogadhaṁ, rukkhattho viya dhavakhadirādīnaṁ anurakkhaṇattho mettākaruṇānaṁ sāmaññanti attho, adhippāyo pana "dayāpanno"ti ettha sabbapāṇabhūtahitānukampīti anantaraṁ karuṇāya vuttattā **dayā-**saddo mettāpariyāyoti viññāyati. Mettāpi hi karuṇā viya pāṇātipātaviratiyā kāraṇanti. "Adayāpanno"ti ettha pana kāruṇiko avihiṁsajjhāsayattā paresaṁ vihesāmattampi na karoti, ko pana vādo pāṇātipātaneti nikkaruṇatāya pāṇātipātitā dassitāti veditabbā. Etamevatthaṁ sandhāya **"evañhi aṭṭhakathānaṁ avirodho hotī"**ti āha. Yadi dayā-saddo mettākaruṇānaṁ vācako, evampi kathaṁ pana karuṇā "dayā"ti jānitabbāti anuyogo tadavattho evāti codanaṁ manasi katvā **karuṇā ca desanāyā**ti-ādinā karuṇāya eva gahaṇe kāraṇamāha.

Nanu tāyāti-ādinā sāmatthiyatopi pakaraṇaṁ balavanti pakaraṇavaseneva karuṇāvisayassa ñātataṁ dasseti. **Yathāruci pavattitthā**ti etaṁ purimagāthāya sappadesanippadesasattavisayāya karuṇāya gahitabhāvassa kāraṇavacanaṁ. Yathārucipavattim hi ekasmiṁ anekesu ca ichānurūpappavattīti. **"Idha pana nippadesasattavisayataṁ gahetun"**ti etena siddhe sati ārambho ñāpakattho hotīti puna "sattesū"ti vacanaṁ imamatthavisesaṁ bodhetīti dasseti. **Na devesuyevā**ti-ādināpi dayāsādhanassa samussāhanassa sattavisayabhāve sāmatthiyaladdhepi "satthesū"ti vacanaṁ tassa nippadesasattavisayabhāvo adhippetoti imaṁ visesaṁ ñāpetīti dasseti.

Kāladesadesakaparisādiparidīpanaṁ bāhiranidānanti kālādīni niddhārento **"yasmiṁ kāle"**ti-ādimāha. **Avasānamhi vasanto tidasālayeti vacanato**ti etena tassa pāṭihāriyassa

saddantarasannidhānena avacchinnataṁ dasseti. **Tattha pavattavohārena ca na sakkā**ti puthujjanasantānepi rāgādipaṭipakkhaharaṇassa abhāvato nicchandarāgesu sattavohāro viya puthujjanasantāne rāgādipaṭipakkhaharaṇavasena pavattaṁ tadabhāvepi bhagavato santāne ruḷhīvasena pāṭihāriyantveva vuccatīti na sakkā vattunti adhippāyo. **Diṭṭhiharaṇavasena** ye sammādiṭṭhikā jātā acelakakassapādayo viya, **diṭṭhippakāsane asamatthabhāvena** appaṭibhānabhāvādippattiyā saccakādayo viya.

3. **Sītapabbatā** nāma "sineruṁ parivāretvā ṭhitā yugandharo -pa- giribrahā"ti[1] evaṁ vuttapabbatā.

4-5. Sabbaso cakkavāḷasahassehi sabbaso āgamma sabbaso sannisinnenāti sambandhavasena tayo vikappā yuttā, sabbaso cakkavāḷasahassehi dasahi dasahīti pana aniṭṭhasādhanato paṭisedhito. **Vajjitabbe**ti ye vajjetuṁ sakkā "atisammukhā atisamīpaṁ unnatappadeso"ti, ete. Itare pana tassā parisāya mahantabhāvena na sakkā parihārituṁ.

"Sabbañeyya -pa- samatthā"ti vatvā **tesaṁ desetabbappakārajānanasamatthā**ti vacanaṁ attanā paṭividdhākārassa dhammasāmināpi paresaṁ desetuṁ asakkuṇeyyattā vuttaṁ. Aññathā sabbepi sattā diṭṭhasaccā eva bhaveyyuṁ. Sabbañeyyadhammānaṁ yathāsabhāvajānanasamatthatādiyeva **yathāvuttabalaṁ. Tesaṁ gahaṇasamatthataṁ dīpeti,** adhikavacanamaññamatthaṁ bodhetīti adhippāyo.

6. **Tathāgato vandanīyo**ti-ādinā "namassitvā"ti-ādikiriyāvisesānaṁ taṁtaṁsuttānurodhena pavattitamāha. **Sarīrasobhaggādī**ti **ādi**-saddena kalyāṇavākkaraṇatā-ādhipaccaparivārasampatti-ādi saṅgayhati.

7. **Antaradhāpetvā**ti nirodhetvā nirodhanañcettha uppādakahetupariharaṇavasena tesaṁ anuppattikaraṇanti veditabbaṁ. **Atthaṁ pakāsayissāmīti sambandho**ti "sosetvā"ti pubbakālakiriyāya aparakālakiriyāpekkhatāya vuttaṁ.

---

1. Visuddhi 1. 200; Vi-Ṭṭha 1. 91 piṭṭhesu.

8. **Dukkarabhāvaṁ dīpetun**ti adukkarassa tathā-abhiyācetabbatābhāvatoti adhippāyo. Pārājikasaṁghādisesānaṁ sīlavipattibhāvato thullaccayādīnañca yebhuyyena ācāravipattibhāvato ācārasīlānaṁ tathā yojanā katā, tathā cārittasīlassa ācārasabhāvattā itaraṁ sabhāveneva gahetvā dutiyā. **Asakkuṇeyyan**ti visuddhācārādiguṇasamannāgatena sabrahmacārinā saddhammaciraṭṭhitatthaṁ sādaraṁ abhiyācitena tena ca abhidhammatthappakāsane samatthoti yāthāvato pamāṇitena tabbimukhabhāvo na sukaroti adhippāyo.

9. **Devadeva**-saddassa attho paṭṭhānasaṁvaṇṇanāṭīkāyaṁ vipañcitoti na vitthārayimha.

13. **Paṭhamasaṅgītiyaṁ yā aṭṭhakathā saṅgītā**ti vacanena sā bhagavato dharamānakālepi aṭṭhakathā saṁvijjati, tena pāṭho viya bhagavaṁmūlikāvāti viññāyati. "Abhidhammassā"ti padaṁ "atthaṁ pakāsayissāmī"ti etadapekkhanti "kassa pana sā aṭṭhakathā"ti pucchitvā adhikāravasena tameva abhidhammapadaṁ ākaḍḍhati. Āvutti-ādivasena vā ayamattho vibhāvetabbo.

16. Ariyamaggassa bojjhaṅgamaggaṅgajhānaṅgavisesaṁ pādakajjhānameva niyametīti-ādinayappavatto **tipiṭakacūḷanāgattheravādo ādi**saddena vipassanāya ārammaṇabhūtā khandhā niyamenti, puggalajjhāsayo niyametīti evamādayo **moravāpivāsimahadattattheratipiṭakacūḷābhayattheravādā**dayo saṅgayhanti. **Tappakāsanenevā**ti abhidhammassa atthappakāsaneneva. **So**ti mahāvihāravāsīnaṁ vinicchayo. **Tathā**ti asammissanākulabhāvena. Asammissānākulabhūto vā vinicchayo mahāvihāravāsīnaṁ santakabhāvena, etena abhidhammassa atthappakāsaneneva mahāvihāravāsīnaṁ vinicchayo idha abhinipphādīyatīti dasseti. Atha vā **tappakāsanenevā**ti asammissānākulabhāvappakāsaneneva. **So**ti pakāsiyamāno abhidhammattho. **Tathā**ti mahāvihāravāsīnaṁ vinicchayabhāvena. Imasmiṁ atthavikappe "asammissaṁ anākulaṁ atthaṁ pakāsayissāmī"ti sambandhanīyaṁ.

17. **Aññañca sabbaṁ atthappakāsanaṁ hotī**ti tosanaṁ hotīti attho. Tenevāha **"sabbena tena tosanaṁ kataṁ hotī"**ti. Yuttarūpā yojanā.

Vīsatigāthāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Nidānakathāvaṇṇanā

Paricchedo sattappakaraṇabhāvo. **Sanniveso** sattannaṁ pakaraṇānaṁ tadavayavānañca vavatthānaṁ. **Sāgarehi tathā cintā**ti "imassa abhidhammassa gambhīrabhāvavijānanatthaṁ cattāro sāgarā veditabbā"ti-ādinā nayena jalasāgarādīhi saha nayasāgaravicāro. "Satabhāgena sahassabhāgena dhammantarā dhammantaraṁ saṅkamitvā saṅkamitvā desesī"ti-ādinā desanābhedehi abhidhammassa gambhīrabhāvakathā **desanāhi gambhīratā.**

"Evaṁ temāsaṁ nirantaraṁ desentassā"ti-ādinā desanākāle bhagavato sarīrassa yāpitākāravicāro **desanā -pa- gahaṇaṁ. Tathā therassa -pa- pi cā**ti "abhidhamme vācanāmaggo nāmā"ti-ādinā abhidhamme vācanāmaggassa sāriputtattherasambandhitatā tassa ca teneva uppāditatā. Yo hi bhagavatā devatānaṁ desitākāro, so aparicchinnavāranayatantitāya ananto aparimāṇo na bhikkhūnaṁ vācanāyoggo, yo ca therassa desitākāro, so atisaṅkhittatāya. Nātisaṅkhepanātivitthārabhūto pana pāṭhanayo therappabhāvito vācanāmaggoti.

Vacanatthavijānanenāti-ādinā kusalā dhammāti-ādipadānaññeva atthavaṇṇanaṁ akatvā abhidhamma-saddavicārassa sambandhamāha. "Ye te mayā dhammā abhiññā desitā. Seyyathidaṁ—cattāro satipaṭṭhānā -pa- sikkhitaṁ sikkhiṁsu dve bhikkhū abhidhamme nānāvādā"ti-ādisuttavasena kiñcāpi bodhipakkhiyadhammā "abhidhammo"ti vuccanti, dhamma-saddo ca samādhi-ādīsu diṭṭhappayogo, pariyattidhammo eva pana idha adhippetoti dassento **"suttantādhikā pāḷīti attho"**ti āha. Tattha dhammabyabhicārabhāvena visesato abhidhammo viya suttentopi "dhammo"ti vuccati.

"Yo vo ānanda mayā dhammo ca vinayo ca desito paññatto"ti-ādīsu[1] aññattha cāsambhavato abhi-saddena nivattetabbatthaṁ dīpetuṁ "suttantā"ti vuttaṁ. Nanu ca atirekavisesaṭṭhā bhinnasabhāvā yato te yathākkamaṁ adhikavicittapariyāyehi bodhitā, tasmā "dhammātirekadhammavisesaṭṭhehī"ti bahuvacanena bhavitabbaṁ, na ekavacanenāti anuyogaṁ manasi katvā āha **"dvinnampi -pa- ekavacananiddeso kato"**ti.

Payogameva nārahati upasagga-saddānaṁ dhātu-saddasseva purato payojanīyattā. **Athāpi payujjeyya** atimālādīsu **ati**-saddādayo viya. Evampi yathā "atimālā"ti ettha samāsavasena anāvibhūtāya kamanakiriyāya visesako **ati**-saddo, na mālāya, evamidhāpi **abhi**-saddo na dhammavisesako yuttoti adhippāyo. **Aññassapi hi upasaggassā**ti idaṁ ruḷhīvasena, atthe upasajjatīti vā upasaggassa anvatthasaññataṁ gahetvā vuttaṁ. Atichattādīsu hi **ati**-saddo idha upasaggoti adhippeto. Tattha yathā kalyāṇo pūjito vā puriso atipurisoti bhavati, evaṁ atirekavisesaṭṭhānampi kalyāṇapūjitatthabhāvasambhavato kalyāṇaṁ vā pūjitaṁ vā chattaṁ atichattanti saddanayo veditabbo. Kalyāṇapūjitabhāvā hi guṇavisesayogena icchitabbā. Guṇaviseso cesa yadidaṁ pamāṇātireko ca vicittarūpatā ca. Evañca pana katvā "akiriyāyapī"ti vacanaṁ samatthitaṁ bhavati. Yathā ca atichakkādīsu, evaṁ abhidhamma-saddepi daṭṭhabbaṁ. Anekatthā hi nipātāti. **Tabbhāvadīpakattā**ti atirekavisesabhāvadīpakattā.

Ekato anāgatattāti idaṁ suttante ekato āgatānaṁ khandhāyatanādīnaṁ suttantabhājanīyassa diṭṭhattā "cha imāni bhikkhave indriyānī"ti-ādinā[2] cakkhādīnaṁ channaṁ itthindriyādīnaṁ tiṇṇaṁ sukhindriyādīnaṁ pañcannaṁ saddhindriyādīnaṁ pañcannaṁ anaññātaññassāmītindriyādīnañca tiṇṇaṁ vasena visuṁ visuṁ suttantabhāvena āgatattā ekasuttabhāvena anāgatānaṁ bāvīsatiyā indriyānaṁ suttantabhājanīyassa adiṭṭhattā ca vuttaṁ, na suttante ekato āgamanassa suttantabhājanīyassa kāraṇattā. Suttante ekato sabbena sabbañca anāgatā hi bhūmantaraparicchedapaṭisambhidā suttantabhājanīyavasena vibhattā dissanti, ekato āgatāni

---

1. Dī 2. 126 piṭṭhe. 2. Saṁ 3. 180 piṭṭhe.

ca sikkhāpadāni tathā na vibhattāni. Veramaṇīnaṁ viya pana sabhāvakiccādivibhāgavinimutto bāvīsatiyā indriyānaṁ samāno vibhajanappakāro natthi, yo suttantabhājanīyaṁ siyāti **indriyavibhaṅge suttantabhājanīyaṁ natthī**ti yuttaṁ siyā.

Yadipi paccayadhammavinimutto paccayabhāvo nāma natthi, yathā pana pavatto paccayadhammo paccayuppannadhammānaṁ paccayo hoti, so tassa pavatti-ākāraviseso hetu-ādibhāvo tato añño viya paccayadhammassa paccayabhāvoti vutto, so ca "avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavantī"ti-ādīsu padhānabhāvena vutto. Tattha ca guṇībhūtā hetuhetuphalabhūtā avijjāsaṅkhārādayoti vuttaṁ **"paccayabhāvo uddiṭṭho"**ti. **Uddiṭṭhadhammānan**ti-ādi uddesena paricchinnānaṁyeva khandhādīnaṁ khandhavibhaṅgādīsu pañhapucchakanayo dassito, na ito aññathāti katvā vuttaṁ.

Suttante saṅgītisuttantādike. **Pañca sikkhāpadāni** pāṇātipātā -pa- pamādaṭṭhānā veramaṇīti evaṁ uddiṭṭhāni. **Añño pana veramaṇīnaṁ vibhajitabbappakāro natthī**ti idaṁ atītāniccādivibhāgo veramaṇīnaṁ khandhāyatanādīsu antogadhattā tabbaseneva vijānitabbo, tato pana añño abhidhammanayavidhuro veramaṇīnaṁ vibhajitabbappakāro natthīti adhippāyena vuttaṁ. Tathā ca **paṭisambhidāmagge** "cakkhuṁ aniccaṁ -pa- jarāmaraṇaṁ aniccan"ti anupadadhammasammasanakathāyaṁ na veramaṇiyo uddhaṭā.

Nanu dhammasaṅgaṇīdhātukathādīnampi vasena abhidhammapāḷiyā atirekavisesabhāvo dassetabboti? Saccametaṁ so pana ekanta-abhidhammaniyanissito avuttopi siddhoti katvā na dassito. Etena vā nidassanena sopi sabbo netabbo. Abhidhammanayasāmaññena vā abhidhammabhājanīyapañhapucchakehi so vutto evāti na vuttoti daṭṭhabbo.

Pañhavārāti pucchanavissajjanavasena pavattā pāḷinayā. **Etthevā**ti dhammahadayavibhaṅge eva. Apekkhāvasikattā appamahantabhāvassa yato appamattikā mahādhātukathātanti dhammahadayavibhaṅgavacanavasena avasesā, taṁ dassanatthaṁ **"dhammahadayavibhaṅge anāgantvā mahādhammahadaye āgatatantito"**ti vuttaṁ. Dhammahadaya -pa- āgatatantito rūpakaṇḍadhātuvibhaṅgādīsu anāgantvā mahādhātukathāyaṁ āgatatanti appamattikāvāti

sambandho. Atha dhātukathāya vittārakathā mahādhātukathā dhammahadayavibhaṅge anāgantvā mahādhammahadaye āgatatantito dhātukathāyaṁ anāgantvā mahādhātukathāya āgatatanti appamattikāvāti yojetabbaṁ.

Upalabbhatīti anulomapaccanīyapañcakassa, **nupalabbhatī**ti paccanīyānulomapañcakassa upalakkhaṇavasena vuttaṁ. **Saccikaṭṭhaṁ nissayan**ti "sabbatthā"ti-ādinā desādi-anāmasanena rūpādisattapaññāsadhammappabhedaṁ saccikaṭṭhameva nissayabhūtaṁ. **Sabbatthā**ti etthāpi "upalabbhati nupalabbhatīti paṭiññāya gahitāya paṭikkhepaggahaṇatthan"ti ānetvā sambandhanīyaṁ, bhathā **sabbadā sabbesū**ti etthāpi. Yadi khandhāyatanādayo gahitā aṭṭhakathāyaṁ āgatanayena, atha pana vuttanti sambandho. **Yo saccikaṭṭho**ti saccikaṭṭhanissayaṁ upalakkheti. **Etehī**ti etehi vacanehi. Saccikaṭṭhadesakālappadesehi kathaṁ saccikaṭṭhādīnaṁ padeso ekadesabhūto sabboti vuccati? Padesānaṁ puthuttā. "Sabbesu padesesū"ti paccekaṁ bhedāmasanavasena cāyaṁ pañho pavattoti na purimehi avasesi.

Upalabbhati -pa- micchāti ekanti **upalabbhatī**ti paṭiññāggahaṇa paṭikkhepaggahaṇaniggaṇhanānaṁ anulomapaṭilomato paṭiññāṭhapananiggahapāpanāropanānañca vasena pavattā tanti paṭhamapañcakassa ekaṁ aṅgaṁ eko avayavoti attho. Evaṁ sesesupi netabbaṁ. **Niggahassa suniggahabhāvaṁ icchato** sakavādino "tvaṁ ce pana maññasi vattabbe kho puggalo nupalabbhatī"ti-ādinā[1] **paṭiññāṭhapanena,** tena "tava tattha hetāya paṭiññāya hevaṁ paṭijānanto hevaṁ niggahetabbe atha taṁ niggaṇhāma suniggahito ca hotī"ti vatvā "hañci puggalo nupalabbhatī"ti-ādinā[2] paravādino attano paṭikammaṁ yathā sakavādī na nibbeṭheti, evaṁ karaṇaṁ **paṭikammaveṭhanaṁ.** Paravādino **paṭikammassa duppaṭikammabhāvaṁ icchato** sakavādino **taṁnidassanena** "eso ce dunniggahito hevan"ti paṭikammanidassanena, "vattabbe kho puggalo upalabbhati -pa- paramatthenāti[3]. No ca mayaṁ tayā tattha hetāya paṭiññāya hevaṁ paṭijānanto hevaṁ niggahetabbā. Atha amhe niggaṇhāsi dunniggahitā ca homā"ti vatvā "hañci puggalo upalabbhatī"ti-ādinā[4] **niggahassa**

1. Abhi 4. 2, 5 piṭṭhesu.
2. Abhi 4. 2, 3 piṭṭhesu.
3. Abhi 4. 1, 2 piṭṭhesu.
4. Abhi 4. 1, 3 piṭṭhesu.

dunniggahitabhāvadassanena aniggahitabhāvakaraṇaṁ **niggahanibbeṭhanaṁ.** "Tena hi yaṁ niggaṇhāsi kañci puggalo upalabbhatī"ti-ādiṁ vatvā "tena hi ye kate niggahe se niggahe dukkaṭe sukate paṭikamme sukatā paṭipādanā"ti sakavādino niggahassa, aniggahabhāvāropanena attano paṭikammassa supaṭikammabhāvakaraṇena ca sakavādino niggahassa **chedo** vināsanaṁ puggalavādanisedhanavasena samuṭṭhitattā. Dhammatāya anulomanavasena uṭṭhahitvā tabbilomanavasena pavatto **anulomapaccanīkapañcako** vuttavipariyāyena dutiyapañcako veditabbo.

Tadādhāroti te saccikaṭṭhaparamatthā rūpādayo ādhārā etassāti tadādhāro. Etena "rūpasmiṁ attā"ti evaṁpakāro puggalavādo dassito hoti. **Tesaṁ vā ādhārabhūto**ti etena "attani rūpan"ti evaṁpakāro. **Aññatra vā tehī**ti tehi rūpādīhi vinā. Ādhārādheyyādibhāvena asaṁsaṭṭho visuṁyeva vinā. Tena sattādiguṇehi avokiṇṇo purisoti evamādiko. Taṁsāmibhūtatāya vā tadadhīnabhāvena "aññatra vā tehī"ti vuttanti "rūpavā attā"ti evaṁpakāro puggalavādo dassitoti veditabbo. **Anañño**ti etena "rūpaṁ attā"ti evaṁpakāro. **Ruppanādisabhāvo** rūpakkhandhādīnaṁ visesalakkhaṇaṁ, **sappaccayādisabhāvo** sāmaññalakkhaṇaṁ. Rūpādito añño **anañño vā** aññatte ca tadādhārādibhūto **upalabbhamāno āpajjatīti anuyuñjati** sakavādī pakārantarassa asambhavato. Puggalavādī **puggalassa rūpādīhi na aññattaṁ icchati** rūpādi viya paccavekkhato anumānato vā gāhayituṁ asakkuṇeyyattā tassa ca kārakavedakabhāvassa ayujjamānakattā. **Nāpi anaññattaṁ** ruppanasappaccayādisabhāvappasaṅgato puggalasseva abhāvappasaṅgato ca. Yatheva hi na vinā indhanena aggi paññāpiyati, na ca aññaṁ indhanato aggiṁ sakkā paṭijānituṁ, nāpi anaññaṁ. Yadi hi añño siyā, na uṇhaṁ indhanaṁ siyā. Atha anañño, niddahitabbaṁyeva dāhakaṁ siyā. Evameva na vinā rūpādīhi puggalo paññāpiyati, na ca tehi añño, nāpi anañño sassatucchedabhāvappasaṅgatoti laddhiyaṁ ṭhatvā puggalavādī "na hevā"ti paṭikkhipati. Tattha aggindhanopamā tāva yadi lokavohārena vuttā, apaḷittaṁ kaṭṭhādi indhanaṁ niddahitabbañca, paḷittaṁ bhāsuruṇhaṁ aggi dāhakañca, tañca ojaṭṭhamakarūpaṁ

purimapacchimakālikaṁ aniccaṁ saṅkhataṁ paṭiccasamuppannaṁ, yadi evaṁ puggalo rūpādīhi añño anicco ca āpanno. Atha paramatthato, tasmiṁyeva kaṭṭhādike paḷitte yaṁ usumaṁ so aggi, taṁsahajātāni tīṇi bhūtāni, indhanaṁ, evampi siddhaṁ lakkhaṇabhedato aggindhanānaṁ aññattanti aggi viya indhanato rūpādīhi añño puggalo anicco ca āpannoti byāhatāti veditabbaṁ.

Puggalo upalabbhatīti paṭijānantassa pakārantarassa asambhavato vuttesu pakāresu ekena pakārena upalabbhamāno upalabbhatīti "āpannan"ti vuttaṁ **"paṭiññāya ekattāpannan"**ti. Ekattāpannattā eva **appaṭikkhipitabbaṁ,** puggale paṭisiddhe tadabhinivesopi ayāthāvato puggalavādino gahitākārasuññatāvibhāvanena sakaṭṭhānato cāvito paṭisedhito eva nāma hotīti vuttaṁ **"puggaladiṭṭhiṁ paṭisedhento"**ti. Puggaloyeva vā tathā passitabbattā diṭṭhi. "Sāmī nivāsī kārako vedako nicco dhuvo"ti abhinivesavisayabhūto hi parikappamattasiddho puggalo idha paṭikkhipīyati, "na cattārome bhikkhave puggalā"ti-ādinā vuttavohārapuggaloti **ananuyogo** ākāsakusumassa rattanīlādibhāvavicāraṇā viyāti attho. Pube "nupalabbhatī"ti paṭijānitvā visesacodanāya anāpajjanato puna "na hevā"ti paṭikkhepo **paṭiññāya āpajjanaleso.** Vañjhāputtakassa dīgharassatānuyogassa viya sabbena sabbaṁ paramatthato anupalabbhamānassa puggalassa rūpādīhi aññānaññatānuyogassa ananuyogabhāvo eva idha **aviparītattho.**

Yaṁkāraṇāti etena "yatonidānan"ti ettha vibhatti-alopo daṭṭhabboti dasseti. **Ajjhācarantī**ti abhibhavanti. Abhinandanādayo taṇhādīhi yathāsaṅkhyaṁ yojetabbā, taṇhādiṭṭhīhi vā abhinandanajjhosānāni, tīhipi abhivadanaṁ avisesena vā tīhipi tayo yojetabbā. **Ettha ce natthi abhinanditabban**ti-ādinā abhinandanādīnaṁ abhāvasūcanena phalūpacārato abhinandanādīnaṁ samucchedapaṭippassaddhibhūtaṁ maggaphalaṁ vuccati, taṁ paccāmasanañca esevāti idanti katvā vuttaṁ **"abhi -pa- phalaṁ vā"**ti.

"Ñāyatīti jānan"ti ukkaṁsagativijānanena niravasesaṁ ñeyyajātaṁ pariggayhatīti tabbisayāya **jānāti**kiriyāya sabbaññutaññāṇameva karaṇaṁ

bhavitumarahatīti **"sabbaññutaññāṇena jānitabbaṁ jānātī"**ti vuttaṁ. Atha vā pakaraṇavasena, "bhagavā"ti saddantarasannidhānena vā ayaṁ attho vibhāvetabbo. **Passaṁ passatī**ti etthāpi eseva nayo. **Jānantāpi vipallāsavasena jānanti** titthiyā paṭhamajjhāna-arūpajjhānehi kāmarūpapariññāvādino. **Jānanto jānātiyeva bhagavā** anāgāmi-arahattamaggehi taṁpariññāvāditāya. Ayañca attho **dukkhakkhandhasutta**vasena[1] vibhāvetabbo. Paññācakkhunā uppannattā vā **cakkhubhūto. Ñāṇabhūto**ti-ādīsupi eseva nayo. Atha vā dibbacakkhu-ādikaṁ pañcavidhampi cakkhuṁ bhūto pattoti **cakkhubhūto.** Evaṁ **ñāṇabhūto**ti-ādīsupi daṭṭhabbaṁ. Sāmukkaṁsikāya dhammadesanāya sātisayo bhagavato vattu-ādibhāvoti vuttaṁ **"catusaccadhamme vadatīti vattā"**ti-ādi. "Pavattā"ti ettha pa-kārassa pakaṭṭhatthataṁ dassetuṁ **"ciraṁ -pa- pavattā"**ti āha. Niddhāretvā netā **ninnetā.**

"Ekūnanavuti cittānī"ti vuttā cittasahacariyāya yathā "kuntā pacarantī"ti. Tesañca pāḷipadesānaṁ ekekaṁ padaṁ uddharitvāpi kiñcāpi kusalattikapadāniyeva uddharitvā cittuppādakaṇḍe cittāni vibhattāni, kusalattikena pana sabhāvadhammasaṅgahitānaṁ sesattikadukapadānaṁ asaṅgahitānaṁ abhāvato kusalattikapaduddhārena nayadassanabhūtena itarattikadukapadānipi uddhaṭānevāti vuttaṁ. Evañca katvā mātikāggahaṇaṁ samatthitaṁ bhavati.

So ca dhammoti "tayo kusalahetū"ti-ādīsu[2] purimāya purimāya pāḷiyā pacchimā pacchimā atthaniddesoti vuttaṁ. "Samānentī"ti saddassa paṭapaṭāyati-saddassa viya saddanayo daṭṭhabboti dassetuṁ **"samānaṁ karontī"**ti vuttaṁ. Samānakaraṇañca ūnapakkhipanena adhikāpanayanena vā hoti, idha ūnapakkhipanenāti dassetuṁ **"pūrentī"**ti vuttaṁ. **Samānetabbanti etthāpī**ti "paṭṭhānaṁ samānetabban"ti ettha.

Balavatā ñāṇavegena abhidhammapaccavekkhaṇavasappavattena. **Balavato ñāṇavegassa** sabbakilesakkhepanāsappavattassa. **Gambhīrameva gambhīragataṁ** diṭṭhigatanti-ādīsu viya. **Nīravasesenā**ti na kiñci avasesetvā. **Pañcakhīlarahitenā"**ti pañcacetokhīlarahitena.

---

1. Ma 1. 118, 126 piṭṭhesu. 2. Abhi 1. 214 piṭṭhe.

Ekādhikesu aṭṭhasu kilesasatesūti "jātimado"ti-ādinā ekakavasena āgatā tesattati, "kodho ca upanāho cā"ti-ādinā dukavasena chattiṁsa, "tīṇi akusalamūlānī"ti-ādinā tikavasena pañcāmikaṁ sataṁ, "cattāro āsavā"ti-ādinā catukkavasena chappaññāsa, "pañcorambhāgiyāni saṁyojanānī"ti-ādinā pañcakavasena pañcasattati, "cha vivādamūlānī"ti-ādinā chakkavasena caturāsīti, "satta anusayā"ti-ādinā sattakavasena ekūnapaññāsa, "aṭṭha kilesavatthūnī"ti-ādinā aṭṭhakavasena catusaṭṭhi, "nava-āghātavatthūnī"ti-ādinā navakavasena ekāsīti, "dasa kilesavatthūnī"ti-ādinā dasakavasena sattati, "ajjhattikassuppādāya aṭṭhārasa taṇhāvicaritānī"ti-ādinā aṭṭhārasakavasena aṭṭhasatanti evaṁ ekādhikesu aṭṭhasu kilesasatesu. **Sesā** tenavutādhikaṁ chasataṁ kilesā. Te brahmajālasuttāgatāhi dvāsaṭṭhiyā diṭṭhīhi saha pañcapaññāsādhikaṁ sattasataṁ honti.

Atha vā cuddasekantākusalā, pañcavīsati kusalābyākatasādhāraṇā, cuddasa kusalattikasādhāraṇā, upacayādidvayaṁ ekaṁ katvā sattavīsati rūpāni cāti ime asīti dhammā, imesu bhāvadvaye ekaṁ ṭhapetvā ajjhattikā ekūnāsīti, bāhirā ekūnāsītīti sabbepi aṭṭhapaññāsādhikaṁ sataṁ honti. Imesu ekekasmiṁ dasannaṁ dasannaṁ kilesānaṁ uppajjanato **asīti-adhikaṁ diyaḍḍhakilesasahassaṁ** honti.

Atha vā tepaññāsa arūpadhammā, aṭṭhārasa rūparūpāni, ākāsadhātu, lakkhaṇarūpāni cāti pañcasattati dhammā ajjhattabahidhābhedato paññāsasataṁ honti. Tattha ekekasmiṁ dasa dasa kilesātipi diyaḍḍhakilesasahassaṁ. Tathā ettha vedanaṁ sukhindriyādivasena pañcavidhaṁ katvā sattapaññāsa arūpadhammā, aṭṭhārasa rūparūpāni cāti pañcasattati vipassanūpagadhammā ajjhattabahiddhābhedato paññāsasataṁ honti. Etesu ekekasmiṁ dasa dasa kilesātipi **diyaḍḍhakilesasahassaṁ.**

Aparo nayo—dvādasa-akusalacittuppādesu paṭhame cha kilesā, dutiye satta, tatiye cha, catutthe satta, pañcame cha, chaṭṭhe satta, sattame cha, aṭṭhame satta, navame pañca, dasame cha, ekādasame pañca, dvādasame cattāroti sabbe dvāsattati ime pañcadvārikā pañcasu rūpādīsu

ārammaṇesu ekekasmiṁ dvāsattatīti saṭṭhi-adhikāni tīṇi satāni, manodvārikā pana chasu ārammaṇesu ekekasmiṁ dvāsattati dvāsattatīti katvā dvattiṁsādhikāni cattāri satāni, sabbānipi dvānavuti-adhikāni sattasatāni, tāni ajjhattabahiddhāvisayatāya **caturāsīti-adhikaṁ diyaḍḍhakilesasahassaṁ** hontīti veditabbaṁ.

Atha vā rūpārammaṇādīni pañca, avasesarūpavedanāsaññāsaṅkhāraviññāṇavasena pañca dhammārammaṇakā sesā cāti dasa, te ajjhattabahiddhābhedato vīsati, paññatti cāti ekavīsatiyā ārammaṇesu dvāsattati dvāsattati kilesāti dvādasādhikaṁ **diyaḍḍhakilesasahassaṁ** honti.

Atha vā dvādasasu akusalacittuppādesu paṭhame vīsati dhammā, dutiye dvāvīsati, tatiye vīsati, catutthe dvāvīsati, pañcame ekūnavīsati, chaṭṭhe ekūnavīsati, sattame ekūnavīsati, aṭṭhame ekavīsati, navame ekūnavīsati, dasame ekavīsati, ekādasame soḷasa, dvādasame soḷasāti sabbe akusaladhammā chattiṁsādhikāni dve satāni, ime chasu ārammaṇesu paccekaṁ chattiṁsādhikāni dve satāni, sabbe soḷasādhikāni cattāri satāni ca sahassaṁ hontīti evampi **diyaḍḍhakilesasahassaṁ** veditabbaṁ.

Itaresanti taṇhāvicaritānaṁ "atītāni chattiṁsā"ti-ādinā atītādibhāvāmasanato. **Khepane**ti ariyamaggena samucchindane. "Diyaḍḍhakilesasahassaṁ khepetvā"ti hi vuttaṁ. Paramatthato atītādīnaṁ maggena appahātabbattā **"atītādibhāvāmasanā aggahaṇaṁ khepane"**ti vuttaṁ. Yaṁ pana paṭṭhāne "dassanena pahātabbo dhammo dassanena pahātabbassa dhammassa anantarapaccayena paccayo"ti-ādinā (tike[1], tathā dassanena pahātabbātītatikatike "atītā dassanena pahātabbā"ti-ādinā[2] ca)

1. Paṭṭhāna 2. 163 piṭṭhe.
2. Ayaṁ pana pāṭho tikatikapaṭṭhāne dassanena pahātabbapadamūlake atītatike pañhāvāre peyyālapāṭhe paviṭṭho, so paṭṭhānanayaññūhi tikapaṭṭhāne atītatike pañhāvāre (Paṭṭhāna 2. 413 piṭṭhe) anantaravibhaṅgapāṭhato nayaggāhena "atīto dassanena pahātabbo dhammo paccuppannassa dassanena pahātabbassa dhammassa anantarapaccayena paccayo, **atītā dassanena pahātabbā** khandhā paccuppannānaṁ dassanena pahātabbānaṁ khandhānaṁ anantarapaccayena paccayo"ti paripuṇṇaṁ uddharitabbo. (Tathā dassanena pahātabbāti atikatike atikadassanena pahātabbātikatike ca) (Porāṇapāṭha)

tīsu kālesu dassanādipahātabbavacanaṁ kataṁ, taṁ atītādīnaṁ saṁkiliṭṭhatāya apāyagamanīyatāya ca dassanapahātabbehi niratisayattāvuttanti daṭṭhabbaṁ.

Na bhāsitatthavacananti idaṁ "hitapariyāyavacanan"ti etena nivattitassa ekadesakathanaṁ. Yathā hi ayaṁ **attha**-saddo na bhāsitatthavacanaṁ, evaṁ visayappayojanādivacanampi na hotīti. **Yathāvuttassā**ti hitapariyāyassa. "Na ha'ññadattha'tthipasaṁsalābhā"ti padassa niddese "attattho vā parattho vā"ti-ādinā[1] kiñcāpi suttanirapekkhaṁ attatthādayo vuttā suttatthabhāvena aniddiṭṭhattā, tesu pana ekopi atthappabhedo suttena dīpetabbataṁ nātikkamatīti āha **"te suttaṁ sūcetī"**ti. Imasmiṁ vikappe **attha**-saddho bhāsitatthavacanampi hoti. Purimakā hi pañca atthappabhedā hitapariyāyā, tato pare cha bhāsitatthappabhedā, pacchimakā pana ubhayasabhāvā. Tattha duradhigamatāya vibhāvane aladdhagādho **gambhīro,** na vivaṭo **guḷho,** mūludakādayo viya paṁsunā akkharasannivesādinā tirohito **paṭicchanno,** niddhāretvā ñāpetabbo **neyyo,** yathārutavaseneva veditabbo **nīto. Anavajjanikkilesavodānā** pariyāyavasena vuttā, kusalavipākakiriyadhammavasena vā. **Paramattho** nibbānaṁ, aviparītasabhāvo eva vā. Sātisayaṁ pakāsitāni tapparabhāvena pakāsitattā. "Ettakaṁ tassa bhagavato suttāgataṁ suttapariyāpannan"ti[2], "sakavāde pañcasuttasatānī"ti ca evamādīsu **sutta**-saddo upacaritoti adhippāyenāha **"idameva atthānaṁ sūcanato suttanti vuttan"**ti. **Ekantahitapaṭilābhasaṁvattanikā suttantadesanā**ti idampi vineyyānaṁ hitasampāpane suttantadesanāya tapparabhāvaṁyeva sandhāya vuttaṁ. Tapparabhāvo ca vineyyajjhāsayānulomato daṭṭhabbo, tathā **attatthādippakāsanapadhānatāpi. Itarehī**ti vinayābhidhammehi.

Ratti-ādīsūti rattirājavinayesu visayabhūtesu. Nanu ca "abhirattī"ti avuttattā rattiggahaṇaṁ na kattabbaṁ, "abhiññātā abhilakkhitā"ti ca ñāṇalakkhaṇakiriyāvisesako **abhi**-saddoti? Na. "abhiññātā abhilakkhitā"ti **abhi**-saddavisiṭṭhānaṁ ñātalakkhitasaddānaṁ

1. Khu 7. 138 piṭṭhe. 2. Vi 2. 470 piṭṭhe.
3. Abhi-Ṭṭha 1. 5; Abhi-Ṭṭha 3. 105 piṭṭhesu.

rattisaddena samānādhikaraṇatāya rattivisayattā. Ettha ca vācakasaddasannidhāne nipātānaṁ tadatthajotakamattattā lakkhitaladdatthajotako **abhi**-saddo lakkhaṇe vattatīti vutto. Abhilakkhitasaddapariyāyo ca abhiññātasaddoti daṭṭhabbo, abhivinayasaddassa pana abhipurisassa viya samāsasiddhi daṭṭhabbā. Anekatthā hi nipātā, anekatthabhedo ca saddānaṁ payogavisayoti.

Kiñcāpi desanādayo desetabbādinirapekkhā na santi, āṇādayo pana visesato desakādi-adhīnāti taṁtaṁvisesayogavasena tesaṁ bhedo vutto. Yathā hi āṇāvidhānaṁ visesato āṇārahādhīnaṁ tattha kosallayogato, evaṁ vohāraparamatthavidhānāni ca vidhāyakādhīnānīti **āṇādividhino desakāyattatā** vuttā. Aparādhajjhāsayānurūpaṁ viya dhammānurūpampi sāsanaṁ visesato tathāvinetabbapuggalāpekkhanti vuttaṁ **"sāsitabba -pa- tabbabhāvenā"**ti. Saṁvarāsaṁvaranāmarūpānaṁ viya viniveṭhetabbāya diṭṭhiyāpi kathanaṁ sati vācāvatthusmiṁ, nāsatīti visesato tadadhīnanti āha **"kathetabbassa -pa- kathā"**ti. **upārambhādī**ti upārambhanissaraṇadhammakosarakkhaṇāni. **Pariyāpuṇanādī**ti pariyāpuṇanasuppaṭipattiduppaṭipattiyo.

Tantisamudāyo avayavatantiyā ādhāro yathā "rukkhe sākhāti. **Na codetabbametaṁ** samukhena, visayavisayimukhena vā vinayādīnaṁyeva gambhīrabhāvassa vuttattāti adhippāyo. Dhammo hi[1] vinayādayo, tesañca visayo attho, dhammatthavisayā ca desanā paṭivedhāti. "Paṭivedhassā"ti-ādinā dhammatthānaṁ duppaṭividdhattā desanāya uppādetuṁ asakkuṇeyyattā paṭivedhassa uppādetuñca paṭivijjhituñca asakkuṇeyyattā dukkhogāhataṁ dasseti.

Dhammānurūpaṁ **yathādhamman**ti ca attho yujjati. Desanāpi hi paṭivedho viya aviparītaṁ savisayavibhāvanato dhammānurūpaṁ pavattati yato "aviparītābhilāpo"ti vuccati. **Dhammaniruttiṁ dassetī**ti etena desanāsaddasabhāvāti dīpeti. Tathā hi niruttipaṭisambhidāya parittārammaṇādibhāvo pāḷiyaṁ vutto, aṭṭhakathāyañca "taṁtaṁsabhāvaniruttisaddaṁ ārammaṇaṁ katvā"ti-ādinā saddārammaṇatā. Imassa atthassa ayaṁ saddo vācakoti

---

1. Dhammoti (Ka)

vacanavacanīyaṁ vavatthapetvā taṁtaṁvacanīyavibhāvanavasena pavattito hi saddo desanāti. Nanu ca "dhammo tantī"ti imasmiṁ pakkhe dhammassapi saddasabhāvattā dhammadesanānaṁ viseso na siyāti? Na, tesaṁ tesaṁ atthānaṁ bodhakabhāvena ñāto uggahitādivasena ca pubbe pavattito saddappabandho dhammo, pacchā paresaṁ avabodhanatthaṁ pavattito tadatthappakāsanako saddo desanāti. Atha vā yathāvuttasaddasamuṭṭhāpako cittuppādo desanā musāvādādayo viya. **Vacanassa pavattanan**ti ca yathāvuttacittuppādamāha. So hi vacanaṁ pavatteti, taṁ vā etena pavattīyatīti **pavattanaṁ.** Desīyati attho etenāti **desanā.** Pakārehi ñāpīyati etena, pakārato ñāpetīti vā **paññattī**ti vuccatīti. Tenevāha **"adhippāyo"**ti-ādi. Abhisameti, abhisamīyati vā etenāti **abhisamayo**ti evampi abhisamayattho sambhavati. abhisametabbato pana abhisamayoti dutiyavikappe paṭivedhoyevāti.

Vuttanayena veditabbāti avijjāsaṅkhārādīnaṁ dhammatthānaṁ duppaṭivijjhatāya dukkhogāhatā, tesaṁ paññāpanassa dukkarabhāvato taṁdesanāya paṭivedhanasaṅkhātassa paṭivedhassa uppādanavisayikaraṇānaṁ asakkuṇeyyatāya dukkhogāhatā veditabbā.

Kāraṇe phalavohārena te dhammā dukkhāya saṁvattantīti vuttanti āha **"upārambha -pa- hetubhāvenā"**ti. **Aññaṁ atthan**ti upārambhaṁ nissaraṇañca. **Niṭṭhāpetvā**ti kathanavasena pariyosāpetvā. Tassa "āraddhan"ti etena sambandho. **Uddānasaṅgahādibhedo saṅgīto**ti pāṭho yutto, "saṅgītiyā"ti pana likhanti. Purimaṁ vā **saṅgītiyā**ti bhāvena bhāvalakkhaṇe bhummaṁ, pacchimaṁ adhikaraṇe. **Piṭakādī**ti piṭakanikāyaṅgadhammakkhandhāni.

Tattha aṅgesu suttaṅgameva na sambhavati "sagāthakaṁ suttaṁ geyyaṁ, niggāthakaṁ suttaṁ veyyākaraṇan"ti[1] vuttattā, maṅgalasuttādīnañca suttaṅgasaṅgaho na siyā gāthābhāvato dhammapadādīnaṁ viya, geyyaṅgasaṅgaho vā siyā sagāthakattā sagāthāvaggassa viya, tathā ubhatovibhaṅgādīsu sagāthakapadesānanti? Vuccate—

1. Dī-Ṭṭha 1. 25; Vi-Ṭṭha 1. 22; Abhi-Ṭṭha 1. 27 piṭṭhesu.

Suttanti sāmaññavidhi, visesavidhayo pare.
Sanimittā niruḷhattā, sahatāññena nāññato[1].

Sabbassapi hi buddhavacanassa suttanti ayaṁ **sāmaññavidhi.** Tenevāha āyasmā mahākaccāyano **nettiyaṁ** "navadhisuttantapariyeṭṭhī"ti[2]. "Ettakaṁ tassa bhagavato suttāgataṁ suttapariyāpannaṁ[3] sakavāde pañca suttasatānī"ti[4] evamādi ca etassa atthassa sādhakaṁ, tadekadesesu pana geyyādayo **visesavidhayo** tena tena nimittena patiṭṭhitattā. Tathā hi geyyassa sagāthakattaṁ tabbhāvanimittaṁ. Lokepi hi sasilokaṁ sagāthakaṁ vā cuṇṇiyaganthaṁ "geyyan"ti vadanti. Gāthāvirahe pana sati pucchaṁ katvā vissajjanabhāvo veyyākaraṇassa. Pucchāvissajjanaṁ hi byākaraṇanti vuccati. Byākaraṇameva veyyākaraṇanti.

Evaṁ sante sagāthakānampi pañhavissajjanavasena pavattānaṁ veyyākaraṇabhāvo āpajjatīti? Nāpajjati veyyākaraṇādisaññānaṁ anokāsabhāvato "gāthāvirahe pana satī"ti visesitattā ca. Tathā hi dhammapadādīsu kevalaṁ gāthābandhesu sagāthakattepi somanassañāṇamayikagāthāpaṭisaṁyuttesu "vuttañhetan"ti-ādivacanasambandhesu abbhutadhammapaṭisaṁyuttesu ca suttavisesesu yathākkamaṁ gāthā-udāna-itivuttaka-abbhutadhammasaññā patiṭṭhitā, tathā satipi gāthābandhabhāve bhagavato atītāsu jātīsu cariyānubhāvappakāsakesu jātakasaññā. Satipi pañha vissajjanabhāve sagāthakatte ca kesuci suttantesu vedassa labhāpanato vedallasaññā patiṭṭhitāti evaṁ tena tena sagāthakattādinā nimittena tesu tesu suttavisesesu geyyādisaññā patiṭṭhitāti visesavidhayo suttaṅgato pare geyyaṅgādayo. Yaṁ panettha geyyaṅgādinimittarahitaṁ, taṁ suttaṅgaṁ visesasaññāparihārena sāmaññasaññāya pavattanatoti.

Nanu ca sagāthakaṁ suttaṁ geyyaṁ, niggāthakaṁ suttaṁ veyyākaraṇanti suttaṅgaṁ na sambhavatīti codanā tadavatthāti? Na, sodhitattā. Sodhitaṁ hi pubbe gāthāvirahe sati pucchāvissajjanabhāvo veyyākaraṇabhāvassa nimittanti. Yañca vuttaṁ "gāthābhāvato maṅgalasuttādīnaṁ suttaṅgasaṅgaho na siyā"ti,

---

1. Netti-Ṭṭha 13 piṭṭhepi.
2. Khu 10. 1 piṭṭhe.
3. Vi 2. 470 piṭṭhe.
4. Abhi-Ṭṭha 1. 5; Abhi-Ṭṭha 3. 105 piṭṭhesu.

taṁ na, **niruḷhattā.** Niruḷho hi maṅgalasuttādīsu suttabhāvo. Na hi tāni dhammapadabuddhavaṁsādayo viya gāthābhāvena paññātāni, kintu suttabhāveneva. Teneva hi aṭṭhakathāyaṁ suttanāmakanti nāmaggahaṇaṁ kataṁ. Yaṁ pana vuttaṁ "sagāthakattā geyyaṅgasaṅgaho vā siyā"ti, tadapi natthi. Yasmā **sahatāññena.** Saha gāthāhīti sagāthakaṁ sahabhāvo ca nāma attato aññena hoti, na ca maṅgalasuttādīsu gāthāvinimutto koci suttappadeso atthi, yo "saha gāthāhī"ti vucceyya, na ca samudāyo nāma koci atthi. Yadapi vuttaṁ "ubhatovibhaṅgādīsu sagāthakappadesānaṁ geyyaṅgasaṅgaho siyā"ti tadapi na, **aññato.** Aññā eva hi tā gāthā jātakādipariyāpannattā. Ato na tāhi ubhatovibhaṅgādīnaṁ geyyaṅgabhāvoti evaṁ suttādīnaṁ aṅgānaṁ aññamaññasaṅkarābhāvo veditabbo.

Jinasāsanaṁ abhidhammo. **Paṭividdhaṭṭhānaṁ** paṭivedhabhūmi paṭivedhāvatthā, paṭivedhahetu vā. "So evaṁ pajānāmi sammādiṭṭhipaccayāpi vedayitan"ti[1] vuttaṁ. Pāḷiyaṁ pana "so evaṁ pajānāmi micchādiṭṭhipaccayāpi vedayitaṁ. Sammādiṭṭhipaccayāpi vedayitan"ti[1] āgataṁ. **Paccayādīhī**ti paccayasabhāvavūpasamatadupāyādīhi. **Paravādicodanaṁ patvā**ti aṭṭhakathāyaṁ āgataṁ paravādicodanaṁ patvā. **Adhiga -pa- rūpenā**ti adhigantabbo ca so desetabbo cāti adhigantabbadesetabbo, so eva dhammo, tadanurūpena. Ettha ca yathādhammasāsanattā yathādhigatadhammadesanābhāvato abhidhammassa abhisambodhi adhigamanidānaṁ. Desakālādiyeva desanānidānaṁ. Yaṁ pana aṭṭhakathāyaṁ "desanānidānaṁ yāva dhammacakkappavattanā"ti vuttaṁ, taṁ abhidhammadesanāvisesena dhammacakkappavattananti katvā vuttaṁ. Dhammacakkappavattanasutte vā desitehi ariyasaccehi sakalābhidhammapadatthasaṅgahato, paramatthato abhidhammabhūtānaṁ vā sammādiṭṭhi-ādīnaṁ tattha desitattā vuttaṁ. Tattakānaṁyeva desanāruḷhatāya aḍḍhachakkesu jātakasatesu paripācanaṁ vuttanti daṭṭhabbaṁ. Na hi ettakāsu eva jātīsu puññādisambhārasambharaṇaṁ, kiṁ pana kāraṇaṁ ettakā eva jātiyo desitāti? Tadaññesaṁ aṭṭhuppattiyā abhāvato.

---

1. Saṁ 3. 11 piṭṭhe.

Sumedhakathāvaṇṇanā

Uppanne buddhe tato attānaṁ seyyato vā sadisato vā dahanto jhānābhiññāhi parihāyati, na tathā sumedhapaṇḍito aṭṭhāsīti tassa jhānābhiññāhi aparihāni daṭṭhabbā. Tenevāha **"tāpasehi asamo"**ti. Yathā nibbānaṁ, aññaṁ vā niccābhimataṁ aviparītavuttitāya sabbakālaṁ tathābhāvena "sassatan"ti vuccati, evaṁ buddhānaṁ vacananti tassa sassatatā vuttā. Tenevāha "aviparītamevā"ti. Upapāramī-ādivibhāgena **anekappakāratā. Samādānādhiṭṭhānan**ti samādānassa adhiṭṭhānaṁ pavattanaṁ karaṇanti attho. **Ñāṇatejenā**ti pāramīpavicayañāṇappabhāvena. Mahānubhāvaṁ hi taṁ ñāṇaṁ bodhisambhāresu anāvaraṇaṁ anācariyakaṁ mahābodhisamuppattiyā anurūpapubbanimittabhūtaṁ. Tathā hi taṁ manussapurisabhāvādi-ādhārameva jātaṁ. Kāyādīsu asubhasaññādibhāvena **suddhagocarā.** "Aññathā"ti padassa pakaraṇaparicchinnaṁ atthaṁ dassento **"līnatā"**ti āha. Līrnatāti ca saṅkoco vīriyahāni vīriyārambhassa adhippetattā. Tenāha **"esā me vīriyapāramī"**ti.

Nidānakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Cittuppādakaṇḍa

Tikamātikāpadavaṇṇanā

1. **Tenā**ti vedanāsaddena. **Sabbapadehī**ti tīhi padehi laddhanāmo hoti avayavadhammenāpi samudāyassa apadisitabbato yathā "samaṁ cuṇṇan"ti. Codako yathādhippetamatthaṁ appaṭipajjamāno vibhatti-antasseva padabhāvaṁ sallakkhetvā **"nanu sukhāyā"**ti-ādinā codeti. Itaro **"avippetappakāratthagamakassā"**ti-ādinā attano adhippāyaṁ vivarati. Tena "vākyaṁ idha padanti vuttan"ti dasseti. **Hetupadasahetukapadādīhī**ti **ādi-**saddena nahetupada-ahetukapadahetusampayuttapadāni hetuvippayuttapadampi vā saṅgaṇhāti.

Ubhayekapadavasenāti ubhayapadavasena hetudukasambandho, ekapadavasena sahetukadukasambandho. **Tathā**ti ubhayekapadavasena. Ettha ca sahetukahetusampayuttadukāti-ādinā yathā hetugocchake paṭhamadukasambandhā dutiyatatiyadukā, paṭhamadukadutiyadukasambandhā catutthachaṭṭhadukā, paṭhamaduka tatiyadukasambandho pañcamo, duko, evaṁ āsavagocchakādīsupīti nayaṁ dasseti. Sakkā hi imināva nayena tesupi dukantarasambandho viññātuṁ, kevalaṁ pana āsavagocchakādīsu dutiyadukatatiyadukasambandho osānaduko, kilesagocchake ca dutiyacatutthadukasambandhoti. Dhammānaṁ sāvasesaniravasesabhāvena tikadukānaṁ sappadesanippadesatā vuttāti yehi tikadukā sāvasesāti padissanti apadissanti, te asaṅgahitadhammāpadeso. Evaṁ sati "asaṅgahito"ti visesanaṁ kimatthiyanti? Etassevatthassa pākaṭakaraṇatthaṁ daṭṭhabbaṁ. Atha vā padissati etena samudāyoti padeso, avayavo. "Sāmaññajotanā visese avatiṭṭhatī"ti yathādhippetaṁ visesaṁ dassento **"asaṅgahito"**ti āha.

Anavajjattho avajjavirahattho. **Nāmaṁ** saññā, **kiriyā** karaṇaṁ, **payojanaṁ** ratharathaṅgavibhāvanena tesaṁ pakārato yojanaṁ. Kusena ñāṇena lātabbāti kusalāti ayamattho ñāṇasampayuttānaṁ tāva hotu, ñāṇavippayuttānaṁ kathanti āha **"ñāṇavippayuttānampī"**ti-ādi.

Ñāṇavippayuttāpi hi ñāṇeneva pavattiyanti hitasukhahetubhūtāya pavattiyā paññavantānaṁ paṭipattibhāvato. Na hi antarena yonisomanasikāraṁ kusalappatti atthīti. "Yadi kusalassa ubhayabhāgagataṁ saṁkilesalavanaṁ pākaṭaṁ siyā, kusā viya lunantīti kusalāti ayamattho yutto siyā"ti koci vadeyyāti āsaṅkāya āha **"sammappadhānadvayaṁ viyā"**ti.

Na cāti-ādinā "sabhāvaṁ dhārentī"ti ettha paramatthato kattukammassa ca bhedo natthi, kappanāsiddho eva pana bhedoti dasseti. Tattha **nāmavasena viññātāviññāte**ti yesaṁ "dhammā"ti iminā pariyāyena aviññātā sabhāvā, "sabhāvaṁ dhārentī"ti iminā ca pariyāyena viññātā, tesaṁ vasena evaṁ vuttaṁ. Ettha ca paṭhamo attho saṅkhatāsaṅkhatādhammavasena vutto, dutiyo saṅkhatavasena, tatiyo saṅkhatāsaṅkhatapaññattidhammavasenāti daṭṭhabbaṁ.

Kusalapaṭisedhanaṁ kusalābhāvo eva. Abhāvo hi sattāpaṭisedhoti. **Dhammo**ti sabhāvadhammo. **Akusalavacanena na koci attho** sabhāvadhammassa abodhakattāti adhippāyo. Atha siyā akusalavacanena koci attho asabhāvadhammabodhakattepi "paññattidhammā"ti-ādīsu viya, evaṁ sati "anabyākatā"ti ca vattabbaṁ siyā, tato cāyaṁ catukko āpajjati, na tiko. **Tasmā**ti yasmā dukacatukkabhāvo anabyākatavohāro ca natthi, so ca vuttanayena abhāvamattavacane āpajjati, tasmā. **Sabhāvadhāraṇādī**ti **ādi-**saddena "dhārīyanti paccayehī"ti ayamattho saṅgahito. Ñeyyapariyāyena pana **dhamma-**saddenāyaṁ dosoti nanu añeyyapariyāyepi **dhamma-**sadde na koci dosoti? Na, vuttadosānativattanato.

Pārisesenāti ettha nanu ayamakāro na-atthattayasseva jotako, atha kho "ahetukā dhammā, abhikkhuko āvāso"ti taṁyoganivattiyā, "appaccayā dhammā"ti taṁsambandhibhāvanivattiyā. Paccayuppannaṁ hi paccayasambandhīti appaccayuppannattā asambandhitā ettha jotīyati. "Anidassanā dhammā"ti taṁsabhāvanivattiyā. Nidassanaṁ hi daṭṭhabbatā. Atha cakkhuviññāṇaṁ nidassanaṁ, taggayhabhāvanivattiyā, tathā "anāsavā dhammā"ti. "Appaṭighā dhammā anārammaṇā dhammā"ti taṁkiccanivattiyā. "Arūpino dhammā

acetasikā dhammā"ti tabbhāvanivattiyā. Tadaññatā hi ettha pakāsīyati. "Amanusso"ti tabbhāvamattanivattiyā. Manussattamattaṁ natthi aññaṁ samānanti sadisatā hettha sūciyati. "Asamaṇo samaṇapaṭiñño aputto"ti taṁsambhāvanaguṇanivattiyā. Garahā hi ettha ñāyati. "Kacci nu bhoto anāmayā, anudarā kaññā"ti tadappabhāvanivattiyā. "Anuppannā dhammā"ti taṁsadisabhāvanivattiyā. Atītānaṁ hi uppannapubbattā upādidhammānañca paccayekadesanipphattiyā āraddhuppādabhāvato kālavinimattassa ca vijjamānattā uppannānukūlatā, pageva paccuppannānanti tabbidhurabhāvo ettha viññāyati. "Asekkhā dhammā"ti tadapariyosānanivattiyā. Taṁniṭṭhānaṁ hettha pakāsīyatīti evamanekesaṁ atthānaṁ jotako, tattha kiṁ vuccate atthadvayameva vatvā pārisesenāti? Itaresaṁ ettha suvidūrabhāvato. Na hi kusalavippayuttādīnaṁ dhammānaṁ akusalabhāvo yujjati.

Akusalasaddassa uccāraṇānantaraṁ vineyyānaṁ kusalapaṭipakkhabhūte atthe paṭipattibhāvato tattha **niruḷhatā** daṭṭhabbā. **"Viruddhasabhāvattā"**ti vuttaṁ kiccavirodhādīnampi tadantogadhattā, viruddhasabhāvattepi vināsakavināsitabbabhāvo kusalākusalesu niyatoti dassetuṁ **"tappaheyyabhāvato"**ti āha. Itarathā kusalānampi akusalehi pahātabbabhāve accantaṁ samucchinnakusalamūlattā apāyapūrakā eva sattā siyuṁ. Yaṁ pana "dhammāpi vo bhikkhave pahātabbā"ti[1] vuttaṁ, taṁ "rūpaṁ bhikkhave na tumhākaṁ, taṁ pajahathā"ti-ādīsu[2] viya tadārammaṇasaṁkilesappahānavasena pariyāyena vuttaṁ. Yathāha "na hi kusalā akusalehi pahātabbā"ti[3].

Phassādivacanehi taṁniddesabhūtehi. **Tabbacanīyabhāvenā**ti tehi "sukhāya vedanāya sampayuttā dhammā"ti-ādivacanehi abhidheyyabhāvena. Yathā anavajjasukhavipākādi-attho kusalādivacanehi, evaṁ avipākatthā abyākatavacanena bodhitā evāti āha **"abyākatavacaneneva cā"**ti. **Kāraṇaṁ avatvā**ti idha vuttabhāvena anuvattamānattāti kāraṇaṁ avatvā. **Aññā -pa- nivāretabbo**ti etena kusalākusalasaddā viya

1. Ma 1. 188 piṭṭhe. 2. Saṁ 2. 28 piṭṭhe. 3. Mūlaṭī 1. 29 piṭṭhe.

kusalākusalasabhāvānaṁ tadubhayaviparītasabhāvānaṁ dhammānaṁ abyākatasaddo bodhakoti dasseti. Na hi avipākavacanaṁ vuttaṁ, akusalavacanañca avuttaṁ. Yato avipākavacanassa adhikatabhāvo akusalassa ca tabbacanīyabhāvena akathitabhāvo siyā, tasmā na akusalānaṁ abyākatatāti ayaṁ akusalānaṁ anabyākatabhāve yojanā.

Taṁ pariharitunti abyākatanivattanamāha. Yadi evaṁ "sukhavipākānavajjā"ti vattabbaṁ. Anavajjā hi byabhicāritāya visesitabbāti? Na, sukhavipākavacanassa visesanabhāvena aggahitattā. Sukhavipākavacanena hi kusalabhāve samatto viññāyati, anavajjavacanaṁ panettha kusalānaṁ agarahitabbatāsaṅkhātaṁ kañci visesamāha. Teneva ca tassa visesanabhāvena vuttassa pavattisukhatādidassanabhāvaṁ sayameva vakkhatīti. Manosamācāravisesabhūtā phaladhammā visesena paṭippassaddhāvajjā nāma hontīti samācārattayavasena tasmiṁ sutte anavajjadhammānaṁ vuttattā ca te anavasesato saṅgahetvā dassetuṁ **"virahitāvajjamattā"**ti vuttaṁ. **Avajjavināsanabhāvo dassito** kaṇhasukkadhammānaṁ vajjhaghātakabhāvassa niyatattā. **Savipākatā** vipākadhammatā. **Sukho vipāko etesanti sukhavipākā**ti iminā samāsena kusalānaṁ sukhavipākavantatā vuttā. Sā ca nesaṁ na taṁsamaṅgitāya asahavattanatoti taduppādanasamatthatāti viññāyatīti vuttaṁ **"sukhavipākavipaccanasabhāvaṁ dassetī"**ti. **Yuttametan**ti paramatthato bhedābhāvepi yathāvuttavacanavacanīyabhāvasaṅkhāto bhedo tasmiṁ abhidheyyatthabhūte vatthusmiṁ upacārena hotīti yuttamettha lakkhaṇalakkhitabbabhāvena bhedavacanaṁ. Bhavati hi saddatthavisesamattenapi abhinne vatthusmiṁ bhedavacanaṁ yathā "silāputtakassa sarīran"ti.

Vināpi bhāvābhidhāyinā saddena bhāvappadhāno niddeso hotīti vuttaṁ **"anavajjavacanena anavajjattaṁ āhā"**ti. Evañcettha padaviggaho gahetabbo—na avajjaṁ anavajjaṁ, avajjapaṭipakkhatāya agarahitabbasabhāvo. Sukho vipāko assāti sukhavipākaṁ, sukhavipākavipaccanasamatthatā. Anavajjañca taṁ sukhavipākañcāti anavajjasukhavipākaṁ, taṁ lakkhaṇaṁ etesanti **anavajjasukhavipākalakkhaṇā.** Atha vā pubbe viya anavajjaṁ, vipaccanaṁ vipāko, sukhassa vipāko sukhavipāko, anavajjañca

sukhavipāko ca anavajjasukhavipākaṁ ekattavasena. Taṁ lakkhaṇaṁ etesanti **anavajjasukhavipākalakkhaṇā.** Kiṁ panettha kāraṇaṁ padadvayapariggahe, nanu ekeneva padena iṭṭhappasiddhi. Yadipi "avajjarahitaṁ anavajjan"ti imasmiṁ pana pakkhe abyākatanivattanatthaṁ sukhavipākaggahaṇaṁ kattabbaṁ siyā, sukhavipākaggahaṇe pana kate anavajjaggahaṇaṁ na kattabbameva. "Avajjapaṭipakkhā anavajjā"ti etasmiṁ pana pakkhe sukhavipākaggahaṇañcāti codanaṁ manasi katvā āha **"tattha anavajjavacanenā"**ti-ādi. Tena pavattisukhasukhavipākatā-attasuddhivisuddhavipākatā-akusala-abyākatasabhāvanivattirasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānavisesadīpanato evaṁ vipulappayojanattho padadvayapariggahoti dasseti. **Sukha**-saddassa iṭṭhapariyāyatā viya "nibbānaparamaṁ sukhaṁ[1], sukhā virāgatā loke[2], tesaṁ vūpasamo sukho"ti-ādīsu[3] saṅkhāradukkhūpasamapariyāyatāpi vijjati, taṁavipākatāya pana idha sukhavipākabhāvo na sakkā vattunti dassento āha **"saṅkhā -pa- natthī"**ti. Idaṁ puttaṁ hoti—tebhūmakakusalānampi vivaṭṭasannissayabhāvena pavattisabhāvattā kiñcāpi sabbe kusalā saṅkhāradukkhūpasamasukhanipphādakā sambhavanti, yathāvuttasukhassa pana avipākabhāvato na etena padena kusalānaṁ sukhavipākatā sambhavatīti. Vipakkabhāvamāpannesu arūpadhammesu niruḷhattā **vipāka**-saddassa **"yadi panā"**ti sāsaṅkaṁ vadati.

Yathāsambhavanti saha avajjenāti sāvajjā, garahitabbabhāvayuttā. Tena nesaṁ garahitabbasabhāvaṁ dasseti. Aññepi atthi dukkhabhāvena garahitabbasabhāvā akusalavipākāti sāvajjavacanamattena tesampi akusalatāpattidosaṁ disvā taṁ pariharituṁ **dukkhavipākavacana**māha. **Avajja**-saddo vā rāgādīsu ekantākusalesu niruḷhoti taṁsahavattidhammānaṁ eva sāvajjabhāve kusalābyākatehi akusalānaṁ viseso sāvajjavacaneneva dassito. Abyākatehi pana visiṭṭhaṁ kusalākusalānaṁ sādhāraṇaṁ savipākatālakkhaṇanti tasmiṁ lakkhaṇe visesadassanatthaṁ dukkhavipākalakkhaṇaṁ vuttaṁ. Ito paraṁ "dukkho vipāko etesanti dukkhavipākā"ti-ādinā sukhavipāka-anavajjakusalapadānaṁ ṭhāne dukkhavipākasāvajja-akusalapadāni ṭhapetvā yathāvuttanayena attho

1. Khu 1. 43 piṭṭhe Dhammapade. 2. Khu 1. 88 piṭṭhe. 3. Dī 2. 129, 161 piṭṭhesu.

veditabbo. Yojanā ca sāvajjavacanena akusalānaṁ pavattidukkhataṁ dasseti, dukkhavipākavacanena vipākadukkhataṁ. Purimañhi attano pavattisabhāvavasena lakkhaṇavacanaṁ, pacchimaṁ kālantare vipākuppādanasamatthatāyāti. Tathā purimena akusalānaṁ avisuddhasabhāvataṁ dasseti, pacchimena avisuddhavipākataṁ. Purimena ca akusale kusalasabhāvato nivatteti, pacchimena abyākatasabhāvato savipākattadīpakattā pacchimassa. Purimena vā avajjavantatādassanato kiccaṭṭhena rasena-anatthajananarasataṁ dasseti, pacchimena sampatti-atthena aniṭṭhavipākarasataṁ. Purimena ca upaṭṭhānākāraṭṭhena paccupaṭṭhānena saṁkilesapaccupaṭṭhānataṁ, pacchimena phalaṭṭhena dukkhavipākapaccupaṭṭhānataṁ. Purimena ca ayonisomanasikāraṁ akusalānaṁ padaṭṭhānaṁ pakāseti. Tato hi te sāvajjā jātāti. Pacchimena akusalānaṁ aññesaṁ padaṭṭhānabhāvaṁ vibhāveti.k Te hi dukkhavipākassa kāraṇaṁ hotīti. Ettha ca **dukkha**-saddo aniṭṭhapariyāyavacananti veditabbaṁ. Aniṭṭhacatukkhandhavipākā hi akusalā, na dukkhavedanāvipākāva. **Vipāka**-saddassa phalapariyāyabhāve pana nissandavipākena aniṭṭharūpenapi dukkhavipākatā yojetabbā. Vipākadhammatāpaṭisedhavasena abyākatānaṁ avipākalakkhaṇāti lakkhaṇaṁ vuttanti tadatthaṁ dassento **"avipākārahasabhāvā"**ti āha. **Evaṁpakārānan**ti abhiññādike saṅgaṇhāti.

Chahi padehi tikesu, catūhi dukesu yathākkamaṁ cha cattāro atthā vuttā. **Chakkabhāvo na bhavissatī**ti etena catukkabhāvābhāvo dassitanayattā coditoyevāti daṭṭhabbaṁ. **Atthabhedo upapajjatī**ti kasmā evaṁ vuttaṁ, nanu tīhi dhammasaddehi vuccamāno sabhāvadhāraṇādi-atthena abhinno eva so atthoti? Na, jāti-ādibhedena bhedasabbhāvato. Bhedakā hi jāti-ādayo. **Māsapadatthatāyā**ti māsasaddābhidheyyabhāvena. **Tabbacanīyabhinnatthānan**ti tehi kālasaddādīhi vattabbānaṁ visiṭṭhatthānaṁ. Idaṁ vuttaṁ hoti—"yathā kālasaddādi-abhidheyyānaṁ kālādi-atthānaṁ bhinnasabhāvānampi māsa-saddābhidheyyabhāvena abhedo, evaṁ jāti-ādibhedena bhinnānampi tesaṁ tiṇṇaṁ dvinnañca atthānaṁ dhammasaddābhidheyyabhāvena natthi bhedo"ti. **Vini -pa- mānā**ti dhamma-saddassa rūpābhedepi bhedakāraṇamāha. Bhinnajātiyatthavacanīyatāya hi tassevatthabhedoti.

Sādhetunti bodhetuṁ. Hotu asambandho, kā no hānīti kadāci vadeyyāti āsaṅkāya āha **"pubbā -pa- nāma hontī"**ti. **So cā**ti sabhāvadhāraṇapaccayadhariyamānatāsaṅkhāto attho na sakkā vattunti yathāvuttassa abhāvassa apekkhāvuttitāya vuttaṁ. Na hi apekkhāvuttino antarena apekkhitabbaṁ labhanti. Satipi sabhāvadhāraṇādi-atthasāmaññe kusalajāti-ādivisiṭṭhasseva tassa idha adhippetattā ekatthatā na anuññātāti vuttaṁ, vacanasilesavasena vā. **Atha vā**ti-ādinā tiṇṇaṁ dhammasaddānaṁ abhāvattaṁ asampaṭicchanto nānatthatābhāvadosaṁ pariharati.

Ñāpakahetubhāvato upapatti idha kāraṇanti vuttāti āha **"kāraṇaṁ nāma yuttī"**ti. **Punaruttī**ti-ādinā nanu "kusalādīnampi ekattaṁ āpajjatī"ti vuttattā ekattāpattipi vattabbāti? Saccaṁ vattabbā, sā pana abhāvāpattiyaṁ eva antogadhā nānattābhāvacodanāsāmaññena. Bhedābhedanibandhanattā visesanavisesitabbabhāvassa so accantamabhinnesu niyamena natthīti visesanavisesitabbābhāvena accantābhedaṁ dasseti, na pana accantaṁ abhinnesuyeva visesanavisesitabbābhāvaṁ. Atha vā accantaṁ abhinnesu avivaṭasaddatthavivaraṇatthaṁ pavattā. Kasmā? Visesanavisesitabbābhāvatoti evaṁ yojanā kātabbā. Amittaṁ abhibhavituṁ sakkuṇātīti **sakko,** indatīti **indo,** purime[1] dadātīti **purindado**ti evaṁ kiriyāguṇādipariggahavisesena.

Bhedābhedavantesūti visesasāmaññavantesu. **Nīla**-saddo hi uppalasaddasamāyogo rattuppalasetuppalādi-uppalajātisāmaññato vinivattetvā nīlaguṇayuttameva uppalajātivisesaṁ joteti. **Uppala**-saddopi nīla-saddasamāyutto bhamaraṅgārakokilādigatanīlaguṇasāmaññato avacchinditvā uppalavatthugatameva nīlaguṇaṁ pakāsetīti visesatthasāmaññatthayuttatā padadvaysssa daṭṭhabbā. Iminā nayena itaratrāpi bhedābhedavantatā yojetabbā. **Tāya tāya anumatiyā**ti tena tena saṅketena. **Te te vohārā**ti accantaṁ abhinne atthe pariyāyabhāvena accantaṁ bhinne yathāsakaṁ atthavivaraṇabhāvena bhedābhedavante visesanavisesitabbabhāvena tā tā samaññā paññattiyo siddhāti

1. Purimo (Ka)

attho. **Samāne**ti ekasmiṁ. **Kusalādibhāvan**ti kucchitasalanādibhāvaṁ. Abhidhānatthopi hi anavajjasukhavipākādi-abhidheyyattho viya sabhāvadhāraṇādisāmaññatthaṁ visesetīti.

Etthāha "kiṁ pana kāraṇaṁ tikā eva paṭhamaṁ vuttā, na dukā, tikesupi kusalattikova, na añño"ti? Vuccate—sukhaggahaṇato appabhedato ca tikā eva paṭhamaṁ vuttā. Yasmā tikehi bodhite kusalādibhede tabbibhāgabhinnā hetu-ādayo vuccamānā suviññeyyā honti. Tathā hi "tayo kusalahetū"ti-ādinā kusaladimukhena hetu-ādayo vibhattā, katipayabhedā ca tikā dvāvīsatiparimāṇattā.

Tesu pana sabbasaṅgaha-asaṅkara-ādikalyāṇabhāvena paṭhamaṁ kusalattikaṁ vuttaṁ. Niravasesā hi rūpārūpadhammā kusalattikena saṅgahitā, na tathā vedanāttikādīhi. Nanu vipākattikādīhipi niravasesā dhammā saṅgahitāti? Saccametaṁ, tesu pana anavajjasāvajjadhammā na asaṅkarato vuttā yathā kusalattike. Nanu ca saṁkiliṭṭhasaṁkilesikattikādīsupi te asaṅkarato vuttāti? Evametaṁ, te pana akalyāṇabhūte pāpadhamme ādiṁ katvā vuttā, na evamayaṁ. Ayaṁ pana kalyāṇabhūte pujjabhavaparinibbutinipphādake puññadhamme ādiṁ katvā vutto. Iti bhagavā saṇhasukhumaṁ rūpārūpadesanaṁ ārabhanto sabbasaṅgaha-asaṅkara-ādikalyāṇaguṇayogato paṭhamaṁ kusalattikaṁ deseti, kiñca tadaññattikānaṁ sukhaggahaṇato. Tathā hi kusalattikamukhena "kāmāvacarakusalato cattāro somanassasahagatacittuppādā"ti-ādinā vedanāttikādayo vibhattāti.

Kusalattikepi ca padhānapāsaṁsa-ubhayahitabhāvato kusalā dhammā paṭhamaṁ vuttā. Kusalā hi dhammā sukhavipākattā sabbasaṅkhatadhammānaṁ uttamā avajjavidhamanato viññuppasatthā idhalokaparalokesu atthāvahā nissaraṇāvahā ca, tasmā padhānādibhāvena paṭhamaṁ vuttā, tappaṭipakkhattā tadanantaraṁ akusalā, tadubhayaviparītasabhāvā tadanantaraṁ abyākatā vuttā. Kusalavasena vā assādo, akusalavasena ādīnavo, abyākatadhammesu nibbānavasena nissaraṇanti iminā assādādikkamena, kusalesu patiṭṭhāya paṇḍitā akusale pajahantā abyākatadhammabhūtamaggaphalaṁ nibbānañca sacchikarontīti iminā vā paṭipattikkamena ayamanupubbī ṭhapitāti veditabbā.

Kasmā panettha sekkhattikādīsu viya sarūpato purimapadadvayapaṭikkhepavasena tatiyapadaṁ na vuttaṁ "nevakusalā nākusalā"ti? Visesadīpanatthaṁ. Yathā hi sekkhāsekkhasabhāvesu dhammesu kocipi dhammo tadubhayasabhāvena kenacipi pariyāyena kadāci abyākaraṇīyo nāma natthīti sekkhattike padadvayapaṭikkhepavasena "nevasekkhā nāsekkhā"tveva vuttaṁ, na evaṁ idha. Idha pana kusla-asabhāvā eva dhammā aggaphaluppattiyā tathā na byākaraṇīyā hontīti imassa visesassa dīpanatthaṁ "abyākatā"ti vuttaṁ. Vacanamatte eva vā idaṁ nānākaraṇaṁ "abyākatānevakusalā nākusalā"ti byākata-saddena kusalākusalānaṁ bodhitattāti.

Ettha ca akusalesu taṇhāya sabbākusalehi, tebhūmakakusalākusalehi vā samudayasaccaṁ, taṁtaṁavasiṭṭhatebhūmakadhammehi dukkhasaccaṁ, lokuttarakusalena maggasaccaṁ, avasiṭṭha-abyākatavisesena nirodhasaccaṁ dassitaṁ hoti. Tattha samudayena assādo, dukkhena ādīnavo, magganirodhehi nissaraṇaṁ. Kiñcāpi nāmarūpaparicchedabhāvato sabhāvadhammaniddhāraṇapadhānā abhidhammakathā, tesaṁ pana kusalādivisese niddhārite tassa upasampādetabbatādipi atthato vuttameva hoti. Akusalānaṁ dhammānaṁ pahānāya kusalānaṁ dhammānaṁ upasampadāya "sabbapāpassa akaraṇaṁ, kusalassa upasampadā"ti[1] evamādivacanato hi kusalādīnaṁ upasampādanādidassanaparaṁ bhagavato sāsanaṁ, tasmā kusalānaṁ upasampādanaṁ akusalānaṁ pahānañca upāyo, abyākatavisesassa sacchikiriyā phalaṁ, kusalādīnaṁ upasampādanādi-atthā desanā āṇatthīti ayaṁ **desanāhāro.**

Ārogyaṭṭhena anavajjaṭṭhena kosalyasambhūtaṭṭhena ca kusalā, tappaṭipakkhato akusalā, tadubhayaviparītato abyākatā, sabhāvadhāraṇādi-atthena dhammāti anupadavicinanaṁ **vicayo hāro.**

Pujjabhavaphalaparinibbutinipphati kusalehīti yujjati sukhavipākattā, apāyadukkhasaṁsāradukkhuppatti akusalehīti yujjati aniṭṭhaphalattā, tadubhayaphalānaṁ anuppatti abyākatehīti yujjati avipākadhammattāti ayaṁ **yutti hāro**.

1. Khu 1. 41; Dī 2. 42 piṭṭhe.

Kusalā dhammā sukhavipākassa padaṭṭhānaṁ, akusalā dukkhavipākassa, abyākatā kusalākusalābyākatadhammānanti ayaṁ **padaṭṭhāno hāro.**

Kusalaggahaṇena ye anavajjasukhavipākā sukhāya vedanāya sampayuttā adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā vipākadhammadhammā anupādinnupādāniyā anupādinna-anupādāniyā -pa- araṇā dhammā, te bodhitā bhavanti kusalalakkhaṇena ekalakkhaṇattā. Tathā akusalaggahaṇena ye sāvajjadukkhavipākā sukhāya vedanāya sampayuttā dukkhāya vedanāya sampayuttā adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā vipākadhammadhammā anupādinnupādāniyā saṁkiliṭṭhasaṁkilesikā -pa- saraṇā dhammā, te bodhitā bhavanti akusalalakkhaṇena ekalakkhaṇattā. Tathā abyākataggahaṇena ye avipākārahā sukhāya vedanāya sampayuttā dukkhāya vedanāya sampayuttā adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā vipākā dhammā nevavipākanavipākadhammadhammā upādinnupādāniyā anupādinnupādāniyā anupādinna-anupādāniyā -pa- araṇā dhammā, te bodhitā bhavanti abyākatalakkhaṇena ekalakkhaṇattāti ayaṁ **lakkhaṇo hāro.**

"Kucchite pāpadhamme salayantī"ti-ādinā nirutti veditabbā, kusalādimukhena rūpārūpadhamme pariggahetvā visuddhiparamparāya "kathaṁ nu kho sattā anupādisesanibbānabhāgino bhaveyyun"ti ayamettha bhagavato adhippāyo, nidānaṁ asādhāraṇato kusalādibhedena bujjhanakasattā. Sādhāraṇato pana pākaṭameva. Paṭhamaṁ kusalattikassa desanā vicāritāyevāti ayaṁ **catubyūho hāro.**

Kusalaggahaṇena kalyāṇamittapariggaho yonisomanasikārapariggaho ca. Tattha paṭhamena sakalaṁ brahmacariyamāvattati, dutiyena ca yonisomanasikāramūlakā dhammā. Akusalaggahaṇena vuttavipariyāyena yojetabbaṁ. Abyākataggahaṇena pana sakalasaṁkilesavodānapakkho yathārahamāvattatīti ayaṁ **āvatto hāro.**

Tattha kusalā bhūmito catudhā vibhattā, sampayuttapavatti-ākārādito pana anekadhā. Akusalā bhūmito ekadhā pibhattā, sampayuttādito anekadhā. Abyākatā pana vipākakiriyarūpanibbānavasena catudhā bhūmisampayuttādito anekadhā ca vibhattāti ayaṁ **vibhatti hāro.**

Kusalā dhammā akusalānaṁ tadaṅgādippahānāya vītikkamādippahānāya ca saṁvattanti, akusalā dhammā kusalānaṁ anupasampajjanāya, abyākatesu asaṅkhatadhātu sabbasaṅkhatanissaraṇāyāti ayaṁ **parivatto hāro.**

Kusalā anavajjā puññanīti pariyāyavacanaṁ, akusalā sāvajjā apuññānīti pariyāya vacanaṁ, abyākatā avipākārahā neva-ācayagāmī na-apacayagāmīnoti pariyāyavacananti ayaṁ **vevacano hāro.**

Kusalādayo "yasmiṁ samaye"ti-ādinā pabhavabhūmivevacanapaññattivasena yathāsambhavaṁ pariññādipaññattivasena ca paññattāti ayaṁ **paññatti hāro.**

Akusalānaṁ kucchitānaṁ pāpadhammānaṁ salanaṁ kusānaṁ viya kusānaṁ vā rāgādīnaṁ lavanaṁ evaṁdhammatāti ayaṁ paṭiccasamuppādamukhena avataraṇaṁ, tathā kusena lātabbā kosallasambhūtā cāti paccayapaṭibaddhavuttitāya paṭiccasamuppāda -pa- avataraṇaṁ, paccayapaṭibaddhavuttitāya vā ādi-antavantā aniccantikā cāti aniccatāmukhena avataraṇaṁ, aniccatā eva udayabbayapaṭipīḷitatāya dukkhāti dukkhatāmukhena avataraṇaṁ, nissattanijjīvaṭṭhena dhammāti abyāpārato suññatāmukhena avataraṇaṁ, evaṁ kusalāti cattāro khandhā dvāyatanāni dve dhātuyoti-ādinā khandhāyatanadhātādimukhenapi avataraṇaṁ veditabbaṁ. Iminā nayena akusalābyākatesupi avataraṇaṁ dassetabbanti ayaṁ **avataraṇo hāro.**

Kusalāti ārambho, dhammāti padasuddhi, no ārambhasuddhi. Tathā akusalā dhammā abyākatāti, dhammāti pana padasuddhi ārambhasuddhi cāti ayaṁ **sodhano hāro.**

Dhammāti sāmaññato adhiṭṭhānaṁ, taṁ avikappetvā visesavacanaṁ kusalākusalābyākatāti. Tathā kusalā dhammāti sāmaññato adhiṭṭhānaṁ, taṁ avikappetvā kāmāvacaraṁ somanassasahagatanti-ādi visesavacanaṁ. Akusalā dhammāti-ādīsupi eseva nayoti ayaṁ **adhiṭṭhāno hāro.**

Kusalānaṁ dhammānaṁ navamo khaṇo cattāri ca sampatticakkāni yonisomanasikāro eva vā hetu, vuttavipariyāyena akusalānaṁ dhammānaṁ hetu, kusalākusalā dhammā yathāsambhavaṁ abyākatānaṁ dhammānaṁ hetūti ayaṁ **parikkhāro hāro.**

Kusalāti pariññeyyaggahaṇañceva bhāvetabbaggahaṇañca. Akusalāti pariññeyyaggahaṇañceva pahātabbaggahaṇañca. Abyākatāti pariññeyyaggahaṇañceva sacchikātabbaggahaṇañca. Dhammāti pariññādīnaṁ pavattanākāraggahaṇaṁ. Tena pariññeyyappahānabhāvanāsacchikaraṇāni dīpitānīti tadaṅgādivītikkamādippahānāni lokiyalokuttarā ca bhāvanā dassitāti ayaṁ **samāropano hāro.**

Kāmañcetaṁ avisesato sabhāvadhammakathanaṁ, visesavanto pana dhammā visesato niddhāritā. Tathā hi citteneva samayo niyamito, tasmā kusalaggahaṇena visesato sādhiṭṭhāno samatho vipassanā ca dassitāti. Tathā tappaṭipakkhato akusalagahaṇena sādhiṭṭhānā taṇhā avijjā ca, abyākataggahaṇena saparivārā cetovimutti paññāvimutti cāti ayaṁ **nandiyāvattassa nayassa bhūmi.**

Tathā kusalaggahaṇena mūlabhāvavisesato tīṇi kusalamūlāni, tesu ca adosena sīlakkhandho, alobhena samādhikkhandho, amohena paññākkhandho nīyati. Tathā akusalaggahaṇena tīṇi akusalamūlāni, tesu ca lobhena tadekaṭṭhā akusalā dhammā. Tathā dosamohehi taṁtadekaṭṭhā. Abyākataggahaṇena appaṇihitānimittasuññatā nīyantīti ayaṁ **tipukkhalassa nayassa bhūmi.**

Tathā kusalaggahaṇena yato kosallato sambhūtā kusalā, taṁ paññindriyaṁ. Taṁsahajātā tadupanissayā ca saddahanussahanāpilāpāvikkhepā saddhindriyādīni. Tehi ca sabbe saddhammā bodhitā bhavanti. Akusalaggahaṇena akosallapaṭicchāditādīnavesu kāyavedanācittadhammesu subhasukhanicca-attābhinivesabhūtā cattāro vipallāsā. Abyākabhaggahaṇena yathāvutta-indriyapaccayāni yathāvuttavipallāsappahānabhūtāni ca cattāri sāmaññaphalāni bodhitānīti ayaṁ **sīhavikkīḷitassa nayassa bhūmī**"ti ime tayo atthanayā.

Tehi ca siddhehi dve kammanayāpi siddhā hontīti. Ayaṁ tiko sabbadhammasaṅgahitasabbabhāgiyo veditabboti idaṁ **sāsanapaṭṭhānaṁ.**

Ayaṁ tāva nettinayena kusalattikavaṇṇanā.

Evaṁ vedanāttikādīsupi yathāsambhavaṁ catusaccaniddhāraṇādividhinā soḷasa hārā pañca nayā niddisitabbā, ativitthārabhayena pana na vitthārayāma. Sakkā hi iminā nayena tesu tesu tikadukesu taṁtaṁhāranayayojanānurūpadhammaniddhāraṇavasena te te hāranayā viññunā niddisituṇti.

2. **Tañca** sukhindriyaṁ **sukhavedanā eva hoti** sāmaññassa bhedapariyādānato, bhedassa ca sāmaññapariccāgatoti adhippāyo. Yasmā pana visesasāmaññāni avayavasamudāyā viya aññamaññato bhinnāni, tasmā **"na pana -pa- samānatthattā"**ti vuttaṁ. Idāni tameva nesaṁ bhinnatatvaṁ **"ayañhī"**ti-ādinā vivarati. **Tan**ti sukhahetūnaṁ kāraṇaṁ. Tena sukhassa kāraṇaṁ sukhahetu, sukhassa kāraṇakāraṇaṁ sukhamūlanti dasseti. **Sukhahetūnan**ti ettha **hetu**-saddena kāraṇabhāvasāmaññato hetupaccayā saṅgahitāti āha **"puññapassaddhi-ādīnan"**ti. Ettha ca sukhamūlasukhahetūsu phalūpacārena, sukhārammaṇasukhapaccayaṭṭhānesu sukhasahacariyāya, abyāpajjanibbānesu dukkhāpagamabhāvena sukhapariyāyo vuttoti daṭṭhabbo. **Iṭṭhāsū**ti sukhupekkhānaṁ vipariṇāmāññāṇasaṅkhādukkhatāya aniṭṭhabhāvopi atthīti viseseti. Upekkhameva vā apekkhitvā visesanaṁ kataṁ. Sā hi akusalavipākabhūtā aniṭṭhāpi atthīti. **Evamādīsū**ti **ādi**-saddena "sovaggikaṁ sukhavipākan"ti[1] evamādiṁ saṅgaṇhāti. Iṭṭhapariyāyo hi ettha sukha-saddoti.

Saṅkhāradukkhādīsūti ettha **ādi**-saddena "ṭhitisukhaṁ vipariṇāmadukkhaṁ, akusalaṁ kāyakammaṁ dukkhudrayaṁ dukkhavipākan"ti-ādike saṅgaṇhāti. Yathākkamaṁ sukhavedanā dukkha-aniṭṭhapariyāyo hi ettha dukkha-saddoti. Dukkhavedanādukkhavatthu-ādīsu dukkhasaddappavatti vuttanayeneva yojetabbā. Vipākāvipākabhedāya sabbāyapi sukhavedanāya vasena lakkhaṇassa vuttattā tadubhayānukūlamatthaṁ vivaranto **"sabhāvato"**ti-ādimāha. Tattha vipākā sabhāvato iṭṭhassa anubhavanalakkhaṇā. Itarā sabhāvato saṅkappato ca iṭṭhassakārassa vā anubhavanalakkhaṇāti daṭṭhabbaṁ.

1. Dī 1. 48 piṭṭhe.

Asamānapaccayehi ekajjhaṁ uppattitosamānapaccayehi ekajjhaṁ uppatti sātisayāti ukkaṁsagativijānanavasena **“samānapaccayehi sahuppattikāti attho”**ti vuttaṁ. Atha vā uppajjanaṁ uppādo, uppajjati etasmāti uppādoti duvidhopi uppādo ekuppādāti ettha ekasesanayena saṅgahitoti iminā adhippāyena **“samā -pa- attho”**ti vuttaṁ siyā. **Tena tāni ekavatthukānī**ti etassa ca “kappentassā”ti-ādinā sambandho. Tattha purimavikappe ekaṁ vatthu nissayo etesanti yojanā, na ekaṁyeva vatthūti. Ekekabhūtassa bhūtattayanissitattā catubhūtanissitattā ca upādārūpānaṁ. Dutiyavikappe pana ekaṁyeva vatthu etesu nissitanti yojanā. Nissayanissitatasaṅkhāta-upakāropakattabbabhāvadīpanaṁ ekavatthukavacananti dutiyavikappe mahābhūtavasena yojanā katā. Itarathā **ekaṁ vatthu etesū**ti samāsatthabhāvena upādārūpānampi pariggaho vattabbo siyā. **Pañcaviññāṇasampaṭicchanānan**ti idaṁ nidassananti daṭṭhabbaṁ. Kiriyamanodhātucakkhuviññāṇādayopi hi ekārammaṇābhinnavatthukā cāti pākaṭoyamatthoti. **Santīraṇādīnan**ti **ādi-**saddena voṭṭhabbanajavanatadārammaṇāni saṅgayhanti, etāni ca sampaṭicchanādīni cuti-āsannāni idhādhippetānīti daṭṭhabbaṁ. Tāni hi taduddhaṁ kammajarūpassa anuppattito ekasmiṁyeva hadayavatthusmiṁ vattanti, itarāni pana purimapurimacittakkhaṇuppanne hadayavatthusmiṁ uttaruttarāni pavattantīti. Chasu vā vatthūsu ekaṁ hadayavatthuyeva vatthu etesanti evaṁ pana atthe sati cuti-āsannato itaresaṁ sampaṭicchānādīnaṁ gahaṇaṁ siyāti ñātabbaṁ.

Etthāha—“kasmā panettha kusalattikānantaraṁ vedanāttikova vutto”ti? Kismiṁ pana vuccamāne ayamanuyogo na siyā, apica avayavānaṁ anekabhedatādassanatthā tikantaradesanā. Sammāsambuddhena hi kusalattikena sabbadhammānaṁ tidhā vibhāgaṁ dassetvā puna tadavayavānaṁ kusalādīnampi anekabhedabhinnataṁ dassentena tesaṁ vedanāsampayogavibhāgavibhāvanatthaṁ “sukhāya vedanāya sampayuttā”ti vuttaṁ. Kusalā hi dhammā siyā sukhāya vedanāya sampayuttā, siyā adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā. Akusalā dhammā siyā sukhāya vedanāya sampayuttā, siyā dukkhāya vedanāya sampayuttā, siyā adukkhamasukhāya vedanāya, sampayuttā, tathā abyākatā sampayogārahāti. Evaṁ

kusalādidhammānaṁ paccekaṁ vedanābhedena vibhāgadassanatthaṁ kusalattikānantaraṁ vedanāttikaṁ vatvā idāni sukhasampayuttādīnaṁ paccekaṁ vipākādibhedabhinnataṁ dassetuṁ vedanāttikānantaraṁ vipākattiko vutto. Sukhasampayuttā hi dhammā siyā vipākā, siyā vipākadhammadhammā, siyā nevavipākanavipākadhammadhammā. Tathā adukkhamasukhasampayuttā, dukkhasampayuttā pana siyā vipākā, siyā vipākadhammadhammāti iminā nayena avasesattikānaṁ dukānañca tassa tassa anantaravacane payojanaṁ vibhāvetabbaṁ.

3. **Vipākāniruttiñca labhantī**ti tesu vipākasaddassa niruḷhataṁ dasseti. **Sukkakaṇhādī**ti **ādi**-saddena akaṇha-asukkaphassādibhāvo pariggahito. Sati pana pāka-saddassa phalapariyāyabhāve rūpaṁ viya na nihīno pakkaṁ viya visiṭṭho pākoti **vipāko**ti evaṁ vā ettha attho daṭṭhabbo. **Sabyāpāratā**ti sa-ussāhatā. **Santāne sabyāpāratā**ti etena cittappayogasaṅkhātena kiriyābhāvena vipākadhammānaṁ santānavidhasasamāha "yato yasmiṁ cittuppāde kusalākusalā cetanā, taṁsantāne eva tassā vipākuppattī"ti. Ettha ca "sabyāpāratā"ti etena āvajjanadvayaṁ vipākañca nivatteti, "anupacchinnāvijjātaṇhāmāne"ti iminā avasiṭṭhaṁ kiriyaṁ nivatteti. Ubhayenapi anusayasahāyasa-ussāhatālakkhaṇā vipākadhammadhammāti dasseti. Lokuttarakusalānampi hi anusayā upanissayā honti, yato "katame dhammā kusalā. Yasmiṁ samaye lokuttaraṁ -pa- tasmiṁ samaye avijjāpaccayā saṅkhārā"ti-ādinā[1] ariyamaggacetanāya avijjā-upanissayatā paṭiccasamuppādavibhaṅge pakāsitā. Nirussāhasantabhāvalakkhaṇā vipākā, ubhayaviparītalakkhaṇā nevavipākanavipākadhammadhammāti.

Abhiññādikusalānanti **ādi**-saddena "ahosi kammaṁ nāhosi kammavipāko"ti[2] iminā tikena saṅgahitaṁ gati-upadhikālapayogābhāvena avipākaṁ diṭṭhadhammavedanīyaṁ upapajjavedanīyañca saṅgaṇhāti. Aparāpariyavedanīyaṁ pana saṁsārappavattiyaṁ ahosikammādibhāvaṁ na bhajati. **Bhāvanāya pahātabbādī**ti **ādi**-saddena dassanena pahātabbāṁ saṅgaṇhāti. Ubhayampi "vipākānuppādane"ti vacanato gati-upadhikālapayogābhāvena anuppannavipākameva adhippetaṁ bhāvanāya pahātabbassapi

1. Abhi 2. 193 piṭṭhe.
2. Khu 9. 271 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

pavattivipākassa anujānanato. Yesaṁ pana bhāvanāya pahātabbā avipākā, tesaṁ matena **ādi**-saddena dassanena pahātabbassa ahosikammanti evaṁpakārasseva pariggahoti veditabbaṁ.

4. "Kathamādinnā"ti ayampi paṇho labbhati. "Phalabhāvenā"ti hi ādānappakāravacanaṁ. Kesañci gotrabhupaccavekkhaṇādīnaṁ upetakiriyabhūtānaṁ taṁkattubhūtānañca atthānaṁ upetabbasambandhabhāvato tadabhidhāyinopi saddā sambandhā evāti **"upetasaddasambandhinā"**ti vuttaṁ. **Upetan**ti hi upetabbatthe vuccamāne avassaṁ upetakiriyā upetā ca ñāyatīti. "Rūpadhātuyā kho pana gahapati yo chando yo rāgo yā nandī yā taṇhā ye upayupādānā, cetaso adhiṭṭhānā abhinivesā anusayā"ti-ādīsu "upayo"ti taṇhādiṭṭhiyo adhippetāti āha **"upaya -pa- diṭṭhīhī"**ti. **Yathāsambhavan**ti "ārammaṇakaraṇavasenā"ti-ādinā aṭṭhakathāyaṁ vutta-atthesu yo yo sambhavati yojetuṁ, so soti attho. **Na vacanānupubbenā**ti "kiṁ pana taṁ upetan"ti-ādinā vuttavacanānupubbena na yojetabbo. **Sabbapaccayuppannānan**ti sabbatebhūmakapaccayuppannānaṁ. **Nāpajjati** sāmaññajotanāya visese avaṭṭhānato visesatthinā ca viseso anupayujjatīti taṁ pana visesaṁ vuttappakāraṁ niyametvā dassetuṁ **"bodhaneyyā"**ti-ādi vuttaṁ.

Upetaṁ dīpetīti yathā "pācariyo"ti ettha pagato ācariyo pācariyoti **pa**-saddo pagataṁ dīpeti, evaṁ **upa**-saddo upetaṁ dīpeti eva, na cetthagatādi-atthānaṁ ekantena paccattavacanayogo icchitoti. **Atisaddo viyā**ti ca idaṁ sasādhanakiriyādīpanasāmaññena vuttanti daṭṭhabbaṁ. **Paccayabhāvenā**ti etena purimanibbattiṁ viseseti. Tena sahajātassapi upādānassa saṅgaho kato hoti. Sahajātopi hi dhammo paccayabhūto purimanipphanno viya voharīyati yathā "ekaṁ mahābhūtaṁ paṭicca tayo mahābhūtā"ti, "ekaṁ khandhaṁ paṭicca tayo khandhā"ti[1] ca. **Dhātukathāyaṁ pakāsitan**ti "upapattibhavo pañcahi khandhehi ekādasahāyatanehi sattarasahi dhātūhi saṅgahito. Katihi asaṅgahito. Na kehici khandhehi ekenāyatanena ekāya dhātuyā asaṅgahito"ti[2]

---

1. Abhi 8. 19 piṭṭhe. 2. Abhi 3. 13 piṭṭhe.

evamādiṁ sandhāyāha. **Tasmā evāti** upādinnasaddānapekkhattā eva. **Avisesetvāti** upādinnānupādinnavisesaṁ akatvā. Upādānānaṁ ārammaṇabhāvānativattanato upādānehi upādātabbāti vā **upādāniyā,** upādātuṁ vā arahantīti **upādāniyā,** upādātuṁ vā arahantīti **upādāniyā,** upādāne niyuttāti vā **upādāniyā ka-**kārassa **ya-**kāraṁ katvāti evamettha attho daṭṭhabboti.

5. **Vibādhanaṁ** pīḷanaṁ kilamanaṁ **upatāpo** pariḷāho appassaddhibhāvo. **Vidūsitā malīnā** ca yato keci akilesasabhāvāpi aniṭṭhaphalā gārayhā ca jātā.

6. "Sīlamattakaṁ, paraṁ viya mattāyā"ti-ādīsu mattā-saddassa pamāṇavācakatā daṭṭhabbā. Mariyādavācako vā mattā-saddo. Vicāro hettha jhānaṅgesu heṭṭhimamariyādo, na paṭhamajjhāna-upacārajjhānesu viya vitakko. Sā pana vicāramariyādatā vitakkābhāvena etesaṁ jātāti avitakkaggahaṇaṁ kataṁ. Idaṁ vuttaṁ hoti—avitakkā hutvā vicāramariyādajhānaṅgesu vicāraheṭṭhimakoṭikāti. Atha vā īsadattho **mattā-**saddo "mattāsukhapariccāgā"ti-ādīsu[1] viya. Ayañhettha attho—vitakkarahitā bhāvanāya atisukhumabhūtavicārattā īsaṁvicārā ca avitakkavicāramattāti. Na hi ito paraṁ vicāro atthīti. Yadi vitakkavisesarahitā vicāramattā, evaṁ sante avitakkavacanaṁ kimatthiyanti āha **"vicāramattavacanenā"**ti-ādi. Yadi vicāramattato aññesampi avitakkānaṁ atthibhāvajotanatthaṁ avitakkavacanaṁ, avitakkā ca vicāramattā avicārāti nivattetabbā gahetabbā ca, evaṁ sati vicāramattā visesanaṁ, avitakkā visesitabbāti vicāramattāvitakkāti vattabbanti codanaṁ manasi katvā āha **"visesanavisesitabbabhāvo"**ti-ādi. **Yathākāman**ti vattu-icchānurūpaṁ. Yena yena hi pakārena dhammesu nivattetabbagahetabbabhāvā labbhanti, tena tena pakārena dhammesu nivattetabbagahetabbabhāvā labbhanti, tena tena pakārena visesanavisesitabbabhāvo sambhavatīti. Padānaṁ anukkamo **padānukkamo.**

Avitakkā savitakkā ca savicārā avicārācāti avitakkā savicārā savitakkā avicārāti yojetabbaṁ. Ubhayekadesadassanampi ubhayadassananti adhippāyena **"yadi savitakkasavicārā"**ti-ādi vuttaṁ. **Itarampi**

---

1. Khu 1. 55 piṭṭhe Dhammapade.

pakāsetunti idaṁ yathā savitakkasavicāresu cittuppādesu vitakko avitakkasavicāratāya "avitakkavicāramatto"ti vutto, evaṁ yathāvuttacittuppādesu vicāro "savitakka-avicāro"ti sakkā viññātunti imamatthaṁ sandhāya vuttaṁ. **Vitakkābhāvena ete vicāramattā**ti ayampi attho visesanivatti-atthaṁyeva **mattā**-saddaṁ gahetvā vutto. **Vicāramattā**ti hi vicāramattavantoti viññāyamānattā tadaññavisesavirahasāmaññato nivattetvā vitakkavisesavirahasaṅkhāte **avitakka**-saddo sannidhāpito viseseti dutiyajjhānadhammeti. Yathāha **"na vicārato"**ti-ādi.

7. **Vedayamānā**ti anubhavamānā. **Sukhākāre**ti iṭṭhākāre, iṭṭhānubhavanākāre vā. **Udāsinā**ti nati-apanatirahitā. **Sukhadukkhānaṁ aviruddhā** tesaṁ byavadhāyikābhāvato. Sukhadukkhāni viya hi sukhadukkhānaṁ anantaraṁ pavattanato byavadhāyikābhūtā na tehi virujjhati, na pana sukhadukkhāni anantarāpavattito. "Upapattito ikkhatīti upekkhā"ti ayaṁ panattho idha **upekkhā**-saddassa sabbupekkhāpariyādānato na vutto. Na hi lobhasampayuttādi-upekkhā upapattito ikkhatīti. **Tasmā**ti yasmā pītisahagatāyeva na sukhasahagatā, sukhasahagatāpi na pītisahagatā evāti pītisahagatā sukhasahagatā ca aññamaññaṁ bhinnā, tasmā. Satipi sukhasahagatānaṁ yebhuyyena pītisahagatabhāve yena sukhena samannāgatā sukhasahagatā eva honti, na pītisahagatā, taṁ sukhaṁ nippītikasukhanti ayaṁ viseso iminā tikena dassitoti imamatthaṁ vibhāvento **"pītisahagatāti vatvā"**ti-ādimāha.

Siddhoti sāvasesaṁ niravasesañca sukhapītiyo saṅgahetvā pavattehi paṭhamadutiyapadehi yo pītisahagato dhammaviseso, taṁ sukhaṁ, yo ca sukhasahagato dhammaviseso, sā pītīti satipi aññamaññaṁ saṁsaṭṭhabhāve padantarasaṅgahitabhāvadīpanato siddho ñāto viditoti attho. "Catutthajjhānasukhaṁ atipaṇītasukhanti oḷārikaṅgato nīharitvā tassa paṇītabhāvaṁ dassetuṁ ayaṁ tiko vutto"ti keci vadanti, tadetaṁ sabbesaṁ sukhavedanāsampayuttadhammānaṁ idha **"sukhasahagatā"**ti vuttattā vicāretabbaṁ. Tathā hi "sukhabhūmiyaṁ kāmāvacare"ti-ādinā[1]

1. Abhi 1. 253 piṭṭhe.

“kāmāvacarakusalato cattāro somanassasahagatacittuppādā”ti-ādinā[1] ca niddeso pavattoti.

8. **Nibbānārammaṇakaṁ sandhāyāha,** na nibbānapaṭivijjhanaṁ, itarathā gotrabhussa dassanabhāvāpatti acodanīyā siyāti adhippāyo. Nanu ca disvā kattabbakiccakaraṇena sotāpattimaggova dassananti ukkaṁsagativijānanena nibbānassa paṭivijjhanameva dassananti gotrabhussa dassanabhāvāpatti na codetabbāvāti? Na, dassanasāmaññasseva suyyamānattā dassanakattabbakiccakaraṇānañca bhedena vuttattā. Tattha yadipi “paññāya cassa disvā āsavā parikkhīṇā hontī”ti-ādīsu[2] viya abhinnakālassapi bhinnakālassa viya bhedopacāradassanato bhedavacanaṁ yuttaṁ, dassanavisese pana adhippete dassanasāmaññavacanaṁ na kattabbanti dassanasāmaññamattaṁ gahetvā codanā katāti **“nibbānārammaṇataṁ sandhāyāhā”**ti vuttaṁ. Dutiyatatiyamaggānampi dhammacakkhupariyāyasabbhāvato **“bhāvanābhāvaṁ appattan”**ti vuttaṁ. Tattha **bhāvanā** vaḍḍhanā. Sā ca bahulaṁ uppattiyā hotīti āha **“punappunaṁ nibbattanenā”**ti. **Tathā hi satī**ti “ubhayapaṭikkhepavasenā”ti padassa dassanabhāvanāpaṭikkhepavasenāti atthe sati. nanu lokiyasamathavipassanāpi yathābalaṁ kāmacchandādīnaṁ pahāyakā, tatra kathamidaṁ vuttaṁ, na ca añño pahāyako atthīti codanaṁ sandhāyāha **“aññehī”**ti-ādi.

9. **Appahātabbahetumattesū**ti appahātabbahetukamattesu. Sabbo kusalābyākatadhammo **yathādhippetattho. Samāso na upapajjati** asamatthabhāvato. **Yesan**ti tatiyarāsibhāvena vuttā dhammā, attho tesaṁ. **Ubhinnan**ti visuṁ visuṁ yojetabbatāya dve pahātabbahetusaddāti katvā vuttaṁ. **Etan**ti “nevadassanena nabhāvanāya pahātabbo hetu etesaṁ atthī”ti etaṁ vacanaṁ. **Tehi** dassanabhāvanāpadehi **yuttena** pahātabbahetukapadena. **Evañca katvā**ti evaṁ dassanabhāvanāpadehi pahātabbahetukapadassa visuṁ visuṁ yojanato. Evañhi[3] purimapadadvaya -pa- dassanametaṁ hotīti. **Evan**ti dassanabhāvanāhi napahātabbo hetu etesanti evaṁ atthe sati. “Hetu -pa-

---

1. Abhi 1. 296 piṭṭhe. 2. Ma 2. 143 piṭṭhe. 3. Viya hi (Mūlaṭīkāyaṁ)

siyā"ti etassa "purimasmiñhi atthe"ti-ādinā ahetukānaṁ aggahitabhāvadassanavasena atthaṁ vatvā idāni "atha vā"ti-ādinā dutiyasseva atthassa yuttabhāvaṁ vibhāvento **"gahetabbatthassevā"**ti-ādimāha. So hi "evamattho gahetabbo"ti vuttattā gahetabbattho.

10. **Aññathā**ti ārammaṇakaraṇamatte adhippete. Kathaṁ panetaṁ jānitabbaṁ **"ārammaṇaṁ katvā**ti etena catukiccasādhakaṁ ārammaṇakaraṇaṁ vuccatī"ti? Sāmaññajotanāya visese avaṭṭhānato ariyamaggadhammānaṁyeva ca apacayagāmibhāvato. "Cattāro maggā apariyāpannā apacayagāmino"ti[1] hi vuttaṁ. Tenevāha "ariyamaggānaṁ etaṁ adhivacanan"ti. Eteneva vā visesupalakkhaṇahetubhūtena vacanena yathāvutto ārammaṇakaraṇaviseso viññāyati. Ukkaṁsagativijānanena vā ayamattho veditabbo. **Paccavekkhaṇādīnan**ti vodānādayo saṅgaṇhāti. **Hetubhāvenā**ti sampāpakahetubhāvena. Ñāpako kārako sampāpakoti tividho hi hetu, tathā ñāpetabbādibhāvena phalaṁ. Yathā nirayādimanussabhāvādigāmipaṭipadābhāvato akusalalokiyakusalacittuppādā "ācayagāmino dhammā"ti vuttā, na micchādiṭṭhi-ādilokiyasammādiṭṭhi-ādidhammā eva, evaṁ nibbānagāmipaṭipadābhāvato lokuttarakusalacittuppādā "apacayagāmino"ti daṭṭhabbā, na ariyamaggadhammā evāti imamatthaṁ dassento āha **"purimapacchimānan"**ti-ādi. Tattha ariyamaggasseva nibbānagāmipaṭipadābhāvo paribyattti tasseva apacayagāmibhāvo yutto, tadanuvattakattā pana sesadhamma saṅgahetvā vuttaṁ. apacaye dukkhaparijānanādinā sātisayaṁ gamanaṁ yesante apacayagāminoti "maggā eva apacayagāmino"ti vuttaṁ. **Purimapacchimānan**ti ca imasmiṁ tike paṭhamapadadutiyapadasaṅgahitānaṁ atthānanti attho. "Jayaṁ veraṁ pasavati[2], caraṁ vā yadi vā tiṭṭhan"ti-ādīsu[3] viya sānunāsiko ācaya-saddoti **"anunāsikalopo kato"**ti vuttaṁ. Ettha ca "ācinan"ti vattabbe "ācayan"ti byattayavasena vuttanti daṭṭhabbaṁ. **Ācayā hutvā gacchantī**ti etena apacinantīti apacayā, apacayā hutvā gacchanti pavattantīti ayamattho nayato dassitoti daṭṭhabbaṁ.

1. Abhi 1. 210, 270 piṭṭhe.
2. Khu 1. 43 piṭṭhe Dhammapade.
3. Khu 1. 250, 273, 307 piṭṭhesu.

11. **Lokiyesu asekkhabhāvānāpatti daṭṭhabbā**ti kasmā evaṁ vuttaṁ, nanu—

> "Sikkhatīti kho bhikkhu tasmā sekkhoti vuccati. Kiñca sikkhati, adhisīlampi sikkhati adhicittampi sikkhati adhi-aññampi sikkhati. Sikkhatīti kho bhikkhu tasmā sekkhoti vuccati[1]. Yopi kalyāṇaputhujjano anulomapaṭipadāya paripūrakārī sīlasampanno indriyesu guttadvāro bhojane mattaññū jāgariyānuyogamanuyutto pubbarattāpararatthaṁ bodhipakkhiyānaṁ dhammānaṁ bhāvanānuyogamanuyutto viharati 'ajja vā sve vā aññataraṁ sāmaññaphalaṁ adhigamissāmī'ti, sopi sikkhatīti sekkho"ti—

vacanato yathāvuttakalyāṇaputhujjanassapi sīlādidhammā sekkhāti vuccantīti? Na, pariyāyabhāvato. Nippariyāyena hi sekkhāsekkhabhāvo yathāsambhavaṁ maggaphaladhammesu evāti lokiyesu sekkhabhāvāsaṅkābhāvato asekkhabhāvānāpatti vuttā. Tenevāha **"sīlasamādhī"**ti-ādi. Arahattaphaladhammāpi sikkhāphalabhāvena pavattanato heṭṭhimaphaladhammā viya sikkhāsu jātāti-ādi-atthehi sekkhā siyuṁ, heṭṭhimaphaladhammāpi vā sikkhāphalabhāvena pavattanato arahattaphaladhammā viya asekkhāti codanaṁ manasi katvā **"pariniṭṭhitasikkhākiccattā"**ti vuttaṁ, tathā **"heṭṭhimaphalesu panā"**ti-ādi. "Taṁ eva sāliṁ bhuñjāmi, sā eva tittirī, tāni eva osadhānī"ti-ādīsu taṁsadisesu tabbohāro daṭṭhabbo. Etena ca sekkhasadisā asekkhā yathā "amanusso"ti vuttaṁ hotīti aññe. Aññattha "ariṭṭhan"ti-ādīsu vuddhi-atthepi a-kāro dissatīti vuddhippattā sekkhā asekkhāti ayampi attho vutto.

12. **Kilesavikkhambhanasamatthatāyā**ti idaṁ nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ. Vitakkādivikkhambhanasamatthatāpi hettha labbhatīti. Akusalaviddhaṁsanarasattā vā kusalānaṁ tattha sātisayakiccayuttataṁ parittadhammehi mahaggatānaṁ pakāsetuṁ "kilesavikkhambhanasamatthatāyā"ti vuttaṁ. **Vipākakiriyesu dīghasantānatāva,** na kilesavikkhambhanasamatthatā vipulaphalatā

---

1. Aṁ 1. 232 piṭṭhe.

cāti attho. "Vipulaṁ phalaṁ vipulaphalan"ti evaṁ pana atthe gayhamāne vipākesupi vipulaphalatā labbhateva. Sopi ekasesanayena aṭṭhakathāyaṁ vuttoti veditabbo. **Mahantehi gatā paṭipannā**ti ayaṁ panattho tiṇṇampi sādhāraṇoti. Guṇato ayaṁ ettakoti sattānaṁ pamāṇaṁ karontā viya pavattantīti oḷārikā kilesā **"pamāṇakarā"**ti vuttā. Tehi parito khaṇḍitā paricchinnāti **parittā.** Satipi kehici paricchinnatte mahāpamāṇabhāvena gatā pavattāti **mahaggatā.** Paricchedakarānaṁ kilesānaṁ sukhumānampi agocarabhāvato tehi na kathañcipi paricchinnā vītikkantāti **aparicchinnā appamāṇā,** yato te "apariyāpannā"tipi vuccanti.

14. **Tittiṁ na janenti** santataratāya asecanakabhāvato. Ettha ca "pamāṇakarehī"ti-ādiko atthavikappo "atappakatthenā"ti-ādikāya hīnattikapadavaṇṇanāya parato bahūsu potthakesu likhīyati, yathāṭhāne eva pana ānetvā vattabbo.

15. Lokiyasādhujanehipi atijigucchanīyesu ānantariyakammanatthikavādādīsu pavatti vinā vipallāsabalavabhāvena na hotīti **"vipariyāsadaḷhatāyā"**ti vuttaṁ. **Etenā**ti "vipākadāne satī"ti-ādinā satipi kālaniyame vipākuppādane sāsaṅkavacanena. **Tasmā**ti yasmā yathāvuttanayena niyatatāya atippasaṅgo dunnivāro, tasmā. **Balavatā -pa- pavattī**ti etena asamānajātikena anivattanīyavipākataṁ, samānajātikena ca vipākānuppādanepi anantaraṁ vipākuppādanasamatthatāya avihantabbataṁ anantarikānaṁ dasseti. Yato tesaṁ vipākadhammatā viya sabhāvasiddhā **niyatānantariyatā. Aññassa -pa- dānato**ti imināpi asamānajātikādīhi anivattanīyaphalataṁ eva vibhāveti.

Codako adhippāyaṁ ajānanto "nanū"ti-ādinā atippasaṅgameva codeti. Itaro "nāpajjatī"ti-ādinā attano adhippāyaṁ vivarati. **Ekante**ti avassambhāvini. **Sanniyatattā**ti sampādane janane niyatabhāvato. Uparatā avipaccanasabhāvāsaṅkā yesu tāni uparatāvipacca -pa- saṅkāni, tabbhāvo **upa -pa- saṅkattaṁ,** tasmā. **"Na**

samatthatāvighātattāti balavatāpi ānantariyena anupahantabbataṁ āha. **Upatthambhakāni** anubalappadāyakāni honti uppattiyā santānassa visesitattā. Tena nesaṁ vipākānuppādanepi amoghavuttitaṁ āha.

16. **Maggakiccaṁ** pariññādi. Aṭṭhaṅgikamaggasammādiṭṭhimaggasampayuttālobhādosasaṅkhātehi maggahetūhi maggasampayuttakhandhasesamaggaṅgasammādiṭṭhīnaṁ sahetukabhāvadassanato tiṇṇaṁ nayānaṁ **asaṅgahitasaṅgaṇhanavasenā**ti vuttaṁ. **Hetubahutāvasenā**ti bahuhetukassa paṭhamanayassa anantaraṁ bahuhetukatāsāmaññena **nikkhepakaṇḍapāḷiyaṁ** tatiyaṁ vuttanayo idha **aṭṭhakathāyaṁ** dutiyaṁ vutto. Yathāsakaṁ paccayehi pavattamānesu nirīhakesu dhammesu kesañci anuvattanīyabhāvo na kevalaṁ dhammasabhāvatoyeva, atha kho purimadhammānaṁ pavattivisesenapi hotīti āha **"pubbābhisaṅkhāravasenā"**ti. Pavattiviseso hi purimapurimānaṁ cittacetasikānaṁ uttaruttaresu visesādhānaṁ bhāvanāpubbābhisaṅkhāroti. **Anuvattayamāno**ti garukārayamāno. **Udāharaṇavasenā**ti nidassanavasena, na niravasesadassanavasena. **Yasmā panā**ti-ādinā yathāvuttaṁ atthaṁ pāṭhantarena sādheti. Tattha hi adhipatipaccayassa paccanīye ṭhitattā maggo adhipati maggādhipatīti ayamattho labbhatīti. **Samānasaddatthavasenā**ti satipi aññapadatthasamānādhikaraṇasamāsatthabhede maggādhipatisaddatthabhedābhāvaṁ sandhāya vuttaṁ.

17. **Uppanna**-saddo uppādādiṁ paṭipajjamāno, patvā vigato cāti duvidhesu atthesu ubhayesampi vācako, na purimānaṁyevāti tamatthaṁ dassetuṁ **"anuppannā"**ti-ādimāha. Tattha **uppannabhāvo** uppādādippattatā. Tena atītāpi saṅgahitā honti. Tenevāha **"sabbo uppannabhāvo"**ti **uppannadhammabhāvo**ti evamettha attho daṭṭhabbo. Uppannadhamme vatvā "anuppannā"ti vacanaṁ na yathādhigatapaṭisedhananti kathamidaṁ paccetabbanti āha **"yadi hī"**ti-ādi. Keci panettha "uppannāti padena atītāpi saṅgahitā. Yadi na saṅgahitā, nibbānaṁ viya tepi navattabbāti vattabbaṁ

siyā, na ca tathā vuttan”ti vadanti, taṁ pana tesaṁ matimattameva. Ayaṁ pana tiko dvinnaṁ addhānaṁ vasena pūretvā dassitoti aṭṭhakathāyaṁ vakkhatīti. Evaṁ sante kasmā atītā navattabbāti na vuttāti? Dhammavasena asaṅgahitattābhāvato. Dhammavasena hi asaṅgahitaṁ nibbānaṁ tattha navattabbaṁ jātaṁ, na ca niyogato atītā nāma dhammā keci atthi, ye idha asaṅgahitattā navattabbā siyunti. Phalanibbattito kāraṇassa puretaraṁ nibbatti idha pariniṭṭhitasaddena vuccati, na tassa hutvā vigatabhāvoti āha **“anāgate vā”**ti. Yato metteyyassa bhagavato uppajjanakaphalampi “uppādī”ti vuccati.

20. **Yassa jhānā vuṭṭhahitvā**ti-ādinā “tenānandā”ti-ādipāḷiyā kheṭṭhāpāḷiṁ atthavasena dasseti. Ayañhi tattha pāḷi[1]—

> “Kathañcānanda bhikkhu ajjhattameva cittaṁ santhapeti sannisādeti ekodiṁ karoti samādahati. Idhānanda bhikkhu vivicceva -pa- catutthaṁ jhānaṁ upasampajja viharati. Evaṁ kho -pa- samādahati. So ajjhattaṁ suññataṁ manasi karoti, tassa ajjhattaṁ suññataṁ manasikaroto suññatāya cittaṁ na pakkhandati -pa- muccati. Evaṁ santametaṁ ānanda bhikkhu evaṁ sampajānāti ajjhattaṁ kho me suññataṁ manasikaroto ajjhattaṁ suññatāya cittaṁ na pakkhandati -pa- muccatīti, itiha tattha sampajāno hoti. So bahiddhā suññataṁ -pa- ajjhattabahiddhā suññataṁ -pa-. So āneñjaṁ manasi karoti, tassa āneñjaṁ manasikaroto āneñjāya cittaṁ na pakkhandati -pa- muccatīti,itiha tattha sampajāno hoti. Tenānanda bhikkhunā”ti[1].

Tattha **ajjhattasuññatādīsū**ti ajjhattaṁ bahiddhā ajjhattabahiddhā ca suññatāya āneñje ca. **Paṭhamajjhānādisamādhinimitte**ti pādakabhūtapaṭhamajjhānādisamādhinimitte. Apaguṇapādakajjhānato vuṭṭhitassa hi ajjhattaṁ suññataṁ manasikaroto tattha cittaṁ na pakkhandati. Tato “parassa santāne nu kho kathan”ti bahiddhā manasi karoti, tatthapi na pakkhandati. Tato “kālena attano santāne, kālena parassa santāne na kho

1. Ma 3. 153 piṭṭhe.

kathan"ti ajjhattabahiddhā manasi karoti, tatthapi na pakkhandati. Tato ubhatobhāgavimutto hotukāmo "arūpasamāpattiyaṁ nu kho kathan"ti āneñjaṁ manasi karoti, tatthapi na pakkhandati. "Idāni me cittaṁ na pakkhandatī"ti vissaṭṭhavīriyena na bhavitabbaṁ, pādakajjhānameva pana sādhukaṁ punappunaṁ manasi kātabbaṁ, evamassa rukkhaṁ chindato pharasumhi avahante punappunaṁ nisitanisitaṁ kāretvā chindantassa chijje pharasu viya kammaṭṭhāne manasikāro vahatīti dassetuṁ **"tasmiṁyevā"**ti-ādi vuttanti.

Atthato ca asamānattāti idaṁ kasmā vuttaṁ. nanu yesu atthesu ajjhatta-saddo vattati, te sabbe dassetvā idhādhippetatthaniddhāraṇatthaṁ atthuddhāravasentaṁ vuttaṁ. Cakkhādīsu ca ajjhattika-saddo ajjhattānaṁ abbhantaratāvisesamupādāya pavattati, yato te ajjhatta-ajjhattāti vuccanti. Apica "cha ajjhattikānī"ti idaṁ ajjhattika-saddassa cakkhādīnaṁ ajjhattabhāvavibhāvanasabbhāvato idha udāharaṇavasena vuttaṁ. Teneva hi aṭṭhakathāyaṁ ajjhattikaduke "ajjhattāva ajjhatthikā"ti vuttaṁ. Evañca sati na ettha saddato asamānatāpi siyā, tasmāyeva yathāvuttacodanaṁ visodhento **"ayaṁ panetthā"**ti-ādimāha. **Tenā**ti tasmā. **Taṁvācakassā**ti ajjhattajjhattavācakassa **sakkā vattuṁ** tadatthassa ajjhattabhāvasabbhāvato.

"Na kho ānanda bhikkhu sobhati saṅgaṇikārāmo saṅgaṇikārato saṅgaṇikārāmataṁ anuyutto"ti-ādinā[1] pabbajitāsāruppassa nekkhammasukhādinikāmalābhitāya abhāvassa ca dassanena saṅgaṇikārāmatāya, "nāhaṁ ānanda ekaṁ rūpampi samanupassāmi, yattha rattassa yathābhiratassa rūpassa vipariṇāmaññathābhāvā na uppajjeyyuṁ sokapari -pa- yāsā"ti[2] evaṁ rūpādiratiyā ca ādīnavaṁ vatvā sace koci duppaññajātiko pabbajito vadeyya "sammāsambuddho khette paviṭṭhā gāviyo viya amheyeva gaṇato nīharati, ekībhāve niyojeti, sayaṁ pana rājarājamahāmattādīhi parivuto viharatī"ti, tassa vacanokāsupacchedanatthaṁ cakkavāḷapariyantāya parisāya majjhe nisinnopi tathāgato ekakovāti dassanatthaṁ "ayaṁ kho panā"ti desanā āraddhāti āha **"tappaṭipakkhavihāradassanatthan"**ti. Tattha **sabbanimittānan**ti rūpādīnaṁ

---

1. Ma 3. 152 piṭṭhe. 2. Ma 3. 153 piṭṭhe.

saṅkhatanimittānaṁ. **Ajjhattan**ti visayajjhattaṁ. **Suññatan**ti anattānupassanānubhāvanibbattaphalasamāpattiṁ. Tenevāha **"ajjhattan"**ti-ādi. Tattha dutiye vikappe **ṭhāna**-saddo kāraṇapariyāyo daṭṭhabbo. **Saccakasuttenā**ti mahāsaccakasuttena. Tattha hi—

> "Abhijānāmi kho panāhaṁ aggivessana anekasatāya parisāya kammaṁ desetā, apissu maṁ ekameko evaṁ maññati 'mamevārabbha samaṇo gotamo dhammaṁ desetī'ti. Na kho panetaṁ aggivessana evaṁ daṭṭhabbaṁ. Yāvadeva viññāpanatthāya tathāgato paresaṁ dhammaṁ desetīti. So kho ahaṁ aggivessana tassāyeva kathāya pariyosāne tasmiṁyeva purimasmiṁ samādhinimitte ajjhattameva cittaṁ saṇṭhapemi sannisādemi, ekodiṁ karomi, samādahāmi 'yena sudaṁ niccakappaṁ viharāmī'ti"[1]—

āgatanti.

22. Aññehi anidassanehi aññaṁ viya katvā yathā "silāputtakassa sarīran"ti. **Dhammasabhāvasāmaññenā**ti-ādinā kiñcāpi rūpāyatanato añño nidassanabhāvo nāma natthi, dhammasabhāvo pana atthi. Tato ca rūpāyatanassa viseso nidassanabhāvena katoti tadaññadhammavisesakaro nidassanabhāvo rūpāyatanato anaññopi añño viya katvā upacaritoti dasseti. **Atthaviseso** sāmaññavisesatthabhedo. **Sayaṁ sampattānaṁ** phoṭṭhabbadhammānaṁ, **nissayavasena sampattānaṁ** ghānajivhākāyānaṁ gandharasānañca, itaresaṁ asampattānaṁ, **aññamaññapatanaṁ** aññamaññassa yogyadese avaṭṭhānaṁ, **yena** paṭihananabhāvena. **Byāpārādī**ti cittakiriyāvāyodhātuvipphāravasena akkhipaṭalādīnaṁ heṭṭhā upari ca saṁsīdanalaṅghanādippavattimāha. **Vikāruppatti** visadisuppatti, visayassa iṭṭhāniṭṭhabhāvena anuggaho upaghāto cāti attho.

Tikamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Ma 1. 316 piṭṭhe.

Dukamātikāpadavaṇṇanā

1-6. **Samānadesaggahaṇānaṁ** ekasmiṁyeva vatthusmiṁ gahetabbānaṁ, ekavatthuvisayānaṁ vā. Atha vā samānadesānaṁ ekavatthukattā samānagahetabbabhāvānaṁ ekuppāditoti attho. Ye dhammā hetusahagatā, te hetūhi saha saṅgayhanti. Yo ca tesaṁ sahetukabhāvo, so sahajātādīhi hetūhi katoti katvā vuttaṁ **"samā -pa- sabbhāvan"**ti. **Ādi**-saddena cettha suppatiṭṭhitabhāvasādhanādihetubyāpāre pariggaṇhāti. **Ekībhāvūpagamanan**ti ekakalāpabhāvena pavattamānānaṁ cittacetasikānaṁ saṁsaṭṭhatāya samūhaghanabhāvena duviññeyyanānākaraṇataṁyeva sandhāya vuttaṁ. **Dhammanānattābhāvepī**ti sabhāvatthabhedābhāvepi. **Padatthanānattenā**ti nānāpadābhidheyyatābhedena. Etena pakārantarāpekkhaṁ dukantaravacananti dasseti. Anekappakārā hi dhammā. Teneva "sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñāṇamukhe āpāthaṁ āgacchantī"ti[1] vuttaṁ. Ayañca attho tikesupi daṭṭhabbo. Yesaṁ vineyyānaṁ yehi pakāravisesehi dhammānaṁ vibhāvane kate paṭivedho hoti, tesaṁ tappakārabhedehi dhammānaṁ vibhāvanaṁ. Yesaṁ ana yena ekeneva pakārena vibhāvane paṭivedho hoti, tesampi taṁ vatvā dhammissarattā tadaññaniravasesappakāravibhāvanañca desanāvilāsoti āha **"desetabbappakārajānanan"**ti-ādi. Nanu ekena pakārena jānantassa tadaññappakāravibhāvanaṁ aphalaṁ hotīti? Na hoti paṭisambhidāppabhedassa upanissayattā. Te pakārā etesanti tappakārā, tabbhāvo **tappakāratā.** Iminā dhammānaṁ vijjamānasseva pakāravisesassa vibhāvanaṁ desanāvilāsoti dasseti.

Aññatthāpīti "ahetukā ceva dhammā na ca hetū"ti-ādīsu. Yathā paṭhamadukekadese gahetvā dutiyatatiyadukehi saddhiṁ chaṭṭhadukanaye yojanā "hetū dhammā sahetukāpi ahetukāpī"ti-ādayo tayo dukā labbhanti, evaṁ dutiyatatiyadukekadese gahetvā paṭhamadukena saddhiṁ yojanāya "sahetukā dhammā hetūpi na hetūpi, ahetukā dhammā hetūpi na hetūpi, hetusampayuttā dhammā hetūpi na hetūpi, hetuvippayuttā dhammā hetūpi na hetūpī"ti cattāro

---

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

dukā labbhanti, te pana vuttanayeneva sakkā dassetunti na dassitāti daṭṭhabbā. Atha vā pāḷiyaṁ vuttehi catutthapañcamehi aṭṭhakathāyaṁ dassitehi purimehi dvīhi ninnānākaraṇato ete na vuttā. Sannivesavisesamattameva hettha visesoti. Teneva hi ninnānatthattā pāḷiyaṁ āgatadukesu yathāniddhāritadukānaṁ yathāsambhavaṁ avarodhanena avuttataṁ dassetuṁ **"etesu panā"**ti-ādimāha.

Atha vā "etena vā gatidassanenā"ti-ādinā vakkhamānanayena "hetū ceva dhammā ahetukā cā"ti-ādīnaṁ sambhavantānaṁ dukānaṁ saṅgahe sati etesampi saṅgaho siyā. Yato vā dukato padaṁ niddhāretvā dukantaraṁ vuccati, tena sati ca nānatte dukantaraṁ labbhati, na cettha koci viseso yathāvuttadukehīti saṁvaṇṇanāsu na dassitanti daṭṭhabbaṁ. Ettha ca yathā sahetukadukato hetusampayuttadukassa, hetusahetukadukato ca hetuhetusampayuttadukassa padatthamattato nānattaṁ, na sabhāvatthato. Evaṁ santepi sahetukahetusahetukaduke vatvā itarepi vuttā, evaṁ hetusampayuttahetuhetusampayuttadukādīhi sabhāvatthanānattābhāvepi padatthanānattasambhavato dhammanānattābhāvepi padatthanānattena dukantaraṁ vuccatīti vuttattā "hetusahagatā dhammā, na hetusahagatā dhammā, hetusahajātā dhammā, na hetusahajātā dhammā. Hetusaṁsaṭṭhā dhammā, hetuvisaṁsaṭṭhā dhammā. Hetusamuṭṭhānā dhammā, na hetusamuṭṭhānā dhammā. Hetusahabhuno dhammā, na hetusahabhuno dhammā"ti-ādīnaṁ, tathā "hetū ceva dhammā hetusahagatā cā"ti-ādīnaṁ, "na hetū kho pana dhammā hetusahagatāpi, na hetusahagatāpī"ti-ādīnañca sambhavantānaṁ anekesaṁ dukānaṁ saṅgaho anuññāto viya dissati. Tathāhi vakkhati "etena vā gatidassanenā"ti-ādi. Evaṁ āsavagocchakādīsupi ayamattho yathāsambhavaṁ vattabbo. Dhammānaṁ vā sabhāvakiccādiṁ bodhetabbākārañca yāthāvato jānantena dhammasāminā yattakā dukā vuttā, tattakesu ṭhātabbaṁ. Addhā hi te dukā na vattabbā, ye bhagavatā na vuttāti veditabbaṁ. Na hetuhetusampayuttaduko chaṭṭhadukena ninnānatthoti adhippāyo. **Tesū**ti paṭhamadukatatiyadukesu. Yadi dukantarehi dukantarapadehi ca samānatthattā etesaṁ dukānaṁ dukantarapadānañca

avacanaṁ, evaṁ sati chaṭṭhaduke paṭhamapadampi na vattabbaṁ catutthaduke dutiyapadena samānatthattā. Tathā ca chaṭṭhadukoyeva na hotīti codanaṁ sandhāyāha **"catutthaduke"**ti-ādi. **Dukapūraṇatthan**ti idaṁ samānatthataṁyeva sandhāya vuttaṁ, desanāviseso pana vijjatiyeva. Atthantaratābhāvepi pakārabhedahetukaṁ dukantaravacananti dassito hi ayamatthoti. **Etena gatidassanenā**ti atthavisesābhāvepi chaṭṭhadukapūraṇasaṅkhātena nayadassenena. **Paṭhamaduke -pa- dassito** pāḷiyaṁ vuttehi catutthapañcamehi, aṭṭhakathāyaṁ dassitehi purimehi dvīhi, idha dassitehi catūhi. **Tesū**ti dutiyatatiyadukesu. **Paṭhamadukapakkhepena dassito** pāḷiyaṁ chaṭṭhadukena itaratra ca itaradukehīti veditabbaṁ.

7-13. **Paccayabhāvamattena -pa- atthitan**ti etena na paṭiladdhattatāsaṅkhātā sasabhāvatāva atthitā, atha kho paṭipakkhena anirodho appahīnatā anipphāditaphalatā kāraṇāsamugghātena phalanibbattanārahatā cāti imamatthaṁ dasseti. Tathā hi "imasmiṁ sati idaṁ hotī"ti ettha "satī"ti iminā vacanena yena vinā yaṁ na hoti, taṁ atītādipi kāraṇaṁ saṅgahitamevāti. Tenevāha **"na sahetu -pa- kālānamevā"**ti. **Same -pa- dīpeti** samecca sambhūya paccayehi katanti **saṅkhatan**ti. **Ayapetesaṁ viseso**ti ayaṁ paccayanibbattānaṁ paccayavantatā anekapaccayanipphāditatā ca dukadvaye purimapadatthānaṁ bhedo, itaresaṁ pana purimapadasaṅgahitadhammavidhurasabhāvatāyāti. **Avini -pa- ṭhapanato**ti "ettakā"ti pabhedaparicchedaniddhāraṇavasena abhidhammamātikāyaṁ dhammānaṁ avuttattā vuttaṁ. suttantamātikāyaṁ pana nidhāritasarūpasaṅkhāvisesattā vinicchitatthaparicchedāyeva avijjādayo vuttāti. **"Pathavī-ādi rūpan"**ti etasmiṁ atthavikappe anekahetukesu cittuppādesu hetūnaṁ sahetukabhāvo viya sabbesaṁ pathavī-ādīnaṁ rūpibhāvo siddhoti āha **"purima -pa- pajjatī"**ti. Na hi tesu niyato katthaci saṁsāmibhāvoti. Aniccānupassanāya vā lujjati chijjati vinassatīti gahetabbo lokoti taṁgahaṇarahitānaṁ lokuttarānaṁ natthi lokatā. **Tenevā**ti dukkhasaccabhāvena pariññeyyabhāvenāti attho.

Dukabahutā āpajjatīti kasmā vuttaṁ, nanu vīsati dukā vibhattā, "avuttopi yathālābhavasena veditabbo"ti ca vakkhatīti

dukabahutā icchitā evāti? Saccametaṁ taṁyeva pana dukabahutaṁ anicchanto evamāha. Apica dukabahutā āpajjati, sā ca kho viññāṇabhedānusārinī, tatrāpi kāmāvacarakusalato ñāṇasampayuttāni, tathā mahākiriyato manodvārāvajjananti evaṁpakārānaṁ sabbadhammārammaṇaviññāṇānaṁ anāmasanato na byāpinīti dasseti **"dukabahutā"**ti-ādinā. Abyāpibhāve pana dosaṁ dassento **"tathā ca -pa- siyā"**ti āha. **Niddesena ca viruddhan**ti "ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyā"ti-ādinā rūpāyatanādīnaṁ paccekacakkhuviññāṇādinā kenaci viññeyyataṁ, sotaviññāṇādinā kenaci naviññeyyatañca dassentena nikkheparāsiniddesena "dvinnampi padānaṁ atthanānattato duko hotī"ti idaṁ vacanaṁ viruddhaṁ, tathā atthuddhāraniddesenapi atthato na sametīti attho. **Tatthā**ti tassaṁ nikkheparāsisaṁvaṇṇanāyaṁ. Yo ca paṭisedho kato atthanānattato dukaṁ dassetunti adhippāyo. **Na hi sama -pa- sedhetun**ti etena "ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyā"ti ettakesu niddesapadesu dukapadadvayappavatti pāḷito eva viññāyatīti dasseti.

Tathevāti ubhinnaṁ kecina-saddānaṁ aniyamato cakkhusotādinissayavohārena cakkhusotaviññāṇādiko bhinnasabhāvoyeva dhammo atthoti dassanavasena. Rūpāyatanameva hi cakkhusotaviññāṇehi viññeyyaviññeyyabhāvato "kenaci viññeyyaṁ kenaci naviññeyyan"ti ca vuccatīti. Yadi evaṁ imasmimpi pakkhe dukabahutā āpajjatīti codanaṁ manasi katvā āha **"na cetthā"**ti-ādi. **Viññātabbabhedenā**ti[1] viññātabbavisesena, viññeyyekadesenāti attho. **Dukabhedo**ti dukaviseso, kenaci viññeyyaduko, tappabhedoyeva vā. **Samatto** pariyatto paripuṇṇoti attho. **Yattakā viññātabbā tattakā dukā**ti dukabhedāpajjanappakāradassanaṁ. **Evañca satī**ti-ādinā imissā saṁvaṇṇanāya laddhaguṇaṁ dasseti. "Ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyā"ti rūpāyatanasseva vuttattā atthabhedābhāvato kathamayaṁ duko hotīti āha **"viññāṇanānattenā"**ti-ādi. Yadi pana sabbaviññātabbasaṅgahe duko samatto hoti, nikkheparāsiniddeso kataṁ nīyatīti āha **"etassa panā"**ti-ādi.

---

1. Viññātabbadhammabhedenāti (Mūlaṭīkāyaṁ)

Ettha pana yathā viññāṇanānattena viññātabbaṁ bhinditvā duke vuccamāne satipi viññātabbānaṁ bahubhāve yattakā viññātabbā, tattakā dukāti natthi dukabahutā dukasaṅgahitadhammekadesesu dukapadadvayappavattidassanabhāvato. Evaṁ dvinampi padānaṁ atthanānattena duke vuccamānepi yattakāni viññāṇāni, tattakā dukāti natthi dukabahutā dukasaṅga -pa- bhāvato eva. Na hi ekaṁyeva viññāṇaṁ "kenaci kenacī"ti vuttaṁ, kintu aparampīti sabbaviññāṇasaṅgahe duko samatto hoti, na ca katthaci dukassa pacchedo atthi indriyaviññāṇānaṁ viya manoviññāṇassapi visayassa bhinnattā. Na hi atītārammaṇaṁ viññāṇaṁ anāgatādi-ārammaṇaṁ hoti, anāgatārammaṇaṁ vā atītādi-ārammaṇaṁ, tasmā yathāladdhavisesena visiṭṭhesu manoviññāṇabhedesu tassa tassa visayassa ālambanānālambanavasena dukapadadvayappavatti na sakkā nivāretuṁ. Teneva ca aṭṭhakathāyaṁ "manoviññāṇena pana kenaci viññeyyañceva aviññeyyañcāti ayamattho atthi, tasmā so avuttopi yathālābhavasena veditabbo"ti bhūmibhedavasena yathālābhaṁ dassessati. "Vavatthānābhāvato"ti idampi anāmaṭṭhavisesaṁ manoviññāṇasāmaññameva gahetvā vuttaṁ. Pāḷi pana indriyaviññāṇehi nayadassanavasena āgatāti daṭṭhabbaṁ. Evañca katvā imissāpi atthavaṇṇanāya "kenacī"ti padaṁ aniyamena sabbaviññāṇasaṅgāhakanti siddhaṁ hoti, niddesena ca na koci virodho. Cakkhuviññeyyanasotaviññeyyabhāvehi dukapadadvayappavatti dassitā, na pana cakkhuviññeyyācakkhuviññeyyabhāvehi visesakāraṇābhāvato. Kiñca "ye vā panā"ti padantarasampiṇḍanatopi "ye te dhammā cakkhuviññeyyā -pa- na te dhammā cakkhuviññeyyā"ti[1] ettāvatā dukapadadvayappavatti dassitāti viññāyati. Padantarabhāvadassanattho hi yevāpana-saddo yathā "ye keci kusalā dhammā, sabbe te kusalamūlā. Ye vā pana kusalamūlā, sabbe te dhammā kusalā"ti-ādīsu[2]. Aññathā "ye te dhammā cakkhuviññeyyā, na te dhammā sotaviññeyyā. Ye te dhammā sotaviññeyyā, na te dhammā cakkhuviññeyyā"ti pāḷi abhavissa. Yaṁ pana vadanti "ye te dhammā cakkhuviññeyyā -pa- na te dhammā cakkhuviññeyyāti iminā atthato

1. Abhi 1. 220 piṭṭhe. 2. Abhi 5. 1 piṭṭhe Yamake.

dve dukā vuttā hontī”ti, tadapi cakkhuviññeyyācakkhuviññeyyataṁ sotaviññeyyāsotaviññeyyatañca sandhāya vuttaṁ, na pana “cakkhuviññeyyanasotaviññeyyataṁ sotaviññeyyanacakkhuviññeyyatañcā”ti daṭṭhabbaṁ. Etena pāḷipaṭisedhanañca nivāritaṁ daṭṭhabbaṁ paṭisedhanasseva abhāvato. Tathā yassa ārammaṇassa vijānanabhāvena yo attho vuccamāno aniyamadassanatthaṁ “kenacī”ti vutto, soyeva tato aññassa avijānanabhāvena vuccamāno aniyamadassanatthaṁ puna “kenacī”ti vuttoti tadatthadassane tenevāti ayaṁ padattho na sambhavatīti na sakkā vattunti. Evamettha yathā aṭṭhakathā avaṭṭhitā, tathā attho yujjatīti veditabbaṁ.

14-19. Santānassa ajaññamalīnabhāvakaraṇato kaṇhakammavipākahetuto ca aparisuddhattā **“asucibhāvena sandantī”**ti vuttaṁ. **Tatthā**ti vaṇe. **Paggharaṇaka -pa- saddo**ti etena āsavo viya āsavoti ayampi attho dassitoti daṭṭhabbaṁ. **Gotrabhu -pa- vuttānī**ti etena gotrabhuggahaṇaṁ upalakkhaṇaṁ yathā “kākehi sappi rakkhitabban”ti dasseti. Gotrabhusadisā gotrabhūti pana atthe sati guṇappadhānatthānaṁ ekena saddena avacanīyattā vodānādayova vuttā bhaveyyuṁ. Atha vā **gotrabhū**ti ekasesena sāmaññena vā ayaṁ niddesoti veditabbaṁ. Abhividhivisayaṁ avadhinti vibhattiṁ pariṇāmetvā vattabbaṁ.

Sampayuttehi āsavehi **taṁsahitatā** āsavasahitatā. Idaṁ vuttaṁ hoti— yathā sahetukānaṁ sampayuttehi hetūhi sahetukatā, na evaṁ sāsavāti vuttadhammānaṁ sampayuttehi āsavehi sāsavatā, atha kho vippayuttehīti. Dukantare avuttapadabhāvoyevettha dukayojanāya ñāyāgatatā. Yadi evaṁ hetugocchake kathanti āha **“hetugocchake panā”**ti-ādi. **Paṭhame duke dutiyassa pakkhepe eko**ti catutthadukamāha. **Paṭhame duke tatiyassa pakkhepe dve**ti “āsavā ceva dhammā āsavavippayuttā ca, āsavavippayuttā ceva dhammā no ca āsavā”ti iminā saddhiṁ pañcamadukamāha. **Paṭhamassa dutiye duke pakkhepe eko**ti “no āsavā dhammā sāsavāpi anāsavāpī”ti ayameko. **Tatiye paṭhamassa pakkhepe dve**ti “āsavā dhammā

āsavasampayuttāpi āsavavippayuttāpi, no āsavā dhammā āsavasampayuttāpi āsavavippayuttāpī"ti ime dve. **Tatiye dutiyassa pakkhepe eko**ti "sāsavā dhammā āsavasampayuttāpi āsavavippayuttāpī"ti eko. **Dutiye tatiyassa pakkhepe eko**ti chaṭṭhadukamāha. **Tīhī**ti catutthapañcamachaṭṭhehi. **Itare**ti tadavasiṭṭhā pañca. Te pana paṭhame tatiyadukadutiyapadapakkhepe eko, dutiye paṭhamadukadutiyapadapakkhepe eko, tatiye paṭhamassa ekekapadapakkhepe dve, tatiye dutiyadukapaṭhamapadapakkhepe ekoti evaṁ veditabbā. "Sāsavā dhammā āsavāpi no āsavāpi. Āsavasampayuttā dhammā āsavāpi no āsavāpi. Āsavavippayuttā dhammā āsavāpi no āsavāpī"ti etesampi, "āsavasahagatā dhammā no āsavasahagatā dhammā"ti evamādīnañca aggahaṇe kāraṇaṁ gahaṇanayo ca pubbe vuttanayeneva veditabbaṁ.

Esa nayoti yo esa paṭhamaduke dutiyadukapakkhepādiko upāyo idha āsavagocchake vutto, esa nayo saṁyojanagocchakādīsu dukantaraniddhāraṇeti attho. Tattha pāḷiyaṁ anāgatadukā saṁyojanagocchake tāva "saṁyojanā ceva dhammā saṁyojanavippayuttā ca, saṁyojanavippayuttā ceva dhammā no ca saṁyojanā, saṁyojanā dhammā saṁyojanasampayuttāpi saṁyojanavippayuttāpi, no saṁyojanā dhammā saṁyojanasampayuttāpi saṁyojanavippayuttāpi, no saṁyojanā dhammā saṁyojaniyāpi asaṁyojaniyāpi, saṁyojaniyā dhammā saṁyojanasampayuttāpi saṁyojanavippayuttāpī"ti pañca. Evaṁ gantha-oghayoga-upādānagocchakesu paccekaṁ pañca. Nīvaraṇagocchake pana nīvaraṇānaṁ nīvaraṇavippayuttabhāvābhāvato "no nīvaraṇā dhammā nīvaraṇiyāpi anīvaraṇiyāpi, no nīvaraṇā dhammā nīvaraṇasampayuttāpi nīvaraṇavippayuttāpi, nīvaraṇiyā dhammā nīvaraṇasampayuttāpi nīvaraṇavippayuttāpī"ti tayo. Tathā parāmāsagocchake "no parāmāsā dhammā parāmaṭṭhāpi aparāmaṭṭhāpi, no parāmāsā dhammā parāmāsasampayuttāpi parāmāsavippayuttāpi, parāmaṭṭhā dhammāparāmāsasampayuttāpi parāmāsavippayuttāpī"ti. Kilesagocchake "no kilesā dhammā saṁkilesikāpi asaṁkilesikāpi, no kilesā dhammā saṁkiliṭṭhāpi asaṁkiliṭṭhāpi, no kilesā dhammā kilesasampayuttāpi kilesavippayuttāpi, saṁkilesikā

dhammā saṁkiliṭṭhāpi asaṁkiliṭṭhāpi, saṁkilesikā dhammā kilesasampayuttāpi kilesavippayuttāpi, asaṁkiliṭṭhā dhammā saṁkilesikāpi asaṁkilesikāpī”ti cha dukāti evaṁ veditabbā. Sesaṁ vuttanayameva.

20-25. **Paccayabhāvenā**ti saṁyojanatthaṁ dasseti. Yathāsakaṁ paccayabhāvo eva hi kāmarāgādīnaṁ vaṭṭasaṁyojananti. Yadi evaṁ kathaṁ kāmarāgādīnaṁyeva saṁyojanabhāvoti āha **“satipī”**ti-ādi. **Aññesan**ti saṁyojanehi aññesaṁ kilesābhisaṅkhārādīnaṁ. **Tappaccayabhāve**ti tesaṁ kilesakammavipākavaṭṭānaṁ paccayabhāve. Orambhāgiyuddhaṁbhāgiyabhāvena saṅgahitā paricchinnā **ora -pa- saṅgahitā,** tehi kāmarāgādīhi visesapaccayabhūtehi. Kāmakammabhavādīnaṁ kāmūpapattibhavādinipphādanepi niyamoti katvā āha **“taṁtaṁ -pa- hotī”**ti. Tena saṁyojanānaṁ bhāve yathāvuttaniyamānaṁ kammūpapattibhāvānaṁ bhāvaṁ dassetvā tadabhāve abhāvaṁ dassento **“na cā”**ti-ādimāha. **Bandhanaṁ** aseribhāvakaraṇaṁ andubandhanādayo viya. **Ganthakaraṇaṁ** avacchinnatākaraṇaṁ. **Cakkalakaṁ** pādapuñchanarajjumaṇḍalaṁ. **Na codetabban**ti paññācakkhunā pacurajanassa passituṁ asakkuṇeyyattā yathāvuttavisesassa saddheyyataṁ āha. Tividho hi attho koci paccakkhasiddho yo rūpādidhammānaṁ paccattavedanīyo aniddisitabbākāro, sabbadhammānaṁ sabhāvalakkhaṇanti vuttaṁ hoti. Koci anumānasiddho yo ghaṭādīsu paṭādīsu ca pasiddhena paccayāyattabhāvena ghaṭapaṭa-saddādīnaṁ aniccatādi-ākāro, koci okappanasiddho yo pacurajanassa accantamadiṭṭho saddhāvisayo sagganibbānādi. Tattha yassa satthuno vacanaṁ paccakkhasiddhe anumānasiddhe ca atthe na visaṁvādeti aviparītappavattiyā, tassa vacanena saddheyyatthasiddhīti tathārūpo ca bhagavāti **“dhammānaṁ sabhāva -pa- na codetabban”**ti vuttaṁ. Esa nayo ito paresupi evarūpesu.

26-37. Yathā sarabhehi atikkamitabbā pabbatarāji sarabhaniyā, evaṁ oghaniyāti saddasiddhīti āha **“tenā”**ti-ādi.

50-54. Vipariyesaggāho parāmasananti “parato”ti ettha na dhammasabhāvato aññathāmattaṁ paranti adhippetaṁ, atha kho tabbipariyāyoti āha **“paratoti niccādito”**ti.

55-68. Yadi sabhāvato avijjamānaṁ, kathamārammaṇabhāvoti āha **"vicittasaññāya saññitan"**ti, parikappanāmattasiddhanti attho. Duviññeyyanānattatāya nirantarabhāvūpagamanaṁ saṁsaṭṭhabhāvoti **"suviññeyyanānattattā na saṁsaṭṭhatā"**ti vuttaṁ. **Tesaṁ** arūpakkhandhānaṁ. **Itarehi** rūpanibbānehi. Kiṁ pana kāraṇaṁ samānuppādanirodhānaṁ ekakalāpabhūtānaṁ arūpadhammānameva aññamaññaṁ saṁsaṭṭhatā vuccati, na pana tathābhūtānampi rūpadhammānanti āha **"esa hi tesaṁ sabhāvo"**ti. Tena yadipi keci arūpadhammā visuṁ ārammaṇaṁ honti, dandhappavattikattā pana rūpadhammānaṁyeva suviññeyyanānattaṁ, na arūpadhammānanti tesaṁ saṁsaṭṭhabhāvo tadabhāvo ca itaresaṁ sabhāvasiddhoti dasseti. Samūhaghanatāya vā dubbibhāgatarattā tesaṁyeva saṁsaṭṭhatā. **Amuñcitvā** tadadhīnavuttitāya **gahetabbato** buddhiyā.

83-100. Kāmataṇhā **kāmo** uttarapadalopena yathā rūpabhavo rūpaṁ. Evaṁ sesesupi. **Ārammaṇakaraṇavasenā**ti etena kāmarūpārūpataṇhānaṁ visayabhāvo yathākkamaṁ kāmarūpārūpāvacaratāya kāraṇanti dasseti. Avassañcetamevaṁ sampaṭicchitabbaṁ, aññathā kāmāvacarādibhāvo aparipuṇṇavisayo siyā. yadi hi ālambitabbadhammavasena bhūmiparicchedo, evaṁ sati anārammaṇānaṁ saṅgaho na siyā. Atha vipākadānavasena, evampi avipākānaṁ saṅgaho na siyā, tasmā ārammaṇakaraṇavasena pariyāpannānaṁ bhūmiparicchedo kātabbo. Evañhi sati kāmāvacarādibhāvo paripuṇṇavisayo siyā. Tenevāha **"evañhi satī"**ti-ādi. Apariyāpannānaṁ pana lokato uttiṇṇabhāvena anuttarabhūmitā. **Akāmāvacarāditā nāpajjatī**ti abyāpitadosaṁ pariharati, **kāmāvacarāditā nāpajjatī**ti atibyāpitadosaṁ. Nanu ca imasmiṁ pakkhe kāmataṇhā katamā, kāmāvacarammorammaṇā taṇhā, kāmāvacaradhammā katame, kāmataṇhāvisayāti itarītaranissayatā dosoti? Na, avīci-ādi-ekādasokāsaninnatāya kiñci taṇhaṁ kāmataṇhābhāvena gahetā taṁsabhāvāya visayabhāvena kāmāvacaradhammānaṁ upalakkhetabbattā.

Idāni yathāvuttamatthaṁ pāṭhena samatthento **"nikkhepakaṇḍepī"**ti-ādimāha. Tattha hi kāmataṇhāya ālambitabbattā kāmadhātupariyāpannadhammā ca

kāmabhavasaṅkhāte kāme ogāḷhā hutvā caranti, nāññatthāti **etthāvacarā**ti vuttanti. Visesatthinā viseso anupayujjatīti imamatthaṁ dassento āha **"lokassa vasena pariyāpannanicchayato"**ti. Tena lokiyadhammesu pariyāpanna saddassa niruḷhakaṁ dasseti bhagavato taduccāraṇānantaraṁ vineyyānaṁ tadatthapaṭipattito. Paricchedakāpekkhā paricchinnatāti **"paricchedakārikāya taṇhāyā"**ti vuttaṁ. Sā hi dhammānaṁ kāmāvacarādibhāvaṁ paricchindati. **Pari**-saddo cettha "upādinnā"ti-ādīsu upa-saddo viya sasādhanaṁ kiriyaṁ dīpetīti ayamattho vuttoti daṭṭhabbaṁ.

Niyyānakaraṇasīlā **nīyyānikā** yathā "apūpabhakkhanasīlo āpūpiko"ti, niyyānasīlā eva vā. Rāgadosamohāva gahitāti ñāyati, itarathā pahānekaṭṭhatāvacanaṁ nippayojanaṁ siyā. "Raṇohatā na jotanti, candasūriyā satārakā"ti-ādīsu raṇa-saddassa reṇupariyāyatā daṭṭhabbā. Sampahārapariyāyattā yuddha-saddassa sampahāro ca paharitabbādhāroti akusalasenāva "saraṇā"ti vuttā. **Dukkhādīnan**ti phalabhūtānaṁ dukkhavighāta-upāyāsapariḷāhānaṁ sabhāgabhūtāya ca micchāpaṭipadāya. **Tannibbattakasabhāvānaṁ akusalānan**ti etena sabbesampi akusalānaṁ saraṇataṁ dasseti.

Abhidhammadukamātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Suttantikadukamātikāpadavaṇṇanā

101-108. **Vijjāsabhāgatāya,** na saṅkappādayo viya vijjāya upakārakabhāvato. **"Abhejjaṁ -pa- ruhatī"**ti ubhayampi anavasesappahānameva sandhāya vuttaṁ. Kiñcāpi hi heṭṭhimamaggehipi pahīyamānā kilesā tena tena odhinā anavasesameva pahīyanti, ye pana avasiṭṭhā bhinditabbā, te lobhādikilesabhāvasāmaññato puna viruḷhā viya honti. Arahattamagge pana uppanne na evaṁ avasiṭṭhābhāvato. **Tadupacārena** nissayavohārena. Kusalehi tāpetabbāti vā **tapaniyā,** tadaṅgādivasena bādhitabbā pahātabbāti attho. **Samānatthāni** adhivacanādīnaṁ saṅkhādibhāvato. "Sabbeva dhammā adhivacanapathā"ti-ādinā adhivacanādīnaṁ visayabhāve na koci dhammo vajjito, vacanabhāvo eva

ca adhivacanādīnaṁ vakkhamānena nayena yujjatīti adhippāyenāha **"sabbañca vacanaṁ adhivacanādibhāvaṁ bhajatī"**ti.

109-110. Aññaṁ anapekkhitvā sayameva attano nāmakaraṇasabhāvo nāmakaraṇaṭṭhoti, tena arūpadhammānaṁ viya opapātikanāmatāya pathavī-ādīnampi nāmabhāvo siyāti āsaṅkāya nivattanatthaṁ **"nāmantarānāpajjanato"**ti āha. na hi vinā pathavī-ādināmenapi rūpadhammā viya kesādināmehi vinā vedanādināmehi aññena nāmena arūpadhammā piṇḍakārato voharīyantīti. Yaṁ pana parassa nāmaṁ karoti, tassa aññāpekkhaṁ nāmakaraṇanti nāmakaraṇasabhāvatā natthīti sāmaññanāmādikaraṇānaṁ nāmabhāvo nāpajjati. Yassa caññehi nāmaṁ karīyati, tassa nāmakaraṇasabhāvatāya abhāvoyevāti natthi nāmabhāvo. ye pana anāpannanāmantarā sabhāvasiddhanāmā ca, te vedanādayova nāmaṁ nāmāti dassento **"attanāvā"**ti-ādimāha. Phassādīnaṁ ārammaṇābhimukhatā taṁ aggahetvā appavattiyevāti dassetuṁ **"avinābhāvato"**ti vuttaṁ. **Adhivacanasamphasso** manosamphasso, so nāmamantarena gahetuṁ asakkuṇeyyatāya pākaṭoti nidassanabhāvena vutto. **Ruppanasabhāvenā**ti nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ. Pakāsakapakāsitabbabhāvenapi hi vināpi nāmena rūpadhammā pākaṭā hontīti. Atha vā pākasakapakāsitabbabhāvo visayivisayabhāvo cakkhurūpādīnaṁ sabhāvo, so ruppanasabhāve sāmaññe antogadhoti daṭṭhabbaṁ.

119-123. **Ito pubbe parikamman**ti-ādinā samāpattivuṭṭhānakusalatā viya samāpattikusalatāpi jhānalābhīnaṁyeva hotīti vuttaṁ viya dissati. "Itaresampi anussavavasena samāpattīnaṁ appanāparicchedapaññā labbhatī"ti vadanti. "Evaṁ sīlavisodhanādinā samāpattiṁ appetīti jānanakapaññā saha parikammena appahāparicchedajānanakapaññā"ti keci. **Vuṭṭhāne kusalabhāvo** vuṭṭhānavasitā. **Pubbe**ti samāpajjanato pubbe.

124-134. Sobhane rato surato, tassa bhāvo soraccanti āha **"sobhanakammaratatā"**ti. Suṭṭhu vā orato virato

sorato, tassa bhāvo soraccanti. Ayaṁ panattho aṭṭhakathāyaṁ vutto eva. **Appaṭisaṅkhānaṁ** moho. **Kusalabhāvanā** bodhipakkhiyadhammānaṁ vaḍḍhanā. **Saññāṇaṁ** upalakkhaṇaṁ. **Saviggahaṁ** sabimbakaṁ. **Upalakkhetabbākāraṁ** dhammajātaṁ, ārammaṇaṁ vā. **Avikkhepo**ti cittavikkhepapaṭipakkho. Ujuvipaccanīkatāya hi pahānavuṭṭhānena ca avikkhepo vikkhepaṁ paṭikkhipati, pavattituṁ na detīti.

135-142. **Kāraṇasīlaṁ** lokiyaṁ. **Phalasīlaṁ** lokuttaraṁ tena sijjhatīti katvā, lokiyassapi vā sīlassa kāraṇaphalabhāvo pubbāparabhāvena daṭṭhabbo. **Sampannasamudāyassa** paripuṇṇasamūhassa. **Akusalā sīlā** akusalā samācārā. **Sīlasampadā** sīlasampatti sīlaguṇāti attho. **Sahottappaṁ ñāṇan**ti ottappassa ñāṇappadhānataṁ āha, na pana ñāṇassa ottappasahitatāmattaṁ. Na hi ottapparahitaṁ ñāṇaṁ atthīti. **Adhimuttatā** abhirativasena nirāsaṅkāpavatthi. **Nissaṭatā** visaṁyuttatā. Ettha ca adhimuttatānissaṭatāvacanehi tadubhayapariyāyā dve vimuttiyo ekasesanayena idha "vimuttī"ti vuttāti dasseti. Tathā hi vuttaṁ "cittassa ca adhimutti nibbānañcā"ti. Uppajjati etenāti uppādo, na uppādoti **anuppādo,** tabbhūte anuppādapariyosāne vimokkhante anuppādassa ariyamaggassa kilesānaṁ vā anuppajjanassa pariyosāneti ṭhānaphalehi ariyaphalameva upalakkhīyatīti daṭṭhabbaṁ.

Mātikāpadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarakusalapadabhājanīyavaṇṇanā

1. **Appetun**ti nigametuṁ. "Padabhājanīyaṁ na vuttan"ti padabhājanīyāvacanena appanāvarodhaṁ sādhetvā padabhājanīyāvacanassa kāraṇaṁ vadanto **"sarūpenā"**ti-ādimāha. Tattha "phasso hotī"ti-ādīsu hoti-saddo atthi-saddena anānatthoti adhippāyena vuttaṁ **"dutiyena hoti-saddenā"**ti. Pubbe aṭṭhakathādhippāyena vatvā yathāvuttassa pāḷippadesassa appanāvarodho samatthitoti attano adhippāyaṁ dassento **"saṅkhepenā"**ti-ādimāha.

Ñātuṁ icchitoti lakkhaṇassa pucchāvisayataṁ dassetuṁ vuttaṁ. **Yena kenacī**ti dassanādivisesayuttena, itarena vā. Avatthāviseso hi ñāṇassa dassanatulanatīraṇāni. **"Adiṭṭhatan"**ti-ādīsu āhāti yojetabbaṁ, sabbattha ca lakkhaṇassāti. Tañhettha adhikatanti. **Adiṭṭhaṁ jotīyati etāyā**ti etena diṭṭhaṁ saṁsandati etāyāti diṭṭhasaṁsandanā. Vimatiṁ chindati etāyāti vimaticchedanāti etāsampi saddattho nayato dassito, atthato pana sabbāpi tathāpavattaṁ vacanaṁ, taduppādako vā cittuppādoti veditabbaṁ.

Aññamaññato pabhijjatīti pabhedo, viseso, tena **pabhedena. Dhammānaṁ desanan**ti kiñcāpi samayabhūmijāti-ārammaṇasabhāvādivasena anavasesappabhedapariggahato niddesadesanāva vattuṁ yuttā, tathāpi kusalādimātikāpadasaṅgahitavisesoyeva idha pabhedoti adhippetoti vuttaṁ **"pabheda -pa- desanaṁ āhā"**ti. Tenevāha **aṭṭhakathāyaṁ**[1] "kusala -pa- dīpetvāti phasso hoti -pa- avikkhepo hotī"ti. "Phasso phusanā"ti-ādinā ca pabhedavantova sātisayaṁ niddiṭṭhā, na pana mātikāyaṁ vuttappabhedoti pabhedavantadassanaṁ niddeso. **Idaṁ vuttaṁ hotī**ti-ādinā "pabhede -pa- dassanatthan"ti imassa vākyassa piṇḍatthamāha. Yadi dhammā eva pucchitabbā vissajjetabbā ca, kasmā kusalāti pabhedavacananti āha **"te panā"**ti-ādi. na hi pabhedehi vinā pabhedavanto atthīti. "Ime dhammā kusalā"ti etena "phasso hotī"ti, "phasso phusanā"ti ca ādinā uddiṭṭhaniddiṭṭhānaṁ dhammānaṁ kusalabhāvo vissajjito hotīti iminā adhippāyena **"ime dhammā kusalāti vissajjanepī"**ti āha. **Imasmiñhī**ti **hi**-saddo kāraṇattho. Tena yasmā dhammāva desetabbā, te ca kusalā -pa- bhedā desetabbā, tasmāti-evaṁ vā yojanā. **Dhammānamevā**ti avadhāraṇaphalaṁ dasseti **"avohāradesanāto"**ti. **Atthānañcā**ti **ca**-saddena "phasso phusanā"ti evamādisabhāvaniruttiṁ yathāvuttadhammādiñāṇañca saṅgaṇhāti. "Iti evaṁ ayaṁ pavattetabbo nivattetabbo cā"ti tathā tathā vidhetabbabhāvo itikattabbatā, tāya yutto **iti -pa-**

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 150 piṭṭhe.

yutto, tassa vidhetabbassāti attho, **visesanattā** pabhedassāti adhippāyo.

Itikattabbatāyuttassa visesitabbattā **uddeso dhammappadhāno,** tasmā tattha dhammassa visesitabbattā "kusalā dhammā"ti ayaṁ padānukkamo kato. **Pucchā saṁsayitappadhānā** anicchitanicchayanāya pavattetabbattā. Tena sabbadhammesu samugghāṭitavicikicchānusayānampi pucchā desetabbapuggalagatasaṁsayāpattiṁ attani āropetvā saṁsayāpannehi viya pavattīyatīti dasseti. Kāmāvacarādibhedo viya kusalādibhāvena kusalādibhedo dhammabhāvena niyatoti dhammāti vutte nicchayābhāvato "kusalā nu kho akusalā nu kho"ti-ādinā saṁsayo hotīti āha **"kusalādibhedo pana saṁsayito"**ti. Dhammabhāvo pana kusalādīsu ekantikattā nicchitoyevāti vuttaṁ **"na ca dhammabhāvo saṁsayito"**ti. Tena saṁsayito nicchetabbabhāvena padhāno ettha kusalabhāvo, na tathā dhammabhāvoti dhammā kusalāti vuttanti dasseti.

Cittuppādasamayeti cittassa uppajjanasamaye. "Atha vijjamāne"ti ettha athasaddassa atthamāha **"pacchā"**ti. Bhojanagamanādīhi samayekadesanānattaṁ dassetvā avasesanānattaṁ dassetuṁ **"samavāyādī"**ti vuttaṁ. **Visesitā**ti etena "niyamitā"ti padassa atthaṁ vivarati, tasmā yathāvuttacittavisesitabbato samayatoti attho. **Yathādhippetānan**ti kāmāvacarādivisesayuttānaṁ. "Tasmiṁ samaye"ti cittuppattiyā visesitabbopi samayo yena cittena uppajjamānena visesīyati, tasseva cittassa "yasmiṁ samaye"ti ettha sayaṁ visesanabhāvaṁ āpajjati. Tathā "tasmiṁ samaye"ti ettha visesanabhūtaṁ cittaṁ attanā visesitabbasamayassa upakāratthaṁ "yasmiṁ samaye -pa- cittan"ti visesitabbabhāvaṁ āpajjati. Upakāroti ca aññamaññaṁ avacchedakāvacchinditabbabhāvoti daṭṭhabbaṁ. Purimadhammānaṁ saṅgasamakālaṁ, bhaṅgānantarameva vā pacchimadhammānaṁ uppatti **purimapacchimānaṁ nirantaratā** kenaci anantaritatā. Yāya bhāvapakkhassa balavabhāvena paṭicchādito viya hutvā abhāvapakkho na paññāyatīti tadevetanti gahaṇavasena pacurajano vipariyesito, so-

yamattho alātacakkena supākaṭo hoti. Tenevāha **"ekībhūtānamivā"**ti. Ekasamūhavasena ekībhūtānamiva pavatti **samūhaghanatā,** dubbiññeyyakiccabhedavasena ekībhūtānamiva pavatti **kiccaghanatā**ti yojanā. Ettha ca paccayapaccayuppannabhāvena pavattamānānaṁ anekesaṁ dhammānaṁ kālasabhāvabyāpārārammaṇehi dubbiññeyyabhedatāya ekībhūtānamiva gahetabbatā yathākkamaṁ santatighanatādayoti daṭṭhabbaṁ.

Sahakārīkāraṇasannijjhaṁ sametīti **samayo,** samavetīti atthoti **samaya-**saddassa samavāyatthataṁ dassento **"paccayasāmaggin"**ti āha. Sameti samāgacchati ettha maggabrahmacariyaṁ tadādhārapuggalehīti **samayo,** khaṇo. Samenti ettha, etena vā, samāgacchanti dhammā sahajātadhammehi uppādādīhi vāti **samayo,** kālo. Dhammappavattimattatāya atthato abhūtopi hi kālo dhammappavattiyā adhikaraṇaṁ karaṇaṁ viya ca parikappanāmattasiddhena rūpena voharīyatīti. Samaṁ, saha vā avayavānaṁ ayanaṁ pavatti avaṭṭhānanti **samayo,** samūho yathā "samudāyo"ti. Avayavasahāvaṭṭhānameva hi samūho. Paccayantarasamāgame eti phalaṁ etasmā uppajjati pavattati cāti **samayo,** hetu yathā "samudayo"ti. Sameti sambandho eti savisaye pavattati, sambandhā vā ayanti etenāti **samayo,** diṭṭhi. Diṭṭhisaṁyojanena hi sattā ativiya bajjhantīti. Samayanaṁ saṅgati samodhānanti **samayo,** paṭilābho. samassa nirodhassa yānaṁ, sammā vā yānaṁ apagamo appavattīti **samayo,** pahānaṁ. Abhimukhabhāvena sammā etabbo abhisametabbo adhigantabboti aviparīto sabhāvo **abhisamayo.** Abhimukhabhāvena sammā vā eti gacchati bujjhatīti **abhisamayo,** avirādhetvā dhammānaṁ aviparītasabhāvāvabodhi. Ettha ca upasaggānaṁ jotakamattattā tassa tassa atthassa vācako **samaya-**saddo evāti sa-upasaggopi vutto. **Tānevā**ti pīḷanādīneva. **Vipphārikatā** seribhāvena kiriyāsu ussāhanaparinipphanno.

Kesucīti akusalavipākādīsu. Khaṇassa asambhavo tena vinābhāvoti āha **"nanū"**ti-ādi. **Dhammenevā**ti visesantararahitena. Taṁyeva hi avadhāraṇena nivattitaṁ visesaṁ dasseti **"na tassa pavattitthā"**ti-ādinā. **Yathā vā tathā vā**ti kālena loko pavattati nivattatīti vā kālo nāma bhāvo vattanalakkhaṇo bhāvānaṁ

pavatti-okāsadāyakoti vā yena tena pakārena. Idha uttamahetuno sambhavo eva natthīti hetuhetusādhāraṇahetūyeva paṭisedheti. **Tappaccayataṁ** anekapaccayataṁ.

Pakatissaravādaggahaṇaṁ nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ. Pajāpatipurisakālavādādayopi **"ekakāraṇavādo"**ti. **Vā**-saddena vā tesampi saṅgaho daṭṭhabbo. **Avayava -pa- dāyo vutto** avayavadhammena samudāyassa apadisitabbattā, yathā "samaṁ cuṇṇaṁ, alaṅkato devadatto"ti ca. **Anipphādanaṁ** nipphādanābhāvo ahetubhāvo. Nipphādetuṁ asamatthassa pana paccayantarānaṁ sahassepi samāgate nattheva samatthatāti āha **"nipphādanasamatthassā"**ti. Ettha ca sahakārīkāraṇāyattā phaluppādanā paccayadhammānaṁ aññamaññāpekkhāti vuttāti apekkhā viyāti apekkhā daṭṭhabbā.

Nibyāpāresu abyāvaṭesu. **Ekasmin**ti aṭṭhakathāyaṁ āmeḍitavacanassa luttaniddiṭṭhataṁ dasseti. Sati ca āmeḍite siddho bahubhāvoti. Andhasataṁ passatīti ca paccattavacanaṁ niddhāraṇe bhummavasena pariṇāmetvā **"andhasate"**ti āha. Tathā ekekasminti iminā visuṁ asamatthatā jotitāti andhasataṁ passatīti samuditaṁ passatīti atthato ayamattho āpannoti āha **"andhasataṁ sahitaṁ passatīti adhippāyo"**ti. **Aññathā**ti yathārutavasena atthe gayhamāne. Yasmā **asā -pa- siddho** sivikubbahanādīsu, tasmā nāyamattho sādhetabbo. Idāni tassatthassa supākaṭabhāvena asādhetabbataṁ dassento **"visun"**ti-ādimāha.

Etenupāyenāti yoyaṁ khaṇasaṅkhāto samayo kusaluppattiyā dullabhabhāvaṁ dīpeti. **Attano dullabhatāyā**ti ettha khaṇattho vā samaya-saddo khaṇasaṅkhāto samayoti attho vutto. Etena upāyabhūtena nayabhūtena. **Yojanā kātabbā**ti etthāyaṁ yojanā—**samavāya -pa- vuttiṁ dīpeti** sayaṁ paccayasāmaggibhāvato, samavāyattho vā samaya-saddo samavāyasaṅkhāto samayo. So yāya paccayasāmaggiyā satīti imassa atthassa pakāsanavasena dhammānaṁ anekahetuto vuttiṁ dīpeti. **Kāla -pa- parittataṁ dīpeti** attano atiparittatāya. **Samūha -pa- sahuppattiṁ dīpeti** sayaṁ dhammānaṁ samudāya bhāvato. **Hetu -pa- vuttitaṁ dīpeti** sati eva attani attano

phalānaṁ sambhavatoti. Atthapakkhe ca saddapakkhe ca yasmiṁ atiparitte kāle yasmiṁ dhammasamudāye yamhi hetumhi satīti etassa atthassa ñāpanavasena tadādhārāya tadadhīnāya ca kusaladhammappavattiyā duppaṭivijjhataṁ anekesaṁ sahuppattiṁ parādhīnappattiñca dīpetīti.

Daḷhadhammā dhanuggahāti daḷhadhanuno issāsā. **Daḷhadhanu** nāma dvisahassathāmaṁ vuccati. **Dvisahassathāman**ti ca yassa āropitassa jiyābaddho lohasīsādīnaṁ bhāro daṇḍe gahetvā yāva kaṇḍappamāṇā ukkhittassa pathavito muccati. **Sikkhitā**ti dasadvādasavassāni ācariyakule uggahitasippā. **Katahatthā**ti dhanusmiṁ ciṇṇavasībhāvā. Koci sippameva uggaṇhāti, katahattho na hoti, ime pana na tathāti dasseti. **Katupāsanā**ti rājakulādīsu dassitasippā. **Catuddisā ṭhitā assū**ti ekasmiṁyeva padese thambhaṁ vā rukkhaṁ vā yaṁ kiñci ekaṁyeva nissāya catuddisābhimukhā ṭhitā siyunti attho. **Evaṁ vuttajanavapurisassā**ti na evarūpo puriso koci bhūtapubbo aññatra bodhisattena. So hi javanahaṁsakāle evarūpamakāsi. Sutte pana abhūtaparikappanavasena upamāmattaṁ āhaṭaṁ. **Tapparabhāvā**ti tapparabhāvato hetusaṅkhātassa samayassa parāyattavuttidīpane ekantabyāvaṭasabhāvatoti attho. Ye pana "tapparabhāvo"ti paṭhanti, tesaṁ paccayāyattavuttidīpanato tapparabhāvo hetusaṅkhātassa samayassa, tasmā tassa parāyattavuttidīpanatā vuttāti yojanā. Samudāyāyattatādīpane tapparo, tadekadesāyattatādīpane tapparo na hotīti āha **"atapparabhāvato"**ti.

Nanu ca taṁ upādāya paññatto kālo vohāramattako, so kathaṁ ādhāro tattha vuttadhammānanti āha **"kālopi hī"**ti-ādi. Yadi kiriyāya kiriyantaralakkhaṇaṁ bhāvenabhāvalakkhaṇaṁ, kā panettha lakkhaṇakiriyāti āha **"ihāpī"**ti-ādi. **Lakkhaṇabhūtabhāvayutto**ti **iti**-saddo hetu-attho. Idaṁ vuttaṁ hoti—yasmā sattāsaṅkhātāya lakkhaṇakiriyāya yutto samayo, tasmā tattha bhūminiddesoti.

Uddānatoti yadi saṅkhepatoti attho. Nanu ca avasiṭṭhakilesādayo viya kilesakāmopi assādetabbatāya vatthukāme samavaruddho ñāṇaṁ viya ñeyyetisaṅkhepato ekoyeva

kāmo siyāti anuyogaṁ sandhāyāha **“kilesakāmo”**ti-ādi. **Sahitassā**ti visayavisayibhāvena avaṭṭhitassa. “Uddānato dve kāmā”ti kiñcāpi sabbe kāmā uddiṭṭhā, “catunnaṁ apāyānan”ti-ādinā pana visayassa visesitattā orambhāgiyakilesabhūto kāmarāgo idha kilesakāmoti gahitoti **“tenā”**ti-ādimāha. Codako tassa adhippāyaṁ ajānanto **“nanu cā”**ti-ādinā anuyuñjati. Itaro pana **“bahalakilesassā”**ti-ādinā attano adhippāyaṁ vivarati.

Kāmāvacaradhammesu vimānakapparukkhādippakāresu parittakusalādīsu vā. Nanu ca “catunnaṁ apāyānan”ti visayassa visesitattā rūpārūpadhātuggahaṇassa asambhavoyevāti? Na, “uddānato dve kāmā”ti niravasesato kāmānaṁ uddiṭṭhattā. Uddiṭṭhepi hi kāmasamudāye yathā tadekadesova gayhati, taṁ dassetuṁ **“duvidho”**ti-ādimāha. **Kāmarāgo** pañcakāmaguṇiko rāgo. **Kāmataṇhā** kāmāvacaradhammavisayā taṇhā. **Nirodhataṇhā** ucchedadiṭṭhisahagato rāgo. **Idhā**ti ekādasavidhe padese. Yadi anavasesappavatti adhippetā, “duvidhopeso”ti na vattabbaṁ vatthukāmekadesassa idha appavattanatoti anuyogena yebhuyyabhāvato anavaseso viya anavasesoti vā attho gahetabboti dassento **“vatthukāmopī”**ti-ādimāha. Anavasesasadisatā cettha sabhāvabhinnassa kassaci anavasesato. **Evañca katvā**ti kilesakāmavatthukāmānaṁ anavasesaparipuṇṇabhāvena abhilakkhitattāti attho. **Cāsaddassa rassattaṁ katan**ti kāmāvacara-sadde hetukattu-attho antonītoti dasseti.

Visayeti vatthusmiṁ abhidheyyattheti attho. **Nimittavirahe**ti etena ruḷhīsu kiriyā vibhāgakaraṇāya, na attakiriyāyāti dasseti. **Kusalabhāvan**ti jātakabāhitikasutta-abhidhammapariyāyena kathitaṁ kusalattaṁ. **Tassā**ti sukhavipākabhāvassa. **Tassa paccupaṭṭhānataṁ vatthukāmatāyā**ti etena “anavajjasukhavipākalakkhaṇan”ti ettha sukhasaddo iṭṭhapariyāyo vuttoti dasseti. Saññāpaññākiccaṁ saññāṇakaraṇapaṭivijjhanāni, tadubhayavidhurā ārammaṇūpaladdhi “vijānātī”ti iminā vuccatīti āha **“saññā -pa- gahaṇan”**ti. Nanu ca phassādikiccatopi visiṭṭhakiccaṁ cittanti? Saccametaṁ, so pana viseso na tathā duravabodho,

yathā saññāpaññāviññāṇānanti saññāpaññākiccavisiṭṭhalakkhaṇatāya viññāṇalakkhaṇamāha. Anantaradhammānaṁ paguṇabalavabhāvassa kāraṇabhāvena pavattamāno santānaṁ cinoti nāma. Tathāpavatti ca āsevanapaccayabhāvoti āha **"āsevanapaccayabhāvena cinotī"**ti.

Cittakatamevāti abhisaṅkhāraviññāṇakatameva. **Nānattādīnaṁ vavatthānan**ti ettha vavatthānaṁ paccekaṁ yojetabbaṁ. **Vavatthānaṁ** paricchedo asaṅkarabhāvo. Tena ca dhammo nicchito nāma hotīti āha **"nicchitatā"**ti. **Liṅganānattādīnī**ti ettha itthipurisasaṇṭhānavasena liṅganānattaṁ. Devamanussatiracchānādivasena itthiliṅgassa puthuttaṁ, tathā purisaliṅgassa. Devādibhede itthiliṅge paccekaṁ nānattakāyatāsaṅkhātassa aññamaññavisadisasabhāvassa desādibhedabhinnassa ca visesassa vasena pabhedo veditabbo. Tathā purisaliṅge. Liṅganibbattakassa vā kammassa yathāvuttanānattādivasena liṅgassa nānattādīni yojetabbāni. Liṅganānattādīsu pavattattā saññādīnaṁ nānattādīni. Tenevāha "kammanānattādīhi nibbattāni hi tānī"ti. Apadādinānākaraṇadassanena liṅganānattaṁ dassitaṁ. Tasmiñca dassite saññānānattādayo dassitā evāti āvattati bhavacakkanti dassento āha **"anāga -pa- ghaṭento"**ti. Itthiliṅgapurisaliṅgādi viññāṇādhiṭṭhitassa rūpakkhandhassa sannivesaviseso. Saññāsīsena cattārokhandhā vuttā. Vohāravacanena ca pañcannaṁ khandhānaṁ voharitabbabhāvena pavatti dīpitā, yā sā taṇhādiṭṭhi-abhinivesahetūti imamatthaṁ dassento **"liṅgādi -pa- yosānānī"**ti āha.

"Ye keci bhikkhave dhammā akusalā akusalabhāgiyā, sabbete manopubbaṅgamā"ti[1], "manopubbaṅgamā dhammā"ti[2] ca evamādivacanato cittahetukaṁ kammanti āha **"kammaṁ hi cittato nibbattan"**ti. **Yathāsaṅkhyan**ti kammato liṅgaṁ liṅgato saññāti attho. Na purimavikappe viya kammato liṅgasaññā liṅgato liṅgasaññāti ubhayato ubhayappavattidassanavasena. "Bhedaṁ gacchanti itthāyaṁ purisoti vā"ti bhedassa visesitattā itthādibhāvena voharitabbabhāvo idha bhedoti **"itthipurisādivohāraṁ gacchantī"**ti vuttaṁ. **Addhadvayavasenā**ti atītapaccuppannaddhadvayavasena.

---

1. Aṁ 1. 11 piṭṭhe. 2. Khu 1. 13 piṭṭhe Dhammapade.

Guṇābhibyāpanaṁ kittīti āha **“patthaṭayasatan”**ti. Kammanānākaraṇena vinā kammanibbattanānākāraṇābhāvato **“kammajehi -pa- nānākaraṇan”**ti vuttaṁ. **Avipaccanokāso** aṭṭhānabhūtā, gatikālopi vā. Kāmāvacaraṁ abhisaṅkhāraviññāṇaṁ rūpadhātuyā cakkhuviññāṇādiṁ janetvā anokāsatāya tadārammaṇaṁ ajanentaṁ ettha nidassetabbaṁ. Ekaccacittakaraṇassa adhippetattā cakkhādivekallena cakhuviññāṇādīnaṁ ajanakaṁ kammaviññāṇaṁ avasesapaccayavikale anogadhaṁ daṭṭhabbaṁ. Tadapi **kālagatipayogādī**ti **ādi**-saddena saṅgahitanti. Ettha ca “sahakārīkāraṇavikalaṁ vipākassa accantaṁ okāsameva na labhati, itaraṁ vipākekadesassa laddhokāsanti, idametesaṁ nānattan”ti vadanti, taṁ vipākassa okāsalābhe sati sahāyakāraṇavikalatāva natthīti adhippāyena vuttaṁ.

Bhavatu tāva bhavitvā apagataṁ bhūtāpagataṁ, anubhavitvā apagataṁ pana kathanti āha **“anubhūtabhūtā”**ti-ādi. Tena **anubhūta**-saddena yo attho vuccati, tassa **bhūta**-saddoyeva vācako, na **anu**-saddo, **anu**-saddo pana jotakoti dasseti. Sākhābhaṅgasadisā hi nipātopasaggāti. Kiriyāvisesakattañca upasaggānaṁ anekatthattā dhātu-saddānaṁ tehi vattabbavisesassa jotanabhāveneva avacchindananti yattakā dhātusaddena abhidhātabbā atthavisesā, tesaṁ yaṁ sāmaññaṁ aviseso, tassa visese avaṭṭhāpanaṁ tassa tassa visesassa jotanamevāti āha **“sāmañña -pa- visesīyatī”**ti. **Anubhūta**-saddo bahulaṁ kammatthe eva dissatīti tassa idha kattu-atthavācitaṁ dassetuṁ **“anubhūtasaddo cā”**ti-ādimāha. Satipi sabbesaṁ cittuppādānaṁ savedayitabhāvato ārammaṇānubhavane, savipallāse pana santāne cittābhisaṅkhāravasena pavattito abyākatehi visiṭṭho kusalākusalānaṁ sātisayo visayānubhavanākāroti ayamattho idhādhippetoti dassento **“vatthuṁ adhippāyavasenā”**ti āha. **Bhūtāpagatabhāvābhidhānādhippāyenā**ti kusalākusalassa ākaḍḍhanupāyamāha.

Uppatitakiccanipphādanato uppatitasadisattā **“uppatitan”**ti vuttaṁ. **Uppajjituṁ āraddho**ti anāgatassapi tasseva uppanna-saddena vuttatāya kāraṇamāha. Ettha ca rajjanādivasena ārammaṇarasānubhavanaṁ sātisayanti akusalañca kusalañca uppajjitvā niruddhatāsāmaññena “sabbasaṅkhataṁ

bhūtāpagatan"ti vuttaṁ. Sammohavinodaniyaṁ pana "vipākānubhavanavasena tadārammaṇaṁ. Avipakkavipākassa sabbathā avigatattā bhavitvā vigatatāmattavasena kammañca bhūtāpagatan"ti vuttaṁ. Teneva tattha okāsakatuppannanti vipākamevāha. Idha pana kammampīti. Ārammaṇakaraṇavasena bhavati ettha kilesajātanti **bhūmī**ti vuttā upādānakkhandhā. **Aggi-āhito viyā**ti bhūmiladdhanti vattabbatāya upāyaṁ dasseti. **Etenā**ti kammaṁ. **Etassā**ti vipāko vuttoti daṭṭhabbaṁ.

Avikkhambhitattāti avinoditattā. **Sabhūmiyan**ti sakabhūmiyaṁ. **Vicchinditvā**ti puna uppajjituṁ adatvā. **Khaṇattayekadesagataṁ khaṇattayagatanti vuttan**ti yathāvuttassa udāharaṇassa upacārabhāvamāha. Tena uppannā dhammā paccuppannā dhammāti idamettha udāharaṇaṁ yuttanti dasseti. **Padhānenā**ti padhānabhāvena. **Desanāya cittaṁ pubbaṅgaman**ti lokiyadhamme desetabbe cittaṁ pubbaṅgamaṁ katvā desanā bhagavatā ucitāti dasseti. **Dhammasabhāvaṁ vā sandhāyā**ti lokiyadhammānaṁ ayaṁ sabhāvo yadidaṁ te cittajeṭṭhakā cittapubbaṅgamā pavattantīti dasseti.k Tena tesaṁ tathādesanāya kāraṇamāha, sabbe akusalā dhammā cittavajjāti attho. **Kecī**ti padakārā. **Phassādayopī**ti **pi**-saddena rāgādayo sampiṇḍeti. kālabhedābhāvepi paccayabhāvena apekkhito dhammo purimanipphanno viya voharīyatīti āha **"paṭhamaṁ uppanno viyā"**ti. Anupacaritamevassa pubbaṅgamabhāvaṁ dassetuṁ **"anantarapaccayamanan"**ti-ādi vuttaṁ. "Khīṇā bhavanettī"ti-ādivacanato[1] nettibhūtāya taṇhāya yuttaṁ cittaṁ nāyakanti āha **"taṇhāsampayuttaṁ vā"**ti.

"Yaṁ tasmiṁ samaye cetasikaṁ sātan"ti niddiṭṭhattā somanassavedanā sātasabhāvāti āha **"sabhāvavasena vuttan"**ti. Nippariyāyena **madhura**saddo rasavisesapariyāyo, iṭṭhabhāvasāmaññena idha upacārena vuttoti āha **"madhuraṁ viyā"**ti. paramatthato taṇhāvinimutto nandirāgo nandirāgabhāvo vā natthīti **"na ettha sampayogavasena sahagatabhāvo atthī"**ti, **"nandirāgasahagatā"**ti ca vuccati. Tena viññāyati "sahagatasaddo taṇhāya nandirāgabhāvaṁ jotetī"ti. Avatthāvisesavācako

1. Dī 2. 77; Khu 10. 144 piṭṭhesu.

vā saha-saddo "sanidassanā"ti-ādīsu viya, sabbāsupi avatthāsu nandirāgasabhāvāvijahanadīpanavasena nandirāgabhāvaṁ gatā nandirāgasahagatāti taṇhā vuttā. Gata-saddassa vā "diṭṭhigatan"ti-ādīsu viya atthantarābhāvato nandirāgasabhāvātaṇhā **"nandirāgasahagatā"**ti vuttā, nandirāgasabhāvāti attho. **Idhāpī**ti imissaṁ aṭṭhakathāyaṁ. **Imasmimpi pade**ti "somanassasahagatan"ti etasmimpi pade. **Ayamevattho**ti saṁsaṭṭho eva. **Yathādassitasaṁsaṭṭhasaddo**ti atthuddhārappasaṅgena pāḷito aṭṭhakathāya āgatasaṁsaṭṭhasaddo. **Sahajāte**ti sahajātatthe.

Kālavisesānapekkho kammasādhano **ābhaṭṭha**-saddo bhāsitapariyāyoti dassento āha **"abhāsitabbatā anābhaṭṭhatā"**ti. **Pāḷiyan**ti imissā paṭhamacittuppādapāḷiyaṁ. **Abhāsitattā evā**ti asaṅkhārikabhāvassa avuttattā eva. Kāraṇapariyāyattā vatthusaddassa paccayabhāvasāmaññato dvārakūtadhammānampi siyā vatthupariyāyoti āha **"dvāraṁ vatthūti vuttan"**ti. Tena vatthu viya vatthūti dasseti. Manodvārabhūtā dhammā yebhuyyena hadayavatthunā saha carantīti **dvārena -pa- hadayavatthu vuttan**ti āha yathā "kuntā pacarantī"ti. **Sakiccabhāvenā**ti attano kiccabhāvena, kiccasahitatāya vā. **Aññāsādhāraṇo**ti **sa**-saddassa atthamāha. Sako hi raso sarasoti.

Anantaracittahetukattā cittassa ekasamuṭṭhānatā vuttā, sahajātacittaphassahetukattā cetasikānaṁ dvisamuṭṭhānatā. "Cittasamuṭṭhānā dhammā, phuṭṭho bhikkhave vedeti, phuṭṭho sañjānāti, phuṭṭho cetetī"ti[1] hi vuttaṁ.

Sukhumarajādirūpanti aṇutajjārirūpamāha. Paramāṇurūpe pana vattabbameva natthi. **Vatthuparittatāyā**ti etena anekakalāpagatāni bahūniyeva rūpāyatanāni samuditāni saṁhaccakāritāya sivikubbahanañāyena cakkhuviññāṇassa ārammaṇapaccayo, na ekaṁ katipayāni vāti dasseti. Nanu ca evaṁ sante cakkhuviññāṇaṁ samudāyārammaṇaṁ āpajjatīti? Nāpajjati samudāyasseva abhāvato. Na hi paramatthato samudāyo nāma koci atthi. Vaṇṇāyatanameva hi yattakaṁ yogyadese avaṭṭhitaṁ,

1. Saṁ 2. 292 piṭṭhe.

sati paccayantarasamāyoge tattakaṁ yathāvuttena ñāyena cakkhuviññāṇassa ārammaṇapaccayo hoti avikappakattā tassa. Tadabhinihaṭaṁ pana manoviññāṇaṁ anekakkhattuṁ uppajjamānaṁ purimasiddhakappanāvasena samūhākārena saṇṭhānādi-ākārena ca pavattatīti kiṁ cakkhuviññāṇassa ekaṁ vaṇṇāyatanaṁ ārammaṇaṁ, udāhu anekānīti na codetabbametaṁ. Na hi paccakkhavisaye yuttimagganā yuttā. Kiñca bhiyyo accharāsaṅghātakkhaṇena anekakoṭisaṅkhāya cittuppattiyā pavattanato cittassa lahuparivattitāya samānepi ghaṭasarāvādivaṇṇānaṁ yogyadesāvaṭṭhāne purimamanasikārānurūpaṁ "ghaṭo"ti vā "sarāvo"ti vā paṭhamaṁ tāva eko manoviññāṇasantānena paricchijjati, pacchā itaro cakkhuviññāṇavīthiyā byavahitenāti avisesavidutāya pana ghaṭasarāvādibuddhiyā abhedāpattiparikappanāti. Īdisīpettha codanā acodanāti daṭṭhabbā. **Khaṇaparittatāyā**ti pabandhakkhaṇassa ittaratāya. Pabandhavasena hi paccekaṁ rūpārūpadhammā virodhi-avirodhipaccayasamāyoge lahuṁ dandhañca nirujjhanato parittakālā dīghakālā ca honti, sabhāvalakkhaṇavasena pana ekaparicchedā evāti. Yathā ca rūpāyatanaṁ, evaṁ itarānipi. Saddādayopi hi vatthuparittatādibhāvena labbhantīti.k **Accāsannāditāyā**ti **ādi**-saddena anāvajjanaṁ kenaci paṭicchannatāti evamādiṁ saṅgaṇhāti. Visayidhammaṁ visesato sinoti bandhatīti visayoti anaññatthabhāvāpekkho visayoti āha **"visayo anaññatthabhāvenā"**ti. na hi cakkhuviññāṇādayo rūpāyatanādito aññasmiṁ ārammaṇe pavattantīti. Gāvo caranti etthāti gocaro, gocaro viyāti gocaroti sambahulacāritāpekkho gocaroti āha **"gocaro tattha caraṇenā"**ti. Bahulaṁ hi cakkhuviññāṇādīhi rūpādayo gayhanti, na tathā manoviññāṇenāti. **Tesan**ti manoviññāṇena gayhamānānaṁ rūpāyatanādīnaṁ. "Vacanassa anupapattito"ti kasmā vuttaṁ, nanu pañcadvāre pavattamanoviññāṇadhātuṁ sandhāya tesaṁ gocaravisayaṁ paccanubhotīti vacanaṁ upapajjatiyevāti? Na, niyamābhāvato. Na hi pañcadvārābhinihaṭaṁyeva mano idha "mano"ti vuttanti niyamahetu atthīti, etaṁyeva vā codanaṁ manasi katvā dibbacakkhuñāṇādiggahaṇaṁ kataṁ. **Evaṁvaṇṇo**ti-ādivacanato pubbenivāsa-atītānāgataṁsañāṇādayopi idha sambhavanti. **Itarathā**ti rūpaṁ saddanti-ādinā.

Bhojana -pa- ussāhādīhīti idaṁ yāya kammaññatāya rūpakāyassa kallatā hoti, tassā paccayanidassanaṁ. Bhojane hi sammāpariṇate sappāye ca utubhojane sammupayutte sammāpayogasaṅkhāte kāyikacetasikavīriye ca samāraddhe lahutādisabbhāvena kāyo kammakkhamo hoti sabbakiriyānukūloti. Atha vā **bhojana -pa- ussāhādīhī**ti idaṁ kāyassa kalyatāya viya upaddutatāyapi kāraṇavacanaṁ. Visamabhojanāpariṇāmādito hi kāyassa upaddavakarā vātādayo uppajjantīti. **Anuvattantassā**ti padaṁ "jayaṁ veraṁ pasavahī"ti-ādīsu[1] viya hetu atthavasena veditabbaṁ. Jāgaraṇanimittañhi idha anuvattanaṁ adhipetanti. Atha vā **anuvattantassā**ti idaṁ pakatiyā diṭṭhādivasena āpāthagamanupanissayānaṁ kalyatādinibbattānaṁ kāyikasukhādīnaṁ sambhavadassanaṁ. Kāyakalyatādiṁ ananuvattantassa hi yathāvutta-upanissayābhogābhāvena vuttappakāraṁ āpāthagamanaṁ na siyāti. Yathānubhūte rūpādivisaye cittassa ṭhapanaṁ āpajjanaṁ cittapaṇidahanaṁ. Yathānubhūtena rūpādinā sadisaṁ asadisaṁ sambandhañca sadisāsadisasambandhaṁ, tassa dassanādi sadisāsadisasambandhadassanādi, cittapaṇidahanañca sadisāsadisa -pa- dassanādi ca **citta -pa- dassanādayo** te paccayāti yojetabbaṁ. **Dhātukkhobhādī**ti **ādi**-saddena devatūpasaṁhārādiṁ saṅgaṇhāti. **Taṁsadisatā** diṭṭhasutasadisatā. **Taṁsampayuttatā** diṭṭhasutapaṭibaddhatā. **Kenaci vutte**ti iminā saddhāya anussavanibbattataṁ āha. **Ākāravicāraṇan**ti tesaṁ tesaṁ atthānaṁ upaṭṭhānākāravicāraṇaṁ. **Katthaci** atthe.

Niyamitassāti kusalameva mayā uppādetabbanti evaṁ niyamitassa. Pasādasinehābhāvo dosabahulatāya hotīti **lūkhapuggalā dosabahulā**ti āha.

Āyatanabhāvatoti kāraṇabhāvato.

Vijjamānavatthusminti etena "vināpi deyyadhammapariccāgena cittuppādamatteneva dānamayaṁ kusalaṁ upacitaṁ hotī"ti kesañci atidhāvanaṁ nivattitaṁ hotīti.

---

1. Khu 1. 43 piṭṭhe Dhammapade.

Dhammasavanassa ghosanaṁ **dhammasavanaghosanaṁ. Tassā**ti "saddadānaṁ dassāmī"ti saddavatthūnaṁ ṭhānakaraṇabheri-ādīnaṁ sasaddappavattikaraṇassa. **Cintanaṁ** tathā tathā cittuppādanaṁ. **Aññatthā**ti suttesu. **Aparatthā**ti abhidhammapadesu. **Apariyāpannā**ti padassa atthavaṇṇanā "paribhogaraso"ti-ādikāya atthavaṇṇanāya parato bahūsu potthakesu likhīyati, yathāṭhāneyeva pana ānetvā vattabbā. Tattha paramatthato avijjamānattā lakkhaṇapaññattiyo aññāyatanattā cha ajjhattikāyatanāni asaṅgahitā dhammāyatanenāti yojetabbaṁ.

"Ekadvārikakammaṁ aññasmiṁ dvāre uppajjatī"ti kasmā vuttaṁ, nanu rūpādīsu ekārammaṇaṁ cittaṁ yathā na aññārammaṇaṁ hoti cittavisesassa adhippetattā, evaṁ kammavisese adhippete kāyadvārādīsu ekadvārikakammaṁ aññasmiṁ dvāre na uppajjati tattheva pariyositattā, atha kammasāmaññaṁ adhippetaṁ, rūpādīsu ekārammaṇanti idaṁ udāharaṇaṁ na siyāti? Na, asadisabhāvavibhāvanavasena udāhaṭattā, itarathā manoviññāṇabhūtaṁ idaṁ cittaṁ chasupi visayesu pavattanato anibaddhārammaṇanti ārammaṇaṁ sadisūdāharaṇabhāvena vucceyya ārammaṇaṁ viya dvārampi anibaddhanti. Yasmā pana satipi kammānaṁ dvārantaracaraṇe yebhuyyena vuttiyā tabbahulavuttiyā ca dvārakammānaṁ aññamaññaṁ vavatthānaṁ vakkhati, tasmā pāṇātipātādibhāvasāmaññena kammaṁ ekattanayavasena gahetvā tassa vacīdvārādīsu pavattisabbhāvato kammassa anibaddhattāti vuttanti āha **"kāyadvārādīsu ekadvārikakammaṁ aññasmiṁ dvāre na nuppajjatī"**ti. Rūpādīsu pana ekārammaṇaṁ cittaṁ tenevārammaṇena paricchinnanti visiṭṭhameva gahitanti ārammaṇameva nibaddhanti vuttanti cittaviseso eva gahito, na cittasāmaññaṁ. "Nanu ca rūpārammaṇaṁ vā -pa- dhammārammaṇaṁ vā yaṁ yaṁ vā panā"ti ārammaṇampi aniyameneva vuttanti? Saccametaṁ, tattha pana yaṁ rūpādīsu ekārammaṇaṁ cittaṁ, taṁ tena vinā nappavattati, kammaṁ pana kāyadvārikādibhedaṁ vacīdvārādīsu na nappavattatīti imassa visesassa jotanatthaṁ pāḷiyaṁ ārammaṇameva gahitaṁ, dvāraṁ na gahitanti imamatthaṁ dasseti **"ārammaṇameva nibaddhan"**ti-ādinā. **Vacīdvāre uppajjamānampi** pāṇātipātādīti attho.

Kāmāvacarakusala

Kāyakammadvārakathāvaṇṇanā

Kammadvārānanti-ādinā pakāsetabbassa sarūpaṁ pakāsanupāyañca dasseti. **Niyatarūparūpavasenā**ti dhammasaṅgahe niddiṭṭhaniyatarūparūpavasena. Aññathā kammasamuṭṭhānikakāye hadayavatthupi gahetabbaṁ siyā. Ekasantatipariyāpanno upādinnakakāyo idha gahitoti cakkhāyatanādīti vuttesu eko bhāvo hadayavatthu ca gahitanti na sakkā vattuṁ "cakkhāyatanādīni jīvitapariyantānī"ti sannivesassa vibhāvitattā.

Vipphandamānavaṇṇaggahaṇānantaraṁ viññattiggahaṇassa icchitattā calanākārāva vāyodhātu viññattivikārasahitāti kadāci āsaṅkeyyāti tannivattanatthaṁ **"paṭhamajavanasamuṭṭhitā"**ti āha. **Desantaruppattihetubhāvena cāletun**ti etena desantaruppatti calanaṁ, taṁnimitte ca kattubhāvo upacaritoti dasseti, aññathā khaṇikatā abyāpāratā ca dhammānaṁ na sambhaveyyāti. **Tadabhimukhabhāvavikāravatī**ti taṁdisamabhimukho tadabhimukho, tassa bhāvo tadabhimukhabhāvo, so eva vikāro, taṁsamaṅginī vāyodhātu tadabhimukhabhāvavikāravatī. Idāni tadabhimukhabhāvavikā rassa viññattibhāvaṁ dassento āha **"adhippāyasahabhāvī"**ti-ādi. **Evañca katvā**ti-ādinā imissā atthavaṇṇanāya laddhaguṇaṁ dasseti. Tattha **āvajjanassā**ti manodvārāvajjanassa. **Yato bāttiṁsā**ti-ādinā tassa viññattisamuṭṭhāpakatā na sakkā paṭisedhetunti dasseti.

Paccayo bhavituṁ samatthoti etena yathāvuttavāyodhātuyā thambhanacalanasaṅkhātakiccanipphādane tassa ākāravisesassa sahakārīkāraṇabhāvamāha. Anidassanasappaṭighatādayo viya mahābhūtānaṁ avatthāvisesamattaṁ so ākāravisesoti paramatthato na kiñci hotīti **"paramatthato abhāvaṁ dassetī"**ti āha. Paramatthato cittasamuṭṭhānabhāvo paṭisedhito. Kammasamuṭṭhānādibhāvassa pana sambhavoyeva natthīti yathāvuttavikārassa paramatthato sabbhāve nakutocisamuṭṭhitattā appaccayattaṁ āpannaṁ. Na hi rūpaṁ appaccayaṁ atthi, appaccayatte ca sati niccabhāvo āpajjati, na ca nibbānavajjo attho

sabhāvadhammo nicco atthi. **Cittasamuṭṭhānabhāvo viyā**ti viññattiyā cittasamuṭṭhāna-upādārūpabhāvo upacārasiddhoti dasseti.

Viññattiyā karaṇabhūtāya. **Yaṁ karaṇan**ti yaṁ cittakiriyaṁ cittabyāpāraṁ. **Viññattiyā viññātattan**ti idamesa kāretīti yadetaṁ adhippāyavibhāvanaṁ, etaṁ viññattivikārarahitesu rukkhacalanādīsu na diṭṭhaṁ, hatthacalanādīsu pana diṭṭhaṁ, tasmā vipphandamānavaṇṇavinimutto koci vikāro atthi kāyikakaraṇasaṅkhātassa adhippāyassa ñāpakoti viññāyati. Ñāpako ca hetu ñāpetabbamatthaṁ sayaṁ ñātoyeva ñāpeti, na sabbhāvamattenāti vaṇṇaggahaṇānantaraṁ vikāraggahaṇampi viññāyati. Tathā hi visayabhāvamāpanno eva saddo atthaṁ pakāseti, netaro. Tenevāha **"na hi viññattī"**ti-ādi. Yadi pana cittajarūpānaṁ calanākāro viññatti, cakkhuviññāṇassa vipphandamānavaṇṇārammaṇattā tenapi sā gahitā siyāti āsaṅkāya nivattanatthaṁ āha **"cakkhuviññāṇassā"**ti-ādi.

Tālapaṇṇādirūpānīti-ādināpi viññattiyā viññātabbataṁ manoviññāṇeneva ca viññātabbataṁ dasseti. Sañjānāti etenāti saññāṇaṁ, tassa udakādino saññāṇaṁ taṁsaññāṇaṁ, tassa ākāro taṁsaññāṇākāro, udakādisahacārippakāro ca so taṁsaññāṇākāro cāti **udakā -pa- kāro,** taṁ **gahetvā** jānitvā. **Tadākārassā**ti udakādiñāpanākārassa. Yadi yathāvuttavikāraggahaṇaṁyeva kāraṇaṁ adhippāyaggahaṇassa, atha kasmā aggahitasaṅketassa adhippāyaggahaṇaṁ na hotīti? Na kevalaṁ vikāraggahaṇameva adhippāyaggahaṇassa kāraṇaṁ, kiñcarahīti āha **"etassa panā"**ti-ādi.

Atha panāti-ādinā viññattiyā anumānena gahetabbataṁ dasseti. **Sādhippāya -pa- nantaran**ti adhippāyasahitavikārena sahajātavaṇṇāyatanaggahaṇasaṅkhātassa cakkhudvārikaviññāṇasantānassa anantaraṁ. **Adhippā**yatanaggahaṇasaṅkhātassa cakkhudvārikaviññāṇasantānassa anantaraṁ. **Adhippāyaggahaṇassā**ti adhippāyavavatthāpakassa tatiyavāre javanassa. **Adhippāyasahabhū vikārābhāve abhāvato**ti etena yathāvuttavikāraṁ adhippāyaggahaṇena anuminoti. **Evaṁ satī**ti-ādinā yathānumitamatthaṁ nigamanavasena dasseti. Tattha **udakādiggahaṇenevā**ti tālapaṇṇādīnaṁ vaṇṇaggahaṇānantarena purimasiddhasambandhānuggahitena udakādīnaṁ tattha atthibhāvavijānaneneva. Yathā tālapaṇṇādīnaṁ

udakādisahacārippakārataṁ saññāṇākāro viññātoyeva hoti nānantariyakattā, evaṁ vipphandamānavaṇṇaggahaṇānantarena purimasiddhasambandhānuggahitena gantukāmatādi-adhippāyavijānaneneva viññatti viññātā hoti tadabhāve abhāvatoti upamāyojanā.

Sabhāvabhūtanti anvatthabhūtaṁ. **Dvidhā**ti viññāpanato viññeyyato ca. Kāyaviññattiyā tathāpavattamānāya cetanāsaṅkhātassa kammassa kāyakammabhāvo nipphajjati tāya upalakkhitabbattā, na pana catuvīsatiyā paccayesu kenaci paccayabhāvatoti dassento **"tasmiṁ dvāre siddhā"**ti-ādimāha. Tena vacīdvāruppannāpi pāṇātipātādayo saṅgahitāti tesaṁ saṅgahitabhāvaṁ dasseti. Atha vā kāyadvāruppannāya kāyakammabhūtāya cetanāya vasena **"tena dvārena viññātabbabhāvato"**ti vuttaṁ, tassāyeva dvārantaruppannāya vasena **"tena dvārena nāmalābhato"**ti. Manodvārāvajjanassapi viññattisamuṭṭhāpakabhāvo nicchitoti **"ekādasannaṁ kiriyacittānan"**ti āha.

Dvārantaracārinoti dvārantarabhāvena pavattanakā. **Dvārasambhedā**ti dvārānaṁ saṅkaraṇato. Dvārānañhi dvārantarabhāvappattiyā sati kāyadvārassa vacīdvārādibhāvo, vacīdvārassa ca kāyadvārādibhāvo āpajjatīti taṁtaṁdvāruppannakammānampi saṅkaro siyā. Tenāha **"kammasambhedopī"**ti. Evaṁ sati kāyakammaṁ -pa- vavatthānaṁ na siyā. Yadi kammāni kammantaracārīni honti, kāyakammādikassa vacīkammādisabhāvāpattito "kammasambhedā dvārasambhedopī"ti kāyakammaṁ kāyakammadvāranti aññamaññavavatthānaṁ na siyāti imamatthamāha **"kammānampi kammantaracaraṇe eseva nayo"**ti. Kammantaracaraṇaṁ kammantarūpalakkhaṇatā. Tenevāha **"dvārabhāvenā"**ti. **Dvārantaracaraṇaṁ** dvārantaruppatti. **Dvāre**ti attano dvāre. **Aññasmin**ti dvārantare. **Kammānī**ti taṁtaṁdvārikakammāni. **Aññānī**ti aññadvārikakammāni. **Dvāre dvārāni na carantī**ti dvārantarabhāvena nappavattanti, dvārantaraṁ vā na saṅkamanti. Kiñcāpi viññattiyā catuvīsatiyā paccayesu yena kenaci paccayena cetanāya paccayabhāvo natthi, tathā pana viññattiyā pavattamānāya eva pāṇātipātādi hoti, nāññathāti siyā viññattiyā hetubhāgo cetanāyāti vuttaṁ **"dvārehi kāraṇabhūtehī"**ti. Kāyakammaṁ vacīkammanti kammavavatthānasseva

vā kāraṇabhāvaṁ sandhāya **“dvārehi kāraṇabhūtehī”**ti vutta. Yadipi “dvārehi kammānī”ti vuttaṁ, “aññamaññaṁ vavatthitā”ti pana vuttattā kammehipi dvārāni vavatthitānīti ayamatthopi siddhoyevāti dassetuṁ **“na kevalan”**ti-ādi vuttaṁ. **Advāracārīhī**ti dvārānaṁ sayaṁ vavatthitabhāvamāha, na pana avavatthānaṁ, vavatthānamevāti adhippāyo. Idāni taṁ vavatthānaṁ vibhāveti **kammānapekkhā**ti-ādinā. Tattha samayaniyamitena cittena samayo viya dvāraniyamitehi kammehi dvārāni niyamitānīti ayaṁ saṅkhepattho.

Evaṁsabhāvattāti dvārabhūtehi kāyādīhi upalakkhaṇīyasabhāvattā. **Āṇatti -pa- mānassā**ti kāyavacīkammānaṁ vacīkāyaviññattīhi pakāsetabbataṁ āha. **Kāyādīhī**ti kāyavacīviññattīhi. **Tasmā**ti yasmā dvārantare carantānipi kammāni sakena dvārena upalakkhitāneva caranti, tasmā. **Nāpi kammaṁ dvārassā**ti yasmiṁ dvārantare kammaṁ carati, tassa dvārassa anattaniyassa. **Taṁtaṁdvāramevā**ti sakadvārameva. **Kammassā**ti sakasakakammassa. Yadi kammehi dvārāni vavatthitāni, “kammassa anibaddhattā”ti idaṁ kathaṁ nīyatīti āha **“pubbe panā”**ti-ādi.

Sāti viññatti. **Tassā**ti kammassa. **Kenaci pakārenā**ti catuvīsatiyā paccayappakāresu kenaci pakārena. **Taṁsahajātā**ti etena kāyaviññattiyā sabbhāveyeva kāyakammassa sabbhāvo, nāññathāti pariyāyena viññattiyā kammassa kāraṇabhāvaṁ vibhāveti. Tenevāha **“uppattiṭṭhānabhāvena vuttā”**ti. **Yathāvuttaniyamenā**ti-ādinā kammassa uppattiṭṭhānabhāve byabhicārābhāvamāha. Tattha **yathāvuttaniyamenā**ti aṭṭhakathāyaṁ vuttappakārena vavatthānayuttisaṅkhātena niyamena. **Dvāracaraṇe**ti aññadvāracaraṇe.

Kāyakammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Vacīkammadvārakathāvaṇṇanā

Catūhi aṅgehīti ettha “subhāsitaṁyeva bhāsati, no dubbhāsitaṁ. Dhammaṁyeva, piyaṁyeva, saccaṁyeva bhāsati, no alikan”ti[1] yāni aṅgāni

---

1. Saṁ 1. 190; Khu 1. 344 piṭṭhesu.

sutte vuttāni, tesaṁ cetanāsabhāvaṁ dassetuṁ **"subhāsitabhāsanā"**ti-ādi vuttaṁ. **Tathāpavattā**ti subhāsitabhāsanādibhāvena pavattā. **Saha sambhūtattā**ti saheva uppannattā. Na hi vacīviññatti saddarahitā atthi. Tathā hi **"yā tāya vācāya viññattī"**ti[1] vuttaṁ. "Vācā girā byapatho"ti-ādinā[1] nātisukhumaṁyeva saddavācaṁ vatvā "yā tāya vācāya viññattī"ti, tāya saddhiṁ yojetvā vacīviññattiyā vuttattā rūpāyatanaṁ viya vatthuparittatādinā saddāyatanampi anindriyagocaro atthīti ca adhippāyena **"yā tāya -pa- viññāyatī"**ti āha.

Idāni avisesena cittasamuṭṭhānasaddassa sotaviññāṇārammaṇatā pāḷiyaṁ vuttāti vitakkavipphārasaddo na sotaviññeyyoti mahā-aṭṭhakathāvādassa pāḷiyā virodhaṁ dassetuṁ **"cittasamuṭṭhānan"**ti-ādi vuttaṁ. Evaṁ saṅgahakārassa adhippāye ṭhatvā mahā-aṭṭhakathāvādassa paṭisedhetabbataṁ dassetvā idāni attano adhippāye ṭhatvā taṁ pariharituṁ **"mahā-aṭṭhakathāyaṁ panā"**ti-ādimāha. Saṅghaṭṭanākārena pavattānaṁ bhūtānaṁ saddassa nissayabhāvato saṅghaṭṭanena saheva saddo uppajjati. **Tappaccayabhāvo**ti upādinnakaghaṭṭanassa paccayabhāvo. Cittajapathavīdhātuyā upādinnakaghaṭṭane paccayo bhavituṁ samattho cittasamuṭṭhānamahābhūtānaṁ eko ākāraviseso atthi. Tadākārattā hi tesaṁ pathavīdhātu upādinnakaṁ ghaṭṭetīti imamatthaṁ vuttānusārena veditabbattā "vuttanayeneva veditabbo"ti vatvā tameva vuttanayaṁ **"tabbikārānan"**ti-ādinā vibhāveti. Tattha aññamaññasa paccayabhāvo tapaccayabhāvo vuttoti attho. **Aññampi sabbaṁ vidhānan**ti "na cittasamuṭṭhānāti etena paramatthato abhāvaṁ dassetī"ti-ādinā attanā vuttavidhānaṁ. Aṭṭhakathāyaṁ pana vuttavidhānaṁ "heṭṭhā vuttanayeneva veditabban"ti aṭṭhakathāyaṁ vuttamevāti.

Attano attano paccayuppannassa desantare pārampariyena uppādanaṁ **desantaruppādanaparamparatā. Laddhāsevanenā**ti laddhapubbābhisaṅkhārena. **Cittenevā**ti paṭhamacitteneva. "Satta javanāni satta akkharāni nibbattentīti vādaṁ paṭikkhipitvā ekajavanavārapariyāpannāni cittāni ekamakkharaṁ nibbattentī"ti vadanti. Kiñcāpi paṭhamacittenapi ghaṭṭanā nipphajjati, ekasseva pana bahuso

1. Abhi 1. 168 piṭṭhe.

pavattanena atthi koci visesoti purimajanavasamuṭṭhitāhi ghaṭṭanāhi paṭiladdhāsevanena sattamajavanena samuṭṭhitā ghaṭṭanā paribyattamakkharaṁ nibbattetīti upatthambhanaṁ natthīti na sakkā vattuṁ. Laddhābhisaṅkhārena pana paṭhamacittenapi ghaṭṭanā balavatī hotīti aṭṭhakathāyaṁ "upatthambhanakiccaṁ natthī"ti vuttaṁ siyā, sabbametaṁ vīmaṁsitvā gahetabbaṁ.

Vacīkammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Manokammadvārakathāvaṇṇanā

"Sabbāyapi kāyavacīviññattiyā kāyavacīdvārabhāvo viya sabbassapi cittassa manodvārabhāvo sambhavatī"ti dassanatthaṁ aṭṭhakathāyaṁ "ayaṁ nāma mano manodvāraṁ na hotīti na vattabbo"ti vatvā taṁdvāravantadhammadassanatthaṁ "aryaṁ nāma cetanā"ti-ādi vuttanti āha **"yassa dvāraṁ mano, taṁ dassanatthaṁ vuttan"**ti. Yathā pana tividhacatubbidhakāyavacīkammānaṁ dvārabhāvato kāyakammadvāravacīkammadvārāni vuttāni, evaṁ manokammanti vutta-abhijjhādīnaṁ dvārabhāvato vaṭṭahetubhūtalokiyakusalākusalasampayuttamano eva manokammadvāranti sanniṭṭhānaṁ katanti daṭṭhabbaṁ. Cetanāya attano kiccaṁ āraddhāya sampayuttāpi taṁ taṁ sakiccaṁ ārabhantīti sā ne sakicce pavatteti nāma, tathā pavattentī ca sampayutte ekasmiṁ ārammaṇe avippakiṇṇe karoti byāpāreti cāti vuccati, tathā sampayuttānaṁ yathāvuttaṁ avippakiṇṇakaraṇaṁ sampiṇḍanaṁ āyūhanaṁ byāpārāpādanaṁ byāpāraṇaṁ cetayananti āyūhanacetayanānaṁ nānattaṁ dassento **"phassādidhammehī"**ti-ādimāha. **Tathākaraṇan**ti yathā phassādayo sakasakakicce pasutā bhavanti, tathā karaṇaṁ. Teneva yathāvuttena avippakiṇṇabyāpāraṇākārena sampayuttānaṁ karaṇaṁ pavattananti daṭṭhabbaṁ. **Kammakkhayakarattā**ti kammakkhayakaramanassa kammadvārabhāvo na yujjatīti adhippāyo. Yato "kammapathakathā lokiyā evā"ti vadanti.

Manokammadvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kammakathāvaṇṇanā

Samānakālāpi kāraṇaphalakiriyā pubbāparakālā viya vattuṁ yuttāyeva. Seyyathāpi paṭiccasamuppāde[1] "cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇan"ti dassetuṁ **"atha vā"**ti-ādimāha. **Copanakiriyan**ti viññattidvayaṁ āha. Tassā hi cittasamuṭṭhānakāyasaddavācāhi kāyavacīviññattīhi eva vā purimapurimāhi pavattetabbattā "kāyavācāhi copanakiriyaṁ karotī"ti vuttaṁ tabbikārānaṁ bhūtānaṁ tathāpavattanato. Atha vā **kāyavācāhī**ti kāyavacīviññattīhi. **Copanakiriyan**ti rūpakāyassa thambhanacalanakiriyaṁ upādinnakaghaṭṭanakiriyañca. Esā hi kiriyā "rūpakāyaṁ thambhetuṁ cāletuṁ paccayo bhavituṁ samattho"ti, "upādinnakaghaṭṭanassa paccayabhūto"ti ca vuttattā kāyavacīviññattīhi nipphajjatīti. Evañca katvā "copanakiriyānissayabhūtā kāyavācā"ti, "kāyādīhi karaṇabhūtehi copanābhijjhādikiriyaṁ karonti vāsi-ādīhi viya chedanādin"ti ca idampi vacanaṁ samatthitaṁ bhavati. na kevalaṁ dharamānatāva sabbhāvo, atha kho maggena asamucchinnatāpīti dassento **"anirodhitevā"**ti āha. Asamucchinnatā ca kāyādīnaṁ tadupanissayakilesāsamucchedenevāti daṭṭhabbaṁ. "Kāyādīhi karaṇabhūtehi copanābhijjhādikiriyaṁ karontī"ti etena copanābhijjhādikiriyānibbattidvārena cetanānibbattiyeva vuttāti iminā adhippāyena **"evañca -pa- yujjantī"**ti āha. Evañca katvā **kāye sati vācāya satī**ti-ādivacanaṁ anulomitaṁ hoti. **Yāya cetanāyā**ti karaṇaniddeso pana kāyādīnaṁ copanābhijjhādikiriyāya ca cetanāhetukattadassanatthaṁ vuttoti.

Sabhāvato upakārakato magge sati sabbhāvato ca bojjhaṅgā magge antogadhāti āha **"na ca na sakkā"**ti-ādi.

Kammapathaṁ appattānampi taṁtaṁdvāre saṁsandananti yathā kammapathaṁ pattānaṁ, evaṁ kammapathaṁ appattānampi satipi dvārantaruppattiyaṁ yathāsakaṁ dvāreheva nāmaggahaṇanti vadanti, evaṁ sati aṭṭhakathāya virodho. Dutiyatthassa ca abhāvo siyā, tasmā **taṁtaṁdvāre saṁsandanan**ti yasmiṁ yasmiṁ dvāre kammapathaṁ appattā akusalacetanādayo pavattā, tāsaṁ tena teneva dvārena nāmaggahaṇaṁ. Taṁ pana taṁtaṁdvārapakkhikabhāvakaraṇato tattha

---

1. Paṭiccasamuppādo (?)

avarodhananti vuttaṁ. Yathā hi kammapathaṁ pattā kāyakammādisaṅkhātā cetanā dvārantare uppannāpi kāyakammādināmameva labhanti, na evaṁ kammapathaṁ appattā. Tā pana yattha yattha dvāre uppajjanti, tena teneva dvārena kāyaduccaritaṁ vacīduccaritanti-ādināmaṁ labhanti. Evaṁ nāmaggahaṇameva hi tesaṁ taṁtaṁdvārapakkhikakaraṇaṁ vuttaṁ. Teneva hi **aṭṭhakathāyaṁ** "kiñcāpi vacīdvāre copanappattaṁ kammapathaṁ, appattatāya pana kāyakammaṁ na hoti, kevalaṁ vacīduccaritaṁ nāma hotī"ti vuttaṁ.

Satipi pāṇātipātādicetanāya vacīdvārādīsu pavattiyaṁ yathāvuttayebhuyyatabbahulavuttiyā kāyakammādibhāvavavatthāpanaṁ kāyādikassa taṁtaṁdvārabhāvavavatthāpanañca **kammadvārābhedanaṁ.** Tañhi kammadvārānaṁ asaṁkiṇṇabhāvena patiṭṭhāpanaṁ. Yaṁ sandhāya "āṇattisamuṭṭhitesū"ti **aṭṭhakathāyaṁ** vakkhati. Keci pana "ekekasmiṁ dvāre anekesaṁ kammānaṁ pavattidassanampi dvārasaṁsandanan"ti vadanti. yathā pavattobyāpādo kammapatho hoti, taṁ dassetuṁ **"ime sattā haññantū"**ti pavatti byāpādassa dassitā. Kāyadvārikacetanāya sahakārīkāraṇabhāvato **kāyakammavohāralābhā,** abhijjhādīnaṁ parasantakassa attano pariṇāmanavasena "ime sattā haññantū"ti-ādinā ca appavattattā **manokammavohāravirahā,** acetanāsabhāvato vā pāṇātipātādivasena abbohārikā, pāṇātipātādibhāvena na vattabbāti attho. **Etthā**ti abbohārikabhāve.

Dasavidhā iddhi -pa- tabbā vitthārenāti adhippāyo.

Tenādhippetanti "akusalaṁ vacīkammaṁ manodvāre samuṭṭhātī"ti vadantena adhippetaṁ. **"Na uposathakkhandhake vuttan"**ti kasmā vuttaṁ, nanu tena uposathakkhandhakato suttaṁ āhaṭanti? Kiñcāpi āhaṭaṁ, tattha avuttoyeva pana sotena vuttoti gahitoti dassento **"tattha avuttamevā"**ti-ādimāha.

"Sugatiduggatīsu upapajjanaṁ sukatadukkaṭakammato na hoti, khandhasivādīhi pana hotīti gahetvā 'natthi dinnan'ti-ādinā parāmasantassa vasena **'micchādiṭṭhi -pa- paribhaṇḍādīni karotī'**ti vuttan"ti vadanti. **Abhijjhādipadhānattā**ti etena vijjamānesupi byāpādādīsu yadā kāyavacīdvāresu

cetanā balavatī hoti, na tathā itare, tadā padhānabhāvato cetanā kāyakammaṁ vacīkammanti ca vohāraṁ labhati. So kho panassā padhānabhāvo pāṇātipātādisiddhiyā viññāyati. Yadā pana tesuyeva dvāresu abhijjhādayo balavanto honti, na tathā cetanā, tadā tattha vijjamānāpi cetanā apadhānabhāvato kāyakammaṁ vacīkammanti ca vohāraṁ na labhati. Abhijjhādayo pana padhānabhāvato satipi kāyaṅgavācaṅgacopane sakena vavatthānena manokammantveva vuccantīti dasseti. Ye pana "tīsupi dvāresu kammapathabhāvena appattiyā dvārattayepi kammapathappattamanokammena saha pavattiyā ca cetanā ettha kammanti na vuccatī"ti vadanti, tehi abhijjhādīnaṁ padhānasabhāvaṁyeva sandhāya vuttaṁ siyā. Atha vā cetanāya nippariyāyakammabhāvato pariyāyakamme anavarodhetabbattā **"abbohārikā"**ti vuttaṁ. Attano sabhāveneva pana sā etthāpi kammanti vuccati. Yathāha "cetanāhaṁ bhikkhave kammaṁ vadāmī"ti-ādi[1]. **Aṭṭhakathāyañca** "tasmiṁ dvāre siddhā cetanā"ti-ādinā cetanāyeva padhānaṁ katvā vuttaṁ. Tenevāha **"sabhāveneva sāmaṇokamman"**ti-ādi. Atha vā kammapathappatta-abhijjhādīhi kāyavacīdvāre sahajātā cetanā kāyavacīkammavasena abbohārikā cetanāsaṅkhātamanokammattāti. Yadi abhijjhādayo padhānā, na cetanā, evaṁ sati abhijjhādayo cettha kammaṁ, na cetanā, abhijjhādipakkhikā vā sā siyāti anuyogaṁ manasi katvā āha **"tividhā bhikkhave"**ti-ādi. "Cetanāpi -pa- manodvāre eva samuṭṭhahantī"ti idaṁ manodvāre cetanāya abhijjhādīhi manokammabhāve nibbisesabhāvadassananti katvā **"cetanā -pa- adhippāyo"**ti āha. Cetanā cetanākammaṁ, abhijjhādayo cetanāsampayuttakammanti ettakameva hi ettha visesoti. Ettha ca cetanāya kāyavacīkammabhāvo siyāti āsaṅkāya abhāvato manodvāre akusalakāyavacīkammānaṁ anuppattito ca abbohārikāti na vuttanti daṭṭhabbaṁ.

Virativisiṭṭhāti viratito cetanāya padhānabhāvamāha. Tattha "tividhā bhikkhave kāyasañcetanā"ti-ādinā[2] āgamamhi **"pāṇātipātādipaṭipakkhabhūtā"**ti yuttiṁ dasseti. Yasmā ca paṭṭhāne cetanāva

1. Ma 3. 251; Abhi 4. 290 piṭṭhesu.
2. Abhi 4. 290 piṭṭhe.

“kammapaccayo”ti vuttā, na virati, abhijjhādayo vā, tasmā nippariyāyena kammaṁ “cetanā”ti anabhijjhādayo “cetanāpakkhikā vā”ti vuttāti veditabbaṁ. Asaṅkarato kammadvārāni vavatthapento **“rakkhatī”**ti, vipariyāyena **“bhindatī”**ti vuttoti rakkhaṇabhindanāni anāsetvā nāsetvā ca kathananti vuttānīti.

Kammakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Tatiyo vikappo paṭhamacatutthaviññāṇadvāresuyeva labbhati, na itarattha “sotaṁ ghānan”ti-ādinā avuttattā, itarathāpi vā avibhattike niddese labbhati. Yato saṁvaravasena pātimokkhasīlaṁ pavattati, taṁ dussīlyanti āha **“dussīlyaṁ pāṇātipātādicetanā”**ti. Itarā saṁvaravinimuttā abhijjhādomanassayuttā tappadhānā vā akusaladhammā **satipaṭipakkhā akusalā dhammā.** Ārammaṇe cittavossaggavasena pavatto akusalacittuppādo **pamādo.** Vīriyapanodanabhāvato thinamiddhaṁ **“kosajjan”**ti vuttaṁ, thinamiddhappadhāno vā cittuppādo.

Asuddhatāti akevalatā aññena sammissatā. Dvārañhi dvārantarikakammassa dvāraṁ hontaṁ tena missitaṁ viya hoti. Tenevāha **“musāvādādinopi kāyadvāre pavattisabbhāvā”**ti. Keci pana “aviññeyyamānantarānaṁ dvārantaracittānaṁ antarantarā appavattito suddhanti vuttan”ti vadanti, taṁ anekassapi javanavārassa kāyakammādibhāvena pabbandhanavasepavatti atthīti katvā vuttaṁ. **Aviruddhaṁ hotī**ti akusalakāyakammādibhāvena avadhāretvā asaṁvaraṁ vatvā puna tasseva vācā-asaṁvaradvārādīsu uppattivacanaṁ kāyadvārūpalakkhito asaṁvaro dvārantare pavattopi kāyadvāriko evāti evaṁ saṁvaṇṇanāya sati na virujjhatīti attho. Idāni taṁ avirujjhanākāraṁ **“asaṁvaro dvārantare uppajjamānopi sadvāravasena uppannoti vuccatī**ti etena vācā-asaṁvaradvāre uppannopi kāyiko-asaṁvaro copanakāya-asaṁvaradvāravasena uppannotveva vuttoti daṭṭhabbaṁ. Esa nayo itaratthāpi. **Kammaṁ aññadvāre**ti kammassa dvārantaracaraṇaṁ pākaṭanti katvā vuttaṁ.

Evaṁ satīti copanasaṅkhāte kāya-asaṁvaradvāre asaṁvaroti ettake eva gahite. Kammapathabhāvappattasseva kammabhāvo aṭṭhakathāyaṁ vuttoti āha **"kammapathabhāvappattatāya vacīmanokamman"**ti. **Sesan**ti dvārantarānupalakkhitaṁ. **Tathā na vuccatī**ti kāyakammanti na vuccatīti attho. **Tattheva vakkhāmā**ti kammapathasaṁsandane vakkhāma. "So hi kāyadvāre copanappatto akusalaṁ kāyakammaṁ hotī"ti-ādinā[1] "copanakāya-asaṁvaradvāravasena uppanno akusalaṁ kāyakammameva hotī"ti-ādinā[1] ca vacīkammādīnañca kammapathappattānaṁ asaṁvarabhūtānaṁ kāyakammādibhāve āpanne "catubbidhaṁ vacīduccaritaṁ akusalaṁ vacīkammameva hotī"ti-ādinā apavādena nivatti daṭṭhabbāti evaṁ vakkhamānataṁ sandhāyāha. **Antogadhatā daṭṭhabbā** paccayasannissita-ājīvapārisuddhisīlānaṁ ñāṇavīriyehi sādhetabbattāti adhippāyo.

Akusalakammapathakathāvaṇṇanā

Sarasena attano sabhāvena. Yāya cetanāya pavattamānassa jīvitindriyassa paccayabhūtesu mahābhūtesu upakkamakaraṇahetu taṁmahābhūtapaccayā uppajjanakamahābhūtā nuppajjissanti, sā tādisapayogasamuṭṭhāpikā cetanā pāṇātipāto nāma. Laddhupakkamāni hi bhūtāni na purimabhūtāni viya visadānīti samānajātiyānaṁ bhūtānaṁ kāraṇaṁ na hontīti. Ekassapi payogassa sahasā nipphādanavasena kiccasādhikāya bahukkhattuṁ pavattajavanehi laddhāsevanāya ca sanniṭṭhāpakacetanāya vasena payogassa mahantabhāvo. Satipi kadāci khuddake ceva mahante ca pāṇe payogassa samabhāve mahantaṁ hanantassa cetanā tibbatarā uppajjatīti vatthussa mahantabhāvoti tadubhayaṁ cetanāya balavabhāveneva hotīti āha **"payoge -pa- bhāvato"**ti. **Yathāvuttapaccayavipariyāyepī**ti payogavatthu-ādipaccayānaṁ amahattepi. **Taṁtaṁpaccayehī**"ti guṇavantatādipaccayehi. Ettha ca hantabbassa guṇavantatāya mahāsāvajjatā vatthumahantatāya viya daṭṭhabbā. Kilesānaṁ upakkamānaṁ dvinnañca mudutāya tibbatāya ca appasāvajjatā mahāsāvajjatā ca yojetabbā. Pāṇo pāṇasaññitā vadhakacittañca pubbabhāgasambhārā,

1. Abhi-Ṭṭha 1. 148 piṭṭhe.

upakkamo vadhakacetanāsamuṭṭhāpito, pañcasambhāravatī pāṇātipātacetanāti sā pañcasambhāravinimuttā daṭṭhabbā. Esa nayo adinnādānādīsupi.

Mantaparijappanena parassa santakaharaṇaṁ **vijjāmayo,** vinā mantena parasantakassa kāyavacīpayogehi ākaḍḍhanaṁ tādisa-iddhiyogena **iddhimayo** payogoti adinnādānassapi cha payogā sāhatthikādayo veditabbā.

Abhibhavitvā vītikkamane micchācāro mahāsāvajjo, na tathā ubhinnaṁ samānacchandabhāve. **"Cattāro sambhārā**ti vuttattā abhibhavitvā vītikkamane satipi maggenamaggapaṭipatti-adhivāsane purimuppannasevanābhisandhipayogābhāvato micchācāro na hoti abhibhuyyamānassā"ti vadanti. Sevanacitte sati payogābhāvo na pamāṇaṁ itthiyā sevanappayogassa yebhuyyena abhāvato. Purisasseva hi yebhuyyena sevanappayogo hotīti itthiyā puretaraṁ sevanacittaṁ upaṭṭhāpetvā nipannāyapi micchācāro na siyāti āpajjati, tasmā purisassa vasena ukkaṁsato cattāro sambhārā vuttāti daṭṭhabbaṁ. Aññathā itthiyā purisakiccakaraṇakāle purisassapi sevanappayogābhāvato micchācāro na siyāti. Keci pana "attano ruciyā pavattitassa tīṇi aṅgāni, balakkārena pavattitassa tīṇīti sabbāni aggahitaggahaṇena cattārī"ti vadanti, vīmaṁsitvā gahetabbaṁ.

Duṭṭhacittassa amaraṇādhippāyassa pharusakāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā pharusa cetanā **pharusavācā.** Maraṇādhippāye pana sati atthasiddhitadabhāvesu pāṇātipātā byāpādā ca hontīti. Yaṁ pati pharusavācā payujjati, tassa sammukhāva sīsaṁ eti. "Parammukhepi pharusavācā hotī"ti vadanti.

Yadi cetanāya sabbadā kammapathabhāvābhāvato aniyato kammapathabhāvoti kammapatharāsimhi avacanaṁ, nanu abhijjhādīnampi kammapathaṁ appattānaṁ atthitāya aniyato kammapathabhāvoti tesampi kammapatharāsiyaṁ avacanaṁ āpajjatīti? Nāpajjati, kammapathatātaṁsabhāgatāhi tesaṁ tattha vuttattā. Yadi evaṁ cetanāpi tattha vattabbā siyāti? Saccametaṁ, sā pana pāṇātipātādikāti pākaṭo

tassā kammapathabhāvoti na vuttaṁ siyā. Cetanāya hi "cetanāhaṁ bhikkhave kammaṁ vadāmi", "tividhā bhikkhave kāyasañcetanā akusalaṁ kāyakamman"ti-ādivacanehi kammabhāvo dīpito. Kammaṁyeva ca sugatiduggatīnaṁ taduppajjanasukhadukkhānañca pathabhāvena pavattaṁ kammapathoti vuccatīti pākaṭo tassā kammapathabhāvo. Abhijjhādīnaṁ pana cetanāsamīhanabhāvena sucaritaduccaritabhāvo, cetanājanitataṁbandhatibhāvena sugatiduggatitaduppajjanasukhadukkhānaṁ pathabhāvo cāti na tathā pākaṭo kammapathabhāvoti te eva kammapatharāsibhāvena vuttā. Atathājātiyattā vā cetanā tehi saddhiṁ na vuttā siyā. Vicāretvā gahetabbaṁ.

Pāṇātipātādīnaṁ ārammaṇāneva tabbirati-ārammaṇānīti **pañca sikkhāpadā parittārammaṇā evā**ti vacanena adinnādānādīnaṁ sattārammaṇatāvacanassa virodhaṁ codeti. Tathā hi vakkhati "vītikkamitabbatoyeva hi veramaṇī nāma hotī"ti. **Sayameva pariharissatī**ti **sikkhāpadavibhaṅge** pañhapucchakavaṇṇanaṁ sandhāya vadati. Tattha hi "yasmā sattoti saṅkhyaṁ gate saṅkhāreyeva ārammaṇaṁ karoti, tasmā parittārammaṇāti vuccantī"ti vuttaṁ.

Duggatatādīnīti **ādi-**saddena "aladdhālābho laddhavināso icchitānaṁ bhogānaṁ kicchapaṭilābho rājādīhi sādhāraṇabhogatā dukkhavihāro sāsaṅkavihāro"ti evamādayo saṅgahitā. Keci pana "diṭṭheva dhamme bhogajāni-ādayo nissandaphalan"ti vadanti.

Kusalakammapathakathāvaṇṇanā

Tāsañca viratīnaṁ cetanāsampayuttattā cetanādvārena sugatiduggatitaduppajjanasukhadukkhānaṁ pathabhāvo yuttoti adhippāyo.

Kammapathasaṁsandanakathāvaṇṇanā

Tathāti kammapathappattānaṁ. **Kecī**ti dhammasiritttheraṁ sandhāyāha. So hi kammapathappattānameva dussīlyādīnaṁ susīlyādīnañca kammapathehi atthato nānattābhāvadassanaṁ, tesaṁ vā phassadvārādīhi avirodhabhāvena dīpanaṁ kammapathasaṁsandananti vadati. **Kammapathatā natthī**ti etena yathāvuttānaṁ

asaṁvarasaṁvarānaṁ tesaṁ vāde kammapathasaṁsandane asaṅgahitataṁ dasseti. Ye pana saṅgahaṁ labhanti, tesaṁ gahaṇe payojanābhāvaṁ dassetuṁ **"tividha -pa- dassanenā"**ti vuttaṁ. Evaṁ purimapakkhe saṅkhepato dosaṁ vatvā dutiyapakkhepi vattuṁ **"na ca duccaritānan"**ti-ādimāha. Tena ye duccaritasucarita-asaṁvarasaṁvarā anucarīyanti, tesaṁ kāyakammāditā vidhīyatīti dasseti. "Pañcaphassadvāravasena uppanno asaṁvaro akusalaṁ manokammameva hotī"ti-ādinā hi vuttanti. **Yadi cā**ti-ādinā anavasesapariyādānābhāvamāha. **Uppatti na vattabbā**ti kammapatha -pa- vadantehi "manokammaṁ chaphassadvāravasena uppajjatī"ti na vattabbanti attho. Atha vā yadi kammapathappattāneva dussīlyādīni kāyakammādināmehi aṭṭhakathāyaṁ vuttānīti evaṁ vadantehi aṭṭhakathācariyehi manokammassa chaphassadvāravasena uppattina vattabbāti attho. **Taṁtaṁkammabhāvassa vuttattā**ti "tividhaṁ kāyaduccaritaṁ akusalaṁ kāyakammameva hotī"ti-ādiṁ[1] sandhāyāha.

Kammantarampi taṁdvārikakammameva siyāti pāṇātipātādikassa vacīkammādibhāvamāsaṅkati. **Tasmā**ti yasmā kesañci asaṁvarānaṁ saṁvarānañca kammapathatā natthi, kāyaduccaritādīnañca kammapathehi nānattābhāvadassanena payojanaṁ natthi, na ca duccaritādīnaṁ phassadvārānaṁ vasena uppatti dīpitā, na cāyaṁ vidhi niravasesasaṅgāhikā, kammānañca saṅkaro āpajjati, aṭṭhakathāyañca pubbāparavirodho, tasmāti attho. **Samānanāmatā** kāyakammāditā. **Sāmaññanāmāvijahanaṁ** kāyakammādibhāvāvijahanaṁ. **Ubhayesan**ti kammapathākammapathānaṁ. **Uppattipariyāyavacanābhāvato**ti etena phassadvāra-asaṁvaradvārādīnaṁ taṁdvārikakammānañca atthato nānattābhāvepi tathā tathā pavattadesanāvasena te vicāritāti dasseti. "Akusalaṁ kāyakammaṁ pañcaphassadvāravasena na uppajjatī"ti-ādiko dutiyavinicchayo.

Kāye vācāya ca -pa- siddhitoti etena copanappattaṁ akusalaṁ manokammaṁ copanaṁ appattato visesetvā dassetuṁ **"kāyavacīkamman"**ti vuttaṁ, na pana kāyavacīkammabhāvatoti dasseti. Tena kāyavacīgahaṇaṁ yathāvuttacopanappattaṁ eva vibhāvetīti daṭṭhabbaṁ. Tenevāha "copanappattaṁ akusalaṁ kāyadvāre vacīdvāre ca manokammaṁ hotī"ti.

---

1. Abhi 2. 378 piṭṭhe.

taṁ-sadde vutte **yaṁ**-saddo abyabhicāritasambandhatāya vuttoyeva hotīti katvā **"yaṁ uppajjatī"**ti vuttaṁ. **Uppādamattaparicchinnenā**ti chaphassadvārikakammenāti attho. **Matta**-saddena visesanivatti-atthena manokammatāvisesaṁ nivatteti. **Niyamassa eva**-saddassa **akatattā** "kāyavacīkammameva hotī"ti avuttattā. Idāni niyamākaraṇena laddhaguṇaṁ dassento **"na pana sabbampī"**ti-ādimāha.

"Niyamassa akatattā"ti-ādi **purimanayo**ti adhippeto. Vattu-adhippāyānurodhinī saddappavattīti samāsapade ekadesopi ākaḍḍhīyati adhikāravasenāti adhippāyena **"kammasaddamattena sambandhaṁ katvā"**ti vuttaṁ. **Yaṁ pana vadantī**ti-ādinā ettha padakāramatassa ayuttataṁ dasseti. Tattha **cetanāpakkhikānan**ti kāyavacīkammabhūtacetanāpakkhikānaṁ. **Satan**ti samānānaṁ. **Taṁtaṁdvārakammapathānañcā**ti idaṁ imassa cittassa kammapathabhāvena pavattaṁ kālaṁ sandhāya vuttaṁ, na sabbadā, kammapathabhāveneva pavattanato. **Ca**-saddena vā akammapathasaṅgaho daṭṭhabbo. Atha vā taṁtaṁdvārā ca taṁtaṁdvārakammapathā ca taṁtaṁdvārakammapathāti "taṁtaṁdvārā"ti padena akammapathānaṁ saṁvarānaṁ saṅgaho daṭṭhabbo. **Tena sabhāvenā**ti manokammassa dvārabhāvena, na attanoti adhippāyo. **Evamidhāpī**ti cittajanito cittasampayuttassa kammassa dvārabhāvo cittepi upacaritoti attho. **Vattabbameva natthi** anantarapaccayabhūtamanorahitassa cittassa abhāvatoti.

Dvārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kamābhāvaniyamābhāve **sabbārammaṇatādī**ti **ādi**-saddena saṅgaṇhāti. **Na hi -pa- atthī**ti padhāna asambhavato appadhānaṁ adhikarīyatīti dasseti.

Dhammuddesavārakathā phassapañcamakarāsivaṇṇanā

"Tasmiṁ samaye phasso hotī"ti-ādikāya pāḷiyā phassādīnaṁ kāmāvacaratādidassane na tapparabhāvo, sabhāvadassane eva pana tapparabhāvoti dasseti **"na hi phassādīnan"**ti-ādinā.

Cittakiriyābhāvenāti cittabyāpārabhāvena. Phassassa sampajjanamuppajjanameva. **Sannipatitappavattiyā paccayo hotī**ti etena cittārammaṇasannipātakāraṇaṁ phasso cittārammaṇasannipātoti vuttoti dasseti. Phasso hi cittassa ārammaṇe phusanākāreneva pavattito tassa ārammaṇe sannipatitappavattiyā paccayoti ca vuccati. Sā cassa phusanākārappavatti sākhagge ṭhitaṁ disvā bhūmisaṇṭhitassa avīrakapurisassa jaṅghacalanaṁ, ambilambapakkādiṁ khādantaṁ disvā mukhe kheḷuppatti, dayālukassa paraṁ haññamānaṁ disvā sarīrakampananti evamādīsu paribyattā hoti. **Tabbisesabhūtā rūpadhammā**ti yathā paṭihananavasena aññamaññaṁ āsannataraṁ uppajjamānesu rūpadhammavisesesu saṅghaṭṭanapariyāyo, evaṁ cittārammaṇānaṁ visayakaraṇavisayabhāvappatti paṭihananākārena hoti. So ca cittanissito dhammaviseso saṅghaṭṭanapariyāyena vutto, yadāha **"evan"**ti-ādi. Keci pana "saṅghaṭṭanaraso phasso pañcadvārikova, na itaro vatthārammaṇasaṅghaṭṭanābhāvato"ti vadanti, taṁ na yujjati upacārasiddhattā saṅghaṭṭanassa. Itarathā pañcadvārikassapi taṁ na sambhaveyyāti. Indriyamanasikāresu yathāpavattamānesu taṁtaṁārammaṇe viññāṇaṁ uppajjati, tesaṁ tathāpavattiyeva **viññāṇassa visayabhāvakaraṇaṁ.**

"Yaṁ kho bhikkhave ime pañca kāmaguṇe paṭicca uppajjati sukhaṁ somanassaṁ, ayaṁ vuccati kāmānaṁ assādo"ti-ādivacanato[1] sukhavedanāva assādoti āha **"assādabhāvato"**ti. **Phusanādibhāvena ārammaṇaggahaṇaṁ ekadesānubhavanan**ti anupacaritameva phassādīnaṁ anubhavanakiccamāha.

Nimittenāti nīlādinā dīghādinā ca nimittena. **Etenupāyenā**ti yathā ñāṇappadhāne cittuppāde saññā ñāṇamanuvattati, evaṁ samādhippadhāne samādhinti dasseti.

Pabandhatīti paṭṭhapeti sampayuttadhamme sakasakakicce paṭṭhapeti. Teneva hi tadatthaṁ vivaranto **"pavattetī"**ti āha.

Vijjamānatāvācī **hoti**-saddo, vijjamānatā ca saṅkhatadhammānaṁ uppajjanena vinā natthīti "cittaṁ na tathā atthato nuppajjatī"ti vuttaṁ. Tena yasmā

---

1. Aṁ 3. 213 piṭṭhe.

cittaṁ na nuppajjati uppajjati eva, tasmā cittaṁ hotīti vuttanti ayamettha aṭṭhakathāya attho. Evamavaṭṭhite **hoti-uppajjati**-saddānaṁ samānatthattena na kiñci payojanaṁ dissati. Atha vā bhavanaṁ nāma sattā, sattā ca uppādādinā samaṅgitāti phassādīnaṁ khaṇattayapariyāpannatā "phasso hotī"ti-ādīsu **hoti**-saddena vuttā. Tattha yo bhāvo uppādasamaṅgī, na so na hoti nāma, tasmā **uppajjati**-saddena vuccamānassa atthassa **hoti**-saddavacanīyatā na na sambhavati. **Uppannaṁ hotī**ti ettha pana kiñcāpi **uppanna**-saddeneva uppādādisamaṅgitā vuccati, tabbhāvānativatti pana **hoti**-saddena vuttā khaṇattayavītivattepi **uppanna**-saddassa vattanato, tasmā na ettha **uppajjati**-saddena samānatthatāsabbhāvadassanaṁ viya uppajjatidassanampi virujjhati pākaṭakaraṇabhāvato. Itarathā "cittaṁ uppannaṁ hotī"ti imināva cittassa vijjamānabhāvo dassitoti kiṁ puna vijjamānabhāvadassanenāti na na sakkā vattuṁ, samayavavatthānavasena savisesaṁ vuttampi cittaṁ phassādīhi sahuppattiyā suṭṭhutaraṁ nibbisesanti dassetuṁ cittassa puna vacanaṁ. Uddiṭṭhadhammānaṁyeva cettha niddesavāre vibhajanaṁ, na vibhaṅge viya pāḷiyā āruḷhasabbapadānanti "uddesavāre saṅgaṇhanatthaṁ niddesavāre vibhajanatthan"ti ayampi attho niccalo. Tathā hi "yasmiṁ samaye rūpūpapattiyā maggaṁ bhāvetī"ti-ādīsu maggādayo na vibhattā. Apica adhipatibhāvena indriyesu viya phassavedanāsaññācetanāhi saha sabbacittuppādasādhāraṇarāsiyaṁ gahetabbattā samayavavatthāne vuttampi cittaṁ phassapañcamake vuttanti daṭṭhabbaṁ.

Jhānaṅgarāsivaṇṇanā

Vitakkananti vitakkanakiriyā, sā ca vitakkassa attano paccayehi pavattimattamevāti bhāvaniddeso vasavattibhāvanivāraṇāya hoti. Yasmiṁ ārammaṇe cittaṁ abhiniropeti, taṁ tassa gahaṇayogyaṁ karonto vitakko ākoṭento viya parivattento viya ca hotīti tassa ākoṭanalakkhaṇatā pariyāhananarasatā ca vuttā. Idañca lakkhaṇaṁ kiccasannissitaṁ katvā vuttaṁ. Dhammānañhi sbhāvavinimuttā kāci kiriyā nāma natthi, tathā gahetabbākāro. Bodhaneyyajanānurodhena pana paramatthato kesabhāvopi sabhāvadhammo pariyāyavacanehi viya samāropitarūpehi bahūhi pakārehi pakāsīyati. Evañhi so suṭṭhu pakāsito hotīti.

Vipphāro nāma vitakkassa thinamiddhapaṭipakkho ārammaṇe anolīnatā asaṅkoco, so pana abhiniropanabhāvato calanaṁ viya hotīti adhippāyena **"vipphāravāti vicalanayutto"**ti vuttaṁ. **Upacārappanāsu santānena pavattiyan**ti etena yathā apubbārammaṇe paṭhamābhinipātabhūto vitakko vipphāravā hoti, na tathā ekasmiṁyeva ārammaṇe nirantaraṁ anuppabandhavasena pavattiyaṁ, nātivipphāravā pana tattha hoti sannisinnabhāvatoti dasseti. Tenevāha **"niccalo hutvā"**ti-ādi.

"Pītisukhena abhisandetī"ti-ādivacanato[1] pītiyā pharaṇaṁ kāyavisayanti yathā taṁ hoti, taṁ dassetuṁ **"paṇītarūpehī"**ti vuttaṁ.

Visārassa byaggabhāvassa paṭipakkho sabhāvo avisāro, na visārābhāvamattaṁ. Avisārāvikkhepānaṁ samādhānabhāvato atthato visesābhāvepi samukhena sampayuttamukhena ca ubhayaṁ vuttanti dassetuṁ **"avisā -pa- vikkhepo"**ti vuttaṁ. **Visesato**ti atisayenāti vā attho gahetabbo. Sukhañhi samādhissa visesakāraṇaṁ "sukhino cittaṁ samādhiyatī"ti vacanato[2].

Indriyarāsivaṇṇanā

Tatthāti saddahanasaṅkhāte adhimokkhalakkhaṇe. **Puggalo saddahatī**ti imināpi saddhāya āhitavisesānaṁ taṁsampayuttadhammānaṁ saddahanakiriyāya kattubhāvameva vibhāveti. Avayavabyāpāro hi samudāye voharīyatīti. Na kevalaṁ pasādanīyavatthusmiṁ appasādanākārappavattameva akusalaṁ assaddhiyaṁ, atha kho appasādanīyavatthusmiṁ pasādanākārappavattampīti dassetuṁ **"micchādhimokkho"**ti vuttaṁ. Tena pūraṇādīsu pasādassa assaddhiyatamāha. **Pasādabhūto** etena appasādabhūtaṁ assaddhiyaṁ nivatteti. **Vatthugato**ti iminā micchādhimokkhaṁ. "Pasādabhūto nicchayo"ti iminā pana vibhāvitamevatthaṁ pākaṭaṁ karonto **"na yevāpanakācimokkho"**ti āha. Akālussiyaṁ pasādo, taṁ pana asaṅkhobhabhāvato **"anāvilabhāvo"**ti vuttaṁ. Tañhi sampayuttesu vidahantī saddhā akālussiyapaccupaṭṭhānā. **Evametan**ti adhimuccanākārena pana

---

1. Dī 1. 70; Ma 1. 344 piṭṭhesu.
2. Dī 3. 252; Aṁ 1. 245; Aṁ 2. 253; Aṁ 3. 535 piṭṭhesu.

gahetabbattā adhimuttipaccupaṭṭhānā. **Buddhādivatthūnī**ti ettha idhalokaparalokakammaphalasambandhāpi saṅgahitāti daṭṭhabbaṁ. "Saddhāhattho mahānāma ariyasāvako"ti, "saddhīdha vittaṁ purisassa seṭṭhan"ti[1], "saddhā bījaṁ tapo vuṭṭhī"ti[2] evamādivacanato kusaladhammānaṁ ādānādīsu hatthādayo viya saddhā daṭṭhabbā.

> "Idha bhikkhunā kammaṁ kattabbaṁ hoti. Tassa evaṁ hoti 'kammaṁ kho me kattabbaṁ bhavissati, kammaṁ kho pana me karontassa na sukaraṁ buddhānaṁ sāsanaṁ manasi kātuṁ, handāhaṁ vīriyaṁ ārabhāmi appattassa pattiyā anadhigatassa adhigamāya asacchikatassa sacchikiriyāyā'ti"[3]—

ādikā-anurūpapaccavekkhaṇā.

Taṁmūlakānīti gantabbamaggādimūlakāni. Ettha ca **maggo gantabbo hotī**ti-ādayo aṭṭhakathāyaṁ dassanavaseneva vuttā, na pāḷiyaṁ āgatānukkamenāti daṭṭhabbaṁ.

Karaṇādikāle viya cirakatādi-ārammaṇaṁ vibhūtaṁ katvā pavattantī sati taṁ upagantvā tiṭṭhantī anissajjantī ca hoti. Yaṁ ārammaṇaṁ sammuṭṭhaṁ, taṁ pilavitvā gataṁ viya calitaṁ viya ca hoti, tappaṭipakkhabhāvena pana asammuṭṭhanti imamatthaṁ dassento **"udake alābu viyā"**ti-ādimāha. Tattha **sāraṇan**ti etena "saranti tāyā"ti imamevatthaṁ vibhāveti. Saraṇakiriyāya hi pavattamānānaṁ dhammānaṁ tattha ādhipaccabhāvena sati paccayo. Tassā hi tathā paccayabhāve sati te dhammā sāritā asammuṭṭhakatā apilāvitā hontīti. "Imehi nāma hetūti paccayehi ca ete dhammā sambhavantī"ti **sambhavato.** "Imaṁ nāma phalaṁ nibbattentī"ti **phalato** dhammā uppajjanena vipaccanena ca nipphannā nāma hontīti. **Vatthūbhūtā**ti ārammaṇabhūtā.

Satipi sabbesaṁ sārammaṇadhammānaṁ ārammaṇaggahaṇe na cittaṁ viya pare paricchijjagāhinoti **"paricchinnopaladdhivasena jānātī"**ti cittaṁ vuttaṁ. Cetasikesu hi keci visayaṁ paricchijja gahetuṁ na sakkonti, keci pana

---

1. Saṁ 1. 216; Khu 1. 306 piṭṭhesu. 2. Saṁ 1. 175; Khu 1. 291 piṭṭhesu.
3. Dī 3. 212 piṭṭhe.

paricchedamatteyeva tiṭṭhanti, na viññāṇaṁ viya visayaṁ gaṇhantīti ye āsaṅkitabbā, tesu tadabhāvaṁ dassento **"na saññā -pa- vijjhanavasenā"**ti āha.

Pītiyā ca somanassabhāvo āpajjatīti idaṁ pīti ca somanassañca pītisomanassanti pītisomanassānaṁ tulyayogaṁ sandhāya vuttaṁ. Somanassasseva pana "ājaññaratho"ti viya pītiyuttaṁ somanassaṁ pītisomanassanti padhānabhāvo icchitoti na pītiyā somanassabhāvappatti. Na hi padhāne vijjamāne appadhānaṁ upayujjati, pītiggahaṇañcettha pītiyuttassa somanassassa yebhuyyena bhāvato paribyattakiccato ca kataṁ,na ca nippītikasomanassassa asaṅgaho. Ruḷhīsaddesu kiriyāya anaccantikabhāvato. Pītiyā pana upalakkhaṇabhāvena ayamattho suṭṭhu yujjatīti dassento āha **"pīti-upalakkhitaṁ vā"**ti-ādi.

Pavattaṁ upādinnakkhandhaṁ. **Ciraṭṭhitikaṁ hotī**ti etena na kevalaṁ anupāletabbadhammānaṁ khaṇaṭṭhitiyāyeva, atha kho pabandhānupacchedassapi jīvitaṁ kāraṇanti dasseti. Aññathā hi āyukkhayamaraṇaṁ na yujjeyyāti. **Avisesenā**ti kāraṇavisesānapekkhena jīvitindriyatāsāmaññena. Yadipi arūpāsaññabhavesu rūpārūpadhammā nappavattanti, tehi pana purimapacchimabhavesu carimi-apaṭhamadhammā samānajātiyena abyavahitatāya nirantarāyeva nāma hontīti **"yāva parinibbānaṁ avicchinnaṁ pavattatī"**ti vuttaṁ. **Anupālanādikassā**ti anupālanapavattanaṭṭhapanāniyeva vadati. **Jīvamānavisesappaccayabhāvato**ti sahajātānaṁ jīvamānatāvisesassa paccayabhāvato. Indriyabaddhassa hi matarūpato kammajassa ca utujādito viseso jīvitindriyakatoti.

Maggaṅgarāsivaṇṇanā

Aviparītaniyyānikabhāvenāti idaṁ **sammā**-saddassa **diṭṭhi**-ādisaddānañca samānādhikaraṇatāvasena diṭṭhi-ādīnaṁ avisesabhūtassa niyyānikabhāvassa sammā-saddena visesitabbattā vuttaṁ. Aviparītattho hi sammā-saddo, na niyyānikatthoti. Aviparītaniyyānikattho eva vā sammā-saddo. Anekatthā hi nipātāti. **Evamevā**ti aviparītaniyyānikabhāvena.

Balarāsivaṇṇanā

Patissavo vacanasampaṭiggahoti adhippāyena “**sappatissavaṁ patissavabhūtaṁ taṁsabhāgañca yaṁ kiñci gāravan**”ti āha. **Tattha tattha pākaṭabhāvenā**ti ajjhattabhūtesu jātiyādīsu bahiddhābhūtesu bhikkhu-ādīsu hirottappānaṁ anurūpapaccavekkhaṇavasena sasambhārapathavī-ādīsu pathavīdhātu-ādīnaṁ viya vibhūtakiccabhāvenāti attho.

Mūlarāsivaṇṇanā

Evañhi upamāya sametīti yathā asucimhi patitapurisassa satipi kāyena alliyane bhāvo anallīno, evaṁ alobhopi ārammaṇakaraṇavasena gahitepi ārammaṇe alaggabhāvena anallīnabhāvo anallīnākāro eva pavattati. Evaṁsabhāvo hi so dhammoti. Kiñci dussīlyaṁ dosasamuṭṭhānaṁ sabbampi dussīlyaṁ dosūpanissayanti “**dosasamuṭṭhānataṁ dosūpanissayatañcā**”ti vuttaṁ. Tena adoso dosasseva ujuvipaccanīko, taṁmukhena dussīlyassāti dasseti.

Tattha jātānaṁ dhammānaṁ anativattanaṭṭhena -pa- āsevanaṭṭhena bhāvanāti yo so ekattupagato paṭhamajjhānādi-appanācittuppādo āsannūpacārāhitaviseso nīvarāṇādiparipanthavisuddhiyā visuddho, tadāvaraṇavisayavirahena ca samappavatta-appanāsamādhisaṅkhātaṁ majjhimaṁ samathanimittaṁ paṭipanno, evaṁ paṭipannattā eva tatthupagamanena tattha ca pakkhando, visodhetabbassa vikkhepassa kilesasaṁsaggassa ca abhāvato visodhanasamādhāna-ekattupaṭṭhānabyāpāravirahena visuddhisamathapaṭipatti-ekattupaṭṭhānākāre ajjhupekkhanto abhibyattarūpāya sahajātatatramajjhattupekkhāya kiccavasena upekkhānubrūhito, tasmiṁyeva jātā samādhipaññāsaṅkhātā yuganaddhadhammā. Te yathā aññaṁ anativattamānā hutvā pavattanti, evaṁ bhāvanā brūhanā. Tathā yāni tattha saddhādīni indriyāni nānākilesehi vimuttattā vimuttirasena ekarasāni hutvā pavattāni. Yañca tattha tadupagaṁ, tesaṁ anativattana-ekarasabhāvānaṁ anucchavikaṁ vīriyaṁ vāhīyati pavattīyati, yā cassa tasmiṁ khaṇe pavattā paguṇabalavabhāvāpattisaṅkhātā āsevanā. Sabbesaṁ etesaṁ ākārānaṁ bhāvanā uppādanā vaḍḍhanā, ayaṁ **tattha jātānaṁ -pa- āsevanaṭṭhena bhāvanā** nāma.

Yasmā panāyaṁ bhāvanākāro "paṭhamassa jhānassa paṭipadāvisuddhi ādī"ti-ādināpi **pāḷiyaṁ**[1] āgato eva, ñāṇena ca saṁkilesavodānesu taṁ taṁ ādīnavaṁ ānisaṁsañca disvā tathā tathā nipphādetabbo, tasmā **"evaṁ vuttāya paññāsādhanāya bhāvanāyā"**ti vuttaṁ. **Appavattī**ti yasmiṁ dhamme sati yathāvuttā bhāvanā nappavattati, so dhammo paṭipakkhabhāvanāparāmasanena abhāvanāti vuttoti adhippāyo. Na hi abhāvamattassa amoho paṭipakkhoti yujjatīti. **Tappaṭipakkhabhūtā akusalā** kāmacchandādayo daṭṭhabbā. Pamādaviseso vā **abhāvanā.** So hi "kusalānaṁ vā dhammānaṁ anāsevanā abhāvanā abahulīkamman"ti-ādinā niddiṭṭhoti.

Ekantena alabbhaneyyadassanatthaṁ **"jarādhammo"**ti vuttaṁ. Tathā hi pāḷiyaṁ "jātidhammānaṁ bhikkhave sattānaṁ evaṁ icchā uppajjatī"ti-ādinā[2] icchitālābho vibhatto. Alobhānubhāvena kāyānupassanāya, amohānubhāvena cittadhammānupassanāya siddhi pākaṭāyevāti apākaṭaṁ adosānubhāvena vedanānupassanāsiddhiṁ vibhāpento **"sukhavipariṇāme"**ti-ādimāha. Ayañca yojanā alobhādīnaṁ visesapaccayataṁ sandhāya katā, avisesena pana sabbe sabbesaṁ paccayā. Sabhāvato saṅkappato ca uppannassa dukkhassa asahanavaseneva uppajjatīti doso taṁdassanassa **āsannapaṭipakkho,** na rāgo viya dūrapaṭipakkho.

Kammapatharāsivaṇṇanā

Abhijjhādayo viya anabhijjhādayopi na ekantaṁ kammapathabhūtāyevāti āha **"kammapathatātaṁsabhāgatāhī"**ti. Manokammapathabhāvena pavattanakammabhāvato hi etesaṁ kammapatharāsibhāvena saṅgaho, na sabbadā kammapathāyevāti. Tena yo aññopi dhammo aniyato kammapathabhāvena pākaṭo ca, tassapi kammapathatāvacanaṁ na virujjhatīti dasseti.

---

1. Khu 9. 167 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.
2. Ma 3. 293; Khu 9. 293 piṭṭhesu.

Passaddhādiyugalavaṇṇanā

Samanti sammā. **Cetiyavandanādi-atthan**ti cetiyavandanādihetu. Samathacatusaccakammaṭṭhānavasena tabbhedavasena ca sabbakammaṭṭhānabhāvanābhiyuttānaṁ mudumajjhimatikkhindriyatādibhedavasena sabbayogīnaṁ cittassa līnuddhaccādikālavasena sabbadā hitāhitadhammūpalakkhaṇabhāvato yathāsabhāvaṁ paṭivedhabhāvato ca satisampajaññānaṁ pāribandhakaharaṇabhāvanāvaḍḍhanāni avisesato daṭṭhabbāni. Yathā appanākosallena vinā samatho samathamantarena yathābhūtāvabodho ca natthīti nānākkhaṇikā samādhipaññā aññamaññassa visesakāraṇaṁ, evaṁ paṭivedhe ekakkhaṇkāpīti dassento āha **"aññamaññaṁ nimittabhāvenā"**ti. Paññāya hi sātisayaṁ avabhāsiyamāne visaye samādhi ekattavasena appetuṁ sakkoti, samādhimhi ca majjhimaṁ samathanimittaṁ paṭipanne paññā ārammaṇesu visadā vahatīti. **Samaṁ pavattā**ti aññamaññānativattanena samaṁ avisamaṁ ekarasabhāvena pavattā. Aññamaññasahāyabhāvūpagamanena yogino manorathadhurākaḍḍhane rathadhurākaḍḍhane viya ājāneyyayugo yugalako hutvā aññamaññānativattamānena naddhā baddhā viyāti vā **yuganaddhā.** Adhicittamanuyuttehi vīriyasamādhayo samaṁ yojetabbāti imassa visesassa dassanatthaṁ pubbe gahitāpi te puna gahitāti dassetuṁ vīriyasamādhiyojanatthāyāti aṭṭhakathāyaṁ vuttaṁ. Taṁ pana samādhivīriyayogassa vibhāvanaṁ hotīti **"yogavacanatthāyāti attho"**ti āha.

Yevāpanakavaṇṇanā

Yathā tathā vāti sammā micchā vā. **Anadhimuccanto**ti "idaṁ karissāmi, etaṁ karissāmī"ti evaṁ pavattapubbabhāgasanniṭṭhānahetukena payogakālasanniṭṭhānena anicchinanto. Yattha hi anicchayo, tattha appaṭipatti evāti. **Saṁsappanaṁ** saṁsayo. So hi "āsappanā parisappanā"ti vutto. Asatipi byāpāre tatramajjhattatāya sati taṁsampayuttadhammā sakasakakiccavasena anūnānadhikatāya alīna-anuddhatatāya ca saṁvattantīti sā tesaṁ tathāpavattiyā paccayabhūtā ūnādhikabhāvaṁ nivāreti viyāti **ūnādhikanivāraṇarasā** vuttā. Tathā pavattipaccayattāyeva tesu dhammesu majjhattatāti ca vuttā.

Jhānapadassāti jhānasaddassa. **Tesūti** pañcasu. **Pañcahi aṅgāni jhānapadassa attho**ti idaṁ saṁvaṇṇiyamānattāyeva imaṁ cittuppādaṁ sandhāya vuttaṁ. Na hi sabbasmiṁ cittuppāde pañceva jhānaṅgāni. **Padasamūho** vākyaṁ, **padakoṭṭhāso vā** phassapañcamakādi dhammarāsi. **Vuttaṁ pūritan**ti chapaṇṇāsāditāya pūraṇavasena. Phassapaccayā vedanā "phuṭṭho vedeti, phuṭṭho sañjānātī"ti-ādivacanato[1] phasso vedanādīnaṁ paccayo. Yadipi chandādayo yathāvuttarāsikiccābhāvato tesu na vattabbā, visuṁ rāsi-antarabhāvena pana sarūpato vattabbāti codanaṁ manasi katvā **"vuttānampī"**ti-ādimāha.

Dhammuddesavārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kāmāvacarakusala niddesavārakathāvaṇṇanā

2. **Sante**ti sabhāvato vijjamāne. Phassassa visayavisayīnaṁ sannipatanākārena gahetabbattā phusanaṁ visaye cittassa sannipatanaṁ vuttaṁ. "Cintanaṭṭhena cittaṁ, mananaṭṭhena mano"ti-ādinā cittādisaddā cintanādibyāpāramukhena attano atthaṁ vibhāventīti āha **"cittaṁ manoti-ādīsu viya kiccavisesaṁ anapekkhitvā"**ti. Yathā loke vikatameva vekataṁ, visayo **eva** vesayanti vuccati, evaṁ mano eva mānasanti saddamattaviseso. **Nīlā**di-saddā viya vatthādīsu cittesu parisuddhabhāvanibandhanā **paṇḍara**saddassa pavattīti tassa **guṇavisesā**pekkhatā vuttā. yathā kāyikaṁ sātanti ettha kāyappasādanissitanti attho, evaṁ **cetasikaṁ sātan**ti ettha cetonissitaṁ sātanti **nissayavisesā**pekkhatā vuttā. Ekakkhaṇikā nānākkhaṇikā ca cittassa ṭhiti nāma, tassa avatthāvisesoti **avatthāvisesā**pekkho cittassa ṭhitīti evaṁpakāro niddeso. "Na lubbhatī"ti vuttassa cittassa, puggalassa vā pavatti-ākārabhāvena alubbhanāti alobho vuttoti **aññassa kiriyābhāvavisesā**pekkho **alubbhanā**ti niddeso. Vuttanayeneva alubbhitassa bhāvo **alubbhitattan**ti ayaṁ niddeso **aññassa bhāvabhūtatāvisesā**pekkho vutto. Kattukaraṇabhāvādayo sabhāvadhammānaṁ ajjhāropanavaseneva

---

1. Saṁ 2. 292 piṭṭhe.

sijjhanti, bhāvaniddeso pana ajjhāropanānapekkho, tatoyeva ca visesantaravinimutto vinivatto visesato nijjīvabhāvavibhāvato sabhāvaniddeso nāma hotīti phassoti idaṁ phusanaṭṭhena **"dhammamattadīpanaṁ sabhāvapadan"**ti vuttaṁ. Ārammaṇaṁ phusantassa cittassa pavatti-ākāro phusanabyāpāro hotīti **"phusanakiriyā phusanākāro"**ti vuttaṁ. Samphusanāti saṁ-saddo "samudayo"ti-ādīsu viya samāgamatthadīpakoti āha **"samāgamaphusanā"**ti. "Phusāmi nekkhammasukhan"ti-ādīsu[1] paṭilābhopi phusanā samphusanāti ca vuccatīti āha **"na paṭilābhasamphusanā"**ti.

Aparena vevacanena. Bahussutabhāvasampādikāya paññāya **paṇḍicca-**pariyāyo. Sippāyatanādīsu dakkhatābhūtāya **kosalla**pariyāyo, yattha katthaci tikkhasukhumāya **nepuñña**pariyāyo, sammā dhamme paññapentiyā **vebhabyā**pariyāyoti evamādinā tesu tesu paññāvisesesu te te pariyāyavisesā visesena pavattāti tesaṁ paññāvisesānaṁ nānākāle labbhamānatā vuttā, **itarepi anugatā honti** yebhuyyenāti adhippāyo. **Atthanānattena** paññādi-atthavisesena. **Kodho kujjhanā kujjhitattan**ti evaṁpakārā niddesā sabhāvākārabhāvadīpanavasena byañjanavaseneva vibhāgavacanaṁ. Paṇḍiccanti-ādayo paññāvisesanibandhanattā atthavasena vibhāgavacananti imamatthamāha **"atha vā"**ti-ādinā. **Evamākāro panā**ti purimākārato viseso atthato vibhattigamanassa kāraṇaṁ vuttaṁ.

Paṭikkhipanaṁ paṭisedhanaṁ paṭikkhepo, tassa nānattaṁ viseso paṭikkhepanānattaṁ, saddhammagarutāya paṭikkhepo saddhammagarutāpaṭikkhepo, tena saddhammagarutāpaṭikkhepena nānattaṁ **saddhammagarutāpaṭikkhepanānattaṁ.** Taṁ saddhammagarutāpaṭikkhepanānattaṁ pana kodhagarutādibhedabhinnanti **"kodhagarutādivisiṭṭhenā"**ti vuttaṁ. Kodhādīhi visiṭṭho bhinno saddhammagarutāya paṭikkhepo paṭisedhanaṁ kodhādivisiṭṭhapaṭikkhepo. Kodhagarutādiyeva, tassa nānattena **saddhammagarutāpaṭipakkhanānattenā**ti kodhagarutā saddhammagarutāya paṭipakkho. Makkhalābhasakkāragarutā saddhammagarutāya paṭipakkhoti saddhammagarutāya paṭipakkhabhāvavisesena asaddhammagarutā

1. Khu 1. 52 piṭṭhe Dhammapade.

tabbhāvena ekībhūtāpi nānattaṁ gatā. Yasmā pana **kodho** atthato dosoyeva. **Makkho** dosappadhānā paraguṇaviddhaṁsanākārappavattā akusalā khandhā. Taggarutā ca tesaṁ sādara-abhisaṅkharaṇavasena pavattanameva. **Lābhagarutā** catunnaṁ paccayānaṁ sakkāragarutā, tesaṁyeva susaṅkhatānaṁ laddhakāmatā. Tadubhayesu ca ādarakiriyā tathāpavattā icchāyeva, tasmā "saddhammagarutāpaṭipakkhanānattena asaddhammā nānattaṁ gatā"ti vuttaṁ. Tathā hi cattāro asaddhammā icceva uddiṭṭhā. **Asaddhammagarutā**ti ettha ca purimasmiṁ vikappe "na saddhammagarutā"ti saddhammagarutā na hotīti attho. Dutiyasmiṁ saddhammagarutāya paṭipakkhoti saddhammagarutā eva vā paṭipakkho, tassa nānattena **saddhammagarutāpaṭipakkhanānattenā**ti evamettha attho daṭṭhabbo. Kodhamakkhagarutānaṁ hi saddhammavisesā pavattibhedabhinnā mettā paṭipakkho. Lābhasakkāragarutānaṁ appicchatā santosā. Tena kodhagarutā na saddhammagarutāti kodhagarutā kāyaci saddhammagarutāya paṭipakkhoti ayamattho vutto hoti. Tathā makkhagarutādīsupi. Evañca katvā "cattāro saddhammā saddhammagarutā na kodhagarutā -pa- saddhammagarutā na sakkāragarutā"ti[1] āgatatantipi samatthitā bhavati. Lobho na hotīti **alobho** lubbhanā na hotīti **alubbhanā**ti evamādiko alobhoti-ādīnaṁ lobhādivisiṭṭho paṭikkhepo "phasso phusanā"ti-ādikehi visadisabhāvato **"phassādīhi nānattan"**ti vutto. **Phassādīhī**ti cettha alubbhanādayopi **ādi**-saddena saṅgahitāti daṭṭhabbaṁ. **Lobhādipaṭipakkhenā**ti "lobhapaṭipakkho alobho"ti-ādinā yojetabbaṁ. Sesaṁ purimasadisameva. Alobhādosāmohānaṁ vidhuratāya paṭipakkhabhāvena ca labbhamāno aññamaññavisadiso lobhādivisiṭṭhapaṭikkhepabhāvena lobhādipaṭipakkhabhāvena ca viññāyatīti āha **"alobhā -pa- yojetabban"**ti. Bahūhi pakārehi dīpetabbatthatā **mahatthatā. Ādaravasena** sotūnaṁ.

3. Yadipi ekasmiṁ khaṇe ekaṁyeva ārammaṇaṁ hoti, chasupi pana ārammaṇesu uppattirahattā **"tehi vā"**ti-ādi vuttaṁ. **Tassā**ti sātassa sukhassa. **Jātā**ti etassa atthaṁ dassetuṁ **"kāraṇabhāvena phassatthaṁ pavattā"**ti vuttaṁ. Idaṁ vuttaṁ hoti—yathā cetasikasātasaṅkhātā

---

1. Aṁ 1. 356 piṭṭhe.

somanassavedanā saheva uppajjati, evaṁ tadanurūpaphassasahitā hutvā pavattā tajjāti vuttā. **Sādayatī**ti adhigamāsīsāya anaññaninnaṁ karoti.

5. **Na tassā tajjatā**ti tassā manoviññāṇadhātuyā tassāruppā "tassa jātā"ti vā ubhayathāpi tajjatā na yujjati. Yadipi phasso viññāṇassa visesapaccayo na hoti, tathāpi so tassa paccayo hotiyevāti tassa tajjāmanoviññāṇadhātusamphassajatā vattabbāti codanaṁ sandhāyāha **"na ca tadevā"**ti-ādi. **Tehi ārammaṇehi jātā tajjā**ti imināpi atthena tajjā manoviññāṇadhātusamphassajāti vattuṁ na sakkā. Viññāṇassa pana tajjatāpaññatti labbhateva. Tathā hi "kiṁ vā etenā"ti-ādinā phassādīnaṁ tathā desetabbataṁ āha.

7. Cittassa ārammaṇe ānayanākārappavatto vitakko atthato ārammaṇaṁ tattha ākaḍḍhanto viya hotīti **"ārammaṇassa ākaḍḍhanaṁ vitakkanan"**ti vuttaṁ.

8. Ārammaṇassa anumajjanākārappavatto vicāro tattha paribbhamanto viya samantato caranto viya ca hotīti **"samantato caraṇaṁ vicaraṇan"**ti vuttaṁ.

11. **Tathā avaṭṭhānamattabhāvato**ti pāṇavadhādisādhana-avaṭṭhānamattabhāvato na balavabhāvatoti adhippāyo.

14. Yena dhammena citte ārammaṇaṁ upatiṭṭhati jotati ca, so dhammo upaṭṭhānaṁ jotananti ca vuttoti āha **"upaṭṭhānaṁ jotanañca satiyevā"**ti.

16. **Saṇhaṭṭhenā**ti sukhumaṭṭhena.

30. **Bhāvo**ti hiriyanaṁ vadati.

33. **Na byāpādetabbo**ti **abyāpajja**-saddassa kammatthataṁ āha.

42-43. Yadi anavajjadhammānaṁ sīghasīghaparivattanasamatthatā lahutā, sāvajjadhammānaṁ kathanti āha **"avijjānīvaraṇānan"**ti-ādi. **Tesaṁ**

bhāvo garutāti etena satipi sabbesaṁ arūpadhammonaṁ samānakhaṇatte mohasampayuttānaṁ sātisayo dandho pavatti-ākāroti dasseti. So pana tesaṁ dandhākāro santāne pākaṭo hoti.

44-45. Appaṭighāto avilomanaṁ.

46-47. **Kilinnan**ti avassutaṁ.

50-51. **Paccosakkanaṁ** māyā yā accasarātipi vuccati. **Arumakkhanaṁ** vaṇālepanaṁ. Veḷu eva dātabbabhāvena pariggahito **veḷudānaṁ** nāma.

Niddesavārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Koṭṭhāsavārakathāvaṇṇanā

58-120. **Te**ti phassapañcamakādayo. **Saṅgahagamanenevā**ti sādhāraṇatādinā kenaci sadisatālesena, na phassādayo viya visuṁ dhammabhāvenevāti attho. **Tathā avippakiṇṇattā**ti phassādayo viya sarūpena visuṁ visuṁ avuttattā. Yadipi chandādayo saṅgahasuññatavāresupi sarūpena na vuttā, khandhāyatanadhāturāsītu pana saṅgahitāyevāti dassetuṁ **"yasmā panā"**ti-ādimāha. **Taṁniddese**ti saṅkhārakkhandhaniddese. Khandhānaṁ dhātāyatanabhāve byabhicārābhāvato adhandhabhāvanivāraṇena anāyatanādhātubhāvanivāraṇampi daṭṭhabbaṁ. **Na yevāpanakā ṭhapetabbā**ti khandhādirāsi-antogadhataṁ sandhāya vuttaṁ. uddesādīsu pana "yevāpanātveva vuttānaṁ tesaṁ tathāyeva saṅgaho yutto"ti aṭṭhakathāyaṁ "ṭhapetvā yevāpanake"ti vuttaṁ. Sarūpena avuttānampi cittuppādapariyāpannānaṁ khandhādibhāvo na vāretabboti na yevāpanakā ṭhapetabbāti vuttanti ubhayesampi adhippāyo veditabbo.

Āhārapaccayasaṅkhātenāti upatthambhakapaccayasaṅkhātena. So ca āhārānaṁ upatthambhakabhāvo pākaṭoti katvā vutto, na janakattābhāvato. Ojaṭṭhamakarūpassa hi vedanādīnañca āhāraṇato tesaṁ janakattaṁ labbhatīti. Yadi upatthambhako idha paccayoti adhippeto, kabaḷīkārāhārassa tāva hotu, itaresaṁ katanti āha **"yathā**

hī"ti-ādi. **Sahajātādipaccaye**ti sahajāta-aññamaññanissayasampayutta-atthi-avigatapaccaye vadati, mahācatukkaṁ vā. **Ekenākārenā**ti rūpārūpānaṁ upatthambhakattena upakārakabhāvamāha. So eva ca nesaṁ āharaṇakiccaṁ. "Saṅkhārapaccayā viññāṇan"ti vacanato cetanāya viññāṇassa paccayabhāvo sātisayoti āha **"viññāṇaṁ visesenā**"ti.

Yathāgatamaggoti vutto kāraṇaphalānaṁ abhedūpacārenāti daṭṭhabbaṁ, nānākkhaṇiko aṭṭhaṅgikamaggo upanissayo etassāti **aṭṭhaṅgikamaggūpanissayo.** Ariyamaggassa yathāgatamaggapariyāyo vuccamāno tassa yā purimakālabhūtā abhedopacārasiddhā āgamanāvatthā tato nātivilakkhaṇāti imamatthaṁ vibhāvetīti āha **"pubbabhāga -padīpitā**"ti. Viññāṇassa cittavicittathā vijānanabhāvavisesā evāti āha **"vijānanameva cittavicittatā**"ti. **Vedanākkhandhādīnan**ti **ādi-**saddena "dvāyatanāni hontī"ti-ādīsu vuttamanāyatanādayopi saṅgaṇhāti. **Tappaṭikkhepo**ti tassa jātiniddesabhāvassa paṭikkhepo. **Kato hotī**ti etena āhārindriyajhānamaggaphalahetuyo yattakā imasmiṁ citte labbhanti, te sabbepi "eko viññāṇāhāro hotī"ti-ādinā avuttāpi atthato vuttāyevāti dasseti. Esa nayo aññatthāpi.

Koṭṭhāsavārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Suññatavārādivaṇṇanā

121-145. **Yathāvutte samaye**ti vuttappakārasamūhe.

146. **Ussāhanaṁ** pesanaṁ niyojanaṁ.

156-159. **Nātisamāhitāyā**ti nānāvajjanūpacāraṁ sandhāya vadati. **Yevāpanakehipi nibbisesataṁ dasseti** karuṇāmuditānampi uppajjanato.

Kāyavacīkiriyā kāyavacīpavatti, viññatti eva vā. **Asamattabhāvanan**ti pubbabhāgabhāvanamāha.

Kāmāvacarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarakusala

Catukkanaya-paṭhamajjhānakathāvaṇṇanā

160. **Uttarapadalopaṁ katvā "rūpabhavo rūpan"**ti vutto, "rūpī rūpāni passati[1], rūparāgo"ti-ādīsu[2] viyāti daṭṭhabbaṁ. Payogayampāditassa rūpajjhānassa rūpabhavātikkamassapi upāyabhāvato yathā rūpūpavattiyā eva maggoti ayaṁ niyamo na yujjati, evaṁ paccayantaravikalatādīhi rūpūpapattiyā anabhinipphādakassapi atthibhāvato rūpūpapattiyā maggo evāti ayampi niyamo na yujjati. Evañca sati yadeva rūpūpapattiyā nipphādakaṁ, tasseva sampayuttassa rūpāvacarakusalabhāvo, na anabhinipphādakassāti ayamattho āpannoti codanaṁ samuṭṭhāpeti **na sabbassa kusalajjhānassā**ti-ādinā. Tattha sāmaññasaddopi adhikāravasena visesaniddiṭṭho hotīti **"kusalajjhānassa maggabhāvo"**ti vuttaṁ.

Rūpūpapattijanakasabhāvo rūpabhavavipaccanasabhāvoti tassapi vipākadhammabhāve satipi sabbakusalākusalasādhāraṇaṁ vipākadhammabhāvasāmaññaṁ "vipākadhammabhāvo viyā"ti udāharaṇabhāvena vuttaṁ. Sāmaññampi hi visesato bhinnaṁ katvā voharīyatīti. **Sabbasamāno**ti rūpūpavattiyā nipphādakassa paccayantaravikalatādīhi anipphādakassa ca sabbassa yathādhigatassa jhānassa sādhāraṇo. Etena uttarapadāvadhāraṇassa pariggahitataṁ dasseti. "Ito añño maggo nāma natthī"ti imināpi sajātiyā sādhāraṇo aññajātivinivattiyā anaññasādhāraṇo imassa jhānassa rūpūpapattiyā upāyabhāvo vuttoti daṭṭhabbaṁ. **Itare dve** saddhā hirī ca. Yadi paṭipadāya sādhetabbato puggalapubbaṅgamāya desanāya bhāventena samayavavatthānaṁ kataṁ. Paṭipadārahitesu kathanti āha **"kesañcī"**ti-ādi. Tattha **kesañcī**ti samathabhāvanāya katādhikārānaṁ. Tesañhi maggādhigamanato pubbe anadhigatajjhānānaṁ paṭisambhidādayo viya maggādhigameneva tāni samijjhanti.

Aññānīti ariyamaggasiddhito aññāni. **Tesupī**ti ariyamaggena siddhattā paṭipadārahitesupi. Nanu ca ariyamaggasiddhassapi āgamanavasena paṭipadā upalabbhatiyeva. Itarathā "na kāmāvacaraṁ viya vinā paṭipadāya

1. Ma 2. 205; Ma 3. 264; Abhi 1. 65; Khu 9. 231 piṭṭhesu. 2. Abhi 1. 89 piṭṭhe.

uppajjatī”ti, “bahutaraṁ lokiyajjhānampi na vinā paṭipadāya ijjhatī”ti ca vacanaṁ virujjheyyāti? Na, yebhuyyena gahaṇato puggalavisesāpekkhattā ca. Ariyamaggasamijjhanakaṁ hi jhānaṁ kassacideva hoti, tasmā itaraṁ bahutaraṁ lokiyajjhānaṁ puthujjanassa ariyassa ca akatādhikārassa na vinā paṭipadāya sijjhatīti tesaṁ vasena vuttaṁ. Ariyamaggasiddhassapi jhānassa vipākānaṁ viya kusalena ariyamaggena sadisattābhāvato atabbipākattā ca na maggāgamanavasena paṭipadā yujjati, evamassa paṭipadāviraho siddho. Evañca katvā suddhikanavakadesanāpi suṭṭhu nītā hoti. Tathā ca vakkhati lokuttarakathāyaṁ “lokiyajjhānampī”ti-ādi[1].

Vaṭṭāsayassa visesapaccayabhūtāya taṇhāya tanukaraṇavasena vivaṭṭāsayassa vaḍḍhananti āha **“taṇhāsaṁkilesasodhanena āsayaposanan”**ti. Āsayaposananti ca jhānabhāvanāya paccayabhūtā pubbayogādivasena siddhā ajjhāsayasampadā. Sā pana taṇhupatāpavigamena hotīti āha **“taṇhāsaṁkilesasodhanenā”**ti.

Thinamiddhādīnanti thinamiddha-uddhaccakukkuccavicikicchānaṁ. **Pahānan**ti pahāyakaṁ.

Taṁsadisesūti mahaggatabhāvādinā paṭhamajjhānasamādhisadisesu.

Pītisukhavantaṁ jhānaṁ pītisukhanti vuttaṁ yathā arisasoti dassento **“pītisukha -pa- akāro vutto”**ti āha. Maggassapi vā nibbānārammaṇato tathalakkhaṇūpanijjhānatā yojetabbā. **Asammosadhamman**ti avināsabhāvaṁ.

Dutiyajjhānakathāvaṇṇanā

161-162. Diṭṭhādīnavassa taṁtaṁjhānakkhaṇe anuppajjanadhammatāpādanaṁ vūpasamanaṁ virajjanaṁ pahānañcāti idhādhippetavitakkādayoyeva jhānaṅgabhūtā tathā karīyanti, na taṁsampayuttaphassādayoti vitakkādīnaṁyeva vūpasamādivacanaṁ ñāyāgataṁ. Yasmā pana vitakkādayo viya taṁsampayuttadhammāpi etena etaṁ oḷārikanti diṭṭhādīnavā eva, tasmā avisesena vitakkādīnaṁ taṁsahajātānañca vūpasamādike vattabbe vitakkavicārādīnaṁyeva vūpasamādikaṁ vuccamānaṁ “adhikavacanamaññamatthaṁ bodhetī”ti kiñci visesaṁ dīpetīti taṁ dassento **“yehi vitakkavicārehī”**ti-ādimāha.

---

1. Mūlaṭī 1. 111 piṭṭhe.

Visuṁ visuṁ ṭhitānipi vitakkavicārasamatikkamavacanādīni paheyyaṅganiddesatāsāmaññena cittena samūhato gahetvā avayavena samudāyopalakkhaṇaṁ katanti dassento **"tesaṁ -pa- taṁ dīpakanti vuttan"**ti āha. Idāni avayavena samudāyopalakkhaṇaṁ vinā vitakkavicāravūpasamavacanena pītivirāgādivacanānaṁ savisaye samānabyāpāratam dassento **"atha vā"**ti-ādimāha.

Tasmiṁ dassiteti "saddhā saddahanā"ti-ādinā jhānavibhaṅge sampasādane dassite. **Samānādhikaraṇaniddesenevā**ti tattheva vibhaṅge uddesapaduddhārādīsu saddhājhānānaṁ "sampasādanan"ti ekādhikaraṇatāvacaneneva.

Oḷārikaṅgamukhena **"tadanudhammatā satī"**ti[1] vuttāya taṁtaṁjhānanikantiyā vikkhambhanaṁ vitakkavicāravūpasamavacanādīhi pakāsitanti āha **"taṇhāppahānaṁ etesaṁ vūpasamanan"**ti. Yato vitakkavicāresu virattabhāvadīpakaṁ vitakkavicāravūpasamavacananti tadubhayābhāvadīpanaṁ puna katanti dassetuṁ **"ye cā"**ti-ādi vuttaṁ.

Tatiyajjhānakathāvaṇṇanā

163. **Vīriyaṁ upekkhāti vuttaṁ** "paggahaniggahesu byāpārākaraṇena upekkhiyatī"ti. Gahaṇe majjhattabhāvena saṅkhāre upekkhatīti saṅkhārupekkhā, tathāpavattā vipassanā paññā. Tassā pana visayato pabhedo "aṭṭha saṅkhārupekkhā"ti-ādinā yassaṁ **pāḷiyaṁ**[2] vutto, taṁ pāḷisesaṁ dassento **"paṭhamajjhānan"**ti-ādimāha. Tattha **uppādan**ti purimakammapaccayā idha uppattiṁ. **Pavattan**ti tathā uppannassa pavattiṁ. **Nimittan**ti sabbampi saṅkhāragataṁ nimittabhāvena upaṭṭhānato. **Āyūhanan**ti āyatiṁ paṭisandhihetubhūtaṁ kammaṁ. **Paṭisandhin**ti āyatiṁ upapattiṁ. **Gatin**ti yāya gatiyā sā paṭisandhi hoti. **Nibbattin**ti khandhānaṁ nibbattanaṁ. **Upapattin**ti "samāpannassa vā upapannassa vā"ti evaṁ vuttaṁ vipākappavattiṁ. **Jātin**ti jarādīnaṁ paccayabhūtaṁ bhavapaccayā jātiṁ. **Jarāmaraṇādayo** pākaṭā eva. Ettha ca uppādādayo pañceva saṅkhārupekkhāñāṇassa visayavasena vuttā, sesā tesaṁ vevacanavasena.

---

1. Abhi 2. 343 piṭṭhe. 2. Khu 9. 62 piṭṭhe Paṭisambhidāmagge.

"Nibbatti jātī"ti idañhi dvayaṁ uppādassa ceva paṭisandhiyā ca vevacanaṁ. "Gati upapatti cā"ti idaṁ dvayaṁ pavattassa. Jarādayo nimittassāti.

Bhūtassāti khandhapañcakassa. **Etehī**ti jhānacittasamuṭṭhitarūpehi.

Catukkanayavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcakanayavaṇṇanā

167. **Ākārabhedan**ti ākāravisesaṁ. Anekākārā hi dhammā, te ca niravasesaṁ yāthāvato bhagavatā abhisambuddhā. Yathāha—"sabbe dhammā sabbākārena buddhassa bhagavato ñāṇamukhe āpāthaṁ āgacchantī"ti[1]. **Dutiyajjhānapakkhikaṁ** na paṭhamajjhānapakkhikanti adhippāyo. Tenevāha **"paṭhamajjhānameva hī"**ti-ādi. Atthato hi catukkapañcakanayā aññamaññānuppavesino. Pañcakanaye dutiyajjhānaṁ kiṁ savicāratāya paṭhamajjhānapakkhikaṁ udāhu avitakkatāya dutiyajjhānapakkhikanti siyā āsaṅkāti tadāsaṅkānivattanatthamidaṁ vuttaṁ. **Kasmā**ti-ādinā tattha kāraṇamāha. Suttantadesanāsu ca dutiyajjhānameva bhajantīti sambandho. Ca-saddena na kevalaṁ idheva, atha kho suttantadesanāsupīti desanantarepi yathāvuttajjhānassa paṭhamajjhānapakkhikattābhāvaṁ dasseti. Idāni bhajanampi dassetuṁ **"vitakkavūpasamā"**ti-ādi vuttaṁ. Tena suttantepi pañcakanayassa labbhamānataṁ dasseti.

Nanu ca suttante cattāriyeva jhānāni vibhattānīti pañcakanayo natthiyevāti? Na, "savitakkasavicāro samādhī"ti-ādinā samādhittayāpadesena pañcakanayassa labbhamānattā. Catukkanayanissito pana katvā pañcakanayo vibhattoti tatthāpi pañcakanayo niddhāretabbo. Vitakkavicārānaṁ vūpasamāti hi vitakkassa vicārassa vitakkavicārānañca vitakkavicārānanti sakkā vattuṁ. Tathā avitakka-avicārānanti ca vinā saha ca vicārena vitakkappahānena avitakkaṁ saha vinā ca vitakkena vicārappahānena avicāranti avitakkaṁ avicāraṁ avitakka-avicārañcāti vā tividhampi sakkā saṅgaṇhituṁ.

---

1. Khu 7. 277; Khu 8. 175; Khu 9. 376 piṭṭhesu.

Dutiyanti ca vitakkarahite vitakkavicāradvayarahite ca ñāyāgatā desanā. Dutiyaṁ adhigantabbattā vicāramattarahitepi dvayappahānādhigatasamānadhammattā. Evañca katvā pañcakanayaniddese dutiyevūpasantopi vitakko tasahāyavicārāvūpasamena na sammāvūpasantoti vitakkavicāradvayarahite viya vicāravūpasameneva tadupasamaṁ sesadhammasamānatañca dassentena "vitakkavicārānaṁ vūpasamā ajjhattaṁ sampasādanaṁ cetaso ekodibhāvaṁ avitakkaṁ avicāraṁ samādhijaṁ pītisukhaṁ tatiyaṁ jhānaṁ upasampajja viharatī"ti tatiyaṁ catukkanaye dutiyena nibbisesaṁ vibhattaṁ. Duvidhassapi sahāyavirahena aññathā ca vitakkappahānena avitakkattaṁ samādhijaṁ pītisukhattañca samānanti samānadhammattāpi dutiyanti niddeso. Vicāramattampi hi vitakkavicāradvayarahitaṁ viya "yasmiṁ samaye rūpūpapattiyā maggaṁ bhāveti avitakkavicāramattaṁ samādhijaṁ pītisukhaṁ dutiyaṁ jhānaṁ upasampajja viharatī"ti avitakkaṁ samādhijaṁ pītisukhanti vibhattaṁ. Paṭhamajjhāne vā sahacārīsu vitakkavicāresu ekaṁ atikkamitvā dutiyampi tatraṭṭhameva dosato disvā ubhayampi sahātikkamantassa pañcakanaye tatiyaṁ vuttaṁ tatiyaṁ adhigantabbattā. Paṭhamato anantarabhāvena panassa dutiyabhāvo ca uppajjati. Kasmā panettha sarūpato pañcakanayo na vibhattoti? Ca uppajjati. Kasmā panettha sarūpato pañcakanayo na vibhattoti? Vineyyajjhāsayato. Yathānulomadesanā hi suttantadesanāti.

Paṭipadācatukkādivaṇṇanā

176-180. **Tadanurūpatā**ti tassa paṭhamādijjhānassa anurūpasabhāvā. Yathāladdhajjhānaṁ santato paṇītato disvā assādayamānā nikanti taṁsampayuttā khandhā vā tadārakkhabhūtā satiyeva vā tassa jhānassa anucchavikatāya "tadanudhammatā satī"ti vuttattāti. **Kadācī**ti yadā paṭhamaṁ adhigantvā yathānisinnoyeva vinā payogantaraṁ dutiyādīni adhigacchati, īdise kāleti attho.

186. Kusalajjhānassa adhigatattā "sekkhā"ti vuttaṁ. **Na hi te uppādenti nāmā**ti ariyamaggakkhaṇe rūpāvacarajjhānānaṁ anuppajjamānataṁ sandhāyāha.

Kasiṇakathāvaṇṇanā

203. **Āruppapādakatā ca dassitā** vinā abhāvato. Na hi tesaṁ āruppapādakatāya vinā nirodhapādakatā atthīti. Nimminituṁ icchitassa vatthuno nimmānavasena khippaṁ nisanti nisāmanaṁ ālocanaṁ adhigamo etassāti khippanisanti. Tabbhāvo "khippanisantibhāvo"ti āha **"khippadassanaṁ khippābhiññatā"**ti.

Kasiṇakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā

204. Paṭibhāganimittabhūtaṁ kasiṇārammaṇasaṅkhātaṁ āyatanaṁ kāraṇaṁ etassāti **kasiṇāyatanaṁ,** jhānaṁ. Atha vā ārammaṇassa anavasesapharaṇaṭṭhena kasiṇañca taṁ āyatanañca yogino sukhavisesānaṁ adhiṭṭhānabhāvato manāyatanadhammāyatanabhāvato cāti sasampayuttaṁ jhānaṁ **kasiṇāyatanaṁ.** Tenevāha "satipi abhibhāyatanānaṁ kasiṇāyatanatte"ti. Bhāvanāya nimittaṁ bhāvanānimittaṁ, ārammaṇassa parittappamāṇatā suvisuddhanīlāditā ca, tadeva nānattaṁ. Bhavanā eva vā pubbabhāgabhūtā bhāvanānimittaṁ, tassa nānattaṁ bhāvanānimittanānattaṁ. Pubbabhāgabhāvanā hi yathāvuttavisese ārammaṇe pavatti-ākāravisesato nānāsabhāvāti. Kasiṇanimittassa abhibhavanakabhāvanānimittanānattaṁ **kasiṇa -pa- nānattaṁ,** tatoti yojetabbaṁ.

Ettha ca purimāni cattāri abhibhāyatanāni bhūtakasiṇārammaṇāni, bhūtakasiṇesu ca yaṁ suvaṇṇaṁ dubbaṇṇanti ca na sakkā vattuṁ. Tattha pavattitāni sabbattha vā vaṇṇābhogarahitena pavattitāni paṭhamatatiyābhibhāyatanānīti dutiyacatutthāni vaṇṇakasiṇārammaṇāni.k Yadi evaṁ dutiyacatutthehi pañcamādīnaṁ ko visesoti "pañcamādīni vaṇṇato ramaṇīyatarāni, na tathā itarānī"ti vadanti. Purimānipi cattāri aṭṭha kasiṇārammaṇāneva, tasmā taṁ nesaṁ matimattaṁ "aṭṭhasu kasiṇesū"ti vuttattā. Vimokkhesu ca paṭhamadutiyavimokkhā aṭṭha kasiṇārammaṇā. Tatiyā vaṇṇakasiṇārammaṇo. Paṭhamadutiyāpi vā vaṇṇakasiṇārammaṇā eva "bahiddhā

nīlakasiṇādirūpāni jhānacakkhunā passatī"ti vuttattā. Ārammaṇamanuññatāya hi tattha anigatitabhāvena tesaṁ pavattīti. Evaṁ sante tatiyassa itarehi ko visesoti? Subhākārābhogo. Tatiyo eva hi subhanti ābhujanavasena pavattati, na itareti.

Ñāṇaṁ appanāpaññā. **Vijjamānepī**ti **api**-saddena avijjamānepīti dasseti. **Parittappamāṇatā abhibhavanassa kāraṇaṁ** imesu catūsu abhibhāyatanesūti adhippāyo. Nanu ca sabbattha **"suvaṇṇadubbaṇṇānī"**ti vacanato vaṇṇābhogasahitāniyeva gahitānīti? Na gahitānīti dassento **"tattha cā"**ti-ādimāha. **Tatthā**ti āgamesu. **Tathā appamāṇānī**ti vaṇṇābhogarahitāni ca sabbāni appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇānīti attho. Yadi evaṁ kathaṁ visiṭṭhānaṁ vaṇṇābhogena rahitānaṁ sahitānañca ekajjhaṁ manasi karoti? Na ekajjhaṁ, visuṁyeva pana tesu manasikāro. Yadi visuṁ kathamekanti? Parittabhāvasāmaññato. Yadi evaṁ "suvaṇṇadubbaṇṇaggahaṇaṁ atiricchatī"ti, nātiricchatīti dassento **"atthi hi eso pariyāyo"**ti-ādimāha. Tattha yadidaṁ vaṇṇābhogajanitaṁ visesaṁ aggahetvā parittasāmaññena ekattaṁ netvā "parittāni abhibhuyyā"ti vatvā puna tadantogadhadhammappabhedaṁ vineyyavasena dassetuṁ "tāni ce kadāci vaṇṇavasena ābhujitāni honti suvaṇṇadubbaṇṇāni abhibhuyyā"ti vattabbatāya vaṇṇābhogarahitaparittābhibhavane taṁ sahitaparittābhibhavane ca parittābhibhavanassa sāmaññaṁ gahetvā ekanti vacanaṁ, eso pariyāyo vijjatīti ayamadhippāyo.

Evaṁ suttantābhidhammapāṭhavisesato aṭṭhakathāya virodhābhāvaṁ dassetvā idānisuttantābhidhammapāṭhānaṁ avirodhaṁ adhippāyavibhāvanena dassetuṁ **"tattha cā"**ti-ādimāha. Evaṁ abhidhamme vaṇṇābhogarahitāni sahitāni ca visuṁ vuttāni. Suttante pana "ubhayāni ekajjhan"ti vuttaṁ, taṁ kathaṁ viññāyatīti āha **"tadetan"**ti-ādi. Tattha **āgatassā**ti suttante āgatassa. Tattha hi "ajjhattaṁ rūpasaññī"ti āgataṁ. **Avacanato**ti abhidhamme avacanato. Yadipi vimokkhā visuṁ desitā, kasiṇāyatanabhāvo viya pana abhibhāyatanānaṁ vimokkhakiccatāpi atthīti abhibhāyatanavimokkhānaṁ idāpi saṅkaro dunnivāroti codanaṁ manasi katvā

āha **“sabbavimokkhakiccasādhāraṇavacanabhāvato”**ti. Tena yathā abhibhāyatanadesanāyaṁ abhibhāyatanakiccāni niravasesato vuttāni, evaṁ vimokkhadesanāyaṁ vimokkhakiccānīti idha tesaṁ asaṅkaroyevāti dasseti.

Ye ca yathāvuttaṁ vavatthānaṁ na sampaṭicchanti, tehi suttantābhidhammapāṭhabhede aññaṁ kāraṇaṁ vattabbaṁ siyā. Kimettha vattabbaṁ, nanu aṭṭhakathāyaṁ “kasmā pana yathā suttante”ti-ādiṁ vatvā “ajjhattarūpānaṁ anabhibhavanīyato”ti kāraṇaṁ vuttanti. Na taṁ tassa kāraṇavacananti dassento **“ajjhattarūpānan”**ti-ādimāha. Tattha **ya**nti idha suttante ca “bahiddhā rūpāni passatī”ti[1] vuttavacanaṁ sandhāyāha. Bahiddhā rūpāniyeva hi abhibhavanīyānīti. **Aññahetukan**ti desanāvilāsato aññaṁ abhibhavanīyahetu etassāti aññahetukaṁ. Ajjhatta-arūpasaññitāya eva, na suttante viya ajjhattarūpasaññitāya cāti attho. **Avibhūtattā**ti idaṁ ñāṇuttarānaṁ saha nimittuppādanena appanānibbattanaṁ ārammaṇassa abhibhavo na suṭṭhu vibhūtabhāvamantarena sambhavatīti katvā vuttaṁ. Nanu ca aṭṭhakathāyaṁ pāṭhadvayavisesassa desanāvilāso kāraṇabhāvena vuttoti āha **“desanāvilāso ca yathāvuttavavattānavasena veditabbo”**ti. Desanāvilāso hi nāma vineyyajjhāsayānurūpaṁ vijjamānasseva pariyāyassa vibhāvanaṁ na yassa kassacīti. Tattha ca “pariyāyadesanattā”ti-ādinā vuttappakāravavatthānaṁ desanāvilāsanibandhanamāha. Tathā ceva hi purato desanāvilāso vibhāvito.

Abhibhāyatanakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Vimokkhakathāvaṇṇanā

248. **Tan**ti “sasantatipariyāpannarūpan”ti vuttakesādivaṇṇamāha. Taṁ pana yasmā khalamaṇḍalādi viya paramparāya jhānassa kāraṇaṁ, tasmā **“jhānassa hetubhāvenā”**ti āha. **Yenā**ti yathāvuttarūpavisesena. **Visiṭṭhenā**ti atisayappattena “rūpūpapattiyā”ti-ādīsu[2] viya

---

1. Aṁ 3. 125, 126 piṭṭhesu.
2. Abhi 1. 44, 64; Abhi 2. 276 piṭṭhesu.

uttarapadalopena "rūpan"ti vuttena rūpajhānena. "Visiṭṭhenā"ti iminā hi atisayarūpayutto rūpīti vuttoti dasseti. "Paṭhamaṁ jhānaṁ upasampajja viharati pathavīkasiṇan"ti-ādinā[1] **jhānānameva kasiṇabhāvena pavattā. Sutte ārammaṇānaṁ** kasiṇabhāvena pavattā "pathavīkasiṇameko sañjānātī"ti-ādinā[2].

Vimokkhakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Brahmavihārakathāvaṇṇanā

251. Aññāṇasampayuttāpi vā upekkhāvedanā **aññāṇupekkhā, upekkhā**ti aññāṇasampayuttā upekkhāvedanā, aññāṇupekkhātipi etāsaṁyeva nāmanti[3] hi **sammohavinodaniyaṁ** vakkhatīti. Appaṭibhāganimittattepi ekaṁ katipaye vā satte odissa pavattā paricchinnarūpādi-upādānavisaye pavattattā kathamappamāṇagocarāti āha **"na ca sammutisacca-asenā"**ti-ādi. Evampi yathā natthi sattā opapātikātisattavasena pavattāyapi micchādiṭṭhiyā saṅkhārārammaṇatā vuccati upādānavasena, evaṁ sattavasena pavattānampi mettādīnaṁ saṅkhārārammaṇatāpi siyāti ce? Na, aparāmasanavasena pavattānaṁ mettādīnaṁ sa-upādānaggahaṇāsambhavatotidassento āha **"aparāmāsā"**ti-ādi.

Brahmavihārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Asubhakathāvaṇṇanā

263. "Ekāhamataṁ vā dvīhamataṁ vā"ti-ādinā[4] vuttāsu navasu sivathikāsu vaṇṇavasena pavattajjhānaṁ **sivathikāvaṇṇajjhānaṁ.** Nanu cetassa vaṇṇakasiṇehi gahaṇaṁ yuttaṁ, na asubhehīti? Na, sivathikāvaṇṇaṁ upamaṁ katvā attano kāye paṭikūlattaṁ amuñcitvāva vaṇṇavasena

---

1. Abhi 1. 116 piṭṭhe.
2. Dī 3. 257; Aṁ 3. 293 piṭṭhesu.
3. Abhi-Ṭṭha 2. 489, 490 piṭṭhesu.
4. Dī 2. 235; Ma 1. 73 piṭṭhesu.

pavattanato. Tenevāha “**paṭikūlamanasikārasāmaññenā**”ti. Ayamattho **sivathikāvaṇṇajjhānassā**ti etthāpi yojetabboti vibhāvento “**tampī**”ti-ādimāha.

Rūpāvacarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā

265. **Rūpanimittan**ti rūpahetu rūpādhikaraṇaṁ. **Rūpārūpanimittesū**ti rūpadhammesu ca pathavīkasiṇādinimittesu ca. **Tadā rammaṇajjhānesū**ti ettha **taṁ**-saddena rūpanimittaṁ paccāmasati rūpampi vā rūpadhammārammaṇānampi rūpāvacarajjhānānaṁ sambhavato. **Rūpādīsū**ti rūpārūpanimittatadārammaṇajjhānesu rūpapaṭibaddhadhammesu ca. **Anāvajjitukāmatādinā**ti **ādi**-saddena asamāpajjitukāmatādiṁ saṅgaṇhāti.

Cutito uddhaṁ uppattirahānaṁ -pa- anuppattidhammatāpādanena samatikkamoti etena samatikkamitabbattena rūpāvacarakusalānaṁ rūpāvacaravipākakiriyehi visesābhāvaṁ dasseti anadhigatabhāvato. Yesañhi rūpasaññādīnaṁ arūpabhāvanāya samatikkamādiko labbhati, te dassetuṁ “arūpabhāvanāya abhāve cutito uddhaṁ uppattirahānan”ti vuttanti. **Yā**ti ekantarūpanissitā avasiṭṭhaparittavipākasaññādayo.

Āneñjasantasamāpattisukhānubhavanabhavavisesūpapajjanādayo āruppasamāpattīnaṁ atthāti āha “**rūpasaññā -pa- na attho**”ti.

Idha ugghāṭitakasiṇavasena parittānantatā hoti nippariyāyadesanattāti adhippāyo. Yadi evaṁ parittakasiṇugghāṭite kathamākāsānañcāyatanavacananti? Tatthāpi anantapharaṇasabbhāvato. Tenevāha “**anantapharaṇatāsabbhāve**”ti. Yadi sabbattha anantapharaṇatā atthi, atha kasmā “ananto ākāso”ti na vuttanti āha “**samayavavatthapanā**”ti-ādi. Tattha **paṭipattī**ti jhānabhāvanākāramāha.

266. Ugghāṭabhāvo **ugghāṭimaṁ.** Yathā pākimaṁ.

268. Ākāse pavattitaviññāṇātikkamato tatiyāti paduddhāraṁ katvā yuttito āgamato ca tadatthaṁ vibhāvetuṁ **"tadatikkamato hī"**ti-ādimāha. Āruppasamāpattīnaṁ ārammaṇātikkamena pavattabbattā visesato ārammaṇe dosadassanaṁ tadeva atikkamitabbanti ayaṁ yutti, ārammaṇe pana atikkante tadārammaṇaṁ jhānampi atikkantameva hoti. Bhāvanāya ārammaṇassa vigamanaṁ apanayanaṁ vibhāvanā. **Pāḷiyan**ti vibhaṅge. Nanu ca pāḷiyaṁ "taññeva viññāṇan"ti avisesena vuttaṁ "na ākāsānañcāyatanaviññāṇan"ti. "Na taññeva viññāṇanti visesavacanena ayamattho siddho"ti dassento **"viññāṇañcāyatanan"**ti-ādimāha.

Arūpāvacarakusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Tebhūmakakusalavaṇṇanā

269. **Sattahi mahāvārehī**ti paṭiccasahajātapaccayanissayasaṁsaṭṭhasampayuttapañhāvārehi anulomapaccanīya anulomapaccanīya paccanīyānulomādinayā **anulomādinayā.** Bhāradvājagotamādayo aṭṭhacattālīsa loke gottāni mūlabhūtāni, tathā kaṭṭhakālāpādayo aṭṭhacattālīseva caraṇānīti āha **"aṭṭhacattālīsan"**ti-ādi. Tattha **tesan**ti bhabbābhabbānaṁ. Dvārasīsena dvāravantāni gayhantīti adhippāyenāha **"taṁtaṁdvārāni vā kāyādīnī"**ti. Acittīkārena vā kataṁ **hīnaṁ,** ajjhupekkhanena kataṁ **majjhimaṁ,** sakkaccakataṁ **paṇītaṁ.** Āmisakiñjakkhādihetu vā kataṁ **hīnaṁ,** puññaphalakāmatāya kataṁ **majjhimaṁ,** kattabbamicceva ariyabhāve ṭhitena kataṁ **paṇītaṁ.** Bhavasampattilobhena vā pavattitaṁ **hīnaṁ,** alobhajjhāsayena pavattitaṁ **majjhimaṁ,** parahitāya pavattitaṁ **paṇītaṁ.** Parittakataṁ vā **hīnaṁ,** mattato kataṁ **majjhimaṁ,** adhimattato kataṁ **paṇītaṁ.** Mahaggatesu pana paṭiladdhamattaṁ **hīnaṁ,** nātisubhāvitaṁ **majjhimaṁ,** subhāvitaṁ vasippattaṁ **paṇītaṁ.** Imesupi ekekassa hīnādikassa āyūhananānattādivasena hīnādibhedo labbhatiyevāti daṭṭhabbaṁ. **Sampayuttadhammānaṁ vasenā**ti yo cittappabhāvitocittasampayuttānaṁ cittādhipateyyabhāvo, so taṁnimitte citte upacaritoti evaṁ vā ettha attho.

Tebhūmakakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Lokuttarakusalavaṇṇanā

277. "Kenaṭṭhena lokuttaran"ti-ādi paṭisambhidāvacanaṁ[1] aṭṭhakathāya ābhataṁ, tasmā tattha "tividhopi anuttaradhammo lokaṁ taratī"ti-ādinā saṅgahitoti taṁ tīhi padehi yojetvā dassetuṁ **"lokaṁ taratīti etenā"**ti-ādimāha. Ekekasmiṁ yojetabbo lokassa antagamanāditāya maggādīsupi labbhamānattā. Maggeyeva vā tividhopi attho yojetabboti sambandho. **Anativattanādī**ti **ādi**-saddena indriyānaṁ ekarasatā tadupagavīriyavāhanaṁ āsevanāti ime tayo bhāvanāvisese saṅgaṇhāti. Yasmā cete bhāvanāvisesā saṁkilesavodānesu vaṭṭavivaṭṭesu ca taṁtaṁādīnavānisaṁsadassanabhūtāya pubbabhāgapaññāya sampāditena ñāṇavisesena nipphajjanti, tasmā vuttaṁ **"aññamaññaṁ -pa- vaḍḍhetī"**ti.

Nissayo hotīti rukkho viya sākhāya ādhārabhāvena voharīyatīti attho. Phalañāṇaphalaṅgāni nissayavacanaṁ nissayapaccayattā. Tatoyeva nissayabhāvato patiṭṭhābhāvato. Ariyaphalasannissayena hi ariyā katakiccā suṭṭhu nibbinnasabbabhāvāpi cirataraṁ loke parahitāya tiṭṭhanti. Kilesānaṁ odhiso pajahanakāpi ariyamaggā avisesena sabbākusalānaṁ sabbakusalapaṭipakkhatāya aññamaggappahātabbesupi kenaci pahānākārena pavattantīti taṁ pahānākāraṁ dassento **"itaresaṁ vijjutobhāsena viya tamassā"**ti āha. Yena **pāḷiyaṁ**[2] heṭṭhimamaggañāṇānaṁ vijjūpamatā dassitā. Yadi evaṁ uparimaggavajjhā kilesā itareti idhādhippetā. Na tesaṁ samucchedavacanaṁ yuttaṁ. Na hi bhāvanāya pahātabbe dassanamaggo samucchindituṁ sakkoti. Tathā ca sati dassanena pahātabbā eva te siyuṁ. Atha tadaṅgappahānaṁ adhippetaṁ, yena "vijjutobhāsena viya tamassā"ti vuttaṁ, taṁ pubbabhāgavipassanāya eva siddhaṁ na ca yuttaṁ lokuttaramaggo tadaṅgavasena kilese pajahatīti. Vikkhambhanepi eseva nayo, anulomañāṇeneva tassa sātisayaṁ sādhitattā. Atha pana paṭhamamaggavajjhā eva kilesā itareti adhippetā, evaṁ sante tesaṁ itarabhāvova na siyā, na ca

---

1. Khu 9. 349 piṭṭhe. 2. Abhi 1. 255 piṭṭhe.

anapāyagamanīyā nāma kilesā dassanena pahātabbā atthi, nāpi paṭhamamaggavajjhā kilesā tena vijjutobhāsena viya tamo samucchinditabbāti vattuṁ yuttanti upaparikkhitabboyaṁ "itaresaṁ -pa- samucchedo"ti. Lokiyajjhānampi **na vinā paṭipadāya ijjhatī**ti idaṁ adhippāyavasena netabbaṁ neyyatthattāti taṁ adhippāyaṁ vibhāvento **"akatādhikārassā"**ti āha. Tena yathāvuttavacanassa ca sappadesataṁ dasseti. Nanu ca katādhikārassa ariyassa maggena samijjhamānampi jhānaṁ maggapaṭipadāvasena paṭipadāsahitamevāti. Na vinā paṭipadāya ijjhatīti sakkā vattuṁ, tenetaṁ vacanaṁ nippadesamevāti anuyogaṁ adhippāyavasena gahetabbatthatā pāḷitopi viññāyatīti dassento āha **yathā vutta -pa- katā**"ti.

"Yo kocīti avisesavacanan"ti tassa apavādaṁ dassento **"sakiṁ dvikkhattun"**ti-ādimāha. Paricchinditvā gahaṇaṁ parijānanaṁ. **Nāmarūpavavatthāpanādīnan**ti nāmarūpavavatthāpanapaccayapariggahalakkhaṇapaṭivedhanikantipariyādānānaṁ. **Kicchasiddhito**ti nāmarūpavavatthāpanādīnaṁ kesañci sabbesampi vā kicchasiddhito. Esa nayo dutiyavārādīsupi yathāsambhavaṁ. **Sukhasiddhiyampī**ti nāmarūpavavatthāpanādīnaṁ kicchasiddhi maggapātubhāvadandhabhāvassa kāraṇabhāve anekantikā. Vipassanāsahagatindriyānaṁ pana mandatā tassa ekantakāraṇanti dasseti.

Etadantattā paṭipadāyāti etena nippariyāyato paṭipadāñāṇadassanavisuddhisaṅkhātāya vipassanāpaññāya cirācirappavattivasena maggassa khippadandhābhiññatā vuttāti dasseti. **Purimānan**ti purimavārānaṁ, lakkhaṇapaṭivedhādīnaṁyeva vā. Heṭṭhimakoṭiyā tikkhattuṁ kilesavikkhambhane sati dukkhāpaṭipadābhāvo, na tato heṭṭhāti nicchitattā āha **"tikkhattuṁ vikkhambhanavāratāvasenā"**ti. **Tassa sukhāpaṭipadā veditabbā** ukkaṁsavasenāti adhippāyo.

Yasmiṁ puggale visaṁvādanabhedanāniṭṭhānatthaniyojanānaṁ pavatti, tattha sinehaviraheneva tesaṁ pavatti, so ca puggalo asaṅgahito hotīti musāvādādīnaṁ visaṁvādanādikiccatāya lūkhatā ca apariggahatā ca vuttā. Tappaṭipakkhaviruddhasabhāvattā sammāvācāya siniddhabhāvatā

pariggāhakasabhāvatā. Saddhāvisesayogato vā tassā siniddhabhāvo daṭṭhabbo. **Samuṭṭhāpetī**ti pavatteti. Jīvamāno vā satto, **sampayuttadhammā vā vodāyan**ti etena sayaṁ vā vodāyatīti vodānaṁ.

285. Taṇhādiṭṭhīhi **patiṭṭhānaṁ.** Avasesakilesābhisaṅkhārehi **āyūhanā.** Sassatadiṭṭhiyā **patiṭṭhānaṁ.** Ucchedadiṭṭhiyā **āyūhanā.** Līnavasena **patiṭṭhānaṁ.** Uddhaccavasena **āyūhanā.** Kāmasukhānuyogavasena **patiṭṭhānaṁ.** Attakilamathānuyogavasena **āyūhanā.** Sabbākusalābhisaṅkhāravasena **patiṭṭhānaṁ.** Sabbalokiyakusalābhisaṅkhāravasena **āyūhanā**ti oghataraṇasuttavaṇṇanāyaṁ vuttesu pakārantaresu idha avuttānaṁ vasenapi patiṭṭhānāyūhanā veditabbā.

Atha vā kilesaggahaṇena taṇhāsassatadiṭṭhisabbākusalābhisaṅkhārā gahitā taṁsabhāgatāya tadekaṭṭhatāya ca. Tathā abhisaṅkhāraggahaṇena avasesakilesa-ucchedadiṭṭhisabbalokiyakusalābhisaṅkhārā. Līnuddhaccakāmasukhattakilamathānuyogānaṁ visuṁ vuttattā tehi na yojetabbanti kilesābhisaṅkhāravasena patiṭṭhānāyūhane vatvā taṇhādiṭṭhīnaṁ tattha visesapaccayataṁ dīpetuṁ tadubhayavasenapi yojanā katā. Nayadassanaṁ vā etaṁ tattha daṭṭhabbaṁ. Evamitarepi pakārā yojetabbāti. "Catūhi bhikkhave aṅgehi samannāgato puggalo"ti-ādīsu[1] **aṅga**-saddassa kāraṇatthatā daṭṭhabbā.

299. Musāvādādīni bhāsamāno karoti nāma kiṁ vakkhamānaṁ kiriyaṁ, kā pana sāti? Musāvādādikiriyābhi viditovāyamattho. Evaṁ vā ettha yojanā daṭṭhabbā.

301. **Nipphāditapaccayānan**ti cīvarādipaccayānaṁ. **Kuhanavatthūnī**ti pāpicchataṁ nissāya lkūkhacīvarādisevanavasena "yo te vihāre vasati, so arahā"ti-ādinā[2] attānaṁ ariyaguṇasāmantaṁ katvā bhaṇanavasena visesalābhino viya attano pariharaṇavasena ca pavattā akusalacittuppādā paresaṁ vimhāpanakāraṇāni kuhanavatthūni.

1. Aṁ 1. 428, 431 piṭṭhesu. 2. Vi 1. 140 piṭṭhe.

343. Satipi saguṇārammaṇehi maggassa animittanāmalābhe na nippariyāyena vipassanā animittanāmikāti āgamanato maggo animittanāmaṁ na labhatīti āha **"na pana saguṇārammaṇehi -pa- siddhaṁ hotī"**ti. Yasmā pana āgamanato suññataṁ appaṇihitanti laddhanāmassa maggassa saguṇato ārammaṇato ca tanāmābhāvo na kadācipi atthi, tasmā nāmattayapāripūrihetu-āgamanato nāmalābhoti adhippāyenāha **"paripuṇṇanāmasiddhihetuttā"**ti. **Sabbesan**ti sabbavimokkhamukhāgatānampi maggānaṁ. **Nāmattayayogo**ti suññatāpaṇihitānimittanāmayogo. **Vavatthānaṁ** asaṅkaro.

350. Nimittadhammā saṅkhārā tehi sanimittā saviggahā viya upaṭṭhahantīti tesaṁ abhāvitabhāvanassa bhāvitabhāvanassa ca upaṭṭhahanākāraṁ dassento **"samūhādī"**ti-ādimāha. Tena ca "vimokkhena saddhindriyaṁ adhimattaṁ hotī"ti[1] vuttaṁ, na "tasmiṁ vimokkhe"ti, tasmā **"animittavimokkhoti aniccānupassanaṁ āhā"**ti vuttaṁ. Itaratthāpi eseva nayo. Animittassa animittabhāvābhāvo natthīti kasmā vuttaṁ, nanu ca aniccānupassanāya animittavimokkhabhāvo pariyāyenāti nippariyāyadesanāya tassā animittabhāvābhāvo atthi eva, evañca sati "animittassa animittanāmadānābhāvo"ti ca na na sakkā vattunti upamāsaṁsandanaṁ suṭṭhutaraṁ yujjati, tathā animittena maggassa animittabhāvo na yujjatiyeva. Tenāha "paramatthato nāmaṁ dātuṁ na sakkotī"ti? Saccametaṁ, pariyāyasiddhaṁyeva pana aniccānupassanāya animittabhāvaṁ gahetvā maggasodhanavasenāyamanuyogo kato "animittavimokkhassa animittabhāvābhāvo natthīti viruddhaṁ viya hotī"ti. Evañca katvā "animittaṁ -pa- dīpito hotī"ti sayameva vakkhatīti. **Sāmaññan**ti upamopamitabbānaṁ sambandhamāha. **Na maggādhipatī**ti maggo adhipati maggādhipatīti chandacittānaṁ ayaṁ samaññā natthīti attho. **Na ca tehi maggassā**ti chandacittehi maggo adhipati etassāti maggādhipatīti ayaṁ samaññā maggassa natthi. Kasmā? Tesaṁ chandacittānaṁ amaggaṅgattā.

Jhānassa suññatādināmakattāti etena indriyabaladīnampi maggasampayogato suññatādināmakatā dassitāti daṭṭhabbaṁ. Satipi

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 268 piṭṭhe.

paccanīkāmasane na tassa maggassataṁ paribyattaṁ yathāsarasatāti āha **"sarasappadhāno"**ti. **Dvīhī**ti sarasapaccanīkehi. **Aññanirapekkhahī**ti āgamananirapekkhehi. **Tasmā**ti yasmā sarasatova nāmalobhe avavatthānāpatti sabbassa maggassa sabbanāmabhāvāpatti hoti, tasmā. **Attābhi -pa- maggā**ti tena āgamanato nāmalābhassa paccanīkato nāmalābhabhāvaṁ dasseti. **Sarasantare**ti animittabhāvādike. **Paccanīkasahitena sarasenā**ti suññatāppaṇihitabhāvehi tadāgamanehi. **Nimittaggahaṇānivāraṇā**ti saṅkhāranimittaggāhassa anisedhanato. Suññatāppaṇihitasseva maggassa vuttattā aniccato vuṭṭhahantassa maggo idha asaṅgahito siyāti āsaṅkitvā āha **"aniccānupassanā"**ti-ādi. Saṅkhārehivuṭṭhānaṁ na siyā, lakkhaṇehi eva vuṭṭhānaṁ siyāti adhippāyo, lakkhaṇapaṭivedho na siyā atadārammaṇattāti attho. Saṅkhārānañhi hutvā abhāva-udayabbayapaṭipīḷanāvasavattanākāresu aniccatādilakkhaṇavohāro.

Ākāravantesu gahitesu tadākāropigahitoyeva hotīti āha **"lakkhaṇānipi paṭividdhāni honti tadākārasaṅkhāraggahaṇato"**ti. **Yathāvuttādhippāyenā**ti "aniccan"ti-ādinā "saṅkhāresū"ti-ādināva vuttappakārādhippāyena. **Visun**ti saṅkhārehi vinivattetvā.

Lokuttarakusalapakiṇṇakakathāvaṇṇanā

Pañcadhā uddisati pañcupādānakkhandhe ajjhattadukavasena rūpadukavasena ca bhinditvā abhinditvā ca nimittavacaneneva uddisati pavattassapi saṅkhāranimittabhāvānativattanato vuṭṭhātabbatāsāmaññato ca. Teneva upādinnānupādinnavasena pavattaṁ dvidhā katvā niddisitvāpi "ayaṁ tāva nimitte vinicchayo"ti nimittavaseneva nigameti. Ettha ca nimittaṁ ajjhattabahiddhā, pavattaṁ pana ajjhattamevāti ayametesaṁ viseso. **Bojjhaṅgādivisesan**ti bojjhaṅgajhānaṅgamaggaṅgānaṁ asadisataṁ. Asamāpajjitukāmatāsaṅkhātā vitakkādivirāgabhāvanā **asamāpajjitukāmatāvirāgabhāvanā. Itarassā**ti pādakajjhānādikassa. **Atabbhāvato**ti yathāvuttavirāgabhāvanābhāvassa abhāvato. Idaṁ vuttaṁ hoti—yathā maggāsannāya vipassanāya somanassasahagatatte maggassa paṭhamādijjhānikatā ca

upekkhāsahagatatte pañcamajjhānikatā eva ca tabbasena ca bojjhaṅgādīnaṁ visesoti tesaṁ niyame āsannakāraṇaṁ padhānakāraṇañca vuṭṭhānagāminivipassanā, na evaṁ pādakajjhānādayoti.

Idāni apādakapaṭhamajjhānapādakānaṁ pakiṇṇakasaṅkhārapaṭhamajjhānāni sammasitvā nibbattitānañca maggānaṁ ekantena paṭhamajjhānikabhāvato vipassanāniyamoyevettha ekantiko padhānañcāti imamatthaṁ vibhāvento **"vipassanāniyamenevā"**ti-ādimāha. Tattha **itare**ti dutiyajjhānikādimaggā. Pādakajjhānātikkantānaṁ aṅgānaṁ asamāpajjitukāmatāvirāgabhāvanābhūtā vuṭṭhānagāminivipassanā adhiṭṭhānabhūtena pādakajjhānena āhitavisesā maggassa jhānaṅgādivisesaniyāmikā hotīti **"pādakajjhānavipassanāniyamehī"**ti vuttaṁ. Yathā ca adhiṭṭhānabhūtena pādakajjhānena, evaṁ ārammaṇabhūtena sammasitajjhānena ubhayasabbhāve ajjhāsayavasena āhitavisesā vipassanā nyametīti āha **"evaṁ sesavādesupi -pa- yojetabbo"**ti.

Pādakajjhānasaṅkhāresūti paṭhamajjhānasaṅkhāresu. "Paṭhamajjhānaṁ pādakaṁ katvā"ti[1] hi vuttaṁ. **Taṁtaṁvirāgāvirāgabhāvanābhāvenā**ti vitakkādīnaṁ virajjanāvirajjanabhāvanābhāvena. Tena ārammaṇajjhānassapi vipassanāya visesādhānaṁ upanissayatamāha.

Pādakajjhānasammasitajjhānāniyeva bojjhaṅgādivisesānaṁ upanissayo kāraṇanti **pādakajjhānasammasitajjhānupanissayo,** tassa sabbhāve. **Tadabhāvābhāvato**ti tassa ajjhāsayassa abhāvābhāvato.

Catutthajjhānikassa maggassa āruppe arūpajjhānameva pādakaṁ siyāti āha **"catutthajjhānikavajjānan"**ti. Ariyamaggassa oḷārikaṅgātikkamanūpanissayā vipassanāya adhiṭṭhānārammaṇabhūtā dutiyajjhānādayo. **Pañcahi aṅgehī**ti pañcahi jhānaṅgehi. "Taṁtaṁvādehi paññāpiyamānāni pādakajjhānādīni vādasahacāritāya 'vādā'ti vuccantī"ti adhippāyena **"tayopete vāde"**ti āha. Vadanti etehīti vā vādakaraṇabhūtāni pādakajjhānādīni vādā.

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 272 piṭṭhe.

Vipākasantānassa -pa- susaṅkhatattāti etena yasmiṁ santāne kammaṁ uppajjati, tattha uppajjamānameva kiñci visesādhānaṁ karotīti dīpeti. Yato tasmiṁyeva santāne tassa vipāko, nānaññattha.

Purimānulomaṁ viya tanti yathā gotrabhuṭṭhāne uppannānulomato purima-anulomañāṇaṁ taṁ gotrabhuṭṭhāne uppannānulomaṁ anubandhati, evaṁ. **Tadapī**ti gotrabhuṭṭhāne upannānulomañāṇampi aññaṁ anulomañāṇameva anubandheyya, tassa anantaraṁ uppajjeyya. **Sā bhūmī**ti sā pañcupādānakkhandhasaṅkhātā kilesānaṁ uppattiṭṭhānatāya bhūmi. **Eko bhavoti gahetvā vuttan**ti etena satta bhave dve bhaveti idampi adhippāyavasena netabbatthaṁ, na yathārutavasenāti dasseti. Tatthāyaṁ adhippāyo—ekavāraṁ kāmāvacaradevesu ekavāraṁ manussesūti evampi missitūpapattivasena tesu ekissā eva-upapattiyā ayaṁ[1] paricchedo. Yaṁ pana "na te bhavaṁ aṭṭhamamādiyantī"ti[2] vuttaṁ, tampi kāmāvacarabhavaṁyeva sandhāyāha. Mahaggatabhāvānaṁ paricchedo natthīti vadanti. Tathā "ṭhapetvā dve bhave"ti etthāpi kāmāvacaradevamanussabhavānaṁ missakavaseneva, tasmā **kāmadhātuyaṁ ye dve bhavā**ti kāmāvacaradevamanussavasena ye dve bhavāti attho. Purimavikappesu puggalabhedena paṭipadā bhinditvā kassaci calatīti, kassaci na calatīti katvā "calati evā"ti avadhāraṇamantarena attho vutto. Yasmā pana **aṭṭhakathāyaṁ**[3] "yathā ca paṭipadā, evaṁ adhipatipi calati evā"ti vuttaṁ, tasmā sabbesampi paṭipadāsu abhedena gahitāsu ekantena calanaṁ sambhavantīti **"calaticceva vuttaṁ, na na calatī"**ti tatiyavikappo calanāvadhāraṇo vutto.

Lokuttarakusalapakiṇṇakakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭhamamaggavīsatimahānayavaṇṇanā

357. Jhānamaggādipariyāyehi kathite bojjhanakāti adhippetā, visesato pubbabhāge "jhānaṁ bhāvemi maggaṁ bhāvemī"ti pavattajjhāsayā hontīti adhippāyena **"yassa pubbabhāge"**ti-ādimāha.

---

1. Nāyaṁ (Ka)
2. Khu 1. 6, 313 piṭṭhesu.
3. Abhi-Ṭṭha 1. 280 piṭṭhe.

385. **Upanissayavasenā**ti tathā cittappavattisaṅkhātena pubbabhāgābhisaṅkhārena. Tenevāha **"yassa hī"**ti-ādi. **Tadanurūpabalā**ti adhipatipaccayalābhena sattivisesayogamāha. Yadi pubbabhāgābhisaṅkhāravasena chandādīnaṁ adhipatibhāvo, kimatthameteyeva evaṁ vuttā, nanu saddhādīnampi pubbabhāgābhisaṅkhāro labbhatīti āha **"sesadhammānan"**ti-ādi. **Ataṁsabhāvattā**ti sampayuttehi sātisayamanuvattitabbabhāvarahitattā. Kiñcāpi hi saddhādayopi indriyapaccayatāya sampayuttehi anuvattayanti, ekasmiṁ pana cittuppāde samadhurena aññena vinā sampayuttehi anuvattanīyabhāvo na tesaṁ yathā chandādīnanti teyeva adhipatibhāvena vuttā. Evañca katvā indriyasahajātādhipatipaccayānaṁ viseso paribyatto hoti.

Catumagganayasahassavaṇṇanā

362. **Mānassa diṭṭhisadisā pavatti.** Tathā hi so adhipati viya aññādhipatinā diṭṭhiyā saha nappavattatīti. **Ekadesa -pa- upamā hoti,** na sabbasāmaññena, itarathā sūriyatthaṅgamane andhakārāvattharaṇaṁ viya aggamaggatirodhāne saccapaṭicchādakatamappavatti āpajjeyyāti adhippāyo. **Aññamaññan**ti aññe aññe. "Ānītaṁ idaṁ suttan"ti vibhatti pariṇāmetabbā. **Yathāvuttanayenā**ti imissā aṭṭhakathāyaṁ vuttanayena. **Na upamāya vuttattā**ti imasmiṁ sutte na upamāya vuttabhāvato. **Yathāvuttanayenā**ti vā etasmiṁ sutte vuttappakārena nayena imissā aṭṭhakathāyaṁ upamāya na vuttattā. **Avayavā viya honti,** yena te cetasi niyuttā, cittassa eteti ca **cetasikā**ti-ādinā vuccanti, na pana "phassikā"ti-ādināti daṭṭhabbaṁ.

Kusalakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalapada dhammuddesavāra

Paṭhamacittavaṇṇanā

365. Khaṇattayassa akusalesu asambhavato samavāyakālahetusamūhattho **samaya**-saddo. Lobhābhibhūtāya eva iṭṭhārammaṇasmiṁ

itaratra ca iṭṭhākāraggahaṇavasena somanassasahagatabhāvoti evamādiṁ sandhāya **“yathānurūpan”**ti vuttaṁ. “Kilesāturatāya anārogyaṭṭhena kilesavajjasabbhāvato sāvajjaṭṭhena avijjāsambhūtatāya akosalyasambhūtaṭṭhena akusalan”ti ca “sāvajjadukkhavipākalakkhaṇaṁ, anatthajananarasaṁ, saṁkilesapaccupaṭṭhānaṁ, ayonisomanasikārapadaṭṭhānaṁ, gārayhabhāvato vā sāvajjalakkhaṇaṁ, saṁkilesabhāvarasaṁ, aniṭṭhavipākapaccupaṭṭhānaṁ, yathāvuttapadaṭṭhānamevā”ti ca evamādinā vuttanayena anugantabbatāya vuttaṁ **“vuttanayaṁ anugantvā”**ti.

Gataṁ gamanaṁ pavattīti katvā vuttaṁ **“gatamattaṁ gatimattaṁ gahaṇamattan”**ti. Diṭṭhiyā hi gati pavatti evāti. **Āsannakāraṇattā**ti padaṭṭhānatāya. Yonisomanasikāro viya hi kusalassa ayonisomanasikāro akusalassa accāsannahetu. Tathā hi satipi asaddhammasavanādikāraṇe ayoniso anāvajjite avavatthāpite ca natthi akusalappavatti. Tathā ca vakkhati **aṭṭhakathāyaṁ** “ayoniso akusalan”ti. Etena ekantakāraṇatā ca vuttatthā hoti. Paṭisaṅkhā sītādikhamanaṁ appamādavihāroti vuttaṁ **“appamajjanaṁ khamanan”**ti. Tena satisaṁvaroti idha khantisaṁvaro vuttoti adhippāyo indriyasaṁvarassa vuttattā. **Pahānasaṁvaro**ti **vīriyasaṁvaro.** So hi “uppannaṁ kāmavitakkaṁ nādhivāseti pajahatī”ti-ādinā[1] vuttoti.

Sammāpaṭipattiyā paṭipakkhabhāvena gahetabbatākāro moho **sammāpaṭipattipaṭipakkhabhāvaggahaṇākāro.** Tena hi nivutā na sammā paṭipajjanti. Abhijjhāya visesayogo **kammapathappatti.**

Anupaparikkhā moho. So cettha diṭṭhirahito veditabbo. Diṭṭhisahitassa pana diṭṭhiyā anuvidhāyakattā taggahaṇeneva gahaṇanti. **Avatthusmin**ti-asaddahanīye vatthusmiṁ. **Sānunayo adhimokkho**ti mohadiṭṭhīnaṁ saddhāpatirūpatamāha. Ahirikānottappamohādīhi pamajjanato **ahirikādīhi** kāraṇehi. **Ārakkharahitacitte**ti cittassa sativirahataṁyeva dasseti. Ārakkhapaccupaṭṭhānā hi satīti. Etena “assaddhiyacitte andhabālacitte”ti padadvayaṁ vuttatthaṁ hoti. **Upanāhādī**ti

---

1. Ma 1. 14; Aṁ 1. 323; Aṁ 2. 342 piṭṭhesu.

ādi-saddena rāgādayo saṅgayhanti. Rāgādīnaṁ pariyuṭṭhānādisabhāvatāya **"avisesenā"**ti vuttaṁ visesassa ekaccassa asambhavato. **Idhā**ti, imasmiṁ citte. **Nipphādetabbe payojane bhummaṁ** "cammasmiṁ dīpinaṁ hantī"ti[1] viya **ārammaṇaṁ vā avūpasamo** phalūpacārena "semho guḷo"ti viya.

Dhammuddesavārakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Niddesavārakathāvaṇṇanā

390. Sabhāvapaṭicchādavasena pakati-attādi-asantaggahaṇassa nissayattā nimittattā **asantaṁ bujjhati,** niccādivisamaggahaṇassa saññādivipariyesassa nissayattā **asamaṁ bujjhatī**ti moho vutto nimittassa kattubhāvena upacāritattā, ayañca attho diṭṭhisahitamohavasena daṭṭhabbo. Ettha ca **pakatī**ti kāpilānaṁ padhānaṁ.

Tatiyacittavaṇṇanā

400. Apaṇṇakapadaṁ viya avirajjhanakapadampi kadāci niyatabhāvaṁ dīpeyyāti aniyatataṁ dīpetuṁ **"uppatti-arahaṅgānī"**ti vuttaṁ mānassa aniyatattā. Yadi hi māno niyato siyā, kāmarāgassa mānarahitā pavatti na siyā, tathā bhavarāgassa. Evaṁ sati paṭṭhāne catukkhattuṁ kāmarāgena yojanā na siyā, tikkhattuṁyeva siyā, bhavarāgamūlikā ca na siyā, evañca saṁyojanānaṁ saṁyojanehi aṭṭhavidhena yojanā siyā, na dasavidhā dassitāti yathāvuttāhi yojanāhi mānassa aniyatabhāvo pakāsito. Atha vā mānena saddhiṁ pañca honti yathāvuttāni apaṇṇakaṅgāni, kiṁ pana hontīti apekkhāyaṁ yevāpanakāti viditovāyamattho. Yevāpanakānaṁ hi pañcabhāvo idha vidhīyati, na apaṇṇakaṅgānanti so yathā hoti, tathā yojetabbaṁ. Kilesaduke paṭicavārādīsu "kilesaṁ dhammaṁ paṭicca kileso dhammo uppajjatihetupaccayā ti-ādīsu[2] "lobhaṁ paṭicca moho māno thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappaṁ. Lobhaṁ paṭicca moho māno

---

1. Vajira-Ṭī 57 piṭṭhepi.
2. Abhi 11. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.

uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappaṁ. Lobhaṁ paṭicca moho thinaṁ uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappaṁ. Lobhaṁ paṭicca moho uddhaccaṁ ahirikaṁ anottappan"ti[1] vibhattattā **"tathā kilesadukepī"**ti vuttaṁ. Diṭṭhivippayuttasasaṅkhārikāsaṅkhārikacittavasena hi ayaṁ pāṭhabhedoti.

"Kāmarāgo catudhā ekato uppajjati, paṭigho tidhā, māno ekadhā, tathā vicikicchā bhavarāgoti uddisitvā kāmarāgo mānasaṁyojana-avijjāsaṁyojanehi ceva avijjāsaṁyojanamatteneva ca saddhiṁ māno bhavarāgāvijjāsaṁyojanehi saddhiṁ bhavarāgo avijjāsaṁyojanena saddhin"ti **aṭṭhakathākaṇḍavaṇṇanāyaṁ**[2] vakkhamānattā **"idha ca vakkhatī"**ti-ādi vuttaṁ. Tattheva "lobho chadhā ekato uppajjati, paṭigho dvedhā, tathā moho"ti[3] uddisitvā "lobho asaṅkhāriko diṭṭhivippayutto moha-uddhacca-ahirikānottappehi, sasaṅkhāriko mohathina-uddhacca-ahirikānottappehi, asaṅkhāriko eva mohamāna-uddhacca-ahirika-anottappehi, sasaṅkhāriko eva ca mohamānathina-uddhacca-ahirika-anottappehī"ti[3] vakkhamānattā **"hathā dasavidhā kilesānan"**ti vuttaṁ. "Ahan"ti gahaṇatāya avaṁkatvā gahaṇampi **"sampaggaho"**ti vuttaṁ.

Catutthacittavaṇṇanā

402. **Ussāhaṁ janentā**ti ettha cittapayogasaṅkhāto saṅkhāro eva ussāho, na vīriyussāhoti.

Navamacittavaṇṇanā

413. **Visappanāniṭṭharūpasamuṭṭhānaṁ** yena kupitassa sakalasarīraṁ kampati, kupitākāro paññāyati. Etena sampatti-attho raso dassito hoti, pavatti-ākāravasena vā visappanaraso. Tathā hi yassa kuppati, tassa amittassa sampatti yebhuyyena paṭighuppattihetu hotīti. Etena kiccattho raso vutto hotīti.

418. **Vacanatthameva** vacanapariyāyameva.

---

1. Abhi 11. 1 piṭṭhe Paṭṭhāne.
2. Abhi-Ṭṭha 1. 451 piṭṭhe.
3. Abhi-Ṭṭha 1. 452 piṭṭhe.

Ekādasamacittavaṇṇanā

424. **Nicchayābhāvā**ti adhimokkhābhāvā. **Asaṇṭhahanato**ti antānavasena ekasmiṁ ārammaṇe anavaṭṭhānato.

Dvādasamacittavaṇṇanā

429. Sahajātādhipati natthi "chandavato ce vicikicchā uppajjati, sā mayhaṁ uppajjeyyā"ti-ādippavattiyā abhāvā. **Anuddhaṭattā paṭisiddhatā,** yathādhammasāsane avacanampi abhāvaṁ dīpeti.

Avacanatoti **a-**kārassa tadaññavacanataṁ dasseti. Etena ca dassanena pahātabbesu abhāvavacanena kāraṇasiddhiyā phalasiddhīti tattha abhāvassa kāraṇameva tāva dassetuṁ **"paṭisandhi-anākaḍḍhanato"**ti vuttaṁ. Tena taṁsabhāvatā tassa cittuppādassa vuttā hoti. Tatoca "balavaṁ paṭisandhiṁ ākaḍḍhati, dubbalaṁ nākaḍḍhatī"ti idaṁ paṭisandhidānasabhāvesu. Yassa pana paṭisandhidānasabhāvo eva natthi, na tassa balavabhāvo paṭisandhi-ākaḍḍhane kāraṇanti ayamattho dassito hoti. Anākaḍḍhanaṁ sādheti "yadi hi ākaḍḍheyyā"ti-ādinā. Yasmā ca nāgataṁ, tasmā nākaḍḍhatīti adhippāyo. "Yasmā pana taṁ paṭisandhidānaṁ natthi, tasmā nāgatan"ti vuttattā **"anākaḍḍhanato anāgamanaṁ sādhetun"**ti vuttaṁ.

Apāyagamanīyassāti apāyaṁ gametīti apāyagamanīyaṁ, taṁsabhāvanti attho. Paṭisandhi-ākaḍḍhane sati uddhaccasahagataṁ ekantena apāyagamanīyaṁ siyā. Tena vuttaṁ **aṭṭhakathāyaṁ**[1] "itarassāpi ettheva paṭisandhidānaṁ bhaveyyā"ti. Na hi akusalapaṭisandhi sugatiyaṁ sambhavatīti. "Catūhi apāyehi ca vippamutto[2] avinipātadhammo"ti[3] vacanato apāyagamanīyañca dassanena pahātabbaṁ. Tenāha "apāyagamanīyassa dassanena pahātabbattā"ti. Na cetaṁ dassanena pahātabbaṁ, na so tassa apāyagamanīyo rāgo doso moho tadekaṭṭhā ca kilesāti etena saṅgahoti sakkā vattuṁ niyogato bhāvanāya pahātabbabhāvena vuttattā. Vuttañhetaṁ "katame dhammā bhāvanāya pahātabbā, uddhaccasahagato cittuppādo"ti[4].

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 302 piṭṭhe.
2. Khu 1. 6, 314 piṭṭhesu.
3. Saṁ 1. 297; Saṁ 3. 299, 311 piṭṭhesu.
4. Abhi 1. 269 piṭṭhe.

"Kusalākusalaṁ kammaṁ vipākānaṁ khandhānaṁ kaṭattā ca rūpānaṁ kammapaccayena paccayo"ti[1] vuttakammapaccayabhāvo nānākkhaṇikakammapaccayabhāvo. So ca yadi uddhaccasahagataṁ paṭisandhiṁ ākaḍḍheyya, tassāpi siyā. Tathā ca sati uddhaccasahagataṁ dassanena pahātabbaṁ siyā dassanena pahātabbānaṁyeva nānākkhaṇikakammapaccayabhāvassa vuttattā. **Na cetaṁ dassenena pahātabban**ti sabbaṁ pubbe viya āvattati.

Sahajātameva vibhattanti yathā dassanena pahātabbavibhaṅge "dassanena pahātabbo dhammo neva dassanena na bhāvanāya pahātabbassa dhammassa kammapaccayena paccayo"ti[2] sahajātaṁ nānākkhaṇikanti uddisitvā "sahajātā dassanena pahātabbā cetanā cittasamuṭṭhānānaṁ rūpānaṁ kammapaccayena paccayo, nānākkhaṇikā dassanena pahātabbā cetanā vipākānaṁ khandhānaṁ kaṭattā ca rūpānaṁ kammapaccayena paccayo"ti[2] vibhattaṁ, evaṁ avibhajitvā "bhāvanāya pahātabbā cetanā cittasamuṭṭhānānaṁ rūpānaṁ kammapaccayena paccayo"ti[3] ettakameva vuttaṁ, na vuttaṁ "nānākkhaṇikā cetanā vipākānaṁ khandhānaṁ kaṭattā ca rūpānaṁ kammapaccayena paccayo"ti. Tena na bhāvanāya pahātabbassa nānākkhaṇikakammapaccayabhāvoti viññāyati. **Paccanīyepi** yathāsambhavaṁ saṅgāhakapaccayānaṁ vasena paccayuddhāre kariyamāne. **Itarattha cā**ti dassanenapahātabbapade. Tattha hi "dassanena pahātabbo dhammo neva dassanena na bhāvanāya pahātabbassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo, sahajāta-upanissayapacchājātakammapaccayena paccayo"ti[4] kammapaccayopi vuttoti.

Tadabhāvāti nānākkhaṇikakammapaccayattābhāvo. Na ca nānākkhaṇikakammapaccayaṁ vinā paṭisandhi-ākaḍḍhanaṁ atthīti **"paṭisandhi-anākaḍḍhanato tattha anāgatā"**ti vuttaṁ. **Etthā**ti "ṭhapetvā uddhaccasahagataṁ sesāni ekādaseva paṭisandhiṁ ākaḍḍhantī"ti ettha. **Pavattivipākassā**ti pavattiyaṁ vipāko pavatti-ekadesatāya pavattibhūto vā vipāko etassāti **pavattivipākaṁ,** kammaṁ, tassa. Atha vā pavattiyaṁ vipāko pavattivipāko. Imasmiṁ pana atthe nānākkhaṇikakammapaccayo etassāti nānā -pa- yo, **tabbhāvo -pa- tā**ti evaṁ padacchedo daṭṭhabbo. **Na sakkā nivāretuṁ** nānākkhaṇikakammapaccayaṁ vinā vipākassa anuppajjanato.

1. Abhi 8. 154 piṭṭhe.
2. Abhi 9. 171 piṭṭhe.
3. Abhi 9. 172 piṭṭhe.
4. Abhi 9. 159 piṭṭhe.

Idāni pavattivipākānaṁ nānākkhaṇikakammapaccayalābhitāya āhaccabhāsitataṁ dassetuṁ **"vuttañcā"**ti-ādimāha. Vipākadānaṁ paṭisandhivipākadhammatāti maññamāno **"yadi bhāvanā"**ti-ādimāha. Itaro vipākadānābhāvepi siddho vipākadhammabhāvo tādisānaṁ aññesampi labbhamānattāti āha **"abhiññācittādīnan"**ti. **Ādi**-saddena attano kālamatikkantaṁ diṭṭhadhammavedanīyaṁ upapajjavedanīyañca saṅgaṇhāti. **Vuttaṁ siyā**ti idaṁ sahāyapaccayalābhato puthujjanasantānavuttino uddhaccasahagatassa vipākuppādanaṁ, tadabhāvā sekkhasantatiyaṁ tassa vipākānuppādanañca yuttaṁ siyāti vuttaṁ. Tenevāha **"idaṁ pana ṭhānaṁ suṭṭhu vicāretabban"**ti-ādi. Tathā ca vakkhati "puthujjanesu uppajjamānānaṁ sakabhaṇḍe chandarāgādīnaṁ uddhaccasahagatacittuppādassa ca saṁyojanattayatadekaṭṭhakilesānaṁ anupacchinnatāya aparikkhīṇasahāyānaṁ vipākuppādanaṁ na sakkā paṭikkhipitunti uddhaccasahagatadhammānaṁ vipāko vibhaṅge vutto"ti. Tassa tādisasseva sati sahāye vipākuppādanavacanaṁ, asati vipākānuppādanavacanaṁ virujjhatīti ca pavattivipākadāyikaṁ vā uddhaccasahagatassa manasi katvā **"vuttaṁ siyā"**ti vuttaṁ. "Pavattivipākañhisandhāya 'tesaṁ vipāke ñāṇan'ti **paṭisambhidāvibhaṅge**[1] vuttan"ti eke vaṇṇayanti. Evaṁ uddhaccacetanāpi na hoti, sāpi viññāṇapaccayabhāve apanetabbāti idampi paṭisandhiviññāṇameva sandhāya vuttanti.

Akusalapadavaṇṇanā niṭṭhitā.

Abyākatapada ahetukakusalavipākavaṇṇanā

431. **Kāmāvacara -pa- ādi vuttan**ti ettha **ādi**-saddena "upacitattā"ti padaṁ saṅgayhati "asādhāraṇakammapaccayavasenā"ti vuttattā. **"Upacitattā**ti laddhāsevanattā"ti keci vadanti, taṁ paṭhamajavanassa na yujjati anāsevanattā. Tathā ca sati tassa vipākadānameva na siyāti tato aññathā atthaṁ dassento **"yathā"**ti-ādimāha. Tattha **vipākābhimukhan**ti vipākadānābhimukhaṁ katokāsaṁ. Katokāsatā ca anādimhi saṁsāre anekesaṁ kammānaṁ katānaṁ atthitāya parassa paṭibāhanena hotīti **"aññassa vipākaṁ paṭibāhitvā"**ti-ādi vuttaṁ.

---

1. Abhi 2. 309 piṭṭhe.

Vaḍḍhitatā ca sakammassa baladānasamatthatāvasena attano kāraṇehi abhisaṅkhatatā. **Asādhāraṇena nāmaṁ uddhaṭaṁ** "bherīsaddo yavaṅkuro"ti yathā. **Viññāṇānan**ti cakkhuviññāṇādīnaṁ. **Visesapaccayattā**ti adhikapaccayattā.

Cakkhusannissitañca taṁ rūpavijānanañcāti etena samānādhikaraṇataṁ samāsassa dassento tattha ca **"cakkhusannissitan"**ti-ādipadadvayassa nīluppalasaddādīnaṁ viya aññamaññavisesanavisesitabbabhāvamāha. **Aññaviññāṇan**ti rūpārammaṇaṁ manoviññāṇaṁ. Rūpaṁyevārammaṇanti pana atthe dibbacakkhuviññāṇaṁ daṭṭhabbaṁ taṁsadisānaṁ tadupacāraṁ katvā yathā "sā eva tittirī tāni eva osadhānī"ti. **Jhānapaccayattābhāve na jhānaṅgatā natthī**ti[1] pañcaviññāṇesu upekkhādīnaṁ upacaritajhānaṅgataṁ sādheti. Na hi jhānaṅgānaṁ jhānapaccayataṁ vatvā tesaṁ jhānapaccayabhāvo paṭikkhittoti. Yadi evaṁ pañcaviññāṇesu upekkhādayo jhānarāsiṭṭhāne na vattabbā siyunti āha **"jhānapaccayattābhāve"**ti-ādi. **Upekkhādibhāvato**ti upekkhāsukhadukkhekaggatābhāvato. **Aññaṭṭhānābhāvato**ti cittaṭṭhitiṁ eva sandhāya vuttaṁ.

436. Akusalaṁ bhavaṅganissandena **"paṇḍaran"**ti vuccati, bhavaṅge apaṇḍare taṁmūlikā kuto akusalassa paṇḍaratāti **"akusalassa cā"**ti vuttaṁ. **Paṇḍaratāya kāraṇaṁ vattabbaṁ,** yadi aññakāraṇā paṇḍaratā, **sabhāvovāyan**ti cittassa akilesasabhāvatāya vuttaṁ, na cettha phassādīnampi paṇḍaratāpatti. Yato dhammānaṁ sabhāvakiccavisesaññunā bhagavatā viññāṇaṁyeva tathā niddiṭṭhanti.

439. **Anatikkamanena** bhāvanāya. Pasādaghaṭṭanaṁ visayassa yogyadese avaṭṭhānanti **"pasādaṁ ghaṭṭetvā āpāthaṁ gantvā"**ti vuttaṁ. **Mahābhūtesu paṭihaññatī**ti ettha na sayaṁ kiñci paṭihaññati, nāpi kenaci paṭihaññīti aphoṭṭhabbasabhāvattā. Visayavisayībhūtaṁ pana abhimukhabhāvappattiyā viññāṇuppattiyā hetutāya visiṭṭhabhāvappattaṁ paṭihatapaṭighātakabhāvena voharīyati, tasmā tesu sappaṭighavohāro. "Upādārūpaṁ ghaṭṭetīti evamādi ca upacāravaseneva veditabbaṁ. "Mahābhūtārammaṇena

1. Atthīti (Mūlaṭīkāyaṁ)

pana kāyappasādanissayabhūtesu mahābhūtesu ghaṭṭiyamānesu pasādopi ghaṭṭito eva nāma hotīti vatvā vīmaṁsitabban"ti vadanti. Yathādhippetena ekadesasāmaññena upamāvacanato nissitanissayaghaṭṭanānaṁ satipi pubbāparabhāve upamatte upamābhāvena gahetabbabhāvaṁ dassento **"ubhayaghaṭṭanadassanatthan"**ti āha.

455. **Dassanādippavattibhāvato**ti manodhātumanoviññāṇadhātūnaṁ adassanāditāya sā etesaṁ eva viseso. **Aññanissayamanopubbaṅgamatāyā**ti aññanissayamanopubbaṅgamattābhāvato. **Aññanissayaviññāṇassa anantarapaccayattābhāvenā**ti iminā kiriyāmanodhātutopi visesassa vuttattā **"manodvāraniggamanamukhabhāvābhāvato"**ti vuttaṁ, na vuttaṁ "niggamanapavesamukhabhāvābhāvato"ti. Tividhenapi hi manodhātuviññāṇadhātūhi manoviññāṇadhātuyā viseso dassitoti. **Tato eva** vijānanavisesavirahatoyeva. Yadi manodhātu "manoviññāṇan"ti na vuccati, chaviññāṇakāyāti kathaṁ manodhātuyā tattha saṅgaho hotīti? Saṅgaho eva pariyāyadesanattā. Atthi hi esa pariyāyo "mananamattaṁ viññāṇaṁ manoviññāṇan"ti yathā "mananamattā dhātu manodhātū"ti. Apica vatthukiccehi manoviññāṇasabhāgattā tassa uparamuppādabhāvato antodibhāvato ca manoviññāṇakāyasaṅgahitā manodhātu, na sesaviññāṇakāyasaṅgahitā ataṁsabhāgattā, idha pana nippariyāyakatattā manaso sambhūya visiṭṭhamanokiccayuttaṁ manoviññāṇanti tadabhāvato "manoviññāṇantipi na vuccatī"ti imamevatthaṁ sādhetuṁ **"na hi taṁ viññāṇaṁ manato"**ti-ādi vuttaṁ. Tena manodhātuyā nippariyāyato manoviññāṇakiccavirahaṁyeva dasseti. **Dassanādīnaṁ panā**ti-ādinā aññaviññāṇavidhuraṁ manodhātuyā ca sabhāvaṁ dasseti.

Yadi janakasadisatā nāma mahāvipākesu vitakkādīnaṁ sammāsaṅkappāditā, tihetukato nibbattānaṁ tihetukānaṁ, duhetukato nibbattānaṁ duhetukānañca bhavatu sammāsaṅkappāditā, tihetukato pana nibbattaduhetukānaṁ kathanti āha **"tattha hī"**ti-ādi. **Taṁsotapatitatā na siyā** tassā anānantarattā. **Tato eva hī**ti-ādinā vuttasotapatitaṁ evānantarena vacanena samatthayati. Yadi

vijjamānānampi manodhātu-ādīsu vitakkapadīnaṁ pañcaviññāṇesu viya agaṇanūpagabhāvo, evaṁ sante paṭṭhāne kathaṁ tesaṁ jhānapaccayatāvacanaṁ. "Abyākato dhammo abyākatassa dhammassa jhānapaccayena paccayo"ti[1], "vipākābyākatāni kiriyābyākatāni jhānaṅgāni sampayuttakānaṁ khandhānaṁ cittasamuṭṭhānānañca rūpānaṁ jhānapaccayena paccayo"ti[1] hi vuttaṁ. Paccanīyepi "abyākataṁ dhammaṁ paṭicca abyākato dhammo uppajjati na jhānapaccayā, pañcaviññāṇasahitaṁ ekaṁ khandhaṁ paṭicca tayo khandhā"ti-ādinā[2] pañcaviññāṇāni eva uddhaṭāni, na manodhātu-ādīnīti āha **"jhānapaccayakiccamattato"**ti-ādi. Na hettha jhānaṅgānaṁ balavadubbalabhāvo adhikato, atha kho jhānapaccayabhāpamattanti adhippāyo.

469. **Samānavatthukaṁ anantarapaccayaṁ labhitvā**ti dassanādito manodhātuyā ca balavabhāve kāraṇavacanaṁ. **Yathārammaṇan**ti ārammaṇānurūpaṁ. Yadi samānanissayatāya manodhātuto balavatarattaṁ vipākamanoviññāṇadhātuyā somanassasahagatāya, voṭṭhabbanaṁ kathaṁ majjhattavedananti anuyogaṁ manasi katvā tassa balavabhāvaṁ sampaṭicchitvā santatipariṇāmanabyāpāravisesā na somanassavedananti parihāraṁ vadanto **"voṭṭhabbanan"**ti-ādimāha. **Vipāko viya anubhavanameva na hotī**ti sati samatthatāya vipākānaṁ ekantena ārammaṇarasānubhavanatāya vuttaṁ.

Ahetukakusalavipākavaṇṇanā niṭṭhitā.

Aṭṭhamahāvipākacittavaṇṇanā

498. Vipākadhammānaṁ kammadvāraṁ vuttaṁ **dvārakathāyaṁ** "tebhūmakakusalākusalo ekūnatiṁsavidho mano"ti[3]. **Payogenā**ti attanā parehi vā katena ussāhanapayogena. **Kusalākusalāni viya** yesaṁ taṁ tadārammaṇaṁ anubandhabhūtaṁ. Paṭhamapañcamacittānaṁ aññamaññabalavadubbalabhāvavicārena dutiyachaṭṭhādīnampi so vicārito hotīti **"etesu balavaṁ dubbalañca vicāretun"**ti vuttaṁ. Yathā sāli-ādīnaṁ thaddhamudubhūmivasena

---

1. Abhi 8. 158 piṭṭhe. 2. Abhi 8. 37 piṭṭhe. 3. Abhi-Ṭṭha 1. 130 piṭṭhe.

tiṇādīnaṁ anīharaṇanīharaṇavasena utu-ādi-avasesapaccayānaṁ vipattisampattivasena ca phalavisesayogo, evaṁ kammassa sugatiduggativasena avisuddhavisuddhapayogavasena upapattiyā vipattisampattivasena ca visiṭṭhaphalatāya pariṇamanaṁ, evameva gimhavassakālādīsu bījānaṁ phalavisesayogo viya taṁtaṁkālavisesena kammassa phalavisesayogo hotīti āha **"kālavasena pariṇamatī"**ti. **Sukkasoṇitapaccayānan**ti kammavisesaparibhāvitasantānuppannatāya sukkasoṇitānaṁ āyuvisesahetubhāvamāha sukkasoṇitavasenapi vaṇṇādivisesadassanato, tena "pitūnaṁ ākāraṁ putto anuvidahatī"ti vuccati. **Taṁmūlakānan**ti appāyukasaṁvattaniyakammamūlakānaṁ. **Āhārādī**ti **ādi-**saddena visamūpakkamādayo pariggaṇhāti.

Vipākuddhārakathāvaṇṇanā

Yato tihetukādikammato. **Yasmkiñca ṭhāne**ti paṭisandhi-ādiṭṭhāne, sugatiduggatiyaṁ vā. **Tihetukato duhetukaṁ anicchanto** paṭisandhinti adhippāyo. Pavattivipākaṁ pana tihetukato duhetukampi icchati eva. Tathā hi vakkhati **aṭṭhakathāyaṁ**[1] "yaṁ purimāya hetukittanaladdhiyā na yujjatī"ti.

Ye "tasseva kammassa vipākāvasesenā"ti, "ekapupphaṁ yajitvāna, asīti kappakoṭiyo. Duggatiṁ nābhijānāmī"ti[2] ca evamādivacanassa adhippāyaṁ ajānantā "kiṁ nu kho ekenapi kammena anekā paṭisandhi hotī"ti, "disvā kumāraṁ satapuññalakkhaṇan"ti-ādivacanassa[3] atthaṁ asallakkhetvā "kinnu kho nānākammehi ekā paṭisandhi hotī"ti saṁsayapakkhandā, tesaṁ bījaṅkuropamāya "ekasmā ekā, anekasmā ca anekā paṭisandhi hotī"ti vinicchitattā kammapaṭisandhivavatthānato sāketapañhe vipākuddhārakathāya ussadakittanagahaṇassa sambandhaṁ āha **"kammavasena -pa- dassetun"**ti. Paṭisandhijanakakammavasena paṭisandhivipāko eva alobhalobhādiguṇadosātirekabhāvahetūti attho daṭṭhabbo. Tathā hi vuttaṁ "so tena kammena dinnapaṭisandhivasena nibbatto luddho hotī"ti-ādi. Ettha ca lobhavasena, dosa,

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 327 piṭṭhe.
2. Khu 2. 240; Khu 4. 37 piṭṭhesu.
3. Dī 3. 122 piṭṭhe.

moha, lobhadosa, lobhamoha, dosamoha, lobhadosamohavasenāti tayo ekakā, tayo dvikā, eko tikoti lobhādidassanavasena akusalapakkheyeva satta vārā. Tathā kusalapakkhe alobhādidassanavasenāti cuddasa vārā labbhanti.

Tattha "alobhadosāmohā, alobhādosamohā, alobhadosāmohā balavanto"ti āgatehi kusalapakkhe tatiyadutiyapaṭhamavārehi dosussadamohussadadosamohussadavārā gahitā. Tathā akusalapakkhe "lobhādosamohā, lobhadosāmohā, lobhādosāmohā balavanto"ti āgatehi tatiyadutiyapaṭhamavārehi adosussada-amohussada-adosāmohussadavārā gahitāyevāti akusalakusalapakkhe tayo tayo vāre antogadhe katvā aṭṭheva vārā dassitā. Ye pana ubhayesaṁ vomissatāvaseneva lobhālobhussadavārādayo apare ekūnapaññāsa vārā dassetabbā, te asambhavato eva na dassitā. Na hi ekasmiṁ santāne antarena avatthantaraṁ lobho balavā alobho cāti yujjati. Paṭipakkhatoyeva hi etesaṁ balavadubbalabhāvo, sahajātadhammato vā. Tesu lobhassa tāva paṭipakkhato alobhena anabhibhūtatāya balavabhāvo, tathā dosamohānaṁ adosāmohehi. Alobhādīnaṁ pana lobhādi-abhibhavanato sabbesañca samānajātiyaṁ samabhibhūya pavattivaseneva sahajātadhammato balavabhāvo. Tena vuttaṁ **aṭṭhakathāyaṁ** "lobho balavā, alobho mando, adosāmohā balavanto, dosamohā mandā"ti. So ca tesaṁ mandabalavabhāvo purimūpanissayato āsayassa paribhāvitatāya veditabbo. Ettha ca paṭhamadutiyehi, sattamapaṭhamehi vā vārehi tihetukakammato paṭisandhipavattivasena tihetukavipāko, itarehi tihetukaduhetukakammato yathāsambhavaṁ paṭisandhipavattivasena duhetukāhetukavipākā dassitāti ayampi viseso veditabbo.

Idhāti vipākuddhāramātikāyaṁ. Tena hetukittanaṁ viseseti. **Jaccandhādivipattinimittaṁ** moho, sabbākusalaṁ vā. Yaṁ pana vuttanti sambandho. **Tena** Paṭisambhidāmaggavacanena. **Gatisampattiyā** sati **ñāṇasampayutte**

paṭisandhimhi nipphādetabbe. **Aññatthā**ti nikantipaṭisandhikkhaṇesu. **Kammasarikkhako**ti idha sātisayo sarikkhabhāvo adhippetoti daṭṭhabbo. Itarathā tihetukaduhetukāpi aññamaññaṁ sarikkhāyevāti dassitametanti. **Cakkhuviññāṇādīnī**ti ettha pañcaviññāṇāni viya apubbanissayapavattinī vijānanavisesarahitā ca manodhātu iṭṭhādibhāgaggahaṇe na samatthāti "pākaṭāyevā"ti na vuttā, **ādi**-saddena vā saṅgahitā. **Tadārammaṇapaccayasabbajavanavatā**ti tadārammaṇassa paccayabhūtasakalajavanappavattisahitena. Yaṁ sandhāya "idha paripakkattā āyatanānan"ti vuttaṁ. **Aññakāle**ti abuddhipavattikāle.

Anulometi dhammānulome. **Āsevanapaccayā**ti āsevanabhūtā paccayā. **Na magge** amaggapaccaye. **Sopi moghavāro labbheyyā**ti yadi voṭṭhabbanampi āsevanapaccayo siyā, yathā "sukhāya vedanāya sampayuttaṁ dhammaṁ paṭicca sukhāya vedanāya sampayutto dhammo uppajjati āsevanapaccayā[1] na maggapaccayā"[2] anulomapaccanīye, paccanīyānulome ca "sukhā -pa- na maggapaccayā āsevanapaccayā"ti ca vuttaṁ hasituppādacittavasena, evaṁ voṭṭhabbanavasena "adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttaṁ dhammaṁ paṭiccā"ti-ādinā pubbe vuttanayena pāṭho siyā, tathā ca sati vāradvayavasena gaṇanāyaṁ "āsevanapaccayā na magge dve. Na maggapaccayā āsevane dve"ti ca vattabbaṁ siyā, na pana vuttaṁ, tasemā na labbheyyāyaṁ moghavāroti adhippāyo.

Voṭṭhabbanampi yadi āsevanapaccayo siyā, dutiyamoghavāre attano viya tatiyacatutthavāresupi siyā, tathā sati-attanāpi kusalākusalānaṁ siyā. **Na hi -pa- avutto atthi** "purimā purimā kusalā dhammā"ti-ādinā anavasesato vuttattā. **Voṭṭhabbanassa -pa- avutto** "abyākato dhammo kusalassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo. Akusalassa -pa- paccayo"ti vacanābhāvato. Na kevalaṁ avutto, atha kho **kusalaṁ -pa- paṭikkhittova. Athāpi siyā**ti-ādi maggasodhanatthameva vuccati. Samānavedanānaṁ eva āsevanapaccayabhāvassa dassanato **"asamānavedanānaṁ vasenā"**ti vuttaṁ. **Evaṁ "āsevana-**

1. Abhi 8. 294 piṭṭhe. 2. Abhi 8. 298 piṭṭhe.

paccayena paccayo"tipi vattabbaṁ siyā, samānavedanāvasenāti adhippāyo. **Abhinnajātikassa cā**ti **ca**-saddo abhinnavedanassa cāti sampiṇḍanattho. Vedanāttikepi voṭṭhabbanassa āsevanapaccayattassa abhāvāti yojanā. Kusalattikādīsu yathādassitapāḷippadesesupīti sampiṇḍanattho **pi**-saddo. **Gaṇanāya** kāraṇabhūtāya gaṇanāya **niddhāriyamānāya** sati gaṇanāya vā abbhantare. **Dutiyo moghavāro vīmaṁsitabbo**ti āsevanapaccayattābhāvā javanaṭṭhāne ṭhātuṁ na yujjati. Na hi vinā āsevanaṁ javanappavatti atthīti adhippāyo.

Apicettha "yaṁ javanabhāvappattaṁ, taṁ chinnamūlakarukkhapupphaṁ viyā"ti[1] vakkhamānattā anupacchinnabhavamūlānaṁ pavattamānassa voṭṭhabbanassa kiriyabhāvo na siyā, vutto ca "yasmiṁ samaye manoviññāṇadhātu uppannā hoti kiriyā neva kusalā nākusalā na ca kammavipākā upekkhāsahagatā"ti[2], tasmā "javanaṭṭhāne ṭhatvāti javanassa uppajjanaṭṭhāne dvikkhattuṁ pavattitvā,na javanabhāvenā"ti, "āsevanaṁ labhitvāti ca āsevanaṁ viya āsevanan"ti vuccamāne na koci virodho, vipphārikassa pana sato dvikkhattuṁ pavattiyevettha āsevanasadisatā. Vipphārikatāya hi viññattisamuṭṭhāpakattañcassa vuccati. Vipphārikampi javanaṁ viya anekakkhattuṁ appavattiyā dubbalattā na nippariyāyato āsevanapaccayabhāvena pavatteyyāti na imassa pāṭhe āsevanatthaṁ vuttaṁ, aṭṭhakathāyaṁ pana pariyāyato vuttaṁ yathā "phalacittesu maggaṅgaṁ maggapariyāpannan"ti. Ayamettha attanomati. Ayampi porāṇakehi asaṁvaṇṇitattā sādhukaṁ upaparikkhitabbo.

Evañca katvāti voṭṭhabbanāvajjanānaṁ anatthantarabhāvato **"āvajjanā"icceva vuttaṁ,** voṭṭhabbanaṭṭhānepīti adhippāyo. **Tasmā**ti yasmā voṭṭhabbanaṁ āvajjanāyeva atthato upekkhāsahagatāhetukakiriyamanoviññāṇadhātubhāvato, tasmā. Taṁ āvajjanā viya sati uppattiyaṁ kāmāvacarakusalākusalakiriyajavanānaṁ ekantato anantarapaccayabhāveneva vatteyya, no aññathāti adhippāyena **"voṭṭhabbanato"**ti-ādimāha. **Catunnan**ti muñchāmaraṇāsannavelādīsu mandībhūtavegatāya cattāripi javanāni uppajjeyyunti adhippāyena vuttaṁ. **Ayametassa**

1. Abhi-Ṭṭha 1. 331 piṭṭhe. 2. Abhi 1. 141 piṭṭhe.

sabhāvoti ārammaṇamukhenapi cittaniyāmaṁyeva dasseti. Yadipi **"javanāpāripūriyā -pa- yutto"**ti vuttaṁ, **"āvajjanādīnaṁ paccayo bhavituṁ na sakkotī"**ti pana vuttattā cittappavattivasena paṭhamamoghavārato etassa na koci viseso. Tenevāha **"ayampi -pa- retabbo"**ti. Paṭisandhicitteyeva pavattiyaṁ "bhavaṅgan"ti vuccamāne na tassa hetuvasena bhedoti "sahetukaṁ bhavaṅgaṁ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo"ti[1] na sakkā vattuṁ vuttañca, tasmā **sahetukaṁ bhavaṅgan**ti tadārammaṇaṁ vuttanti viññāyati.

Sabhāvakiccehi attano phalassapaccayabhāvo, sabhāvakiccānaṁ vā phalabhūtānaṁ paccayabhāvo **sabhāvakiccapaccayabhāvo. Appaṭisiddhaṁ daṭṭhabban**ti "duhetukasomanassasahagata-asaṅkhārikajavanāvasāne evā"ti imassa atthassa anadhippetattā. Yathā ca ahetukaduhetukapaṭisandhikānaṁ tihetukajavanāvasāne ahetukaduhetukatadārammaṇaṁ appaṭisiddhaṁ, evaṁ tihetukapaṭisandhikassa tihetukajavanānantaraṁ duhetukatadārammaṇaṁ duhetukapaṭisandhikassa ca duhetukānantaraṁ ahetukatadārammaṇaṁ appaṭisiddhaṁ daṭṭhabbaṁ. "Tihetukakammaṁ tihetukampi duhetukampi ahetukampi vipākaṁ detī"ti[2] hi vuttaṁ. **Paripuṇṇavipākassā**ti imināpi tihetukajavanato yathāvuttatadārammaṇassa appaṭisiddhaṁyeva sādheti. Na hi paccayantarasāmaggiyā asati tadārammaṇaṁ sabbaṁ avipaccantaṁ kammaṁ paripuṇṇavipākaṁ hotīti. **Mukhanidassanamattameva** yathāvuttatadārammaṇappavattiyā avibhāvitattā. Tihetukādikammassa hi ukkaṭṭhassa tihetukakammassa soḷasa, itarassa dvādasa, ukkaṭṭhasseva duhetukakammassa dvādasa, itarassa aṭṭhāti evaṁ soḷasavipākacittādīni yojetabbāni. **Tasmā**ti yasmā paripuṇṇavipākassa paṭisandhijanakakammassa vasena vipākavibhāvanāya mukhanidassanamattamevetaṁ, tasmā.

Evañca katvāti nānākammato tadārammaṇuppattiyaṁ ito aññathāpi sambhavatoti attho. "Upekkhā -pa- uppajjatī"ti ettha kena kiccena uppajjatīti? Tadārammaṇakiccaṁ tāva na hoti javanārammaṇassa anālambaṇato, nāpi santīraṇakiccaṁ tathā appavattanato, paṭisandhicutīsu

1. Abhi 10. 42 piṭṭhe. 2. Abhi-Ṭṭha 1. 327 piṭṭhe.

vattabbameva natthi, pārisesato bhavaṅgakiccanti yuttaṁ siyā. Na hi paṭisandhibhūtaṁyeva cittaṁ "bhavaṅgan"ti vuccatīti.

Tanninnanti āpāthagatavisayaninnaṁ āvajjananti sambandho. **Aññassa viya** paṭhamajjhānādikassa viya. Etassapi sāvajjanatāya bhavitabbanti adhippāyo. **Atadatthā**ti ettha **taṁ**-saddena nirodhaṁ paccāmasati. **Uppattiyā**ti uppattito. **Tan**ti nevasaññānāsaññāyatanaṁ. **Tassa** nirodhassa. **Tathā ca uppajjatī**ti "anantarapaccayo hotī"ti padassa atthaṁ vivarati. **Yathāvuttā** vuttappakārā. **Vodānaṁ** dutiyamaggādīnaṁ purecārikañāṇaṁ. **Etesan**ti ariyamaggacittamaggānantaraphalacittānaṁ. **Etassā**ti yathāvuttavipākacittassa.

Upanissayato tasseva cakkhuviññāṇādivipākassa dassanatthaṁ **cakkhādīnaṁ dassanādi-atthato** dassanādiphalato, dassanādippayojanato vā. **Purimacittāni** āvajjanādīni. Vatthantararahitatte dassetabbe vatthantare viya ārammaṇantarepi na vattatīti **"vatthārammaṇantararahitan"**ti vuttaṁ.

Yadi vipākena kammasarikkheneva bhavitabbaṁ, evaṁ sati imasmiṁ vāre ahetukavipākānaṁ asambhavo eva siyā tesaṁ akammasarikkhakattāti imamatthaṁ manasi katvā āha **"ahetukānaṁ panā"**ti. **Abhinipātamattan**ti pañcannaṁ viññāṇānaṁ kiccamāha. Te hi āpāthagatesu rūpādīsu abhinipātanamatteneva vattanti. **Ādi**-saddena sampaṭicchanādīni saṅgaṇhāti. Kusalesu kusalākusalakiriyesupi vā vijjamānā sasaṅkhārikāsaṅkhārikatā aññamaññaṁ asarikkhattā pahānāvaṭṭhānato ca viruddhā viyāti vipākesu sā tadanukūlā siyā, sā pana mūlābhāvena na suppatiṭṭhitānaṁ savisayābhinipatanamattādivuttīnaṁ natthīti vuttaṁ **"na sasaṅkhārikaviruddho"**ti-ādi. **Ubhayenapi tesaṁ nibbattiṁ anujānāti** yathā "kaṭattārūpānan"ti adhippāyo. "Vipākadhammadhammo vipākassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo. Vipākadhammadhamme khandhe aniccato dukkhato anattato vipassati, assādeti abhinandati, taṁ ārabbha rāgo uppajjati, domanassaṁ uppajjati, kusalākusale niruddhe"ti-ādinā[1] vipākattike viya siyā kusalattikepi pāḷīti katvā **"kusalattike cā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha hi "kusalo dhammo abyākatassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti uddisitvā "sekkhā vā puthujjanā vā kusalaṁ

1. Abhi 8. 365 piṭṭhe.

aniccato dukkhato anattato vipassanti, kusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati, kusalaṁ assādeti abhinandati, taṁ ārabbha rāgo uppajjati, diṭṭhi, vicikicchā, uddhaccaṁ, domanassaṁ uppajjati, akusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjatī"ti[1] vuttaṁ. Avijjamānattā eva avacananti adhippāyena tattha yuttiṁ dasseti **"vipphārikañhī"**ti-ādinā.

Ettha keci "chaḷaṅgupekkhāvatopi kiriyamayacittatāya kiriyajavanassa vipphārikakiriyabhāvo na sakkā nisedhetunti nidassanabhāvena paṇṇapuṭamupanītaṁ asamānaṁ. Kiriyajavanānantaraṁ tadārammaṇābhāvassa pāḷiyaṁ avacanampi akāraṇaṁ labbhamānassapi katthaci kenaci adhippāyena avacanato. Tathā hi dhammasaṅgahe akusalaniddese labbhamānopi adhipati na vutto, tasmā kiriyajavanānantaraṁ tadārammaṇābhāvo vīmaṁsitabbo"ti vadanti. Satipi kiriyamayatte sabbattha tādibhāvappattānaṁ khīṇāsavānaṁ javanacittaṁ na itaresaṁ viya vipphārikaṁ, santasabhāvatāya pana sannisinnarasaṁ siyāti tassa paṇṇapuṭaṁ dassitaṁ. Dhammasaṅgahe akusalaniddese adhipatino viya paṭṭhāne kiriyajavanānantaraṁ tadārammaṇassalabbhamānassa avacane na kiñci kāraṇaṁ dissati. Tathā hi vuttaṁ tattha aṭṭhakathāyaṁ "heṭṭhā dassitanayattā"ti[2]. Na cettha dassitanayattāti sakkā vattuṁ vipākadhammadhammehi kusalākusalehi ataṁsabhāvānaṁ nayadassanassa ayujjamānakattā. Apica tattha vīmaṁsāya kesuci sabbesañca adhipatīnaṁ abhāvato ekarasaṁ desanaṁ dassetuṁ "uddhaṭo"ti ca sakkā vattuṁ, idha pana na tādisaṁ avacane kāraṇaṁ labbhatīti **"avacane kāraṇaṁ natthī"**ti vuttaṁ.

Adhippāyenāti akusalānantaraṁ sahetukatadārammaṇaṁ natthīti tassa therassa matimattanti dasseti. "Kusalākusale niruddhe sahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjatī"[3] vacanato pana akusalānantaraṁ sahetukatadārammaṇampi vijjatiyevāti uppattiṁ vadantassa yuttaggahaṇavasenāti adhippāyo.

Na ettha kāraṇaṁ dissatīti etena tihetukajavanānantaraṁ tividhampi tadārammaṇaṁ yuttanti dasseti. **Yena adhippāyenā**ti paṭhamatherena tāva

---

1. Abhi 8. 133 piṭṭhe. 2. Abhi-Ṭṭha 1. 302 piṭṭhe. 3. Abhi 10. 39 piṭṭhe.

ekena kammunā anekatadārammaṇaṁ nibbattamānaṁ kammavisesābhāvā taṁtaṁjavanasaṅkhātapaccayavisesena visiṭṭhaṁ hotīti iminā adhippāyena javanavasena tadārammaṇassa sasaṅkhārādividhānaṁ vuttaṁ, vipākena nāma kammasarikkhena bhavitabbaṁ, na kammaviruddhasabhāvena. Aññathā aniṭṭhappasaṅgo siyāti evamadhippāyena dutiyatthero kammavaseneva tadārammaṇavisesaṁ āha. Ñāṇassa jaccandhādiduggativipattinimittapaṭipakkhatā viya sugativipattinimittapaṭipakkhatāpi siyāti maññamāno tatiyatthero "tihetukakammato duhetukapaṭisandhimpi nānujānātī"ti iminā nayena tesu vādesu adhippāyāvirodhavasena yuttaṁ gahetabbaṁ. **Mahāpakaraṇe āgatapāḷiyā**ti "sahetuko dhammo ahetukassa dhammassa anantarapaccayena paccayo"ti[1] imassa vibhaṅge "sahetukaṁ bhavaṅgaṁ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo, sahetukā khandhā vuṭṭhānassa anantarapaccayena paccayo"ti[1] evamādinā paṭṭhāne sahetukadukādīsu āgatapāḷiyāti attho.

Kāmāvacarakusalavipākavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathāvaṇṇanā

499. **Tasmiṁ khaṇe vijjamānānaṁ chandādīnan**ti etena vipākajjhāne dukkhāpaṭipadādibhāvassa avijjamānataṁ dasseti. Na hi kusalajjhānaṁ viya vipākajjhānaṁ parikammavasena nibbattatīti. Na cettha paṭipadābhedo viya kusalānurūpo vipākassa ārammaṇabhedopi na paramatthiko siyāti sakkā vattuṁ ekantena sārammaṇattā arūpadhammānaṁ vipākassa ca kammanimittārammaṇatāya aññatrāpi vijjamānattā. **Nānākkhaṇesu nānādhipateyyan**ti "yasmiṁ khaṇe yaṁ jhānaṁ yadadhipatikaṁ, tato aññasmiṁ khaṇe taṁ jhānaṁ ekantena tadadhipatikaṁ na hotī"ti katvā vuttaṁ. **Catutthajjhānassevā**ti ca paṭipadā viya adhipatayo na ekantikāti imamevatthaṁ dasseti.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Abhi 10. 42 piṭṭhe.

Lokuttaravipākakathāvaṇṇanā

505. Taṇhāvijjādīhi āhitavisesaṁ lokiyakammaṁ vipākuppādanasamatthaṁ hoti, na aññathāti vuttaṁ **"taṇhādīhi abhisaṅkhatan"**ti. **Itarassā**ti suññatāppaṇihitanāmarahitassa. Yo suddhikapaṭipadāya vibhāvito, yo ca suttantapariyāyena animittoti vuccati. Tenevāha **"aniccānupassanānantarassapi maggassā"**ti-ādi. **Vaḷañjana -pabhedo hoti** maggāgamanavasenāti adhippāyo. "Maggānantaraphalacittasmiṁyevā"ti vacanaṁ apekkhitvā **"suññatādināmalābhe satī"**ti sāsaṅkaṁ āha. **Aññimittanāmañca labhati** maggāgamanato phalassa nāmalābhe visesābhāvatoti adhippāyo. **Tādisāya evā**ti yādisā magge saddhā, tādisāya eva phale saddhāya.

555. "Katame dhammā niyyānikā? Cattāro maggā"ti vacanato[1] aniyyānikapadaniddese ca "catūsu bhūmīsu vipāko"ti[2] vuttattā na nippariyāyena phalaṁ niyyānasabhāvaṁ, niyyānasabhāvassa pana vipāko kilesānaṁ paṭippassaddhippahānavasena pavattamāno pariyāyato tathā vuccatīti āha **"niyyānikasabhāvassā"**ti-ādi. **Pañcaṅgiko cā**ti etena maggavibhaṅge sabbavāresupi phalassa maggapariyāyo āgatoti dasseti. Tattha hi ariyamaggakkhaṇe vijjamānāsupi viratīsu tadavasiṭṭhānaṁ pañcannaṁ kārāpakaṅgānaṁ atirekakiccatādassanatthaṁ pāḷiyaṁ pañcaṅgikopi maggo uddhaṭoti. **Evaṁ bojjhaṅgāpī**ti yathā maggo, evaṁ maggabojjhaṅgavibhaṅgesu phalesu ca bojjhaṅgā uddhaṭāti attho.

Lokuttaravipākakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Kiriyābyākatakathāvaṇṇanā

586. **Purimā pavattī**ti mahākiriyacittappavattiṁ āha. Tāya hi khīṇāsavo evaṁ paccavekkhati. Tenevāha **"idaṁ pana cittaṁ vicāraṇapaññārahitan"**ti. **Evan**ti yathā sotadvāre, evaṁ ghānadvārādīsupi mahākiriyacittehi tasmiṁ tasmiṁ visaye idamatthikatāya paricchinnāya idaṁ cittaṁ

1. Abhi 1. 254, 298 piṭṭhesu. 2. Abhi 1. 298 piṭṭhe.

vattatīti dasseti. **Pañcadvārānugataṁ hutvā labhamānan**ti pañcadvāre pavattamahākiriyacittānaṁ piṭṭhivaṭṭakabhāvena imassa cittassa pavattiṁ sandhāya vuttaṁ, pañcadvāre evavā idameva pavattanti sambandho. **"Loluppa -pa- bhūtan"**ti vuttattā pañcadvāre paṭhamaṁ iminā cittena somanassito hutvā pacchā mahākiriyacittehi taṁ taṁ atthaṁ vicinotīti ayamattho vutto viya dissati. Pubbeyeva pana manodvārikacittena padhānasāruppaṭṭhānādiṁ paricchindantassa pañcadvāre tādisasseva tādisesu rūpādīsu idaṁ cittaṁ pavattatīti vadanti. Ayampi attho pañcadvāre eva pavattaṁ loluppataṇhāpahānādipaccavekkhaṇāhetu yathāvuttakāraṇabhūtaṁ jātanti evaṁ yojetvā sakkā vattuṁ. Evañca sati imassa cittassa paccayabhūtā purimā pavattīti idampi vacanaṁ samatthitaṁ hoti.

Ettha ca pañcadvāre iminā cittena somanassuppādanamattaṁ daṭṭhabbaṁ, na hāsuppādanaṁ pañcadvārikacittānaṁ aviññattijanakattā, manodvāre pana hāsuppādanaṁ hoti. Teneva hi **aṭṭhakathāyaṁ** pañcadvāre "somanassito hotī"ti ettakameva vuttaṁ, manodvāre ca "hāsayamānan"ti. Iminā hasituppādacittena pavattiyamānampi bhagavato sitakaraṇaṁ pubbenivāsa-anāgataṁsasabbaññutaññāṇānaṁ anuvattakattā ñāṇānuparivattiyevāti. Evaṁ pana ñāṇānuparivattibhāve sati na koci pāḷi-aṭṭhakathānaṁ virodho, evañca katvā **aṭṭhakathāyaṁ** "tesaṁ ñāṇānaṁ ciṇṇapariyante idaṁ cittaṁ uppajjatī"ti vuttaṁ. Avassañca etaṁ evaṁ icchitabbaṁ, aññathā āvajjanacittassapi bhagavato pavatti na yujjeyya. Tassapi hi viññattisamuṭṭhāpakabhāvassa nicchitattā, na ca viññattisamuṭṭhāpakatte saṁsamuṭṭhitāya viññattiyā kāyakammādibhāvaṁ āvajjanabhāvo vibandhatīti.

Tato evāti mūlābhāvena na suppatiṭṭhitattā eva. "Ahetukānaṁ jhānaṅgāni balāni cā"ti sampiṇḍanattho **jhānaṅgāni cā**ti **ca**-saddo. Yadi aparipuṇṇattā balabhāvassa imasmiṁ ahetukadvaye balāni anuddiṭṭhāni asaṅgahitāni ca, atha kasmā niddiṭṭhānīti āha **"yasmā panā"**ti-ādi. Sammā niyyānikasabhāvānaṁ kusalānaṁ paṭibhāgabhūto vipākopi phalaṁ viya taṁsabhāvo siyāti sahetukavipākacittāni aggahetvā kiriyacittakatattā vā **"mahākiriyacittesū"**ti vuttaṁ. Atha vā **mahākiriyacittesu cā**ti **ca**-saddena sahetukavipākacittānipi gahitānīti veditabbāni.

574. “**Indriya -pa- imassānantaraṁ uppajjamānānī**”ti vuttaṁ tesaṁ ñāṇānaṁ kāmāvacarattā. Itaresaṁ mahaggatattā “**parikammānantarānī**”ti vuttaṁ.

577. Āhito ahaṁ māno etthāti attā, so eva bhavati uppajjati, na paraparikappito viya niccoti **attabhāvo.** Attātivā diṭṭhigatikehi gahetabbākārena bhavati pavattatīti **attabhāvo.**

Kiriyābyākatakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Cittuppādakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Rūpakaṇḍa

Uddesavaṇṇanā

Kenacīti rūpena vā arūpena vā. Cittuppādena tāva rūpassa samayavavatthānaṁ na sakkā kātuṁ abyāpitāya anekantikatāya cāti imamatthaṁ dassento **"acittasamuṭṭhānasabbhāvato"**ti-ādimāha. Tattha acittasamuṭṭhānaṁ rūpaṁ cittassa tīsu khaṇesu uppajjatīti imasmiṁ tāva vāde cittuppattisamayena rūpūpapattisamayassa vavatthānaṁ mā hotu, cittassa uppādakkhaṇeyeva sabbampi rūpaṁ uppajjatīti imasmiṁ pana vāde kathanti? Etthāpi acittasamuṭṭhānaṁ rūpaṁ cittena sahuppādepi anindriyabaddharūpaṁ viya acittapaṭibandhuppādatāya na cittena vavatthāpetabbasamayanti vuttaṁ **"acittasamuṭṭhānasabbhāvato"**ti. Tena cittuppādena rūpassa samayavavatthānaṁ na byāpīti dasseti. Anekacittasamuṭṭhānatāya vavatthānābhāvatoti sambandho. Niyate hi samuṭṭhāpakacitte cittasamuṭṭhānarūpassa siyā vavatthānanti.

Kesañcīti kāmāvacarakusalādīnaṁ. **Katthacī**ti āruppe. **Kesañcī**ti vā kesañci pañcavokāravipākānaṁ. **Katthacī**ti paṭisandhikkhaṇe carimakkhaṇe ca. "Tasmiṁ samaye phasso hotī"ti-ādinā[1] cittasahabhāvinaṁ eva cittena samayavavatthānaṁ katanti vuttaṁ **"acittasahabhubhāvato"**ti. **Tesan**ti upādārūpānaṁ. Yo yassa sahabhāvena upakārako, so eva tassa samayavavatthāpakabhāvena vuttoti āha **"sahajāta -pa- ttanato"**ti. **Nāpi mahābhūtehī**ti-ādinā vavatthānābhāvameva dasseti. **Kesañcī**ti akammajādīnaṁ. **Kehicī**ti ammajādīhi. **Pavattito**ti pavattanato. **Sahā**ti ekasmiṁ kāle. **Abhāvā**ti niyogato abhāvā.

Viññatti -pa- na sakkā vattuṁ mahābhūtehi samayavavatthānekariyamāne tehi ayāvabhāvitatāyāti adhippāyo. **Ekasmiṁ kāle**ti-ādināpi mahābhūtehi samayaniyamane vavatthānābhāvameva vibhāveti. "Tathā vibhajanatthan"ti, "avibhattaṁ abyākataṁ atthīti dassetun"ti ca imesaṁ padānaṁ "vibhattaṁ avibhattañca sabbaṁ saṅgaṇhanto āhā"ti iminā sambandho. Samayavavatthānaṁ katvā niddisiyamānassa nippadesatāya

---

1. Abhi 1. 17 piṭṭhe.

asambhavato ekadesaṁ niddisitvā sāmaññena nigamanaṁ yuttaṁ, akatvā pana samayavavatthānaṁ sarūpato niddisanena tathāti imamatthaṁ āha **"samayavavatthānenā"**ti-ādinā. **Avibhatte**ti vipākakiriyābyākataṁ viya na pubbe vibhatte. **Vibhajitabbe**ti bhedavantatāya vibhajanārahe. **Dassite**ti uddisanavasena dassite. Vuttamevatthaṁ vitthāratarena dassetuṁ **"ettha panā"**ti-ādimāha.

Vipākādidhammānaṁ nayanaṁ nayo, sova dassananti nayadassanaṁ. "Desanā"ti vuttaṁ **heṭṭhā gahaṇameva nayadassanan**ti. Dutiyavikappe pana kāmāvacarādibhāvena nīyatīti nayo, kiriyābyākataṁ. Tassa dassanaṁ nayadassananti yojetabbaṁ. Dukādīsu niddesavāre cahadayavatthuno anāgatattā taṁ aggahetvā paṭhamavikappo vutto, ekake pana vatthupi gahitanti **"hadayavatthuñcā"**ti dutiyavikappe vuttaṁ. Kiṁ pana kāraṇaṁ dukādīsu niddesavāre ca hadayavatthu na gahitanti? Itaravatthūhi asamānagatikattā desanābhedato ca. Yathā hi cakkhuviññāṇādīni ekantato cakkhādinissayāni,na evaṁ manoviññāṇaṁ ekantato hadayavatthunissayaṁ, nissitamukhena ca vatthudukādidesanā pavattā. Yampi ekantato hadayavatthunissayaṁ, tassa vasena "atthi rūpaṁ manoviññāṇassa vatthū"ti-ādinā dukādīsu vuccamānesupi tadanukūla-ārammaṇadukādayo na sambhavanti. Na hi "atthi rūpaṁ manoviññāṇassa ārammaṇaṁ, atthi rūpaṁ na manoviññāṇassa ārammaṇan"ti-ādinā sakkā vattunti vatthārammaṇadukadesanā bhinnagatikā siyuṁ, samānagatikā ca tā desetuṁ bhagavato ajjhāsayo. Esā hi bhagavato desanā pakati. Teneva hi **nikkhepakaṇḍe** cittuppādavibhāgena avuccamānattā avitakkāvicārapadavissajjane vicāroti vattuṁ na sakkāti avitakkavicāramattapadavissajjane labbhamānopi vitakko na uddhaṭo, aññathā vitakko cāti vattabbaṁ siyāti. Evaṁ itaravatthūhi asamānagatikattā desanābhedato ca dukādīsu uddese na gahitaṁ. Uddiṭṭhasseva hi niddisanato niddesepi na gahitaṁ hadayavatthūti vadanti.

Cakkhādidasakā sattāti cakkhusotaghānajivhākāya-itthibhāvapurisabhāvadasakā satta, ekasantānavasena vā cakkhusotaghānajivhākāyabhāvavatthudasakā satta. Nibbānassa asatipi paramatthato bhede

parikappitabhedopi bhedoyeva vohāravisayeti katvā **sopādisesādi**bhedo vutto.

584. Kiñcāpi aññattha kukkuṭaṇḍasaṇṭhāne parimaṇḍala-saddo dissati, cakkasaṇṭhānatā pana vaṭṭasaṇṭhāne cakkavāḷe vuccamāno parimaṇḍala-saddo vaṭṭapariyāyo siyā. Anekatthā hi saddāti adhippāyenāha **"vaṭṭaṁ parimaṇḍalan"**ti. Ettha ca sineruyugandharādīnaṁ samuddato sineru caturāsītiyojanasahassaparimāṇova. Yathāha "sineru bhikkhave pabbatarājā caturāsīti yojanasahassāni āyāmena, caturāsīti yojanasahassāni vitthārenā"[1]ti. Sineruṁ pākāraparikkhepavasena parikkhipitvā ṭhitā yugandharādayo, sineruyugandharādīnaṁ antarepi sītasamuddā nāma. "Te visālato yathākkamaṁ sineru-ādīnaṁ accuggamanasamānaparimāṇāti vadanti.

Koṭisatasahassacakkavāḷasseva āṇākhettabhāvo dasasahassacakkavāḷassa jātikhettabhāvo viya dhammatāvaseneva veditabbo. Vikappasamānasamuccayavibhāvanesu viya avadhāraṇe aniyameva ca **vā**-saddo vattatīti tathāyojanā katā. Anekatthā hi nipātāti. Tattha anekantikattho **aniyamattho.**

Sīlādivisuddhisampādanena, catudhātuvavatthānavaseneva vā mahākiccatāya **mahantena vāyāmena.** Satipi lakkhaṇādibhede ekasmiṁ eva kāle ekasmiṁ santāne anekasatasahassakalāpavuttito mahantāni bahūni bhūtāni paramatthato vijjamānānīti vā **mahābhūtāni** yathā "mahājano"ti. **Evan**ti "upādāya pavattan"ti atthe sati **paṭiccasamuppannatā vuttā hoti** paccayasambhūtatādīpanato. **Upādāyatī**ti-upādāyati-evāti adhippāyo. Tenevāha **"ekantanissitassā"**ti. **Bhavati hi nissayarūpānaṁ sāmibhāvo"**ti ādhārādheyyasambandhavacanicchāya abhāve ādhārabhūtopi attho saṁsāmisambandhavacanicchāya sāmibhāvena vuccati yathā "rukkhassa sākhā"ti adhippāyo.

---

1. Aṁ 2. 474 piṭṭhe.

Tividharūpasaṅgahavaṇṇanā

585. **Viññattiduko cā**ti **ca**-saddena cittasahabhucittānuparivattidukāpisaṅgahitāti veditabbā. **Sakkā hi etena nayena -pa- viññātun**ti ettha pañcavīsāya tāva vatthudukesu paṭhamadukapañcakādayo cuddasahipi pakiṇṇakadukehi avasiṭṭhehi vatthudukehi pañcavīsāya ārammaṇdukehi pañcahi bāhirāyatanadukehi rūpadhātudukādīhi pañcahi dhātudukehi pacchimakehi tīhi indriyadukehi dvādasahipi sukhumarūpadukehi paṭhamādivajjehi avasiṭṭhehi āyatanadhātu-indriyadukehi ca yojanaṁ gacchanti. Pañcavīsāya pana ārammaṇadukesu purimako dukapañcako upādinna-upādinnupādāniyasanidassanacittasamuṭṭhānacittasahabhucittānuparivattidukavajjehi pakiṇṇakadukehi sabbehipi vatthudukehi rūpāyatanarūpadhātudukavajjehi āyatanadhātudukehi sabbehipi indriyadukasukhumarūpadukehi yjanaṁ. Gacchati. Dutiyadukapañcakādīsu yathākkamamaṁ saddāyatanasaddhatudukādayo yojanaṁ na gacchanti, rūpāyatanarūpadhātudukādayo gacchanti. Pakiṇṇakadukesu sanidassanadukañcāti ayameva viseso. Yathā ca vatthudukesu,evaṁ cakkhāyatanacakkhudhātucakkhundriyādidukapañcakesu. Yathā ca ārammaṇadukesu, evaṁ rūpāyatanarūpadhātu-ādidukapañcakesu tikayjanā. Itthindriyapurisindriyajīvitindriyadukā sukhumarūpadukā ca sabbehipi dukehi yojanaṁ gacchantīti evaṁ tāva tikayojanā veditabbā. Nanu cāyampi yojanā bhagavatā na desitāti na kātabbāti? Nayidaṁ ekantikaṁ. Kasmā? Bhagavatā dinnanayena yojanāpi bhagavatoyeva desanā. Tathā hi vuttaṁ **mātikāvaṇṇanāyaṁ**[1] "hetū ceva dhammā ahetukā cāti idampi sambhavatī"ti-ādi. Sambhavo hi gahaṇassa kāraṇanti ca.

Tividharūpasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catubbidhādirūpasaṅgahavaṇṇanā

586. Cittato eva samuṭṭhātīticittasamuṭṭhānanti imameva atthaṁ gahetvā **"viññattidukādīhi samānagatiko cittasamuṭṭhānaduko"**ti

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 89 piṭṭhe.

vuttaṁ. Vinivattitehi sāmaññe yaṁ rūpaṁ janakapaccayesu cittato samuṭṭhāti, taṁ cittato eva samuṭṭhātīti. **Viññattidukādīhī**ti **ādi**-saddena cittasahabhucittānuparivattiduke saṅgaṇhāti. **Labbhamāno**ti yaṁ taṁ rūpaṁ upādā, taṁ atthi cittasamuṭṭhānaṁ, atthi na cittasamuṭṭhānaṁ. Yaṁ taṁ rūpaṁ nupādā, taṁ atthi cittasamuṭṭhānaṁ, atthi na cittasamuṭṭhānanti evaṁ labbhamāno. **Sanidassanadukādīnan**ti **ādi**-saddena sappaṭighamahābhūtadukādayo saṅgaṇhāti. **Tenā**ti cittasamuṭṭhānadukena. **Tassā**ti cittasamuṭṭhānadukasseva. **Aññe panā**ti viññatticittasamuṭṭhānacittasahabhucittānuparivattidukehi aññepi pakiṇṇakadukā.

Saddāyatanassa ekantato anupādinnattā **"sotasamphassārammaṇadukādayo vajjetvā"**ti vuttaṁ. **Catukkā labbhantī**ti yaṁ taṁ rūpaṁ upādinnaṁ, taṁ atthi cakkhusamphassassa ārammaṇaṁ, atthi cakkhusamphassassa nārammaṇaṁ. Yaṁ taṁ rūpaṁ anupādinnaṁ, taṁ atthi cakkhusamphassassa ārammaṇaṁ, atthi cakkhusamphassassanārammaṇanti evamādayo sabbārammaṇabāhirāyatanādilabbhamānadukehi yojanāyaṁ catukkā labbhantīti sambandho. **Avasesehī**ti ārammaṇabāhirāyatanarūpadhātudukādito labbhamānadukehīti vuttadukarāsito avasesehi. **Tesan**ti upādinna-upādinnupādāniyacittasamuṭṭhānadukānaṁ. **Aññesan**ti upādinnadukādito aññesaṁ upādādukādīnaṁ. **Vatthudukādīhī**ti **ādi**-saddena cakkhāyatanadukādayo saṅgaṇhāti. Etthāpi avasesehi tesaṁ aññesañca yojanāya catukkā na labbhantīti sambandho.

Catubbidhādirūpasaṅgahavaṇṇanā niṭṭhitā.

Uddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpavibhatti ekakaniddesavaṇṇanā

594. Pathavī-ādīnaṁ dhammānaṁ ruppanasabhāvo viya na hetu-ādibhāvopi sādhāraṇoti na hetūsu vibhajitattoti vuttaṁ **"avijjamānavibhāgassā"**ti. Tassa pana vibhāgābhāvadassanasarūpadassanameva niddeso. Evañca katvā nibbānassapi vibhāgarahitattā "asaṅkhatā dhātū"ti ettakameva niddesavasena vuttaṁ.

Yadipi hitoti etena patiṭṭhāti kusalādiko dhammoti alobhādayo kevalaṁ hetupadavacanīyā, kāraṇabhāvasāmaññato pana mahābhūtādayopi hetusaddābhidheyyāti mūlaṭṭhavācinā dutiyena **hetu**-saddena visesetvā āha **"hetuhetū"**ti. Suppatiṭṭhitabhāvasādhanato kusalādhidhammānaṁ mūlatthena upakārakadhammā "tayo kusalahetū"ti-ādinā[1] paṭṭhāne ca teyeva "hetupaccayo"ti vuttāti āha **"mūlahetu paccayahetūti vā ayamattho"**ti. Hinoti etena, etasmā vā phalaṁ pavattatīti hetu, paṭicca etasmā eti kpavattatīti paccayoti evaṁ **hetupaccaya**-saddānaṁ anānatthataṁ sandhāya hetu-saddapariyāyabhāvena **paccaya**-saddo vuttoti āha **"hetupaccayasaddānaṁ samānatthattā"**ti. Bhūtattayanissitāni ca mahābhūtāni catumahābhūtanissitaṁ upādārūpanti sabbampi rūpaṁ sabbadā sabbattha sabbākāraṁ catumahābhūtahetukaṁ mahābhūtāni ca anāmaṭṭhabhedāni sāmaññato gahitānīti vuttaṁ **"rūpakkhandhassa hetū"**ti.

Kammasamādānānanti samādānānaṁ kammānaṁ, samādiyitvā katakammānaṁ vā. **Aññesu paccayesu** vipākassa taṇhāvijjādīsu.

> "Aṭṭhānametaṁ bhikkhave anavakāso, yaṁ kāyaduccaritassa iṭṭho kanto manāpo vipāko nibbatteyya, netaṁ ṭhānaṁ vijjati. Ṭhānañca kho etaṁ bhikkhave vijjati, yaṁ kāyaduccaritassa aniṭṭho akanto amanāpo vipāko nibbatteyya. Ṭhānametaṁ vijjati. Vacī -pa-. Mano -pa- vijjati -pa-. Aṭṭhānametaṁ bhikkhave anavakāso, yaṁ kāyasucaritassa aniṭṭho akanto amanāpo vipāko nibbatteyyā"ti[2],
>
> "Kammaṁ satte vibhajati yadidaṁ hīnapaṇītatāyā"ti[3] ca—

evamādivacanato kammaṁ vipākassa iṭṭhāniṭṭhataṁ niyametīti āha **"iṭṭhāniṭṭhavipākaniyāmakattā"**ti. **Gati-upadhikālapayogasampattivipattiyoyeva ṭhānaṁ** vipākassa okāsabhāvato. Na hi tehi vinā koci vipāko nibbattatīti. Yathāvuttaṭṭhāne sati adhigantabbaṁ iṭṭhāniṭṭhārammaṇaṁ **"gati -pa- nipphāditan"**ti vuttaṁ. Vipākassa ārammaṇena vinā abhāvato

1. Abhi 1. 214 piṭṭhe. 2. Ma 3. 111; Abhi 2. 350 piṭṭhesu. 3. Ma 3. 244 piṭṭhe.

ārammaṇampi tassa padhānaṁ kāraṇaṁ. **Anaññasabhāvato**ti hetu-ādisabhāvābhāvato.

Ruppanaṁ rūpaṁ. Taṁ assa atthīti ettha "assā"ti vuccamāno pathavī-ādi-atthoyeva ruppatītipi vuccatīti āha **"ruppanalakkhaṇayuttasseva rūpīrūpabhāvato"**ti. **Etaṁ sabhāvan**ti etaṁ uppannabhāve sati chahi viññāṇehi viññeyyasabhāvaṁ rūpe niyameti rūpasseva taṁsabhāvattā. **Na rūpaṁ etasmin**ti kālabhedavasena ataṁsabhāvassapi rūpassa atthitāya na rūpaṁ tattha niyantabbanti dasseti. **Atthi hī**ti-ādinā tattha rūpasseva niyantabbatābhāvaṁyeva vivarati. **Etamevā**ti-ādinā uddesena niddesaṁ saṁsandeti. Ettha etameva rūpe yathāvuttasabhāvaṁ niyametabbaṁ niddese **eva**-saddena niyameti avadhāretīti attho. **Yathāvutto niyamo**ti uppannabhāve sati chahi viññāṇehi viññeyyabhāvo niyantabbatāya "niyamo"ti vutto, so rūpe atthi eva rūpasseva taṁsabhāvattā. Visiṭṭhakālassa vuttappakāraṁ avadhāraṇaṁyeva vā yathāvutto niyamo, so rūpe atthiyeva sambhavatiyeva, na arūpe viya na sambhavatīti attho daṭṭhabbo. **Kālabhedan**ti kālavisesaṁ. **Anāmasitvā**ti aggahetvā. **Taṁ sabban**ti anāmaṭṭhakālabhedaṁ tatoyeva arūpehi samānaviññeyyasabhāvaṁ sabbaṁ rūpaṁ. **Uppannan**ti etena kālabhedāmasanena viseseti **"uppannaṁ -pa- mevā"**ti.

Vattamānakālikaṁ sabbaṁ rūpaṁ diṭṭhasutamutaviññātasabhāvaṁ, taṁ yathāsakaṁ chahi viññāṇehi viññeyyasabhāvameva, na tehi aviññeyyaṁ. Nāpi uppannameva chahi viññāṇehi viññeyyasabhāvaṁ ekantalakkhaṇaniyamābhāvāpattitoti evaṁ aviparīte atthe vibhāvitepi codako adhippāyaṁ ajānanto **"nanu evan"**ti-ādinā sabbassa sabbārammaṇatāpattiṁ codeti. Itaro **"rūpaṁ sabbaṁ sampiṇḍetvā"**ti-ādinā attano adhippāyaṁ vibhāveti. Ettha **ekībhāvena gahetvā**ti idaṁ "sampiṇḍetvā"ti etassa atthavacanaṁ. Ekantalakkhaṇaṁ chahi viññāṇehi viññeyyasabhāvoyeva. Idaṁ vuttaṁ hoti—kiñcāpi pañcannaṁ viññāṇānaṁ visayantare appavattanato na sabbassa sabbārammaṇatā, sabbassapi pana rūpassa chaviññāṇārammaṇabhāvato yathāsakaṁ chahi viññāṇehi viññeyyatāya chahi viññāṇehi viññeyyatāva atthi, taṁ ekato saṅgahaṇavasena gahetvā "uppannaṁ sabbaṁ rūpaṁ chahi viññāṇehi

viññeyyan"ti vuttaṁ yathā "abhiññāppattaṁ pañcamajjhānaṁ chaḷārammaṇaṁ hotī"ti. Yathā hi dibbacakkhudibbasotādi-abhiññāppattassa pañcamajjhānassa visuṁ asabbārammaṇattepi ekantalakkhaṇavasena ekībhāvena gahetvā ārammaṇavasena paṭhamajjhānādito visesaṁ dassetuṁ "abhiññāppattaṁ pañcamajjhānaṁ chaḷārammaṇaṁ hotī"ti vuccati, evaṁ arūpato rūpassa visayavasena visesaṁ dassetuṁ **"uppa -pa- viññeyyan"**ti vuttanti. Chahi viññāṇehi viññeyyabhāvo rūpe niyametabbo, na pana rūpaṁ tasmiṁ niyametabbaṁ, aniyatadeso ca eva-saddoti **aṭṭhakathāyaṁ**[1] "paccuppannarūpameva cakkhuviññāṇādīhi chahi veditabban"ti vuttaṁ. "Paccuppannarūpamevā"ti-ādinā tattha dosamāha. **Tasmā**ti yasmā pāḷiyaṁ viññeyyamevāti eva-saddo vutto, na ca tassa aṭṭhānayojanena kāci iṭṭhasiddhi, atha kho aniṭṭhasiddhiyeva sabbarūpassa ekantalakkhaṇaniyamādassanato, tasmā. Yathārutavaseneva niyame gayhamāne uppa -pa- patti natthi, tato ca sotapatitatāyapi payojanaṁ natthīti. **Vuttanayenā**ti "arūpato vidhuran"ti-ādinā vuttanayena.

Ñāṇassa vā uttarassa purimañāṇaṁ vatthukāraṇanti **ñāṇavatthu.** "Sajātī"ti ettha sa-kāro samānasaddatthoti dassetuṁ **"samānajātikānan"**ti vuttaṁ. Samānajātitā ca sammā vācādīnaṁ sīlanattho eva. Etena samānasabhāvatā sajātisaṅgahoti veditabbo. Ārammaṇe cetaso avikkhepappavattiyā upaṭṭhānussāhanāni viya tesaṁ avikkhepopi atisayena upakārakoti **"aññamaññopakāravasenā"**ti vuttaṁ. Teneva vijjamānesupi aññesu sahajātadhammesu etesaṁyeva samādhikkhandhasaṅgaho dassito. Yaṁ pana **saccavibhaṅgavaṇṇanāyaṁ**[2] **visuddhimaggādīsu**[3] ca "vāyāmasatiyo kiriyato saṅgahitā"ti vuttaṁ, taṁ asamādhisabhāvataṁ tesaṁ samādhissa upakārakattañca sandhāya vuttaṁ. Teneva ca tattha "samādhiyevettha sajātito samādhikkhandhena saṅgahito"ti[4] vuttaṁ. Idha pana **sajātisaṅgaho**ti samādhitadupakārakadhammānaṁ uppattidesavasena saṅgaho vuttoti. Avirādhetvā visayasabhāvāvaggahaṇaṁ **paṭivedho, appanā** ca ārammaṇe daḷhanipāto tadavagāhoyevāti **"paṭivedhasadisaṁ kiccan"**ti vuttaṁ. Atha vā ārammaṇapaṭivedhassa

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 343 piṭṭhe.
2. Abhi-Ṭṭha 2. 86 piṭṭhe.
3. Visuddhi 2. 146 piṭṭhe.
4. Visuddhi 2. 146; Abhi-Ṭṭha 2. 86 piṭṭhesu.

tadāhananapariyāhananamanuguṇatāya samānanti paññāvitakkānaṁ kiccasarikkhatā vuttā.

Ekakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukaniddesa upādābhājanīyavaṇṇanā

596. Samantato sabbaso dassanaṭṭhena cakkhu **samantacakkhū**ti imamatthaṁ dassetuṁ **"sabbasaṅkhatā saṅkhatadassanan"**ti vuttaṁ. **Evamādinā**ti ettha **ādi-**saddo "dukkhaṁ pariññeyyaṁ pariññātan"ti tīsupi padesu paccekaṁ yojetabbo. "Idaṁ dukkhanti me bhikkhave pubbe ananussutesu dhammesu cakkhuṁ udapādi, ñāṇaṁ udapādī"ti-ādinā[1] hi pāḷi pavattāti. **Ākārenā**ti dvādasavidhena ākārena. **Tampi kāmāvacaraṁ** vipassanāpaccavekkhaṇañāṇabhāvato. "Ñāṇacakkhu saha-ariyamaggaṁ vipassanāñāṇantipi yujjatī"ti vadanti. Aggamaggena pana saha vipassanā paccavekkhaṇañāṇanti yuttaṁ viya dissati.

Yathāvutte maṁsapiṇḍe sasambhāre cakkhuvohāro santānavasena pavattamāne catusamuṭṭhānikarūpadhamme upādāya pavattoti **"catu -pa- sambhārā"**ti vuttaṁ. **Saṇṭhānanti vaṇṇāyatanamevā**ti tena tena ākārena sanniviṭṭhesu mahābhūtesu taṁtaṁsaṇṭhānavasena vaṇṇāyatanassa viññāyamānattā vuttaṁ, na vaṇṇāyatanasseva saṇṭhānapaññattiyā upādānattā. Tathāhi andhakāre phusitvāpi saṇṭhānaṁ viññāyatīti. Tathā ca vakkhati "dīghādīni phusitvāpi sakkā jānitun"ti[2], "dīghādisannivesaṁ bhūtasamudāyaṁ nissāyā"ti[3] ca. **Tesaṁ** sambhavasaṇṭhānānaṁ āpodhātuvaṇṇāyatanehi anatthantarabhāvepi tehi **visuṁ vacanaṁ tathābhūtānaṁ** sambhavabhūtānaṁ saṇṭhānabhūtānañca. Etena āpodhātuvaṇṇāyatanānaṁ vasena vattamāna-avatthāviseso sambhavo saṇṭhānañcāti ayamattho dassito hoti. Tattha sambhavo catusamuṭṭhāniko soḷasavassakāle uppajjati. Tassa rāgavasena ṭhānā cavanaṁ hotīti vadanti.

---

1. Saṁ 3. 269; Vi 3. 15; Khu 9. 331 piṭṭhesu.
2. Abhi-Ṭṭha 1. 354 piṭṭhe.
3. Mūlaṭī 1. 150 piṭṭhe.

Atathābhūtānaṁ tato aññathābhūtānaṁ. **Yathāvutte** sambhāravatthusaṅkhāte. **Vijjamānattā**ti bhiyyovuttivasena vuttaṁ. Tathā hi khīṇāsavānaṁ brahmānañca sambhavo natthīti. Āpodhātuvisesattā sambhavo-āpodhātusambandhī āpodhātutannissayanissitopi hotīti tassa catudhātunissitatāya avirodho vutto.

Utucittāhārehi upatthambhiyamānanti ettha "kalāpantaragatā utu-āhārā adhippetā"ti vadanti. **Anekakalāpagatabhāvaṁ cakkhussa dasseti** yato upaddutapaṭale nirākaraṇepi cakkhu vijjatīti. **Paṭighaṭṭanaṁ** visayābhimukhabhāvo nighaṁsapaccayattā. **Nighaṁso** nissayabhāvāpatti. Yato cakkhādinissitā saññā **"paṭighasaññā"**ti vuccati.

Anekattāti idaṁ avacanassa kāraṇaṁ, na hetukiriyāya viññāyamānabhāvassa. So pana apekkhāsiddhito eva veditabbo. Hetukiriyāpekkhā hi phalakiriyāti. **Cakkhuṁ saṅgaṇhātī**ti cakkhuviññāṇassa nissayabhāvānupagamanepi taṁsabhāvānativattanato tassā samaññāya tattha niruḷhabhāvaṁ dasseti. Dassanapariṇāyakaṭṭho cakkhussa indaṭṭhoyevāti **"yathā hi issaro"**ti-ādinā issaropamā vuttā. Cakkhuviññāṇaṁ dassanakicce pariṇāyantaṁ cakkhu taṁsahajāte cakkhusamphassādayopi tattha pariṇāyatīti vuccatīti **"te dhamme -pa- pariṇāyatī"**ti vuttaṁ, na pana cakkhusamphassādīnaṁ dassanakiccattā. Atha vā cakkhusamphassādīnaṁ indriyapaccayabhāvena upakārakaṁ cakkhuviññāṇaṁ dassanakicce pariṇāyantaṁ cakkhu tattha cakkhusamphassādayopi tadanuvattake pariṇāyatīti atthāyaṁ pariyāyoti dassento āha **"te dhamme -pa- ṇāyatī"**ti. Anekatthattā dhātūnaṁ **cakkhatī**ti imassa"pariṇāyati pakāsetī"ti ca atthā vuttā. Saṇṭhānampi rūpāyatanamevāti **"samavisamāni rūpāni cakkhatīti cakkhū"**ti vuttaṁ. Taṁdvārikānaṁ phassādīnaṁ upanissayapaccayabhāvo eva **vaḷañjanattho.**

599. **Taṁdvārikā -pa- uppatti vuttā**ti cakkhuviññāṇe uppanne sampaṭicchanādīni balavārammaṇe javanaṁ ekantena uppajjatīti katvā vuttaṁ. Tathā ceva hi antarā cakkhuviññāṇe vā sampaṭicchane vā santīraṇe vā ṭhatvā nivattissatīti netaṁ ṭhānaṁ vijjatīti nicchitaṁ. **Tena paccayenā**ti taṁpakārena paccayena. **Taṁsadisānan**ti garuṁ katvā assādanādippavattivisesarahitatāya dassanasadisānaṁ manodhātusantīraṇavoṭṭhabbanānaṁ.

Pañcadvārikajavanānaṁ assādanādito aññathā garuṁ katvā pavatti natthi rūpadhammavisayattāti **"assādanābhinandanabhūtānī"**ti ettakameva vuttaṁ. Manodvārikajavanapiṭṭhivaṭṭakānampi hi pañcadvārikajavanānaṁ assādanābhinandanabhāvena rūpaṁ garuṁ katvā pavatti natthīti na sakkā vattunti. Rūpaṁ ārammaṇādhipati akusalasseva hoti. Tathā hi **paṭṭhāne** "abyākato dhammo akusalassa dhammassa adhipatipaccayena paccayo. Ārammaṇādhipati cakkhuṁ garuṁ katvā assādeti abhinandatī"ti-ādinā[1] rūpadhammopi ārammaṇādhipati vibhatto. "Abyākato dhammo abyākatassa dhammassa abyākato dhammo kusalassā"ti[1] ettha pana phalanibbānāneva ārammaṇādhipatibhāvena vibhattānīti.k Gaṇanāya ca "ārammaṇa ārammaṇādhipati upanissaya purejāta atthi avigatanti ekan"ti[2] vuttaṁ. Yadi kusalassapi siyā, dveti vattabbaṁ siyāti. **Tānī**ti yathāvuttajavanāni paṭiniddiṭṭhāni. **Taṁsampayuttāni cā**ti javanasampayuttāni. **Aññāni** cakkhusamphassādīni. Yadi rūpassa ārammaṇapaccayabhāvamattaṁ adhippetaṁ, "taṁ rūpārammaṇeti eteneva sijjheyyā"ti ettakamevavadeyya. Yasmā pana rūpaṁ taṁdvārikajavanānaṁ paccayavisesopi hoti, tasmā tassa visesassa dīpanatthaṁ "ārabbhā"ti vacanaṁ vuttaṁ siyāti āha **"ārammaṇapaccayato aññapaccayabhāvassapi dīpakan"**ti.

600. Sotaviññāṇappavattiyaṁ savanakiriyāvohāroti sotassa savanakiriyāya kattubhāvo sotaviññāṇassa paccayabhāvenāti vuttaṁ **"sotaviññāṇassa nissayabhāvena suṇātī"**ti. Jīvitanimittamāhāraraso jīvitaṁ, tasmiṁ ninnatāya taṁ avhāyatītijivhāti evaṁ siddhena jivhā-saddena pakāsiyamānā rasāvhāyanasaṅkhātā sāyanakiriyā labbhatīti katvā vuttaṁ **"jivhāsaddena viññāyamānā kiriyāsāyanan"**ti. Tathā ca vakkhati "jīvitamavhāyatīti jivhā"ti[3]. **Āyo**ti uppattideso. Pasādakāyassa kāyikānaṁ dukkhasukhānaṁ nissayabhāvato itaresaṁ upanissayabhāvato **"dukkhadukkhavipariṇāmadukkhānaṁ āyo"**ti vuttaṁ. **Byāpitāyā**ti byāpibhāve, byāpibhāvena vā. **Kāyappasādabhāvo**ti kāyappasādasabbhāvo. **Anuviddhattā**ti anuyuttabhāvato, saṁsaṭṭhabhāvato attho. **Tasmā**ti yasmā yāvatā

1. Abhi 8. 137 piṭṭhe. 2. Abhi 8. 166 piṭṭhe. 3. Abhi-Ṭṭha 2. 42 piṭṭhe.

imasmiṁ kāye upādinnakapavattaṁ nāma atthi, sabbattha kāyāyatanaṁ kappāsapaṭale sneho viyāti vuttaṁ, tasmā. Paṇḍarasabhāvā pasādā āpāthagataṁ visayaṁ viññāṇuppattihetubhāvena pakāsentā viya hontīti tesaṁ visayāvabhāsanakiccatā vuttā. **Samānanissayānan**ti ekanissayānaṁ. Avinibbhuttesu hi rūparasādīsu yaṁnissayaṁ rūpaṁ, taṁnissayo eva rasādīti. **Aññamaññasabhāvānupagamenā**ti lakkhaṇasaṅkarābhāvamāha.

Yasmā paccayantarasahitoyeva cakkhuppasādo rūpābhihananavasena pavattati,na paccayantararahito, tasmā rūpābhighāto hotu vā mā vā hotu, evaṁsabhāvo so rūpadhammoti dassetuṁ **"rūpābhighātāraho"**ti vuttaṁ yathā "vipākārahasabhāvā kusalākusalā"ti. Visayavisayīnaṁ aññamaññaṁ abhimukhabhāvo abhighāto viyāti abhighāto,so rūpe cakkhussa, cakkhumhi vā rūpassa hotīti vuttaṁ **"rūpe, rūpassa vā abhighāto"**ti. Tenevāha "yamhi cakkhumhi anidassanamhi sappaṭighamhi rūpaṁ sanidassanaṁ sappaṭighaṁ paṭihaññi vā"ti[1], "cakkhu anidassanaṁ sappaṭighaṁ rūpamhi sanidassanamhi sappaṭighamhi paṭihaññi vā"ti[1] ca ādi. Ettha ca taṁtaṁbhavapatthanāvasena cakkhādīsu avigatarāgassa attabhāvanipphādakasādhāraṇakammavasena purimaṁ cakkhulakkhaṇaṁ vuttaṁ, sudūrasukhumādibhedassapi rūpassa gahaṇasamatthameva cakkhu hotūti evaṁ nibbattita-āveṇikakammavasena dutiyaṁ. Esa nayo sesesupi. Atha vā satipi kpañcannaṁ pasādabhāvasāmaññe savisayāvabhāsanasaṅkhātassa pasādabyāpārassa dassanavasena purimaṁ vuttaṁ, pasādakāraṇassa satipi kammabhāvasāmaññe attano kāraṇabhedena bhedadassanavasena dutiyaṁ.

Kāmataṇhāti kāmabhave taṇhā. Tathā rūpataṇhā daṭṭhabbā. Tassa tassa bhavassa mūlakāraṇabhūtā taṇhā tasmiṁ tasmiṁ bhave uppajjanārahāyatanavisayāpi nāma hotīti **kāmataṇhādīnaṁ daṭṭhukāmatādivohārārahatā** vuttā. **Daṭṭhukāmatā**ti hi daṭṭhumicchā rūpataṇhāti attho. Tathā sesāsupīti. Ettha ca daṭṭhukāmatādīnaṁ taṁtaṁattabhāvanibbattakakammāyūhanakkhaṇato sati purimanibbattiyaṁ vattabbaṁ natthi. Asatipi tassa maggena asamugghātitabhāveneva kāraṇanti daṭṭhabbaṁ.

---

1. Abhi 1. 157 piṭṭhe.

Yato maggena asamucchinnaṁ kāraṇalābhe sati uppajjitvā attano phalassa kāraṇabhāvūpagamanato vijjamānamevāti uppanna-atthitāpariyāyehi vuccati "ariyaṁ aṭṭhaṅgikaṁ maggaṁ bhāvento ariyaṁ aṭṭhaṅgikaṁ maggaṁ bahulīkaronto uppannuppanne pāpake akusale dhamme antarāyeva antaradhāpeti"[1], "santaṁ vā ajjhattaṁ kāmacchandaṁ atthi me ajjhattaṁ kāmacchandoti pajānātī"ti[2] ca evamādīsu.

Etthāha—cakkhādīnaṁ indriyānaṁ kiṁ ekakammunā uppatti, udāhu nānākammunāti? Ubhayathāpīti porāṇā. Tattha nānākammunā tāva uppattiyaṁ cakkhādīnaṁ visese vattabbaṁ natthi kāraṇassa bhinnattā. Ekakammunā pana uppattiyaṁ tesaṁ kathaṁ visesoti? Kāraṇassa bhinnattāyeva. Taṁtaṁbhavapatthanābhūtā hi taṇhā taṁtaṁbhavapariyāpannāyatanābhilāsatāya sayaṁ vicittarūpā upanissayabhāvena taṁtaṁbhavanibbattakakammassa vicittabhedataṁ vidahati. Yato tadāhitavisesaṁ taṁ tathārūpasamatthatāyogena anekarūpāpannaṁ viya anekaṁ visiṭṭhasabhāvaṁ phalaṁ nibbatteti. Tathā ca vakkhati "kammameva nesaṁ visesakāraṇan"ti. Na cettha samatthatābhāvato aññaṁ veditabbaṁ kāraṇavisesenāhitavisesassa visiṭṭhaphalanipphādanayogyatābhāvato. Tathā hi sati ekassapi kammassa anekindriyahetutāvisesayogaṁ ekampi kammanti-ādinā yuttito āgamatopi parato sayameva vakkhati. Tathā ca ekasseva kusalacittassa soḷasādivipākacittanibbattihetubhāvo vuccati. Lokepi ekasseva sālibījassa paripuṇṇāparipuṇṇataṇḍulaphalanibbattihetutā dissati. Kiṁ vā etāya yutticintāya, na cintitabbamevetaṁ. yato kammavipāko cakkhādīni kammavipāko ca sabbākārato buddhānaṁyeva kammavipākañāṇaphalayuttānaṁ visayo, na aññesaṁ atakkāvacaratāya. Teneva ca bhagavatā "kammavipāko acinteyyo na cintetabbo, yo cinteyya ummādassa vighātassa bhāgī assā"ti[3] ādīnavaṁ dassetvā paṭikkhittaṁ. **Āviñchanaṁ puggalassa viññāṇassa vā** taṁninnabhāvappattiyā hetubhāvo.

Sabbesanti padassa pakaraṇato pārisesato vā labbhamānaṁ atthavisesaṁ ajānanto yathārutavaseneva atthaṁ gahetvā **"ko ettha**

1. Saṁ 3. 47 piṭṭhe. 2. Dī 2. 238; Ma 1. 77 piṭṭhesu. 3. Aṁ 1. 392 piṭṭhe.

viseso”ti-ādinā codeti. Itaro tejādīnaṁ paccekaṁ adhikabhāve viya dvinnaṁ tiṇṇaṁ vā adhikabhāvepi yathāvuttādhikabhāveneva ekakādivasena abbhamānāya omattatāyapi kāyappasādo na hotīti viññāyamānattā pakaraṇato pārisesato vā catunnampi bhūtānaṁ samabhāvena kāyo hotīti ayamattho siddhoti sabba-saddo idha samabhāvadīpakoti dassetuṁ **“idaṁ panā**”ti-ādimāha. **Imamatthaṁ dīpetī**ti ca yathāvuttena ñāyena “sabbesa nti vacanato ayamattho labbhati, na tassa vācakattāti dasseti. Tenevāha **“anuvatta -pa- vasena vuttattā**”ti. Ekadesādhikabhāvanivāraṇenevahi ekadesomattatānivāraṇampi viññāyatīti. **Ekadeso** avayavo. Catudhātusamudāyanissayassa hi pasādassa tadekadhātu-adhikatā avayavādhikatā hotīti.

“Purimā cettha dvepi vādino nikāyantariyā”ti vadanti. Āokādisahakārīkāraṇasahitānaṁyeva cakkhādīnaṁ rūpādi-avabhāsanasamatthatā vivarassa ca sotaviññāṇupanissayabhāvo guṇoti tesaṁ laddhīti adhippāyena **“taṁtaṁbhūtaguṇehī**”ti-ādi vuttaṁ. Tejādīnaṁ viya vivarassa bhūtabhāvābhāvato **“yathāyogan**”ti vuttaṁ. Atha vā rūpādayo viya vivarampi bhūtaguṇoti parādhippāyaṁ dassento **“taṁtaṁbhūtaguṇehī**”ti āha. Tejassa pana ālokarūpena, ākāsasaṅkhātassa vivarassa saddena, vāyussa gandhena, udakassa rasena, pathaviyā phoṭṭhabbenāti imamatthaṁ sandhāya **“yathāyogaṁ taṁtaṁbhūtaguṇehī**”ti vuttaṁ siyā. **Rūpādiggahaṇe**ti rūpādivisaye cakkhuviññāṇādike nipphādetabbeti attho. **Upakaritabbato**ti sahakārīkāraṇabhūtehi yathāvuttabhūtaguṇehi cakkhādīnaṁ sakiccakaraṇe upakaritabbato. **Sabhāvena suyyamānassā**ti kenaci anuccāriyamānasseva labbhamānattā vuttaṁ. Ghaṭṭanaṁ pana vinā vāyusaddopi natthīti. Atha vā vāyimhi saddo sabhāvena suyyatīti āpe raso madhuroti ca tassa laddhiyevāti daṭṭhabbaṁ. **Dutiyavādissapi niggaho hoti** tassapi tejādiguṇā rūpādayoti evaṁladdhikattā.

Rūpādivisesaguṇehīti rūpādivisesaguṇayuttehi. **Teja -pa- vāyūhī**ti sahākāsehi tejādiparamāṇūhi. **Kappāsato**

visadisāyāti kappāsapathavito visesayuttāya tato adhikasāmatthiyayuttāyāti adhippāyo. **Tassāyevā**ti kappāsapathaviyāyeva. Yasmā sā vijjamānānipi avisesabhūtāni atthīti gahetuṁ asakkuṇeyyabhāvena abhibhavitvā ṭhitā, tasmā tassāyeva gandho adhikataro bhaveyyāti attho. Ayañca sabbo uttaro "tassa tassa bhūtassa adhikatāyā"ti-ādinā **aṭṭhakathāyaṁ**[1] vuttattā tathāgatānaṁ vādaṁ sampaṭicchitvā vadantassa kaṇādassa vasena vutto. "Attano pana matena kaṇādakapilādayo kevalaṁ pathavādidrabyamevāti-ādi laddhi. Kaṇādasāsanāya adhimuttānaṁ sāsane anavagāḷhānaṁ kesañci ayaṁ vādo"ti ca vadanti. **Etassubhayassā**ti āsavagandhato kappāsagandho adhiko sītudakavaṇṇato uṇhodakavaṇṇo ca adhikoti etassa ubhayassa. Tejādi-adhikesu ca sambhāresu rūpādīnaṁ visesassa adassanato na rūpādayo tejādīnaṁ visesaguṇoti siddhanti āha **"tadabhā -pa- ttitā"**ti. Tena na rūpaṁ tejassavisesaguṇo ekantato tejādike sambhāre visesena adassanato, yo yassa visesaguṇo, na so tadadhike sambhāre ekantato visesena dissati yathā pathavī-adhike sambhāre āpodhātūti dasseti. Evaṁ sesesupi yathāyogaṁ yojetabbaṁ. **Ko pana vādo nānākalāpe**ti sabhāvato nānattābhāvepi mūlakāraṇanānattavasena atthi koci viseso asaṅghāteti dasseti, yato paramaraṇādikiriyāsamatthatā nesaṁ kesañciyeva dissatīti.

Ekampīti **pi**-saddena anekasmiṁ vattabbameva natthīti dasseti. Pañcāyatanikattabhāve patthanā yā daṭṭhukāmatādibhāvena vuttā, tāya nipphannaṁ. Etena kāraṇavisesena phalavisesamāha. **Na hī**ti-ādinā vuttamevatthaṁ samatthayati. **Tan**ti kammaṁ. **Visesenā**ti attano kāraṇena āhitātisayena. Teneva sotassa nahoti paccayo, tato aññeneva pana hotīti adhippāyo. Tena anekasabhāvena kāraṇena āhitavisesaṁ ekampi kammaṁ anekasabhāvaṁ phalaṁ nipphādetuṁ samatthaṁ hotīti dasseti. Idāni kammassa

1. Abhi-Ṭṭha 1. 350 piṭṭhe.

vuttappakāravisesābhāve dosamāha "**indriyantarābhāvappattito**"ti. Tassattho—kāraṇavisesābhāve phalavisesassa asambhavato yaṁ visesayuttaṁ kammaṁ cakkhussa kāraṇaṁ, tassa tato aññavisesābhāve tadaññindriyuppādka-atāpi na siyāti sotindriyādīnaṁ tato anuppatti eva siyā. Evamitaratthāpi. **Viseso**ti cettha kammassa taṁtaṁindriyuppādanasamatthatā adhippetā, sā ca pubbe dassitasabhāvova.

Anekāhi mahaggatacetanāhi ekāya vā parittacetanāsahitāya paṭisandhikkhaṇe kaṭattārūpānaṁ nibbattīti na sakkā viññātunti "**sabbesaṁ -pa- viññāyatī**"ti vuttaṁ. Idāni tameva asakkuṇeyyataṁ vitthārato dassetuṁ "**nānācetanāyā**"ti-ādi vuttaṁ. Tassāyaṁ saṅkhepattho—"**paṭisa -pa- paccayo**"ti ettha yadi nānākammavasena indriyānaṁ uppatti adhippetā, evaṁ sati mahaggatakammena ca kāmāvacarakammena ca taṁtaṁpaṭisandhikkhaṇe kaṭattārūpaṁ uppannaṁ siyā, na cetaṁ yuttaṁ "mahaggatacetanā kammapaccayo"ti[1] vuttattā. Nāpi taṁtaṁbhavaniyatarūpindriyehi vikalindriyatā gatisampattiyā opapātikayoniyaṁ paṭisandhikkhaṇe yuttā. Atha mahaggatāhi eva nānācetanāhi nibbattaṁ, na cekā paṭisandhi anekakammanibbattā hoti. Nicchitaṁ hetaṁ sāketapañhenāti. Evaṁ ekena mahaggatakammunā cakkhundriyasotindriyahadayavatthūnaṁ uppattiñāpakena iminā vacanena parittakammunāpi ekena yathārahaṁ anekesaṁ indriyānaṁ uppatti siddhāvāti vuttaṁ "**siddhamekena kammena anekindriyuppatti hotī**"ti.

Sampattoyeva nāma sampattikiccakaraṇatoti imamatthaṁ dassetuṁ "**paṭi -pa- nakato**"ti vuttaṁ. Atisukhumabhāvato maṁsacakkhu-agocarena rūpāyatanena samannāgatasaṅghātavuttitāya ca "**vāyu viyā**"ti vuttaṁ. **Cittasamuṭṭhānaṁ saddāyatanaṁ sotaviññāṇassa kadācipi ārammaṇapaccayo na siyā** dhātuparamparāya ghaṭṭentassa utusamuṭṭhānattā. Tenāha "**na hi -pa- pajjatī**"ti. **Paṭṭhāne**[2] ca "saddāyatanaṁ sotaviññāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo"ti avisesena vuttaṁ.

Nanu cirena suyyantīti dūre ṭhitānaṁ lahukaṁ savanaṁ natthi, tesampi vā lahukaṁ savanena dūrāsannabhāvānaṁ viseso na siyāti adhippāyo.

---

1. Abhi 9. 335 piṭṭhe.
2. Abhi 8. 1 piṭṭhe.

Na, dū -pa- toti na dūre ṭhitehi rajakādisaddā cirena sotaviññāṇena suyyanti, sace savanūpacāre so saddo dūre āsanne ca ṭhitānaṁ yathābhūte āpāthagate sadde manoviññāṇasaṅkhātato gahaṇavisesato cirena suto sīghaṁ sutoti abhimānoti attho. Etamevatthaṁ vitthārato dassento **"yathā hī"**ti-ādimāha. **Nicchaya -pa- abhimāno hoti,** sotaviññāṇappavatti pana ubhayatthāpi samānā, yasmā **so pana saddo -pa- āgacchatī**ti. Yadi dhātuparamparāya saddo nappavattati, kathaṁ paṭighosādīnaṁ uppattīti āha **"dūre -pa- paccayo hotī"**ti. **Uppattivasena āgatānī**ti etena rūpadhammāpi yattha uppajjanti, tattheva bhijjanti, na desantaraṁ saṅkamantīti dasseti. **Ghaṭṭanasabhāvānevā**ti tesaṁ bhūtānaṁ saddasamuppattihetubhāvamāha. **Sotapadesassā**ti sotadesassa, sotadese ṭhitassāti attho.

Cakkhumato puggalassa ajjhāsayavasenāti citravicitrarūpāyatane yebhuyyena sattānaṁ cakkhudvārikajavanassa anukaḍḍhanavasena pavattiṁ sandhāya vuttaṁ. **Kaṇṇakūpacchiddeyeva pavattanato**ti etena adhiṭṭhānatobahiddhā indriyaṁ pavattīti vādaṁ paṭisedheti. Adhiṭṭhānadese eva hi indriyaṁ vattati tattha kiccādippayogadassanato. Satipi panassa bahiddhā vuttiyaṁ na visayaggahaṇe samatthatā, aññathā adhiṭṭhānapidahanepi visayaggahaṇaṁ bhaveyyāti. **Ārammaṇaggahaṇahetuto cā**ti kaṇṇakūpacchiddeyeva ṭhatvā ārammaṇakaraṇassa viññāṇassa vā hetubhāvato.

Tabbohārenāti gandhagandhaggahaṇassa sahacaritāya gandhopi tathā vuttoti adhippāyo. **Gandho paccayo**ti gandho sahakārīpaccayoti attho. Kheḷādiko paccayoti yojetabbaṁ. **Tathā pathavī**ti sahakārīpaccayantarabhūtā ajjhattikabāhirā pathavī ārammaṇaggahaṇe paccayoti attho. **Ādhārabhūtā**ti tejovāyodhātūnaṁ ādhārabhūtā. **Nissabhūtānan**ti nissayamahābhūtānaṁ āpotejovāyodhātūnaṁ. **Sabbadā**ti uppīḷanakāle ca anuppīḷanakāle ca. **Tatthā**ti caturāsītipabhede uparimakāyasaṅkhāte rūpasamūhe. **Vinibbhujjituṁ asakkuṇeyyānan**ti idaṁ cakkhudasakaṁ idaṁ kāyadasakaṁ idaṁ bhāvadasakanti evaṁ kalāpatopi vinibbhujjituṁ asakkuṇeyyānaṁ.

616. **Dīghādīnaṁ phusitvā jānitabbato**ti idaṁ dīghādīnaṁ na kāyaviññāṇagocarattā vuttaṁ, dīghādivohārarūpādīnaṁ pana phoṭṭhabbaṁ phusitvā kāyaviññāṇavīthiyā parato pavattena manoviññāṇenapi jānitabbattā vuttaṁ. **Dīghādisannivesan**ti dīghādisannivesavantaṁ. **Ekasmiṁ itarassa abhāvā**ti chāyātapānaṁ ālokandhakārānañca asahaṭṭhāyitaṁ āha. Kathaṁ pana āloko andhakāraṁ vidhamatīti? "Ālokappavattisamānakālaṁ andhakārasabhāvena pavattamānaṁ vaṇṇāyatanaṁ bhijjati. Andhakārassa nissayo hutvā pavattamānāni bhūtāni kamena tathārūpassa vaṇṇāyatanassa nissayabhāvaṁ gacchantī"ti keci. Saha andhakārena tannissayabhūtānaṁ nirodhasamanantaraṁ taṁsantatiyaṁ tādise paccayasannipāte-ālokanissayabhūtānaṁ uppattīti veditabbaṁ. Na hi nissayamahābhūtehi vinā ālokappavatti atthi, nāpi andhakārasaṅkhātaṁ vaṇṇāyatanam eva nirujjhati taṁnissayehi payujjamānaka-ekakalāpabhūtopādārūpānaṁ saheva nirujjhanato. Padīpasikhāmaṇiraṁsiyo viya pathavīpākārarukkhādīni muñcitvāpi andhakāro pavattatīti vadanti. Mandaṁ pana pākārādi-ādhārarahitaṁ na suṭṭhu paññāyati, bahalaṁ ādhāraṁ nissāya pavattatīti yuttanti ca vadanti.

620. **"Amanussasaddo"**ti ettha **a**-kāro na manussatāmattanivatti-attho sadisabhāvadīpanatāya anadhippetattā, manussato pana anaññatānivatti-atthoti dassetuṁ **"amanussa -pa- ṭṭhādayopī"**ti āha. **Tathā kittetabbo**ti "vaṁsaphālanasaddo"ti-ādinā vatthuvasena kittetabbo.

632. **Kammacittādinā**ti **ādi**-saddena utu-āhāre saṅgaṇhāti. **Taṁtadākārānī**ti itthiliṅgādi-ākārāni. **Itthindriyaṁ paṭicca samuṭṭhahantī**ti aññamaññapaccayānipi itthiliṅgādīni yebhuyyena itthindriyasahite eva santāne sabbhāvā itarattha ca abhāvā indriyahetukāni vuttāni. **Aññathā**ti itthiliṅgādi-ākārato aññathā, itthindriyābhāve vā. **Itthiggahaṇassa cā**ti itthīti cittappavattiyā. **Tesaṁ rūpānan**ti itthiliṅgādi-ākārarūpānaṁ. Yadi itthindriyaṁ itthiliṅgādi-ākārarūpānaṁ sahakārīkāraṇaṁ, atha kasmā tassa indriyādipaccayabhāvo tesaṁ na vuttoti? Neva taṁ sahakārīkāraṇaṁ, atha kho tesaṁ tabbhāvabhāvitāmattena taṁ kāraṇanti vuccatīti dassetuṁ āha **"yasmā panā"**ti-ādi.

633. Liṅgaṁ parivattamānaṁ purimaliṅgādhārajāti-anurūpameva hutvā parivattatīti katvā vuttaṁ **"paṭisandhiyaṁ viya pavattepī"**ti. **Yassa -pa- noti-ādivacanato**ti **ādi-**saddena "yassa vā pana purisindriyaṁ uppajjati, tassa itthindriyaṁ uppajjatīti no"ti[1] saṅgaṇhāti.

635. Dvārabhāvena kucchitānaṁ āsavadhammānaṁ pavattiṭṭhānatāya pasādavisese viya viññattivisesepi kāyavohārappavatti daṭṭhabbā. Vitthambhanasabhāvatāya vāyodhātuyā thambhanaṁ **"vāyodhātukiccan"**ti vuttaṁ. Kiccampi hi dhammānaṁ sabhāvoyevāti. Pathavīdhātuyā ākāro vacīviññattīti vattuṁ vaṭṭatīti yojanā.

636. **Vitakka -pa- gahitā**ti yathādhippetatthābhibyañjikāya vācāya samuṭṭhāpanādhippāyappavattiṁ sandhāya vuttaṁ. Tadā hi sā tehi pariggahitā nāma hotīti. Ekassapi akkharassa anekehi javanehi nibbattetabbattā tathā nibbattiyamānatāya asamatthasabhāvattā na viññātavisesā na bhinnā evāti āha **"sava -pa- bhinnā"**ti. **Abbokiṇṇe**ti antarantarā uppajjamānehi asaṁsaṭṭhe. "Pacchimacittan"ti avisesena cuticittaṁ vuttanti adhippāyena **"aññesampi cuticittaṁ -pa- ñāyatī"**ti vuttaṁ.

Atha vā "ye ca rūpāvacaraṁ arūpāvacaraṁ upapajjitvā parinibbāyissanti, tesaṁ cavantānaṁ tesaṁ vacīsaṅkhāro nirujjhissati, no ca tesaṁ kāyasaṅkhāro nirujjhissatī"ti[2] rūpārūpabhavūpapajjanakānaṁ kāmāvacaracuticittassapi kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpanavacanena khīṇāsavehi **aññesampi -pa- ñāyatī"**ti vuttaṁ. Yasmā ca—

> "Yassa kāyasaṅkhāro nirujjhati, tassa vicīsaṅkhāro nirujjhissatīti āmantā"ti[3],
>
> "Yassa kāyasaṅkhāronirujjhati, tassa cittasaṅkhāro nirujjhissatīti āmantā"ti[4] ca,
>
> "Pacchimacittassa bhaṅgakkhaṇe tesaṁ kāyasaṅkhāro ca na nirujjhati cittasaṅkhāro ca na nirujjhissatī"ti[5]—

1. Abhi 7. 117 piṭṭhe. 2. Abhi 6. 28 piṭṭhe. 3. Abhi 6. 35 piṭṭhe.
4. Abhi 6. 36 piṭṭhe. 5. Abhi 6. 38 piṭṭhe.

ādivacanato ca pacchimacittassa purato soḷasamena cittena tato orimena vā saddhiṁ assāsapassāsā na uppajjantīti siddhaṁ. Yadi uppajjeyyuṁ, "pacchimacittassa bhaṅgakkhaṇe tesaṁ kāyasaṅkhāro na nirujjhatī"ti na vadeyya, vuttañcetaṁ, tasmā heṭṭhimakoṭiyā cutito purimena sattarasamena uppannā assāsapassāsā cutiyā heṭṭhā dutiyena cittena saddhiṁ nirujjhanti. Tena "yassa cittassa anantarā kāmāvacarānaṁ pacchimacittaṁ uppajjissatī"ti cuticittassānantarapaccayabhūtassapi cittassa kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpanatā vuttā.

Atha vā **yassa cittassā**ti yena cittena sabbapacchimo kāyasaṅkhāro uppajjati. Taṁ cittaṁ vuttanti gahetabbaṁ, na pacchimacittassa anantarapaccayabhūtaṁ. **Anantarā**ti hi kāyasaṅkhāruppādanaṁ antaraṁ vinā, yato pacchā kāyasaṅkhāruppādanena anantaritaṁ hutvā pacchimacittaṁ uppajjissatīti attho. Kasmā? "Itaresaṁ vacīsaṅkhāro ca nirujjhissati kāyasaṅkhāro ca nirujjhissatī"ti[1] vuttattā. Aññathā pacchimacittato purimatatiyacittasamaṅgīnaṁ kāyasaṅkhāro uppajjatīti āpajjatīti. Evaṁ sabbesampi cuticittassa rūpajanakatābhāve āgamaṁ dassetvā idāni yuttiṁ dassetuṁ **"na hī"**ti-ādimāha. Tattha **gabbhagamanādī**ti **ādi**-saddena udakanimugga-asaññībhūtakālakatacatutthajjhānasamāpannarūpārūpabhavasamaṅgīnirodhasamāpannabhāve saṅgaṇhāti.

637. Anekesaṁ kalāpānaṁ ekato hutvā ekaghanapiṇḍabhāvena pavattanato kalāpantarabhūtānaṁ kalāpantarabhūtehi samphuṭṭhabhāvo vutto. Yato tesaṁ duviññeyyanānattaṁ, na pana avinibbhuttabhāvato. **Taṁtaṁbhūtavivittatā**ti tesaṁ tesaṁ bhūtānaṁ vibhattabhāvo kalāpantarabhūtehi vibhattasabhāvatā asaṁkiṇṇatāti attho. Yasmā pana yathāvuttā vivittatā rūpānaṁ osānaṁ, hoti, tasmā **"rūpapariyanto"**ti vuttaṁ. Atha vā taṁtaṁbhūtasuññatā. Yesañhi paricchedo ākāso, tesaṁ pariyantatāya tehi suññabhāvoti lakkhitabbo. Tatoyeva ca so bhūtantarehi viya tehi asamphuṭṭhoti vuccatīti. **Aññathā**ti paricchinditabbehi asamphuṭṭhabhāvābhāve.

---

1. Abhi 6. 29 piṭṭhe.

638. **Taṁtaṁvikārādhikarūpehī**ti ettha kathaṁ cammasuvaṇṇesu mudutākammaññatā labbhanti, nanu lahutādivikārā ekantato indriyabaddharūpe eva pavattanato anindriyabaddhe na labbhantīti? Saccametaṁ, idha pana taṁsadisesu tabbohāravasena vuttaṁ. Tathā hi tūlapicu-ādīsu garubhāvādihetūnaṁ bhūtānaṁ adhikabhāvābhāvato lahu-ādivohāro. Niddisitabbadhammanissayarūpe eva vā sandhāya **"taṁtaṁvikārādhikarūpehī"**ti vuttanti daṭṭhabbaṁ. **Sabbe sabbesaṁ paccayā** lahutādīnaṁ aññamaññāvijahanatoti adhippāyo.

641. **Ācayasaddenevā**ti[1] niddese vutta-ācayasaddeneva. Yo āyatanānaṁ ādicayattā ācayo punappunaṁ nibbattamānānaṁ, sova rūpassa uparicayattā upacayoti adhippetaṁ atthaṁ pāḷiyaṁ yojetvā dassetuṁ **"pāḷiyaṁ panā"**ti-ādi vuttaṁ. **Upa-saddo paṭhamattho** "dānaṁ bhikkhave paṇḍitupaññattan"ti-ādīsu[2] viya. **Aññathā**ti upa-saddassa upari-atthasseva gahaṇe.

643. **Phalavipaccanapakatiyā**ti phalavipaccanasabhāvena. **Phalameva vā pakatī**ti āyusaṁhānādinā phalasabhāvena jarāniddesoti attho. Tathā hi "phalūpacārena vuttā"ti vuttaṁ. **Suparinatarūpaparipākakāle** hānidasakādīsu.

645. **Kattabbasabhāvato**ti mūlaphalādīnaṁ idhādhippeta-āhāravatthūnaṁ mukhena asanādikattabbasabhāvato. Visabhūte saṅghāte ojāmandā hotīti **savisattābhāvato sukhumatā vuttā. Aṅgamaṅgānusārino rasassa sāro**ti rasaharaṇīdhamanijālānusārena sarīrāvayave anuppaviṭṭhassa āhārarasassa abbhantarāhārapaccayo sneho, yo loke rasadhātūti vuccati.

Upādābhājanīyakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

---

1. Upacayasaddenevāti (Mūlaṭīkāyaṁ)　　2. Aṁ 1. 149 piṭṭhe.

No-upādābhājanīyakathāvaṇṇanā

646. "Ekaṁ mahābhūtaṁ paṭicca tayo mahābhūtā tayo mahābhūte paṭicca ekaṁ mahābhūtan"ti-ādivacanato[1] ekaṁ mahābhūtaṁ avasesamahābhūte nissayati, tehi upādārūpena ca nissīyatīti āha **"nissayati ca nissīyati cā"**ti.

647. Mahābhūtānaṁ aññamaññāvijahanato ekasmimpi kalāpe anekaṁ phoṭṭhabbaṁ atthīti phoṭṭhabbasabhāvesuyeva anekesupi ārammaṇesu āpāthagatesu ābhogādivasena ekaṁyeva viññāṇuppattihetu hotīti ayaṁ vicāro dassito. Itaresupi pana yathāyogaṁ dassetabbo. Tattha rasārammaṇaṁ tāva indriyanissayaṁ allīyitvā viññāṇuppattihetubhāvato satipi anekesaṁ rasānaṁ āpāthagamane ekasmiṁ kkhaṇe ekappakāraṁyeva yathāvuttanayena jivhāviññāṇuppattihetu hoti, tathā gandhārammaṇaṁ. Rūpasaddārammaṇāni pana indriyanissayaṁ asampatvāva viññāṇuppattihetubhāvato yogyadese avaṭṭhitāni yattakāni sahakārīpaccayantaragataṁ upakāraṁ labhanti, tattakāni ekasmiṁ khaṇe ekajjhaṁ ārammaṇaṁ na hontīti na vattābbāni. Tathā hi saddo nigghosādiko anekakalāpagato tathā vaṇṇopi sivikubbahananiyāmena ekajjhaṁ ārammaṇaṁ hotīti. Etthāpi ca ābhujitavasena ārammaṇādhimattatāvasena anekakalāpasannipātepi katthaci viññāṇuppattihotiyeva. **Pasādādhimattatā** pittādivibandhābhāvena pasādassa tikkhatā. **Kathaṁ pana cittassā**ti cittasāmaññato ekattanayavasena pucchati.

651. **Tādisāyā**ti yā pacurajanassa atthītipi na gahitā. **Santī** samānā. **Evan**ti yathā sasambhārudakaṁ sasambhārapathaviyā ābandhakaṁ, evaṁ paramatthudakaṁ paramatthapathaviyāti dasseti. **Tadanurūpapaccayehī**ti attano ābandhanānuguṇehi ābandhiyamānehi sandhāraṇādikiccehi purimehi ca pathavī-ādīhi. **Aphusitvā patiṭṭhā hoti, aphusitvā ābandhatī**ti iminā phusitabbaphusanakabhāvo āpodhātuyaṁ natthīti phoṭṭhabbavasena ubhayadhammataṁ āha. Aññamaññaṁ nissayatā **aññamaññanissayatā.** Atha

1. Abhi 8. 19 piṭṭhe.

vā aññamaññatā ca nissayatā ca **aññamaññanissayathā.** Yadi phoṭṭhabbāphoṭṭhabbadhātūnaṁ phoṭṭhabbabhāvena vinā aññamaññanissayatā, pathavī-ādīnaṁ kakkhaḷādisabhāvo eva phoṭṭhabbabhāvoti tabbirahena kathaṁ tesaṁ āpodhātuyā nissayādibhāvoti āha **"avinibbhogavuttīsū"**ti-ādi. **Aññamaññapaccayabhūtesū**ti etena upādārūpaṁ nivatteti. Atha vā pubbe aṭṭhakathādhippāye ṭhatvā phoṭṭhabbāphoṭṭhabbadhātūnaṁ visiṭṭhaṁ aññamaññanissayataṁ vatvā idāni attano adhippāye ṭhatvā avisesena taṁ dassento āha **"avinibbhogavuttīsū"**ti-ādi. Taṁyeva avisiṭṭhaṁ aññamaññanissayataṁ daḷhaṁ katvā dassento **"nāpi sahajātesū"**ti-ādimāha. Tattha aphusanaṁ tāva ekalāpagatattā na vicāretabbaṁ, phusanaṁ pana kathanti? Ekakalāpagatattā eva. Visuṁ siddhānaṁyeva hi visayamahābhūtānaṁ kāyappasādanissayabhūtesu phusanaṁ dissati.

Jhāyatīti paripaccati. **Na uṇhā hutvā**ti etassa uṇhasabhāvā hutvāti ayamatthoti katvā **"tejosabhāvataṁyeva paṭikkhipatī"**ti vuttaṁ. Uṇhapaṭipakkhattā sītassa uṇhatāya paṭikkhepe sītatāsaṅkā siyāti āha **"na sītattaṁ anujānātī"**ti. Tejosabhāgataṁyeva vā sītatāyapi dassetuṁ **"na sītattaṁ anujānātī"**ti vuttaṁ. Tenevāha **"tejo eva hi sītan"**ti. Mande hi uṇhabhāve sītabuddhīti **tejo eva hi sītaṁ.** Kathaṁ panetaṁ viññāyatīti? Sītabuddhiyā avavatthitabhāvato pārāpāraṁ viya. Tathā hi ātape ṭhatvā chāyaṁ paviṭṭhānaṁ sītabuddhi hoti, tattheva pathavīgabbhato niggatānaṁ uṇhabuddhīti. Yadi tejoyeva sītaṁ, uṇhabhāvena saddhiṁ sītabhāvopi ekasmiṁ kalāpe upalabbheyyāti āha **"sītuṇhānañcā"**ti-ādi. Uṇhasītakalāpesu sītuṇhānaṁ appavatti. **Dvinnaṁ -pa- yujjati,** na āpodhātuvāyodhātūnaṁ sītabhāveti adhippāyo. Āpodhātuyā hi vāyodhātuyā sītabhāve uṇhabhāvena saddhiṁ ekasmiṁ kalāpe sītabhāvo labbheyya, na pana labbhati. Na cettha āpodhātu-adhike vāyodhātu-adhike vā kalāpe sītabhāvoti sakkā viññātuṁ tādisepi katthaci kalāpe alabbhamānattā sītabhāvassāti. Kharatādisabhāvādhikassa bhūtasaṅghātassa davatādisabhāvādhikatāpatti **bhāvaññathattaṁ.** Taṁ pana yathā hoti, taṁ dassetuṁ **"pacca -pa- ppattī"**ti āha.

652. **Ekantanacittasamuṭṭhānādī**ti **ādi**-saddena ekanta-anupādinnupādāniyādiṁ saṅgaṇhāti. **Purimānampī**ti "yaṁ vā panaññampī"ti etasmā vacanato purimānaṁ anupādinnānaṁ saddāyatanakāyaviññatti-ādīnaṁ nacittasamuṭṭhānānañca cakkhāyatanasotāyatanādīnaṁ. **Nakammassakatattābhāvādikan**ti nakammassakatattābhāvaṁ nacittasamuṭṭhānabhāvanti evamādikaṁ. **Ekantākammajādīsū**ti **ādi**-saddena ekantācittajaṁ gayhati. **Tā** jaratā-aniccatā. **Anekantesu na gahitā**ti ekantato akammajesu saddāyatanādīsu acittajesu ca cakkhāyatanādīsu gahetvā catusamuṭṭhānikattā anekantesu rūpāyatanādīsu na gahitāti attho.

666. **Anipphannattā**ti aññaṁ anapekkhitvā sabhāvato asiddhattaṁ. **Tassā**ti viññattidvayassa.

No-upādābhājanīyakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catukkaniddesavaṇṇanā

966. "Sabbaṁ rūpaṁ manasā viññātan"ti vacanato yadi viññātato aññaṁ diṭṭhādi na hotīti "katamaṁ taṁ rūpaṁ diṭṭhan"ti-ādinā pucchā na katā, evaṁ sante catukkabhāvo kathanti anuyogaṁ manasi katvā āha **"dassanādiggahaṇavisesato"**ti. Dassanaṁ savanaṁ minitvā jānanaṁ vijānanañcāti etasmā **dassanādiggahaṇavisesato.** Etena gāhakabhedena gahetabbabhedoti dasseti. Idāni samukhenapi gahetabbabhedo labbhatīti dassetuṁ **"diṭṭhā -pa- bhāvato"**ti vuttaṁ.

Pañcakaniddesavaṇṇanā

969. **Tadidaṁ** nayakaraṇaṁ chabbidhādīsu tīsu saṅgahesu yojitaṁ.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā

975. Ekantato nīvaraṇattā middhassa "natthī nīvaraṇā"ti vacanena gahaṇanti dassetuṁ **"middhassapi nīvaraṇassā"**ti vuttaṁ. **Na ca rūpaṁ pahātabbaṁ**

nippariyāyappahānassa idha adhippetattā. Ettha keci "nāmakāyarūpakāya gelaññasabhāvato duvidhaṁ middhaṁ. Tattha purimaṁ 'nīvaraṇā'ti vacanena vuttaṁ, itaraṁ rūpasabhāvan"ti vadanti. Tattha yaṁ taṁ arūpato aññaṁ middhaṁ parikappitaṁ, tampi nīvaraṇaṁ middhasabhāvato itaraṁ middhaṁ viyāti parikappitamiddhassapi na sakkā nīvaraṇabhāvaṁ nivattetunti tesaṁ vacanassa nīvaraṇappahānavacanena virodhaṁ dassento **"na ca rūpakāyan"**ti-ādimāha. Atha vā khīṇāsavānaṁ soppanasabhāvato soppassa ca middhahetukattā atthi middharūpanti vādaṁ sandhāya uttaramāha **"na ca rūpakāyagelaññan"**ti-ādinā. Tattha middhameva soppahetūti nāyaṁ avadhāraṇā icchitā, soppahetu eva middhanti pana icchitāti middhato aññopi soppahetu atthi, ko pana so? Rūpakāyagelaññaṁ. Na ca rūpa -pa- vacanatoti yojanā daṭṭhabbā.

Vacīgho-ādīti **ādi**-saddena huṁkārādisaddo saṅgayhati. Aṅguliphoṭādisaddo utusamuṭṭhānoyeva, cittapaccayo pana hoti. **Rūpabhāvamattānī**ti jarāmaraṇasabhāvānaṁ rūpānaṁ taṁdhammamattāni, tato eva na jāti-ādidhammavantānīti āha **"na sayaṁ sabhāvavantānī"**ti. Yathā jarā aniccatā ca rūpabhāvamattaṁ, evaṁ jātipīti jātiyā rūpabhāvamattatāya upasaṁharaṇattho **tathā**-saddo.

Tesaṁ rūpadhammānaṁ. Saṅkhātādi-saddo viya **abhinibbattita**-saddopi vattamānakālikopi hotīti **"abhinibbattiyamānadhammakkhaṇasmin"**ti vuttaṁ. **Evamapī**ti yadipi jiraṇabhijjanabhāvā jiraṇādisabhāvānaṁ dhammānaṁ janakapaccayakiccānubhāvakkhaṇe abhāvato tappaccayabhāvavohāraṁ abhinibbattivohārañca na labhanti, evamapi tesaṁ upādinnatā vattabbāti sambandho. "Jarāmaraṇaṁ paṭiccasamuppannan"ti vacanato tassa pariyāyataṁ vivarati **"tesaṁ uppāde satī"**ti-ādinā.

Yadi evanti yadi nissayapaṭibaddhavuttikā jāti-ādayo, evaṁ sati. "Mahābhūtānaṁ upādāyarūpan"ti[1] vacanato bhūtanissitesu kevalo upādāyavohāroti upādāye nissitāpi aparena upādāya-saddena visesetvā vattabbāti adhippāyena **"upādāyupādāyabhāvo āpajjatī"**ti āha. Kāraṇakāraṇepi kāraṇe viya vohāro

---

1. Abhi 1. 145 piṭṭhe.

hoti "corehi gāmo daḍḍho"ti yathāti dassento **"bhūta -pa- ttanato"**ti āha. Idāni paramparā vinā nippariyāyato uppādādīnaṁ bhūtapaṭibaddhabhāvaṁ saha nidassanena dassetuṁ **"api cā"**ti-ādimavoca. Vikāraparicchedāpi upādāyarūpavikārādibhāve bhūtapaṭibaddhabhāvāvinivattito ekasmiṁ kalāpe ekekāva vikārādayoti jīvitindriyaṁ viya kalāpānupālakaṁ kalāpavikārādibhāvato ca "upādāyarūpāni" icceva vuccantīti āha **"evaṁ vikā -pa- yojetabbānī"**ti.

Asanekhatabhāvanivāraṇatthaṁ parinipphannatā vuttāti idaṁ aparinipphannasabhāvato anupalabbhamānakāya sasavisāṇaṁ viya kenaci na saṅkhatanti asaṅkhataṁ nāma siyāti imissā āsaṅkāya nivattanavasena vuttaṁ. Atha vā rūpavikārādibhāvato rūpabhāvo viya rūpe sati santi, asati na santīti siddhāya paṭiccasamuppannatāya ādhitā parinipphannatā tesaṁ saṅkhatabhāvaṁ sādhentī asaṅkhatabhāvaṁ nivāraṇatthaṁ jāyatīti vuttaṁ **"asaṅkhatabhāvanivāraṇatthaṁ parinipphannatā vuttā"**ti.

Pakiṇṇakakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Nikkhepakaṇḍa

Tikanikkhepakathāvaṇṇanā

985. Yathāvuttaphassapañcamakādirāsikiccarahitattā keci dhamme visuṁ ṭhapetvā sovacassatādi-avuttavisesasaṅgaṇhanatthañca, veneyyajjhāsayavasena vā chandādayo "yevāpanā"ti vuttāti yevāpanakānaṁ paduddhārena niddesānarahatāya kāraṇaṁ vuttanti hadayavatthussa tathā niddesānarahatāya kāraṇaṁ vadanto **"sukhumupā -pa- hitassā"**ti āha. Sukhumabhāvepi indriyādisabhāvāni upādāyarūpāni ādhipaccādivasena pākaṭāni honti,na ataṁsabhāvaṁ sukhumupādāyarūpanti hadayavatthussa paduddhārena kusalattikapadabhājane niddesānarahatā vuttā. Sukhumabhāvatoyeva hi taṁ **mahāpakaraṇepi** "yaṁ rūpaṁ nissāya manodhātu ca manoviññāṇadhātu ca vattantī"ti[1] nissitadhammamukhena dassitanti. Veneyyajjhāsayavasena vā hadayavatthu paduddhārena na dassitanti daṭṭhabbaṁ. Yena pana adhippāyena rūpakaṇḍe hadayavatthu duvidhena rūpasaṅgahādīsu na vuttaṁ, so rūpakaṇḍavaṇṇanāya vibhāvito evāti. **Nikkhipitvā**ti padassa pakkhipitvāti atthoti adhippāyena **"vitthāradesanaṁ antogadhaṁ katvā"**ti vuttaṁ. Mūlādivasena hi desitā kusalādidhammā taṁtaṁcittuppādādivasenapi desitā eva nāma honti taṁsabhāvānativattanatoti.

Mūlavasenāti suppatiṭṭhitabhāvasādhanavasena. Etāni hetupadādīni hinoti phalaṁ etasmā pavattatīti **hetu,** paṭicca etasmā etīti **paccayo,** janetīti **janako,** nibbattetīti **nibbattako**ti sesānaṁ vacanattho. **"Mūlaṭṭhassa -pa- vuttan"**ti kasmā vuttaṁ, nanu "pīḷanaṭṭho"ti-ādīsu viya mūlabhāvo mūlaṭṭho, tīṇi kusalamūlānīti ayañca mūlato nikkhepoti? Na, mūlassa attho mūlaṭṭho, so eva mūlaṭṭhoti suppatiṭṭhitabhāvasādhanaṭṭhena mūlasabhāvānaṁ alobhādidhammānaṁ kusaladhammesu kiccavisesassa adhippetattā. Tenevāha **"atthoti dhammakiccan"**ti. Atha vā **atthavasenā**ti "tīṇ kusalamūlānī"ti vuttānaṁ tesaṁ mūlānaṁ sabhāvasaṅkhāta-atthavasena, na gāthāya vutta-atthavasena.

---

1. Abhi 8. 5 piṭṭhe.

Yasmā pana so mūlaṭṭhoyeva ca hoti, tasmā vuttaṁ **"alobhādīnan"**ti-ādi. Alobhādayo viya vedanākkhandhādayopi adhikatattā **taṁ**-saddena paṭiniddisitabbāti vuttaṁ **"te kusalamūlā taṁsampayuttā"**ti[1]. **Tehi alobhādīhī**ti ettha **ādi**-saddena vā vedanākkhandhādayopi saṅgahitāti dassetuṁ **"te kusalamūlā taṁsampayuttā"**ti[1] vuttaṁ.

"Katame dhammā kusalā"ti pucchitvā phassādibhedato cattāro khandhe dassetvā "ime dhammā kusalā"ti[2] vuttattā khandhā ca kusalanti vuttaṁ **"khandhehi sabhāvatho kusale pariyādiyatī"**ti. **Vedanākkhandho vā**ti[3] kusalaṁ -pa- viññāṇakkhandho vāti. **Aññassa** attano phalassa. **Mūlehi kusalānaṁ anavajjatāya hetuṁ dassetī**ti idaṁ na mūlānaṁ kusalassa anavajjabhāvasādhakattā vuttaṁ, atha kho tassa anavajjatāya suppatiṭṭhitabhāvasādhakattā. Yadi hi mūlehi kato kusalānaṁ anavajjabhāvo bhaveyya, taṁsamuṭṭhānarūpassapi so bhaveyya, mūlānaṁ vā tesaṁ paccayabhāvo na siyā, hoti ca so. Vuttañhetaṁ "hetū hetu -pa- paccayo"ti[4]. Kiñca bhiyyo kusalānaṁ viya akusalābyākatānampi tabbhāvo mūlapaṭibaddho bhaveyya, tathā sati ahetukānaṁ akusalābyākatānaṁ tabbhāvo na siyā, tasmā kusalādīnaṁ yonisomanasikārādipaṭibaddho kusalādibhāvo, na mūlapaṭibaddho, mūlāni pana kusalādīnaṁ suppatiṭṭhitabhāvasādhanānīti veditabbaṁ. Sahetukā hi dhammā viruḷhamūlā viya pādapā suppatiṭṭhitā thirā honti, na tathā ahetukāti. **Taṁsampayogakataṁ anavajjasabhāvan**ti idampi na anavajjasabhāvassa taṁsampayogena nipphāditattā vuttaṁ, anavajjasabhāvaṁ pana visesetvā dassetuṁ vuttaṁ. Alobhādisampayogato hi kusalādīnaṁ khandhānaṁ anavajjabhāvo suppatiṭṭhito jāyati, na ahetukābyākatānaṁ viya na suppatiṭṭhitoti. Yadi evaṁ na tesaṁ khandhānaṁ kusalādibhāvo dassito siyā? Na, adhikārato kusalabhāvassa viññāyamānattā. **Kamma**-saddo viya vipākadhammatāvācino na mūlakkhandhasaddā, so ca idha avisesato vuttoti āha **"kammehi sukhavipākataṁ dassetī"**ti. Ādikalyāṇataṁ

---

1. Kusalamūlataṁsampayuttāti (Mūlaṭīkāyaṁ)
2. Abhi 1. 17 piṭṭhe.
3. Idaṁ padaṁ mūlaṭīkāyaṁ na dissati.
4. Abhi 8. 1 piṭṭhe.

kusalānaṁ dassetīti yojanā. Anavajjahetusabhāvasukhavipākabhāvanidānādisampattiyo daṭṭhabbā, yonisomanasikāra-avajjapaṭipakkhatā-iṭṭhavipākatāvasenapi nidānādisampattiyo yojetabbā. Yonisomanasikārato hi kusalā alobhādimūlakā, alobhādisampayogato ca lobhādipaṭipakkhasukhavipākāva jātāti.

986. **"Kasmā vuttan"**ti anuyuñjitvā codako **"nanū"**ti-ādinā attano adhippāyaṁ vivarati. Itaro yathāvuttamohassa idha **sampayutta**saddena avuccamānataṁ **"saccametan"**ti sampaṭicchitvā **"tenā"**ti-ādinā parihāramāha. Tassattho—"taṁsampayuttā"ti padena kiñcāpi yathāvuttamoho padhānabhāvena na gahito, nānantariyakatāya pana guṇabhāvena gahitoti. **Aññattha abhāvā**ti yathāvuttasampayuttato aññattha abhāvā. Na hi vicikicchuddhaccasahagato moho vicikicchuddhaccādidhammehi vinā hotīti.

987. Uppādādisaṅkhatalakkhaṇavinivattanatthaṁ **"aniccadukkha-anattatā"**ti vuttaṁ. Uppādādayo pana tadavatthadhammavikārabhāvato taṁtaṁdhammaggahaṇena gahitāyeva. Tathā hi vuttaṁ "jarāmaraṇaṁ dvīhi khandhehi saṅgahitan"ti[1], "rūpassa upacayo"ti ca ādi. Kesakumbhādi sabbaṁ nāmaṁ **nāmapaññatti,** rūpavedanādi-upādānā brahmavihārādigocarā upādāpaññatti **sattapaññatti,** taṁtaṁbhūtanimittaṁ bhāvanāvisesañca upādāya gahetabbo jhānagocaraviseso **kasiṇapaññatti. Paramatthe amuñcitvā vohariyamānā**ti iminā vihāramañcādipaññattīnaṁ sattapaññattisadisataṁ dasseti, yato tā sattapaññattiggahaṇena gayhanti. Hutvā abhāvapaṭipīḷana-avasavattanākārabhāvato saṅkhatadhammānaṁ ākārabhāvato saṅkhatadhammānaṁ ākāravisesabhūtāni lakkhaṇāni viññatti-ādayo viya vattabbāni siyuṁ, tāni pana nissayānapekkhaṁ na labbhantīti paññattisabhāvāneva tajjāpaññattibhāvatoti na vuttāni, sattaghaṭādito visesadassanatthaṁ pana aṭṭhakathāyaṁ visuṁ vuttānīti. **Na hi ko -pa- vattuṁ yuttaṁ kusalattikassa nippadesattā.**

988. Bhavati etthāti bhūmi, nissayapaccayabhāvato sukhassa bhūmi **sukhabhūmi.** Sukhavedanāsahitaṁ cittaṁ. Tassa bhūmibhedena niddhāraṇatthaṁ

1. Abhi 3. 13 piṭṭhe.

taṁnissayabhūtā sampayuttadhammā **"kāmāvacare"**ti vuttā. Tassa vā ekadesabhūtassa samudāyabhāvato ādhāraṇabhāvena apekkhitvā taṁsamānabhūmi **"kāmāvacare"**ti vuttā. Tattha "sukhabhūmiyaṁ kāmāvacare"ti dvepi bhummavacanāni bhinnādhikaraṇabhāvena aṭṭhakathāyaṁ vuttānīti ubhayesampi samānādhikaraṇabhāvena atthayogaṁ dassetuṁ **"sukhatūmīti kāmāvacarādayopi yujjantī"**ti vuttaṁ. Yatheva hi cittaṁ, evaṁ sabbepi parittasukhena sampayuttā dhammā tassa nissayabhāvato bhūmi kāmāvacarāti. Aṭṭhakathāyampi vā ayamattho vuttoyevāti daṭṭhabbaṁ. "Cittan"ti hi cittuppādopi vuccati. Tena vuttaṁ "cittaṁ uppannanti ettha cittameva aggahetvā paropaṇṇāsakusaladhammehi saddhiṁyeva cittaṁ gahitan"ti[1]. **Evañca katvā**ti sukhabhūmiyanti cittuppādassa viññāyamānattā. **Vibhāgadassanaṁ** visesadassanaṁ. Bhāsitabbaṁ bhāsitaṁ, tadeva atthoti **bhāsitattho.** Abhidheyyattho. **Tadatthaviññāpanenā**ti tikadukānaṁ kucchitānaṁ salanādi-atthadīpakena.

994. **Ko pana vādo khandhārammaṇassā**ti pubbāparabhāvena vattamāne arahato khandhe ekattanayavasena santānato "amhākaṁ mātulatthero"ti-ādinā ālambitvā pavattamānaṁ upādānaṁ tassa upādānakkhandheyeva gaṇhāti. Satipi taṁsantatipariyāpanne lokuttarakkhandhe tattha pavattituṁ asamatthabhāvato kā pana kathā khandhe ārabbha pavattamāne. Etena natthi maggo visuddhiyā, natthi nibbānanti evamādivasena pavattā micchādiṭṭhi-ādayo na maggādivisayā taṁtaṁpaññattivisayāti dīpitaṁ hoti.

998. **Evaṁ saṁ -pa- lesikā**ti anupādāniyehi asaṁkilesikānaṁ bhedābhāvamāha.

1006. Avijjamāno ca so niccādivipariyāsākāro cāti **avi -pa- sākāro**ti padacchedo. Diṭṭhiyā niccādi-avijjamānākārena gayhamānattepi na tadākāro viya paramatthato avijjamāno, atha kho vijjamāno kāyo sakkāyoti avijjamānaniccādivipariyāsākārato visesananti **lokuttarāna idaṁ visesanaṁ arahanti** "santo

1. Abhi-Ṭṭha 1. 109 piṭṭhe.

vijjamāno kāyo sakkāyo"ti. **Vatthu avisesitaṁ hotī**ti idaṁ "satī kāye"ti ettha kāya-saddo samūhatthatāya anāmasitavisesaṁ khandhapañcakaṁ vadatīti adhippāyena vuttaṁ. Pasādakāyo viya kucchitānaṁ rāgādīnaṁ uppattiṭṭhānatāya kāyoti vuccatīti evaṁ pana atthe sati diṭṭhiyā vatthu visesitameva hotīti lokuttarāpi apanītā. Na hi lokuttarā khandhā uppattiṭṭhānatāya "kāyo"ti vuccantīti. **Suddhiyā ahetubhūtenā**ti gosīlādinā, lokiyasīlena vā lokuttarasīlassa apadaṭṭhānena. "Avītikkamanīyatāsatataṁcaritabbatāhi vā **sīlaṁ,** tapocaraṇabhāvena samādinnatāya **vataṁ.** Attano gavādibhāvādhiṭṭhānaṁ **sīlaṁ,** gacchantoyeva bhakkhanādigavādikiriyākaraṇaṁ **vataṁ.** Akattabbābhimato nivattanaṁ vā **sīlaṁ,** taṁsamādānavato vesabhojanakiccacaraṇādivisesapaṭipatti **vatan**"ti ca sīlabbatānaṁ visesaṁ vadanti.

1007. Imassuppādā idaṁ uppajjatīti uppādoti na jananamattaṁ adhippetaṁ, atha kho anirodhopīti **"avighātaṁ janasaddo vadatī"**ti āha. Tatthāyaṁ **jana**-saddo nayo, janitāti **janā,** avihatāti attho. **Puthū janā etesanti puthujjanā**ti puthusatthumānino sattā. **Abhisaṅkharaṇādi-attho vā jana-saddo** anekatthattā dhātūnaṁ. Khandhāyatanādīnaṁ savanādhīnattā paññācakkhupaṭilābhassa tesaṁ savanābhāvadīpakaṁ "assutavā"ti idaṁ padaṁ andhataṁ vadati.

Kataṁ jānantīti attanā parehi ca kataṁ kusalākusalaṁ tehi nipphāditaṁ sukhadukkhaṁ yāthāvato jānanti. Paresaṁ attanā, attano ca parehi kataṁ upakāraṁ yathāvuttākārena **pākaṭaṁ karonti.** Byādhi-ādīhi dukkhitassa upaṭṭhānādi**kātabbaṁ,** saṁsāradukkhadukkhitasseva vā yathāvuttākārena **kātabbaṁ karonti.** Ariyakaradhammā ariyasaccānīti purimasaccadvayavasena vuttaṁ **"vipassiyamānā aniccādayo"**ti. Pariññādivisesena vā passiyamānāti atthe sati **aniccādayo**ti **ādi**-saddena niccampi nibbānaṁ gahitanti catusaccavasenapi yojetabbaṁ, aniccattādayo vā **"aniccādayo"**ti vuttāti daṭṭhabbaṁ.

Avasesakilesā **kilesasotaṁ. Ñāṇan**ti yāthāvato jānanaṁ. Yathābhūtāvabodhena hi tassa tāni anuppattidhammataṁ āpāditatāya

santāne appavesārahāni "saṁvutāni pihitānī"ti ca vuccanti. **Tathā**ti sabbasaṅkhārānaṁ vippakārassa khamanākārena. Aviparītadhammā etāya nijjhāyaṁ khamantīti **paññā khantī**ti. Aduṭṭhasseva titikkhābhāvato tathāpavattā khandhāti adosappadhānā khandhā vuttāti **"adoso eva vā"**ti tatiyo vikappo vutto. Satipaṭipakkhattā abhijjhādomanassānaṁ "muṭṭhassaccan"ti vuttā. **Akkhanti** doso. Sassatādi-antavinimuttā dhammaṭṭhitīti **sassatucchedādigāho tappaṭilomabhāvo** vutto. Diṭṭhadhammanibbānavādo **nibbāne paṭilomabhāvo.** Carimānulomañāṇavajjhataṇhādiko kilesoti vutto, paṭipadāñāṇadassanañāṇadassanāni viya gotrabhuñāṇaṁ kilesānaṁ appavattikaraṇabhāvena vattati, kilesavisayātilaṅghanabhāvena pana pavattatīti katvā vuttaṁ **"saṅkhāra -pa- pahānan"**ti.

Diṭṭhiyādīnaṁ samudayasabhāgatā kammassa vikuppādane sahakārīkāraṇabhāvo, dassanādibyāpāraṁ vā attānañca dassanādikiccaṁ cakkhādīnanti evaṁ hi yathātakkitaṁ attānaṁ rūpanti gaṇhāti. **Yathādiṭṭhan**ti takkadassanena yathopaladdhanti adhippāyo. Na hi diṭṭhigatiko rūpāyatanameva attāti gaṇhātīti. **Imissā pavattiyā**ti sāmaññena rūpaṁ attāti sabbasaṅgāhakabhūtāya pavattiyā. **Rūpe -pa- mānan**ti cakkhādīsu taṁsabhāvo attāti pavattamānaṁ attaggahaṇaṁ. **Anaññattādiggahaṇan**ti anaññattaṁ attaniya-attanissita-attādhāratāgahaṇaṁ. **Vaṇṇādīnan**ti vaṇṇarukkhapupphamaṇīnaṁ. Nanu ca rukkhapupphamaṇiyo paramatthato na vijjanti? Saccaṁ na vijjanti, tadupādānaṁ pana vijjatīti taṁ samuditādippakāraṁ idha rukkhādipariyāyena vuttanti rukkhādinidassanepi na doso chāyārukkhādīnaṁ viya rūpassa attano ca saṁsāmibhāvādimattassa adhippetattā.

1008. **Jāti-ādisabhāvan**ti jātibhavādīnaṁ nibbattinibbattanādisabhāvaṁ, **uppādanasamatthatā** paccayabhāvo.

1009. Sāmaññena "tadekaṭṭhā kilesā"ti[1], parato "avaseso lobho"ti-ādivacanato[1] pārisesato sāmatthiyato vā labbhamānatāya satipi āgatatte sarūpena pabhedena vā diṭṭhi-ādayo viya anāgatattā lobhādayo "anāgatā"ti vuttāti āha

1. Abhi 1. 209 piṭṭhe.

“idha -pa- ssetun”ti. **atthato viññāyati** lobhādīhi sahajātā hutvā diṭṭhiyā eva pāḷiyaṁ vuttakilesabhāvato. **Itipi attho yujjati** saṁyojanakilesānampi paṭiniddesārahattā sampayuttasamuṭṭhānabhāvato ca. **Saṁyojanarahitehī**ti saṁyojanabhāvarahitehi thina-uddhacca-ahirikānottappehi, thina-ahirikānottappehi vā.

1013. **Ekade -pa- vadati** avayavenapi samudāyo vuccatīti. Hetu etesaṁ atthīti vā **hetukā. Aniyato**ti na avadhārito. Purimapadāvadhāraṇavasena gahetabbatthattā **vivaraṇīyatthavā. Atthato nikkhipitun**ti “tayo kusalahetū alobho adoso amoho”ti-ādīsu[1] viya purimanayena dassitadhammeyeva hetupahātabbahetukabhedato atthadassanavasena niddisituntì attho.

1029. Abhiññāyuttavajjānaṁ mahaggatānaṁ parittārammaṇattābhāvā **“mahaggatā vā iddhividhādayo”**ti vuttaṁ. Atītaṁsañāṇassa kāmāvacarattā **“ceto -pa- ñāṇasampayuttā”**ti āha.

1035. **Anantare niyuttānī**ti cuti-anantaraṁ phalaṁ anantaraṁ, tasmiṁ niyuttāni taṁ ekantena nipphādanato anatikkamanakānīti attho. Vuttappakārassa anantarassa karaṇaṁ anantaraṁ, taṁ sīlānīti yojetabbaṁ. Anekesu ānantariyesu katesu kiñcāpi balavatoyeva paṭisandhidānaṁ, na itaresaṁ, attanā pana kātabbakiccassa teneva katattā tassa vipākassa upatthambhanavasena pavattanato na itarāni tena nivāritaphalāni nāma honti, ko pana vādo paṭipakkhesu kusalesūti vuttaṁ **“paṭipakkhena anivāraṇīyaphalattā”**ti. **“Anekasmimpi -pa- natthī”**ti kasmā vuttaṁ, nanu anekesu ānantariyesu katesu balavaṁyeva paṭisandhidāyakanti tena itaresaṁ vipāko paṭibāhito hotīti āha **“na ca tesan”**ti-ādi. Tañca tesaṁ aññamaññaṁ appaṭibāhakattaṁ mātikāvaṇṇanāyaṁ vitthārena vicāritameva.

Atthato āpannaṁ aggahetvā yathārutavaseneva pāḷiyā atthaṁ gahetvā tesaṁ vādānaṁ tapparabhāvena pavattiṁ sandhāya ahetukavādādīnaṁ

1. Abhi 1. 214 piṭṭhe.

visesaṁ dassetuṁ **“parimavādo”**ti-ādi vuttaṁ. Aniyyānikaniyyānikabhedaṁ pana sambhārakammaṁ bandhamokkhahetūti bandhamokkhahetuṁ paṭisedhentopi kammaṁ paṭisedheti. **Sumaṅgalavilāsiniyaṁ**[1] pana vipākassa kammakilesasamādhipaññānaṁ hetubhāvato vipākopi bandhamokkhahetūti “natthi hetūti vadanto ubhayaṁ paṭibāhatī”ti vuttaṁ. Tattha kammaṁ paṭisedhentenapi vipāko paṭisedhito hoti, vipākaṁ paṭisedhentenapi kammanti tayopi ete vādā atthato ubhayapaṭisedhakāti veditabbā. **Niyatamicchādiṭṭhin**ti ahetukavādādipaṭsaṁyutte asaddhamme uggahaparipucchāvinicchayapasutassa “natthi hetū”ti-ādinā raho nisīditvā cintentassa tasmiṁ ārammaṇe micchāsati santiṭṭhati, cittaṁ ekaggaṁ hoti, javanāni javanti. Paṭhamajavane atekicchā hoti, tathā dutiyādīsu. Sattame atekicchabhāvaṁ patto nāma hoti. Yā evaṁ pavattā diṭṭhi, taṁ sandhāya vuttaṁ “niyatamicchādiṭṭhin”ti. Tato purimabhāvā aniyatā.

1039. Sahajātā aññamañña nissaya atthi avigatādivisiṭṭhabhāvepi maggapaccayassa sampayogavisiṭṭhatādīpaneneva sahajātādivisiṭṭhatāpi viññāyatīti pāḷiyaṁ “sampayutto”ti vuttanti **“sampayogavisiṭṭhenā”**ti vuttaṁ. **Magga -pa- dassetuṁ,** na pana maggaṅgānaṁ aññamaññaṁ maggapaccayabhāvābhāvatoti adhippāyo. **Evaṁ satī**ti yadi maggaṅgānaṁ maggaṅgānaṁ maggapaccayalābhitāya pakāsano paṭhamanayo, evaṁ sante. Maggaṅgānipi vedanādayo viya maggahetukabhāvena vattabbattā amaggasabhāvānaṁ alobhādi-ānaṁ tadaññesaṁ tadubhayasabhāvānaṁ dhammānaṁ paccayabhāvadīpane tatiyanaye viya na ṭhapetabbānīti āha **“ṭhapetvāti na vattabbaṁ siyā”**ti. **Pubbe**ti purimanaye.

Dutiyanayepīti **pi-**saddena paṭhamanayaṁ sampiṇḍeti. Tena sammādiṭṭhiyā purimasmiṁ nayadvaye ṭhapitattā tassa sahetukabhāvadassano tatiyanayo āraddhoti dasseti. Tatiyanaye sammādiṭṭhiyā sahetukabhāvadassanaṁ anicchanto codako **“kathaṁ dassito”**ti codetvā **“nanū”**ti-ādinā attano adhippāyaṁ vivarati. Itaro **“yathā hī”**ti-ādinā dassanena pahātabbahetubhāvena vuttānampi lobhādīnaṁ aññamaññaṁ sahajekaṭṭhasampayuttasaṅkhārakkhandhapariyāpannato dassanena

1. Dī-Ṭṭha 1. 150 piṭṭhe.

pahātabbahetukasaṅgaho viya maggahetubhāvena vuttāyapi sammādiṭṭhiyā maggahetukabhāvopi yujjati maggahetusampayuttasaṅkhārakkhandha pariyāpannabhāvatoti dasseti.

Tato aññassevāti tato sammādiṭṭhisaṅkhātahetuto aññassa alobhādosasseva. **Aññenā**ti "maggo hetū"ti ito aññena. Alobhādosānaṁyeva adhippetattā tesaṁyeva āveṇikena maggahetūti iminā **pariyāyena. Sādhāraṇena pariyāyenā**ti tiṇṇampi hetūnaṁ adhippetattā maggāmaggasabhāvānaṁ sādhāraṇena maggahetumaggahetūti iminā pariyāyena. **Tesan**ti hetūnaṁ. **Aññesan**ti hetusampayuttānaṁ. **Atthavisesavasenā**ti "maggahetukā"ti pāḷiyā atthavisesavasena. amohena alobhādosāmohehi ca sesadhammānaṁ sahetukabhāvadassanavasena pavattā dutiyatatiyanayā **"sarūpato hetuhetumantadassanan"**ti vuttā. **Tathā-adassanato**ti sarūpena adassanato. **atthena -pa- gamanato**ti "maggaṅgāni ṭhapetvā taṁsampayutto"ti[1] vacanato maggasabhāvānaṁ dhammānaṁ maggapaccayatāsaṅkhāto sampayuttānaṁ hetubhāvo sarūpato dassito. Maggahetubhūtāya pana sammādiṭṭhiyā sampayuttānaṁ hetuhetubhāvo atthato ñāpito hotīti attho.

1040. Asabhāvadhammo garukātabbo na hotīti **"sabhāvadhammo"**ti vuttaṁ. Teneva **paṭṭhānavaṇṇanāyaṁ**[2] "ārammaṇādhipati jātibhedato kusalākusalavipākakiriyarūpanibbānavasena chabbidho"ti vakkhati. **Maggādīni ṭhapetvā**ti maggādīni pahāya. **Aññesan**ti maggādito aññesaṁ. **Adhi -pa- vassā**ti ārammạādhipatipaccayabhāvassa. Paññuttarattā kusalānaṁ lokuttarakathāya ca paññādhurattā vīmaṁsādhipatissa sesādhipatīnaṁ padhānatā veditabbā.

1041. Padesasattavisayattā paṭhamavikappassa sakalasattavasena dassetuṁ **"kappasahassātikkamepi vā"**ti-ādi vuttaṁ. **Laddhokāsaṁ yaṁ bhavissatī**ti laddhokāsaṁ yaṁ kammaṁ pāpuṇissati. Kappasahassātikkame avassaṁ uppajjanavipākattā **tadapi -pa- vuccatī**ti. Aladdhattalābhatāya

1. Abhi 1. 212 piṭṭhe. 2. Abhi-Ṭṭha 3. 361 piṭṭhe.

uppādādikkhaṇaṁ appattassa vipākassa anuppannabhāvo natthibhāvo pākaṭabhāvābhāvatoti vuttaṁ **"nattha nāma na hotīti anuppanno nāma na hotī"**ti. **Tatthā**ti arūpabhavaṅge.

Avipakkavipākaṁ kammaṁ sahakārīkāraṇasamavāyālābhena akatokāsaṁ vipākābhimukhabhāvābhāvato vipakkavipākakammasarikkhakanti vuttaṁ **"aladdho -pa- deyyā"**ti. Kiccanipphattiyā asati upannampi kammaṁ anuppannasamānanti **"okāso na bhaveyyā"**ti etassa **samatthatā na siyā**ti atthamāha. Tena apacayagāmikammakiccassa okāsābhāvo dassito. Pubbe niratthakattā uppattiyā okāso na bhaveyyāti payojanābhāvato kammupattiyā okāsābhāvo vutto. **"Vipākato aññassa pavatti-okāso na bhaveyyā"**ti iminā asambhavatoti ayametesaṁ viseso. **Dhuvavipākassa** kammassa **vipākena** nidassanamattabhūtenāti adhippāyo. Ariyamagga-ānantariyakammānaṁ viya mahaggatakammānaṁ niyatasabhāvatābhāvā aṭṭhasamāpattīnaṁ **"balavavirahe"**ti-ādinā savisesanadhuvavipākatā vuttā. Ettha ca "pañca ānantariyakammānī"ti nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ niyatamicchādiṭṭhiyāpi dhuvavipākattā. Yassa kammassa katattā yo vipāko niyogato uppajjissati, so tassa anāgatakālepi uppādivohāraṁ labhati. So ca uppādivohāro āyūhitakammavasena vuccamāno bhāvinā āyūhitabhāvena maggo anuppannoti ettha vuttoti dassetuṁ **"yaṁ āyūhitaṁ bhavissatī"**ti-ādi vuttaṁ.

1050. Upādānehi ādinnāti sabandho. **Aññe**ti upādānārammaṇehi aññe anupādāniyāti attho. **Ādikena gahaṇenā**ti "ahaṁ phalaṁ sacchākāsin"ti evaṁ paccavekkhaṇañāṇasaṅkhātena gahaṇena. Idāni upetatthadīpakassa upa-saddassa vasena **upādinna**-saddassa atthaṁ vattuṁ **"upādinnasaddena vā"**ti-ādi vuttaṁ. Tattha nibbānassa anajjhattabhāvato **"amaggaphaladhammāyeva vuttā"**ti āha. **Itarehī**ti ajjhattapadādīhi.

Tikanikkhepakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukanikkhepakathāvaṇṇanā

1062. Mettāya ayanaṁ upagamanaṁ mettāyanaṁ, tañca attano santāne mettāya lābho uppādanaṁ sattānaṁ anupagamo atthato majjanamevāti "mettā, medanan"ti vatvā **"sinehanan"**ti āha.

1065. Tasmiṁ tasmiṁ visaye cittaṁ saṁrañjatīti **cittassa saṁrañjanaṁ. Taṇhāvicaritādī**ti **ādi-**saddena esanādayo saṅgahitā. Taṇhāya vipulatā visayavasena pavattivasena vā veditabbā. Aniccādisabhāvassa rūpādikassa niccādito gahaṇaṁ abhiniveso visesato taṇhāvasena hoti taṇhārahitāya diṭṭhiyā abhāvāti upacāravasena nimittassa kattubhāvamāha **"niccādito gaṇhantī visaṁvādikā hotī"**ti. Pākaṭena saddena labbhamānattā yathārutaviññāyamānattā ca **visattikā-**saddassa visatasabhāvo **"padhāno attho"**ti vutto. "Antalikkhacaro pāso, yvāyaṁ carati mānaso. Tena taṁ bādhayissāmī"ti-ādivasena[1] **mārena gahitatāya.**

1066. Anatthacaraṇādi-anabhisandhānakatāya aṭṭhānabhūtesu ca vassavātādisaṅkhāresu uppannakopo viya sattesu atthācaraṇādinā āropanādhippāyesuyeva tadajjhāropanavasena pavatto yadipi anāyatanuppattiyā aṭṭhānāghātoyeva hoti, sattavisayaṁttā pana sati cittassa ekantabyāpattiyaṁ kammapathabhedo hotiyevāti sakkā viññātuṁ, aṭṭhānuppattiyaṁ panassa na siyā kammapathabhedoti āha **"sattesu uppanno aṭṭhānakopo karotī"**ti. Paṭighādipadānaṁ ghaṭṭanāpurimayāmavikāruppattisamaññādīsupi dassanato **"paṭivirodhādipadāni tesaṁ visesanatthānī"**ti vuttaṁ.

1091. Dve dhammā tayo dhammāti saddantarasannidhānena paricchedavato bahuvacanato dassanato **"aparicchedena bahuvacanenā"**ti vuttaṁ. **Uddeso kato**ti **iti-**saddo hetu-attho. Tena bahuvacanena uddesakaraṇaṁ bahuvacanena pucchāya kāraṇanti dīpeti. Uddesānuvidhāyinī hi pucchāti. Tathā hi saṅkhāparicchinne uddese "katame vā tayo"ti saṅkhāparicchinnāva

1. Saṁ 1. 113; Vi 3. 28 piṭṭhesu.

pucchā karīyatīti. Uddesena dhammānaṁ atthitāmattavacanicchāyaṁ sabhāvabhūmikāraṇaphalādiparicchedo viya saṅkhaparicchedopi na kātabboti adhippāyena **"aniddhāritaparicchede"**ti-ādi vuttaṁ. "Apaccayā dhammā"ti padato pana heṭṭhā anekabhedabhinnā dhammā aparicchedena bahuvacaneneva uddiṭṭhā, uddhañca tathā uddisīyantīti taṁ sotapatitatāya bhedābhāvepi paramatthato appaccayadhammassa asaṅkhatadhammassa ca sopādisesanirupādisesarāgakkhayādi-asaṅkhatādivacanavacanīyabhāvena upacaritabhede gahite padadvayena atthi kāci bhedamattāti **aparicchedena bahuvacanena uddeso kato**ti yuttaṁ siyā. Uddesānusārīni pucchinigamanānīti tānipi tathā pavattāni. Niddeso pana yathādhippetasabhāvādiparicchedavibhāvanavasenava kātabboti asaṅkhatā dhātu icceva kato paramatthato bhedābhāvadīpanatthanti daṭṭhabbaṁ. Kathetukāmatāvasena pucchanto yassa katheti, tena kātabbapucchāya karaṇato taggataṁ ajānanaṁ saṁsayaṁ vā anuvidhāyayeva pucchatīti **"sabhāva -pa- ajānantassa vasena pucchā karīyatī"**ti vuttaṁ. **Niddesato pubbe**ti-ādinā aṭṭhakathāyaṁ vuttaṁ pucchānusandhiṁyeva vibhāveti.

1101. **Bhinditvā**ti vibhajitvā. **Rūpāva -pa- viññeyyā**ti kāmāvacarakusalamahākiriyaviññāṇena mahaggatadhammānaṁ sammasanavasena yathāyogaṁ mahaggatappamāṇadhammānaṁ paccavekkhaṇādivasena rūparāgārūparāgasampayuttena akusalamanoviññāṇena mahaggatadhammānaṁ abhinivesana-assādanavasena taṁtaṁpaññattiyañca taṁtaṁvohāravasena pavattena āvajjanena ca yathāvuttaviññāṇānaṁ purecārikena kāmāvacaradhammā na viññeyyā. **Itarenā**ti parittārammaṇena. **Kāmāvacarānameva ārammaṇānan**ti niddhāraṇe sāmivacanaṁ. Rūpārammaṇādīhi viññāṇehi tattha rūpārammaṇena viññāṇenapi saddādīnaṁ aviññeyyatā rūpassa ca viññeyyatā. Evaṁ sesesupi yojanā daṭṭhabbā. Cakkhudvārikena saddādīnaṁ aviññeyyatā rūpassa viññeyyatāti-ādinā **dvārabhedavasena** yojetabbaṁ. **Itaran**ti iṭṭhamajjhattaṁ aniṭṭhamaniṭṭhamajjhattañca. **Rūpāvacarādayo kāmāvacaravipākādīhi**ti rūpāvacarārūpāvacaralokuttarapaññattiyo kāmāvacaravipākehi lokuttarā kāmāvacarato ñāṇavippayuttakusalakiriyehi akusalehi ca aviññeyyāti yojetabbaṁ. Nibbānassa avijānanasabhāvo eva **attasambhavo.**

1102. Rūpārūpāvacarakmmūpapattibhave diṭṭhirahito lobho bhavāsavoti yathāvuttavisayo diṭṭhisahito sabbakāmāvacaradhammavisayo ca lobho kāmāsavo bhavituṁ yuttoti vuttaṁ **"bhavāsavaṁ -pa- siyā"**ti. Kāmāsavabhavāsavavinimuttassa hi lobhassa abhāvaṁ sayameva vakkhatīti. **Pāḷiyan**ti aṭṭhakathākaṇḍapāḷiyaṁ. Tattha yathā "kāmāsavo aṭṭhasu lobhasahagatacittuppādesu uppajjatī"ti vuttaṁ, evaṁ "bhavāsavo aṭṭhasu lobhasahagatacittuppādesu uppajjatī"ti avatvā "catūsu diṭṭhigatavippayuttalobasahagatacittuppādesu uppajjatī"ti[1] vuttattā "bhavāsavo -pa- yuttesu eva uppajjatī"ti pāḷiyaṁ vuttoti sāvadhāraṇaṁ vuttaṁ. Tathā ca vakkhati "bhavāsavo catūsu diṭṭhigatavippayuttesu avijjāsavena saddhiṁ ekadhāva ekato uppajjatī"ti[2]. **Sopi rāgo**ti sassatadiṭṭhisahagato rāgo. Kāmabhavapatthanā viya kāmāsavoti yuttaṁ vattuṁ. Sassatadiṭṭhisahagatarāgakāmabhavapatthanānampi hi bhavāsavoti vattabbapariyāyo atthīti "sassatadiṭṭhisahagato rāgo bhavarāgavasena patthanā bhavāsavo nāmā"ti vuttaṁ, na tesaṁ idha adhippetabhavāsavabhāvadassanatthanti **aṭṭhakathāyaṁ** adhippāÿo daṭṭhabbo. Tathā hi "rūpārūpasaṅkhāte kammato ca upapattito ca duvidhepi bhave āsavo bhavāsavo"ti vuttanti. Tattha kāmabhavapatthanāya tāva kāmāsavabhāvo hotu, rūpārūpabhavesu sassatābhinivesasahagatarāgassa kathanti? Sopi yathāvuttavisaye kāmanavasena pavattito kāmāsavoyeva nāma. Sabbepi hi tebhūmakā dhammā kamanīyaṭṭhena kāmāti. Na cettha aniṭṭhappasaṅgo diṭṭhivippayuttalobhassa bhavāsavabhāvena visuṁ uddhaṭattā. Avassañcetamevaṁ viññātabbaṁ, itarathā rūpārūpabhavesu ucchedadiṭṭhisahagatassapi lobhassa bhavāsavabhāvo āpajjeyyāti. Kāmāsavādayo eva diṭṭhadhammikasamparāyikāsavabhāvena[3] dvidhā vuttā.

1103. Idha pāḷiyāpi bhavāsavavinimuttalobhassa kāmāsavabhāvo nana sakkā yojetunti dassetuṁ **"kāmāsavaniddese cā"**ti-ādi vuttaṁ. "Dhammacchando saddhā"ti keci.

---

1. Abhi 1. 278 piṭṭhe.
2. Abhi-Ṭṭha 1. 451 piṭṭhe.
3. Diṭṭhadhammikasamparāyikā kāmāsavabhāvena (Ka)

1105. **Upādānakkhandhesveva pavattati** tabbinimuttassa dhammassa jīvaggahaṇavisayassa paramatthato abhāvā. **Rūpe -pa- viññāṇe vā pana na patiṭṭhāti** rūpādīnaṁ aviparītasabhāvamatte aṭṭhatvā sayaṁ samāropitassa tesu parikappanāmattasiddhassa kassaci ākārassa abhinivesanato. Tenevāha "tato aññaṁ katvā"ti. **Tato** upādānakkhandhato. Vedanādayopi hi keci diṭṭhigatikā aniccāti passantīti. **Tato**ti vā sarīrasaṅkhātarūpakkhandhato. "Aññaṁ jīvaṁ aññaṁ sarīran"ti hi vuttaṁ. **Hotī**ti bhavati sassataṁ attāti attho. **Aññan**ti brahma-issarādito aññaṁ.

Arūpabhavo viya rūparāgappahānena rūpabhavo kāmarāgappahānena pattabbo. Rūpībrahmānañca pañcakāmaguṇiko rāgo pahīyati, na vimānādīsu rāgoti so akāmarāgoti katvā kāmāsavo na hotīti aṭṭhakathāyaṁ paṭikkhittaṁ. Ṭīkākārehi pana kāmāsavabhavāsavavinimuttalobhābhāvadassanena rūpībrahmānaṁ vimānādirāgassapi kāmacchandādibhāvato diṭṭhivippayuttarūpārūpabhavarāgavinimutto sabbo lobho kāmāsavoti dassito. Tattha yuttaṁ vicāretvā gahetabbaṁ. Siyā āsavasampayutto kāmarāgena bhavarāgena vā sahuppattiyaṁ, siyā āsavavippayutto tadaññarāgena sahuppattiyaṁ, "catūsu diṭṭhigatā"ti-ādipāḷiyā abhāvadassanena kāmāsavabhavāsavavinimuttalobhābhāvaṁ dassetvā "kāmāsavo"ti-ādipāḷidassanena diṭṭhirāgassa kāmāsavabhāvaṁ sādheti. **Pahātabbadassanatthan**ti pahātabbatādassanatthaṁ. **Pahāne**ti pahānanimittaṁ.

1121. **Jātiyā**ti khattiyasabhāvādijātisampattiyā. **Gottenā**ti gotamagottādi-ukkaṭṭhagottena. **Kolaputtiyenā**ti mahākulabhāvena. **Vaṇṇapokkharatāyā**ti vaṇṇasampannasarīratāya. "Pokkharan"ti hi sarīraṁ vuccatīti. **Mānaṁ jappetī**ti mānaṁ pavatteti karoti. Pavatto māno **pavattamāno. Puggalavisesan**ti seyyassa seyyoti-ādibhedaṁ puggalavisesaṁ. Seyyaṁ bhinditvā pavattamāno **seyyamāno. Tiṇṇan**ti seyyassa seyyādīnaṁ tiṇṇaṁ "seyyohamasmī"ti-ādinā aññaṁ puggalaṁ anissāya vuttānaṁ. Seyyādivasena attano mananaṁ paggaho māno, tassa karaṇaṁ seyyohamasmīti-ādipavattiyevāti vuttaṁ **"seyyoti ādikiccakaraṇan"**ti.

1140. Sabbopi lobho abhijjhāsabhāvoti abhijjhā āsavadvayasabhāvo, kāmarāgo kāmāsavasabhāvo evāti **āsavadvaya-ekāsavabhāvo** abhijjhākāmarāgānaṁ viseso vutto. Na-abhijjhāca dhammā ṭhapetvā diṭṭhiṁ avijjañca no-āsavasabhāvā. Abhijjhā ca āsavadvayasabhāvā eva, na abhijjhāsabhāvo ca lobho natthīti adhippāyena **"no-āsavalobhassa sabbhāvo vicāretabbo"**ti āha. **gaṇanāya hetuyā sattāti vuttan**ti pañhāvārapāṭhaṁ sandhāya vuttaṁ. Tattha hi "āsavo dhammo āsavassa dhammassa hetupaccayena paccayo. Āsavo dhammo no-āsavassa dhammassa. Āsavo dhammo āsavassa ca no-āsavassa ca. No-āsavo dhammo no-āsavassa. No-āsavo dhammo āsavassa. No-āsavo dhammo āsavassa ca no-āsavassa ca. Āsavo ca no-āsavo ca dhammā no-āsavassa hetupaccayena paccayo"ti[1] imesaṁ vārānaṁ vasena "gaṇanāya sattā"ti vuttaṁ. Tattha yadi no-āsavasabhāvopi lobho siyā, diṭṭhisampayuttacittassa vasena "āsavo ca no-āsavo ca dhammā mohayathāvuttalobhā āsavassa dhammassa diṭṭhiyā hetupaccayena paccayā"ti sattamo, pāḷiyaṁ āgataṁ sattamaṁ aṭṭhamaṁ katvā "āsavo ca no-āsavo ca dhammā āsavassa ca no-āsavassa ca dhammassa hetupaccayena paccayo"ti navamo pañho vucceyya, na pana vuttoti. evaṁ diṭṭhisampayuttalobhassa no-āsavabhāvābhāvaṁ dassetvā itarassapi taṁ dassetuṁ **"diṭṭhivippayutte cā"**ti-ādi vuttaṁ.

1162. Yathārūpe rūpappabandhe vattamāne puggalo gacchati tiṭṭhati nisīdatīti vuccati, tathā visadarūpassa uppādakaṁ cittaṁ **iriyāpathūpatthambhakaṁ.** Taṁ pana kusalato kiriyato ca pañcamajjhānacittaṁ abhiññāppattaṁ appattañca bhinditvā sattapaññāsa javanāni voṭṭhabbanañcāti **aṭṭhapaññāsavidhaṁ.** Sahajātadhammānaṁ akammaññabhāvakarattā thinamiddhasahagatacittaṁ visadāni rūpāni na samuṭṭhapeti na upatthambheti cāti vuttaṁ **"iriyāpathaṁ sandhāretuṁ asakkontan"**ti.

1163. Vipakkhepi bhāvato anekantikattā **rūpattāsādhakattaṁ. Garubhāvappatti** lahutāviraho daṭṭhabbo. Satipi aññesampi akusalādīnaṁ

---

1. Abhi 10. 159, 160 piṭṭhesu.

lahutāvirahe thinamiddhānaṁ ekantato lahutāpaṭipakkhattā kāraṇānurūpattā ca phalassa **"thinamiddhasamuṭṭhitarūpehī"**ti vuttaṁ. **Na jāgara -pa- santatin**ti etena nāmakāye supanassa asiddhataṁ dasseti. **Middhassa phalattā**ti ettha middhaṁyeva niddākāraṇanti nāyaṁ niyamo icchito, niddākāraṇameva pana middhanti niyamo icchitoti daṭṭhabbo. Tathā hi khīṇāsavānaṁ niddāya middhato aññaṁ kāraṇaṁ karajakāyassa dubbalabhāvo aṭṭhakathāyaṁ dassitoti.

Chādanaṁ, avattharaṇaṁ vā onāho, so rūpasseva sabhāvoti parassa āsaṅkaṁ manasi katvā āha **"tena saha vuttā onāhapariyonāhā cā"**ti. Asaṅkocavasena visadā pavatti **vipphārikabhāvo. Āvaraṇabhāvo viyā**ti etena āvaraṇasabhāvattepi middhassa tabbidhuro anaññasādhāraṇattā onahanādibhāvoti dasseti. Sāmaññaṁ hi pañcannampi kāmacchandādīnaṁ āvaraṇasabhāvoti āvaraṇabhāvasadisassa onahanādibhāvassa nāmakāye labbhamānassa gahitatāti etthādhippāyo.

Pānanti anuyogoti ca taṁkiriyāsādhikā cetanā adhippetāti surāpānassa surā -pa- yogassa ca akusalabhāvena upakkilesadubbalīkaraṇabhāvo yuttoti vutto. "Surāmerayassa ajjhoharạaṁ pānaṁ pamādaṭṭhānānuyogo cā"ti **parassa adhippāyo. Nīvaraṇaṁ hutvā vā**ti-ādinā idaṁ dasseti "nīvaraṇasabhāvānaṁ nīvaraṇasampayuttabhāvadassanaparāya codanāya nīvaraṇanti katthaci adiṭṭhapayogassa asampayuttassa rūpassa yathālābhato gahaṇaṁ ñāyoyeva na hoti, siddhanīvaraṇabhāvasampayuttasabhāvānaṁyeva pana gahaṇanti taṁsabhāvā arūpadhammāyeva dassitā, na rūpanti thinaṁ viya middhampi arūpamevāti viññāyatī"ti. **Yan**ti yena vacanena. **Asambhavavacanato**ti asambhavacanabhāvato.

Tenāti tena rūpārammaṇassa chandarāgassa pahānavacanena. rūpappahānato aññti katvā rūpe chandarāgappahānaṁ **"añño kāro"**ti vuttaṁ. Yaṁ aṭṭhakathāyaṁ "aññathā"ti vuttaṁ. **Idan**ti-ādinā[1] "taṁ pajahathā"ti pāḷiyā na nippariyāyappahānaṁ adhippetanti dasseti. **Arūpasseva**

---

1. Na evanti-ādinā (?)

yujjatīti sududdasaṁ dūraṅgamādippavattakaṁ cittaṁ taṁsampayutto arūpadhammoyeva vibandhituṁ samatthoti dasseti. **Cetaso pariyuṭṭhānan**ti kusalacittassa gahaṇaṁ. Nīvaraṇāni hi uppajjamānāni uppajjituṁ appadānena kusalavāraṁ gaṇhantīti vuccanti. Gahaṇañcettha **pariyuṭṭhānaṁ** "corā magge pariyuṭṭhiṁsū"ti-ādīsu viya.

1176. **Uddhaccaṁ kukkuccañca saha vuttan**ti uddesapucchānigamane sandhāya vuttaṁ. Yaṁ pana aṭṭhakathāyaṁ uddhaccassa kukkuccena vinābhāvakāraṇaṁ vatvā "bhinditvā vuttan"ti vuttaṁ, taṁ "nīvaraṇā ceva nīvaraṇasampayuttā cā"ti padassa niddese uddhaccakukkuccānaṁ visuṁ niddiṭṭhataṁ sandhāya vuttaṁ. Kāmacchandassa ukkaṭṭhanīvaraṇatā orambhāgiyabhāvo. so hi rūparāgārūparāgappakārakāmacchandaṁ upādāya tato tibbakiccatāya "ukkaṭṭhanīvaraṇan"ti vuccati. Kāmacchandanīvaraṇantveva lobho vutto, na bhinditvā. Kāmacchandanīvaraṇassa ca anavasesato anāgāmimaggena pahāne vuccamāne catutthamaggavajjho lobho anīvaraṇasabhāvo āpajjatīti āha **"yadi -pa- siyā"**ti. **Nonīvaraṇo** rūparāgārūparāgappakāro lobhadhammo **nīvaraṇassa** avijjādikassa. **Ādi**-saddena "nonīvaraṇo dhammo nīvaraṇassa ca nonīvaraṇassa ca dhammassa. Nīvaraṇo ca nonīvaraṇo ca dhammā nīvaraṇassa dhammassa. Nīvaraṇo ca nonīvaraṇo ca dhammā nonīvaraṇassa dhammassa. Nīvaraṇo ca nonīvaraṇo ca dhammā nīvaraṇassa ca nonīvaraṇassa ca dhammassa hetupaccayena paccayo"ti[1] ime pañhe saṅgaṇhāti. **cattārīti vuttaṁ** nīvaraṇapadamūlakānaṁ tiṇṇaṁ no nīvaraṇamūlakassa ekassa vasena. Nīvaraṇanonīvaraṇatadubhayamūlakaṁ pana tiṇṇaṁ tiṇṇaṁ vasena **navāti vuttaṁ. Tasmā**ti yathādassitanayāya pāḷiyā abhāvā nonīvaraṇalobhābhāvā.

1219. **Tenevā**ti purimadiṭṭhi-ākāreneva uppajjamānena. Diṭṭhigatikehi vuccamānānaṁ "niccaṁ subhan"ti evamādivacanānaṁ, diṭṭhirahitehi vuccamānānaṁ gaganakusumādilokavohāravacanānañca vatthūni vācāvatthumattānīti āha **"vācā -pa- vā"**ti.

---

1. Abhi 10. 305 piṭṭhe.

1221. **Cittena paraloke ṭhito**ti yasmiṁ loke nibbattivasena sayaṁ ṭhito, tato aññaṁ lokaṁ paralokoti cittena gahetvā ṭito.

1236. **Na hi purimehī**ti-ādinā paṭhamamaggādīhi samugghāṭita-apāyagamanīyabhāvādikā eva rāgādayo dutiyamaggādīhi pahīyantīti dasseti.

1287. Upaṭṭhitepi duggatinimittādike na tathā tibbo lobho uppajjati, yathā sugatinimittādiketi āha **"balavanikantivirahenā"**ti.

1301. Ekasmiṁ cittuppāde uppannānaṁ viya ekasmiṁ santāne uppannānampi sahapavattipariyāyo atthīti pahānenaṭṭhena rāgaraṇena vicikicchuddhaccasahagatamohassa saraṇatā vuttā. Uddhaccavicikicchāhi yo moho sahajāto bhave, sopi rāgena saraṇo pahānekaṭṭhabhāvatoti. Lobhadosamohatadekaṭṭhakilesataṁsampayuttakkhandhataṁsamuṭṭhānakam mabhedato sabbassapi akusalassa saṅgahaṇavasena pavatto saraṇapadaniddeso araṇavibhaṅgasuttenapi aññadatthu saṁsandatīti dassetuṁ **"araṇavibhaṅgasutte"**ti-ādimāha. Yaṁ pana aṭṭhakathāyaṁ sampayogappahānekaṭṭhabhāvadīpanena rāgādīnaṁ sabbesaṁ vā akusaladhammānaṁ saraṇabhāvadassanaṁ, taṁ pāḷiyā yathādassitadhammānaṁ aññamaññasaraṇabhāvadassanaparaṁ, tadaññadhammānaṁ saraṇabhāvapaṭisedhanaparanti **araṇavibhaṅga**suttavirodhoti daṭṭhabbaṁ. Suttantadesanāya vā pariyāyakathābhāvato nippariyāyato saraṇabhāvo viya araṇabhāvopi akusaladhammānaṁyevāti tathāpavattāya **aṭṭhakathāya** na koci suttavirodhoti daṭṭhabbaṁ.

Suttantikadukanikkhepakathāvaṇṇanā

1313. **Ahaṁ-saddena hetubhūtena yo attho**ti ettha **ahaṁ**saddo atthoti adhippeto. Atthāvabodhanattho hi saddappayogo. atthaparādhīno kevalo atthapadatthako, so padatthavipariyesakārinā pana iti-saddena parato payuttena saddapadatthako jāyati yathā gāvīti ayamāhāti go-saddaṁ āhāti viññāyati. Tena viññattivikārasahito saddo paññattīti dasseti. Tathā hi "buddhassa

bhagavato vohāro lokiyasote paṭihaññatī”ti-ādinā[1] paññattiyā vacanabhāvaṁ sādhayati. **Aññathā**ti-ādinā paññattiyā asaddasabhāvatte dosamāha. **Adhivacanāditā siyā,** tathā ca adhivacanādīnaṁ adhivacanapathādito viseso na siyāti dukoyeva na sambhaveyyāti adhippāyo. Aṭṭhakathāyaṁ pana sakasantatipariyāpanne rūpādayo dhamme samūhato santānato ca ekattavasena gahetvā ahanti vohariyamānā upādāpaññatti saṅkhāyati voharīyatīti saṅkhāti adhippetā. Tathā sesesu yathāsambhavaṁ daṭṭhabbaṁ. tenevāha **“dattoti ettāvatā sattapaññattiṁ dassetvā aññampi upādāpaññattiṁ dassetun”**ti-ādi. **Padatthassā**ti ahaṁ-saddādipadābhidheyyassa, paramatthassa vā. Adhivacanaṁ saddoti adhippāyena **“vadantenā”**ti-ādi vuttaṁ. so hi attanā ñāpetabbamatthaṁ sayaṁ ñāto eva ñāpetīti aggahitasambandhassa na saddo atthappakāsanasamatthoti vuttaṁ **“pubbe gahitasaññenā”**ti. **Visesena ñāyatī**ti **samaññā**ti **saṁ**-saddassa visesatthataṁ āha.

Karīyatīti idaṁ imassatthassa adhivacananti evaṁ nikkhipīyati. Nāmabhūtaṁ vacanameva taṁ taṁ atthaṁ niddhāretvā sahetukaṁ katvā vadati byañjayati cāti āha **“nāmamicceva vuttaṁ hotī”**ti. Tenevāha **“na hi pathavī”**ti-ādi. **Pathavīsaṅkhātan**ti pathavī-sddābhidheyyaṁ.

Ācariyāti aṭṭhakathāya saṁvaṇṇanakā ācariyā, na aṭṭhakathācariyāti adhippāyena vadati. **Mātikāyan**ti mātikāvaṇṇanāyaṁ. **Tenā**ti mātikāvaṇṇanāvacanena. Imissā pāḷiyā aṭṭhakathāya ca atthadassanassa etassa yathā-avuttassa ācariyavādassa virodho siyā, tameva virodhaṁ **“na hī”**ti-ādinā vivarati. Tattha adhivacanapathādibhāvena vuttānaṁ dhammānaṁ pakāsakassa sabhāvassa viññattivikārasahitasaddasseva vacanamattaṁ adhikāraṁ katvā pavatti-ādi yujjati, na asabhāvassāti adhippāyena **“uppādavayakiccarahitassā”**ti-ādi vuttaṁ. Tattha **aniddhāritasabhāvassā**ti paramatthato anupaladdhasabhāvassa.

Duvidhāti paññāpanapaññāpitabbabhedato duvidhā. **Yathāvuttappakārā**ti uppādavayakiccarahitāti-ādippakārā. **Aṭṭhakathāyaṁ** puggalapaññattivaṇṇanāyaṁ.

---

1. Abhi 4. 169 piṭṭhe.

Nanu ca tattha upanidhāpaññatti-ādayo aparāpi paññattiyo vuttā, atha kasmā **"cha paññattiyova vuttā"**ti vuttaṁ? Saccaṁ vuttā, tā pana vijjamānapaññatti-ādīsu chasu eva antogadhāti **"aṭṭhakathāyaṁ vijjamānapaññatti-ādayo cha paññattiyova vuttā"**ti vuttaṁ.

Tattha rūpādi viya avijjamānattā paññāpitabbattā ca avijjamānapaññatti, avijjamānassa ca sattarathādi-atthassa paññāpanato avijjamānapaññattīti evaṁ avijjamānapaññattivacanena yathāvuttā duvidhāpi paññatti saṅgahitāti āha **"avijjamāna -pa- vuttā"**ti. **Itarehī**ti vijjamānapaññatti-ādīhi avasesehi pañcahi, rūpavedanādīnaṁ sattarathādīnañca atthānaṁ pakārehi ñāpanato taṁtaṁvācako saddoyeva visayabhedato vijjamānapaññatti-ādibhedā paññatti saṅkhādīhi dasahi padehi vuttāti ayaṁ purimo attho, so ca yathārutavaseneva pāḷiyā viññāyamānatta **"pāḷi-anugato ujuko"**ti ca vutto. **Yadi cā**ti-ādīsu sattādikā yathāvuttappakārā upādāpaññatti yadi avijjamānapaññatti, **sā atthīti na vattabbā.** Avijjamānā ca sā paññāpitabbato paññatti cāti tesaṁ ācariyānaṁ laddhīti adhippāyo. Idāni tassā laddhiyā vasena paññattipathāti vuttadhammānampi vijjamānapaññattibhāvāpatticodanena tattha dosaṁ dasseti **"yathā cā"**ti-ādinā. **tato**ti yasmā avjjamānattā paññāpitabbattā ca sattarathādīnaṁ avijjamānapaññattibhāvo viya vijjamānattā paññāpitabbattā ca sabbesaṁ sabhāvadhammānaṁ vijjamānapaññattibhāvo āpajjati, tasmāti attho.

"Athā"ti-ādinā paññattipathaniddesato visiṭṭhassa paññattidhammaniddesassa sayameva kāraṇamāsaṅkati, **"Nāpī"**ti-ādinā tassa kāraṇassa asiddhataṁ dasseti. "Purisoti saṅkhā"ti-ādīsu saṅkhādayopi nāmādīhi atthato avisiṭṭhā vuttāti āha **"saṅkhādisaddānaṁ samānatthattā"**ti. **Vacanaggahaṇaṁ** vacanuccāraṇaṁ. **Aññassā**ti nāmapaññattiṁ sandhāyāha. **tesan**ti saṅketaggahaṇavacanaggahaṇānaṁ. Asamatthatā na sambhavatīti yojanā. Tameva asambhavaṁ **"yadi hī"**ti-ādinā vivarati. **Paññattiyā**ti nāmapaññattiyā. **Paññattipaññāpane**ti yāya nāmapaññattiyā upādāyapaññatti rūpādayo ca paññāpīyanti, yā ca sotadvāraviññāṇasantānānantaramuppannena gahitapubbasaṅketena manodvāraviññāṇasantānena gayhati, sā ayaṁ nāmāti

tassā paññāpane asaṅkarato ṭhapane. Atha vā sotadvāraviññāṇasantānānantaramuppannena manodvāraviññāṇasantānena paññattiyā gāhāpane paricchindane. **Tassā aññā paññatti vattabbā siyā**ti kassā nāmapaññattiyā ñāpane saṅketaggahaṇavacanaggahaṇānaṁ sahakārīkāraṇabhūtā aññā nāmapaññatti atthīti vattabbā anuññātabbā siyā. **Tato atthavijānanameva na siyā**ti kevalāni saṅketaggahaṇavacanaggahaṇāni atthapaññāpane viya paññattiñāpanepi asamatthāni, paññatti ca ñātāyeva tesaṁ sahakārīkāraṇaṁ taṁjānanatthaṁ paññatti-anantaraparikappane ca anavatthānāpattīti atthādhigamassa sambhavo eva na bhaveyya.

Saṅketo rūpādīsu na kiñci hoti, bhūtādinimittaṁ bhāvanāvisesañca upādāya vohariyamānā kasiṇādipaññatti viya taṁ taṁ saṅketitabbaṁ saṅketakaraṇañca upādāya vohāramatto, tassa ca paññāpikā nāmapaññattīti yathāvuttadosāpattiṁ dassento **"nāpi saṅketaggahaṇan"**ti avoca. Nanu ca atthavijānanāsambhavacodaneneva saṅketaggahaṇābhavopi dassitoti? Saccametaṁ, saṅkete pana ācariyānaṁ matibhedo vijjati. Tattha ekapakkhiko ayaṁ dosoti dassanatthaṁ tassa visuṁ vacanaṁ vuccamānā rūpādayo dhammāvacanatthā paññāpitabbā ca, tadabhidhāyako saddo paññattīti. Ettāvatā sabbavohāro sijjhatīti adhippāyena **"vacana -pa- janaṁ natthī"**ti āha. **Paññattiyā vacanabhāvo siddho** paṭihananasotabbatādīpakattā tesaṁ pāṭhānanti adhippāyo. **Ādi**saddena "atthi keci buddhassa bhagavato vohāraṁ suṇanti, niruttipaṭisambhidā paccuppannārammaṇā"ti[1] evamādiṁ saṅgaṇhāti. **Tasmā**ti yasmā "paññattidhammā"ti padassa yathāvuttapaññattiyo atthoti etasmiṁ pakkhe mātikāvaṇṇanāya virodho, **aṭṭhakathāyaṁ** avuttatā, paññattipathapadassa navattabbatā, anavatthānāpattito atthavijānanāsambhavoti aneke dosā, viññattivikārasahitassa pana saddassa paññattibhāve yathāvuttadosābhāvo anekesaṁ pāṭhappadesānañca anulomanaṁ, tasmā. Tattha yuttaṁ gahetabbanti adhippāyenāha **"pāḷi -pa- tabbo"**ti.

---

1. Abhi 2. 320 piṭṭhe.

Yadi sattāti-ādinā saddassa paññattibhāve aṭṭhakathāya virodhamāha. Evaṁ paññattibhāve yadi saddassa paññattibhāvo, tassa paramatthato vijjamānattā rūpādi-atthassa ca paññāpanato vijjamānapaññattibhāvo eva siyā, na avijjamānapaññattibhāvo. Na hi te sattādayo paññattīti. evañca avijjamānapaññattiyā abhāvo eva siyā. Vuttā ca **aṭṭhakathāyaṁ**[1] "avijjamānapaññattī"ti. Itaro visayassa avijjamānattā tassa avijjamānapaññattibhāvoti yathāvuttavirodhābhāvaṁ dassento **"avijjamānānan"**ti-ādimāha. Itaro visayassa avijjamānattā tassa avijjamānapaññattibhāvoti yathāvuttavirodhābhāvaṁ dassento **"avijjamānānan"**ti-ādimāha. Idāni sattādivisayassa kenacipi pariyāyena atthitāya abhāvadassanena tabbisayāya paññattiyā avijjamānapaññattibhāvaṁyeva vavatthapeti **"ayañca vādo"**ti. vijjamānā eva sattādayo rūpādisabhāvābhāvavasena "avijjamānā"ti vuccanti, na sabbathā abhāvato. Tathā hi tathā tathā paññāpiyamānabhāvena viññāyantīti yathāvuttarūpo vādo "rūpaṁ atthīti? Hevatthi heva natthīti. Sevatthi seva natthīti. Na hevaṁ vattabbe. Sevatthi seva natthīti. Āmantā. Atthaṭṭho antthaṭṭo"ti[2] evaṁ pavattāya **hevatthikathāya.** Tattha hi rūpādayo dhammā rūpādisabhāvena atthi, vedanādisabhāvena natthi tasmā sabbamevidaṁ evaṁ atthi evaṁ natthīti evaṁladdhike sandhāya "rūpaṁ atthī"ti pucchā sakavādissa. "Hevatthi heva natthī"ti vissajjanaṁ paravādissa. Atha naṁ sakavādī yadi rūpameva evaṁ atthi evaṁ natthīti laddhi, evaṁ sante so eva atthi so eva natthi nāmāti pucchanto "sevatthī"ti āha. Itaro teneva sabhāvena atthitaṁ, teneva natthitaṁ sandhāya paṭikkhipati. Dutiyaṁ puṭṭho sakabhāvena atthitaṁ, parabhāvena natthitaṁ sandhāya paṭijānāti. Tato sakavādī "atthaṭṭho natthaṭṭho"ti-ādinā atthitā vā natthitā vā aññamaññaviruddhā ekasmiṁ dhamme vinā kālabhedena asambhavattāti kiṁ ekattaṁ āpajjatīti dassento paravādiṁ niggaṇhātīti. **Paṭisiddho**ti ca "rūpaṁ rūpan'ti hevatthi, 'rūpaṁ vedanā'ti heva natthī"ti-ādinā[3] vuttāya rūpavedanāsaññāsaṅkhāraviññāṇānaṁ sakabhāvena atthitāya parabhāvena natthitāya ca paṭisedhanena sattādīnampi tathābhāvo paṭisedhito hotīti katvā vuttaṁ.

---

1. Abhi-Ṭṭha 3. 26 piṭṭhe. 2. Abhi 4. 125 piṭṭhe. 3. Abhi 4. 126 piṭṭhe.

Rūpādayo na hontīti rūpādisabhāvā na honti. **Tathā tathā**ti samūhasantānādivasena. **Vicittasaññā** parikappavasena uppajjati. Yadi sattarathādisaññāvalambito vacanattho vijjamāno na hoti, nanu sattarathādi-abhilāpā anariyavohārā jāyantīti āha **"na ca te abhilāpā"**ti-ādi. Attano vasena kiñci ahontaṁ paññāpakassa vacanasseva vasena paññāpitabbattā **paññattivohāraṁ labhati. Imināva adhippāyenā**ti-ādi "sayaṁ avijjamāno"ti-ādinā vuttamevatthaṁ sandhāyāha. **Tan**ti sattādiggahaṇaṁ. "Brahmavihāracatukkaṁ sattapaññattiṁ ārabbha pavattattā navattabbārammaṇaṁ nāma hotī"ti-ādinā **aṭṭhakathāyaṁ**[1] tattha tattha **na vattabbanti vuttaṁ.** Yadi parittādibhāvena na vattabbaṁ, kathaṁ avijjamānassa sattādikassa paccayabhāvoti āha **"khandhasamūhasantānan"**ti-ādi. **Tan**ti khandhasamūhasantānaṁ. **Tadupādānabhūtan**ti puggaloti gahaṇapaññattīnaṁ kāraṇabhūtaṁ. Yadi puggalasaññāya sevamānassa kusalādi-uppatti hoti, kathaṁ puggaladassanaṁ micchādassananti paṭisiddhanti āha **"yasmā panā"**ti-ādi. **Pathavīdhātu upalabbhatī**ti puggalābhāve vipakkhavasena nidassanamāha. Idañhettha anumānaṁ. **Na rūpādayo vivecetvā puggalo upalabbhati** tesaṁ aggahaṇe tathārūpāya buddhiyā abhāvato sevanādayo viyāti. Puggalo upalabbhati sacchikaṭṭhaparamatthena yo chaviññāṇaviññeyyoti saṁsarati muccati cāti evaṁ diṭṭhiyā parikappitapuggalova paṭisedhito, na vohārapuggaloti dassento **"paṭise -pa- diṭṭhī"**ti āha.

Gāthāya pañcasu khandhesu rūpaṁ vedanā saññā cetanā viññāṇanti etesu kaṁ nāma dhammaṁ sattoti jānāsi nu, etesu ekampi sattoti gaṇhituṁ nārahatīti dasseti. atha etehi añño eko satto atthīti paccesi. evampi māra diṭṭhigataṁ nu te. Nu-saddo diṭṭhigatameveti avadhāraṇattho. Kasmā? Yasmā **suddhasaṅkhārapuñjoyaṁ.** tamevatthaṁ vivarati **"nayidha sattūpalabbhatī"**ti. Yasmā paccakkhato vā anumānato vā anupaladdhito natthi ettha koci satto nāmāti adhippāyo. Yadi satto natthi, kathaṁ satto saṁsāramāpādīti-ādi nīyatīti. Kimettha netabbaṁ, sattoti vohārasatto adhippeto, yasmā satta-saddo

---

1. Abhi-Ṭṭha 1. 440 piṭṭhe.

vohāre pavattatīti. Dutiyagāthāya sambandhaṁ dassento **"satto panā"**ti-ādimāha. **Aṅgasambhārā**ti aṅgasambhārato akkhacakka-īsādi-aṅgasambhāramupādāyāti attho. **Satto**ti vohāro.

Avijjamānassāti accantaṁ avijjamānassa sasavisāṇādikassa. Yadi accantaṁ avijjamānaṁ, kathaṁ taṁ gayhatīti āha **"parikappitan"**ti. **Lokasaññātaṁ** ghaṭādi. Ettha pana yathā attānaṁ ārabbha uppajjamānakadhammānaṁ taṁsantatipatitānañca kilesupatāpābhāvena asatthabhāvapaccayatāya uppādādirahitampi nibbānaṁ "assāsanakarasan"ti vuccati, evaṁ attānaṁ ārabbha pavattanakadhammavasena uppādādirahitāpi paññatti pavattāti vuttā. Hetu-attho vā antonītoti pavattitā vohāritāti attho daṭṭhabbo. Tathā nāmapaññatti paññapetabbamatthaṁ gahitāyeva paññāpeti, viññatti viya adhippāyaṁ viññāpetīti sā gahetabbābhāvato vuccamānatthadvārena vuccamānāti vuttā. Paññāpitabbapaññattiyā pana vuccamānabhāve vattabbameva natthi. Tathā pakārato ñāpanabhāvena ñāpetabbañāpananti katvā gahetabbattāyeva ca tassā aniddhāritasabhāvatā paṭikkhittā daṭṭhabbā. Na hi sabhāvadhammānaṁ kakkhaḷaphusanādi sarūpato saddena vacanīyabhāvaṁ bhajati, apica kho nesaṁ kāladesādibhedabhinnānaṁ vinivatta-aññajātiyako sajātiyasādhāraṇo pubbasaṅketānurūpaṁ ajjhāropasiddho sāmaññākāro vacanīyo. Tatthāpi na vinā kenaci pavattinimittena saddo pavattatīti tassa pavattinimittabhūto lokasaṅketasiddho taṁtaṁvacanatthaniyato sāmaññākāraviseso nāma paññattīti pubbācariyā. so hi tasmiṁ tasmiṁ atthe saddaṁ nāmeti, tassa tassa vā atthassa nāmasaññaṁ karotīti nāmaṁ, pakārehi ñāpanato paññatti cāti.

Kassa pana so ākāravisesoti? Paññāpetabbatthassāti veditabbaṁ. Anekākārā hi atthāti. Evañca katvā tassā paññattiyā gahetabbatāvacanañca samatthitaṁ bhavati, avassañca etamevaṁ sampaṭicchitabbaṁ. Aññathā vacanagacanīyabhedānaṁ saṅkaro siyā, sabbopi attho sabbassa saddassa vacanīyo, sabbo ca saddo sabbassa atthassa vācakoti na cettha saṅketaggahaṇeneva tesaṁ pavattāti sakkā vattuṁ vavatthitesu eva tesu saṅketaggahaṇassa pavattito.

Apare pana “yathā dhumato aggi-anumāne na kevalena dhūmeneva aggi viññāyati, dhūmassa pana agginā avinābhāvasaṅkhāto sabmbandho viññāyamāno dhūmena aggi viññāyati, evaṁ saddena atthavijānane na kevalena saddena tadattho viññāyati. Taṁtaṁsaddassa pana tena tena atthena avinābhāvasaṅkhāto sambandho viññāyamāno tena tena saddena atthaṁ ñāpetīti veditabbaṁ. Aññathā aggahitasambandhenapi saddasavanamattena tadattho viññāyeyyāti. Yo yamettha yathāvuttarūpo sambandho, so tassa tassa atthassa saññāpanabhāvena nāmanti paramatthato abhāvā lokasaṅketavasena lokasaṅketoti vā siddho ñātoti lokasaṅketasiddhoti, saddena pakāsiyamānānaṁ atthappakārānaṁ adhigamahetutāya pakārato ñāpanato paññattīti ca vutto”ti vaṇṇayanti.

Saṅkhatāsaṅkhatavinimuttassapi ñeyyavisesassa abhāve ghaṭādisaddābhidheyyā viya pathavīphassādisaddavacanīyopi na labbhatiyevāti sabbavohāralopo siyā. Yasmā ca rūpārūpadhammā pabandhasaṅkhātataṁtaṁvisesākāravaseneva pavattanti, na kevalā, tasmā tesaṁ te saṇṭhānasamūha-avatthāvisesākārā yadipi paramatthato kiñci na honti, paramatthat ana vijjamānānaṁ rūpādīnaṁ upādānānaṁ vasena vijjamānabhāvaṁ labhitvā taṁtaṁgahaṇānurūpaṁ taṁtaṁabhilāpādhikaraṇaṁ bhavati. Upādāyapaññatti hi upādānato yathā aññā anaññāti ca na vattabbā, evaṁ sabbathā atthi natthīti ca na vattabbā. Tayopi hi ete santāyevāti evaṁ tāva mātikāvaṇṇanāya na koci virodho. saṅkhāyati saṁkathīyatīti saṅkhāti ayamattho kathetabbabhāvena vacanattheyeva niruḷho, na vacanasminti vacanapakkhassa ujukatā sambhavati. Vacanapakkhoyeva pāḷi-anugato, na paramparāgato yathāvutto atthoti kuto panetaṁ labbhā. Na hi anīto attho pāḷi-ananugato, nāpi sabbā pāḷinītatthā evāti yathāvuttā duvidhā paññattiyo aṭṭhakathāyaṁ chahi paññattīti yathā sambhavaṁ vuttāyevāti siddhametaṁ atthīti na vattabbāti.

Yadi paramatthato atthitāpaṭisedho, iṭṭhametaṁ. Atha vohārato sattarathaghāṭādīhi sattarathādivacanappayogoyeva na sambhaveyyāti

na hi vacanīyarahito vacanappayogo atthi. Paramatthadhammānaṁ asabhāvadhammabhūtāya paññattiyā vibhāgadassanatthā adhivacanādidukattayadesanāti na paramatthadhammānaṁ rūpādīnaṁ paññattibhāvāpattīti. Na ca paññattipathapaññattidhammaniddesānaṁ avisesavacanaṁ yuttaṁ, saddasseva pana paññattibhāve siyā kāci tesaṁ visesamattā. Paññāpitabbassa aparamatthasabhāvasseva paññattibhāvo adhippetoti na sabbo paññattipatho paññattisaddena vutto, paññatti ca paññāpetabbabhāvena vuttāti paññattipathapadaṁ vattabbameva. Evañcetaṁ icchitabbaṁ. Itarathā saddassa ca paññāpitabbatāya paññattipathabhāvoti paññattipadaṁ na vattabbaṁ siyāti ca sakkā vattuṁ, nikkhepakaṇḍe vibhattāyeva paññatti "puriso māgaṇḍiyo"ti etthāpi dassitāti na na sakkā vattuṁ. Tathāpi hi yathāvutta-upādāyapaññattināmapaññattīnaṁ sabhāvasambhavatoti saṅkhādisaddānaṁ samānatthatāpi tesaṁ matimattameva, viññatti viya adhippāyaṁ viññāpentā sayaṁ ñātāyeva nāmapaññatti paññāpetabbamatthaṁ paññāpeti gahitasarūpatāya padi-āpo viya rūpagatavidhaṁsaneti na paññatti antaraparikappanena payojanaṁ atthi paññāpetabbatthapaññāpane, nāmapaññattipaññāpane pana upādānabhedabhinnā upādāyapññatti viya taṁtaṁvacanavacanatthabhedabhinnā nāpaññattīti aññā paññatti icchitā eva. Na ca anavatthānadoso taṁtaṁvacanassa tadatthavibhāvane sahakārīkāraṇabhāvena paṭiniyatasarūpattā. Etena saṅketaggahaṇābhāvopi paṭisiddho daṭṭhabbo, tathā nāmapaññattiyā payojanābhāvo. Dassitappayojanā hi sā pubbeti.

Vohāro lokiyasote paṭihaññatī"ti-ādīsu sotabbassa saddassa vasena tabbisayabhūtā vohārādayo paṭihananasotabbatāpariyāyena vuttāti daṭṭhabbā. Saddoyeva vā tattha vohārādisahacāritāya tathā vutto. Na hi sakkā sabbattha ekarasā desanā pavattīti vattuṁ. Tathā hi katthaci sukhā dukkhā, sukhāpi vedanā dukkhāti vuccanti, dukkhā sukhā, dukkhāpi sukhāti, evaṁ yathāvuttā duvidhāpi paññatti adhivacanādipāṭhassa atthabhāvena aṭṭhakathāyaṁ vuttāyevāti. Ayaṁ saṅkhatāsaṅkhatavinimuttaṁ ñeyyavisesaṁ icchantānaṁ vasena vinicchayo.

1316. Satipi paresaṁ sāmaññādināmakārakānaṁ nāmakaraṇabhāve parānapekkhatāya tato ativiya yutto idha nāmakaraṇasabhāvo

ukkaṁsaparicchedena nāmakaraṇatthoti adhippetoti dassetuṁ **“aññaṁ anapekkhitvā**ti-ādimāha. **Nāmakaraṇasabhāvatā na hoti** asabhāvikatāya kadācideva pavattito cāti adhippāyo. **Sabhāvasiddhattā**ti vedanādīnaṁ vedanādināmakaraṇadhammataṁ āha. Yadi vedanādīnaṁ kenaci akataṁ sakanāmaṁ ādāyayeva pavattanato opapātikanāmānaṁ nāmakaraṇaṭṭhena nāmabhāvo, evaṁ sati pathavī-ādīnampi nāmabhāvo āpajjati, aññathā pathavī-ādinidassanameva na siyāti anuyogaṁ manasi katvā āha **“pathavī-ādinidassanenā**”ti-ādi. Ekadesasāmaññena hi yathādhippetena upamā hoti, na sabbasāmaññenāti. evampi yadi sabhāvasiddhanāmattā edanādayo nāmaṁ, pathavī-ādīnampi anivattanīyo nāmabhāvoti āha **“niruḷhattā**”ti-ādi. Tena yaṁ nimittaṁ vedanādīsu nāmasaddappavatti, satipi tadaññesaṁ taṁnimittayoge go-saddo viya kukkuṭādisattapiṇḍe niruḷhato vedanādīsu nāma-saddo pavattoti dasseti. Tathā hi anekesu suttapadesesu tesaṁyeva nāmavohāro dissati. **Nāmatānāpatti vuttā** kesakumbhādināmantarāpajjanato. Etamevatthaṁ nidassanabhāvena **“na hī**”ti-ādinā vivarati. Yadipi samūhādighanavinibbhogābhāvato vedanādi-arūpadhammesupi piṇḍākārena gahaṇaṁ pavattati, taṁ pana yebhuyyena atthātiparikappamukhena ekadhammavaseneva, na samūhavasenāti vuttaṁ **“aññena -pa- natthī**”ti.

Pakāsakapakāsitabbabhāvo visayivisayabhāvo eva. **Adhivacanasamphasso** manosamphasso. So nāmamantarena gahetuṁ asakkuṇeyyatāya pākaṭoti nidassanabhāvena vutto. “Adhivacanasamphasso viyā”ti vacanena manosamphassatappakārānameva nāmabhāvo siyā, na paṭighasamphassatappakārānanti āsaṅkāya nivattanatthaṁ **“paṭighasamphassopī**”ti-ādimāha. Tattha pañcaviññāṇasahagato phasso paṭighasamphasso. **Pi**-saddo sambhāvane. Idaṁ vuttaṁ hoti—visayīvisayasaṁghaṭṭa-asamuppattiyā aññaphassato oḷārikopi paṭighasamphasso na rūpadhammā viya vibhūtākāro, tato nāmāyattagahaṇiyabhāvo nāmassevāti. **Arūpatāya vā**ti-ādinā sāmaññato visesato ca paṭighasamphassassa upacāravasena nāmabhāvamāha. **Pacchimapurimānan**ti “nāmañca rūpañcā”ti imaṁ anupubbiṁ sandhāya vuttaṁ. **Satipi rūpassā**ti-ādinā

nāmavohārahetuṁ anaññasādhāraṇaṁ nibbānassa adhipatipaccayabhāvaṁ eva vibhāveti, yato ariyānaṁ aññavisayavinissaṭaṁ ninnapoṇapabbhārabhāvena asaṅkhatadhātuyaṁ eva cittaṁ pavattatīti.

1318. Vaṭṭasmiṁ ādīnavapaṭicchādanato tadassādanābhinandanato ca vaṭṭassa mūlaṁ padhānakāraṇanti **vaṭṭamūlaṁ.**

1320. **Ekekasmiṁ** rūpādike yathābhiniviṭṭhe vatthusmiṁ ahaṁmānādhāranimittataṁ kusalākusalatabbipākalokādhāratañca samāropetvā **pavattaggahaṇaviseso.** Yā kāci diṭṭhi nivisamānā dhammasabhāvaṁ aticcaparāmasanākāreneva nivisatīti vuttaṁ **"parāmasantīti attho"**ti.

1332. Cetanāppadhāno saṅkhārakkhandhoti katvā **"yāya cetanāyā"**ti-ādi vuttaṁ.

1333. **Dunnāmaṁ** gārayhanāmaṁ. **Anupasaṅkamantassā**ti-ādinā sevanabhajanānaṁ visesamāha.

1336. Āpatti-āpattivuṭṭhānaparicchedajānanūpāyadassanaṁ saha vatthunā saha kammavācāyādivacananti imamatthaṁ dassento **"vatthuvītikkamato"**ti-ādimāha. "Āpattikusalatā āpattivuṭṭhānakusalatā"ti[1] vuttanti. Kāraṇajānanena phalaṁ suṭṭhu ñātaṁ hotīti taṁ dassetuṁ **"āpattiyā vā"**ti-ādimāha.

1342. **Tassā**ti manasikārakusalatāya.

1344. **Anuppajjamānāneva** anuppajjantāneva.

1348. **Akaraṇena** anādaravasenāti adhippāyo.

1350. **Pheggurukkhassa** siggu-ādikassa.

1352. **Cakkhundriyāsaṁvarassā**ti cakkhundriyāsaṁvaraṇassa. **asaṁvutacakkhundriyasseva hetū**ti cakkhudvārikassa abhijjhādi-anvāssavanassa

---

1. Abhi 1. 14 piṭṭhe.

taṁdvārikapiññāṇassa viya cakkhudnriyaṁ padhānakāraṇaṁ. Sati hi asaṁvutatte cakkhundriyassa te te anvāssavantīti asaṁvariyamānacakkhundriyahetuko so asaṁvaro tathāvuttoti aṭṭhakathāya adhippāyaṁ dasseti. Idāni yathāvutte adhippāye ṭhatvā **"yatvādhikaraṇanti hī"**ti-ādinā pāḷiyā yojanaṁ dasseti. **Kassa cā**ti pakāraṁ pucchati, kathaṁvidhassa kathaṁsaṇṭhitassāti attho. Na hi sarūpe vutte puna sarūpapucchāya payojanaṁ atthi. **Anvāssavanti** abhijjhādayo. **Tadupalakkhitan**ti anvāssavūpalakkhitaṁ cakkhundriyaṁ asaṁvutanti yojanā.

Yathāsambhavanti dussīlyāsaṁvaro manodvāravasena, sesāsaṁvaro chadvāravasena yojetabbo. Muṭṭhassaccādīnaṁ satipaṭipakkhākusaladhammādibhāvato siyā pañcadvāre uppatti, na tveva kāyikavācasikavītikkamabhūtassa dūssīlyassa tattha uppatti pañcadvārikajavanānaṁ aviññattijanakattāti tameva yathāsambhavaṁ **"na hi pañcadvāre"**ti-ādinā vivarati.

Yathā kinti yena pakārena javane uppajjamāno asaṁvaro "cakkhundriye asaṁvaro"ti vuccati, taṁ nidassanaṁ kinti attho. Tatthāyaṁ pavattikkamo – pañcadvāre rūpādi-ārammaṇe āpāthagate niyamitādivasena kusalākusalajavane uppajjitvā bhavaṅgaṁ otiṇṇe manodvārikajavanaṁ taṁyevārammaṇaṁ katvā bhavaṅgaṁ otarati, puna tasmiṁyeva dvāre "itthipurito"ti-ādinā vavatthapetvā javanaṁ bhavaṅgaṁ otarati. Puna vāre pasādarajjanādivasena javanaṁ javati. Puna yadi taṁ ārammaṇaṁ āpāthaṁ āgacchati, taṁsadisameva pañcadvārādīsu javanaṁ tadā uppajjamānakaṁ sandhāya "evameva javane dussīlyādīsu uppannesu tasmiṁ asaṁvare sati dvārampi aguttan"ti-ādi vuttaṁ. Ayaṁ pana ukkaṭṭhanayo paricitārammaṇaṁ sandhāya vutto, aparicite antarantarā pañcadvāre uppajjitvā tadanurūpaṁ manodvārepi uppajjatīti. Dvārabhavaṅgādīnaṁ javanena sambandho ekasantatipariyāpannato daṭṭhabbo.

Sati dvārabhavaṅgādiketi paccayabhāvena purimanipphannaṁ javanakāle asantampi bhavaṅgādi cakkhādi viya phalanipphattiyā santaññeva nāmāti vuttaṁ. Na hi dharamānaṁyeva santanti vuccatīti. **Bāhiraṁ viya katvā**ti paramatthato javanassa bāhirabhāve itarassa ca abbhantarabhāve asatipi

"pabhassaramidaṁ bhikkhave cittaṁ, tañca kho āgantukehi upakkilesehi upakkiliṭṭhan"ti-ādivacanato[1] āgantukabhūtassa kadāci kadāci uppajjamānassa javanassa bāhirabhāvo tabbidhurasabhāvassa itarassa abbhantarabhāvo pariyāyato vuttoti dasseti. **asaṁvarahetubhāvāpattito**ti dvārādīnaṁ asaṁvarahetubhāvāpajjanassa pākaṭabhāvaṁ sandhāyāha. Uppanne hi asaṁvare dvārādīnaṁ tassa hetubhāvo paññāyatīti. **Dvārabhavaṅgādimūsanan**ti dvārabhavaṅgādīsu mūsanaṁ. Yasmiṁ hi dvāre asaṁvaro uppajjati, so tattha dvārādīnaṁ saṁvarūpanissayabhāvaṁ upacchindantoyeva pavattatīti. Tenevāha **"kusalabhaṇḍavināsanan"**ti.

Ettha ca "cakkhunā rūpaṁ disvā"ti-ādipāḷiyaṁ saṁvaro, saṁvaritabbaṁ, saṁvaraṇupāyo, yato ca so saṁvaro, yattha ca so saṁvaroti imaṁ pabhedaṁ dassetvā yojetabbā. Kathaṁ? "Rakkhati -pa- saṁvaraṁ āpajjatī"ti etena **saṁvaro** vutto. Satiṁ paccuṭṭhapetīti ayaṁ hettha atthoti. Cakkhādi **saṁvaritabbaṁ.** Na nimittaggāhī hoti nānubyañjanaggāhīti **saṁvaraṇupāyo.** "Yatvādhikaraṇan"ti-ādinā **saṁvaraṇāvadhi.** Rūpādayo **saṁvaravisayo**ti. Kiñci paṭisaṅkhābhāvanābalasaṅgahitabhāvena duvidhopi indriyasaṁvaro? Tattha purimena visayesu ādīnavadassanaṁ, itarena ādīnavappahānaṁ. Tathā purimena pariyuṭṭhānappahānaṁ, itarena anusayappahānaṁ. Tathā purimo lokiyamaggasaṅgahito, dutiyo lokuttaramaggasaṅgahitoti ayampi viseso veditabbo.

1535. **Davatthādi-abhilāso**ti davo eva attho payojananti davattho, so ādi yesaṁ te davatthādayo. Tesu, tesaṁ vā abhilāso, davo vā attho etassāti davattho, tadādiko davatthādi, ko pana soti āha **"abhilāso"**ti. **Āhāraparibhoge asantussanā**ti āhāraparibhoge atitti. Bahuno uḷārassa ca patthanāvasena pavattā bhiyyokamyatā asantussanāti evamettha attho yujjati.

1355. Majjanākārena pavatti mānassevāti katvā **"mānova mānamado"**ti vuttaṁ. Tathā hi jātimadādayo "māno maññanā"ti-ādinā

---

1. Aṁ 1. 9 piṭṭhe.

mānabhāveneva vibhattāti. **Khudā** nāma kammajatejo. Taṁ pana abhutte bhutte ca uppajjatīti yaṁ tattha āmāsayasaṅkhātassa sarīradesassa pīḷanato vihiṁsāsaddavacanīyaṁ, tadeva dassetabbaṁ, itarañca nivattetabbanti abhuttapaccayā uppajjanakattena khudā visesitāti āha **"khudāya visesanan"**ti. Ye pana "kammajatejapaccayā dukkhā vedanā khudā"ti vadanti, tesaṁ abhuttapaccayā uppajjanakāti visesanameva na yujjati. Satipi tasmiṁ bhutatthakathane vihiṁsūparatipurāṇavedanāpaṭihananānaṁ visesābhāvo āpajjatīti purimoyevettha attho. **Etāsaṁ koviseso**ti abhuttapaccayā uppajjanakavedanā, bhuttapaccayā na uppajjanakavedanāti dvepi cetā vedanā yāvatā anāgatāyevāti adhippāyo. Satipi anāgatatte purimā uppannasadisī, itarā pana ataṁsadisī accantaṁ anuppannāvāti ayamettha viseso. Teneva **"yathā pavattā"**ti purimāyaṁ vuttaṁ, itarattha ca **"appavattā"**ti. Atha vā abhuttapaccayā uppajjanakavedanā pubbe katakammassa vipākattā **purāṇavedanā** nāma. Appaccavekkhaṇādi-ayuttaparibhogapaccayā paccavekkhaṇādiyuttaparibhogato āyatiṁ na uppajjissatīti bhuttapaccayā na uppajjanakavedanā **navavedanā** nāma. **Vihiṁsānimittatā** vihiṁsānibbattatā.

Yāpenti etenāti yāpanāti vuttassa sarīrayāpanakāraṇassa jīvitindriyassapi yāpanakāraṇanti imassa visesassa dassanatthaṁ "jīvitindriyayāpanatthāyā"ti vatvā na kevalaṁ jīvitindriyasseva yāpanakāraṇamāhāro, atha kho ṭhānādipavatti-ākāravisesayuttassa sakalasarīrassapi yāpanakāraṇanti taṁdīpanatthaṁ yātrāti vacananti yāpanā me bhavissatīti avisesena vuttanti dassento **"catunnaṁ iriyāpathānaṁ avicchedasaṅkhātā yāpanā yātrā"**ti āha. Aṭṭhānayojana-aparibhogaduparibhogādivasena saddhādeyyassa vināsanaṁ **saddhādeyyavinipātanaṁ. Yenā**ti gaṇabhojanalakkhaṇappattassa thūpīkatādikassa vā paṭiggahaṇena. Sāvajjaṁ sanindaṁ paribhogaṁ karotīti vā attho.

Iriyā -pa- vuttanti sukhaṁ pavattamānehi iriyāpathehi tesaṁ tathāpavattiyā kāraṇanti gahitattā viditattā yathāvuttabhuñjanapivanāni pubbakālakiriyābhāvena vuccamānāni iriyāpathakattukāni viya vuttānīti attho. Yathā hi "paññāya cassa disvā āsavā parikkhīṇā

hontī”ti[1] dassanassa khayahetutā, “ghataṁ pivitvā balaṁ bhavati, sīhaṁ disvā bhayaṁ bhavatī”ti ca pānadassanānaṁ balabhayahetutā vuccati, evaṁ bhuñjanapivanānaṁ iriyāpathasukhappavattihetubhāvo vuttoti evamettha attho daṭṭhabbo. sulabhānavajjabhāvo viya appabhāvopi paccayānaṁ paramasallekhavuttīnaṁ sukhavihārāya pariyattoti cīvarasenāsanānaṁ appabhāvukkaṁ sānajānanavasena pavattāhi anantaragāthāhi idhāpi dhammasenāpatinā sukhavihārāya pariyatto appabhāvukkaṁso anuññātoti viññāyatīti **“punapī”**ti-ādinā “bhutvā nā”ti pāṭhaṁ samatthayati.

1368. **Sati-ādidhammā**ti satipaññāsamādhivīriyasammāvācādidhammā, ye chahi dukehi pariggahitā.

1373. **Paṭkivijjhitabbehi paṭivedho vutto.** visayenapi hi visayī vuccati sahacarabhāvato. Yathā—

“Uppādetvāna saṁvegaṁ, dukkhenassa ca hetunā.
Vaḍḍhayitvā sammasitvā, muttiyā maggamabravī”ti,

“Saccapariyosāne”ti ca.

Yathā dukkhādīnaṁ pariññādivasena pavattamānaṁ paṭivedhañāṇaṁ asammohato te avilometvā avirodhetvā pavattati nāma, evaṁ thadupanissayabhāvaṁ vipassanāñāṇampi yathābalaṁ te avilometvā pavattatīti **catunnaṁ saccānaṁ anulomanti vuttan**ti dutiyo atthavikappo vutto. Ettha ca “catunnaṁ saccānan”ti padaṁ vinā upacārena vuttaṁ, purimasmiṁ upacārenāti daṭṭhabbaṁ. Sammādiṭṭhippadhānattā vā sesamaggaṅgānaṁ maggasaccekadesassa paṭivedhassa anulomaṁ samudāyānulomaṁ vuttaṁ, catusaccekadesassa maggassa vā.

1380. **Khayasamaye**ti khayasamūhe. “Kilesānaṁ khayavasena pavattadhammapuñje”ti ca vadanti.

1381. Aparibandhabhāvena nirāsaṅkā, ārammaṇe abhiratibhāvena ca pavatti adhimuccanaṭṭhoti āha **“ani -pa- ttanaṭṭhenā”**ti.

---

1. Ma 1. 215; Ma 2. 143 piṭṭhesu.

1382. Ariyamaggappavattiyā uttarakālaṁ pavattamānaṁ phalañāṇaṁ taṁtaṁmaggavajjhakilesānaṁ khayapariyosāne pavattattā "khīṇante ñāṇan"ti vuttaṁ. Yasmā pana taṁ maggānantaraṁ uppajjati, tasmā maggena ṭhānaso khīṇesu kilesesu tesaṁ khīṇabhāvānantaraṁ pavattamānaṁ khīṇabhāvānaṁ paṭhamakāle pavattantipi vuccatīti dutiyo vikappo vutto.

Dukanikkhepakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Nikkhepakaṇḍavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Aṭṭhakathākaṇḍa

Tika-atthuddhāravaṇṇanā

1384. **Nayagamanan**ti nīyati, neti, nīyanti vā etenāti nayo, gammati etenāti gamanaṁ, nayova, nayassa vā gamanaṁ nayagamanaṁ. Gati eva vā gamanaṁ. Paṭhamena **ādi**-saddena abhidhammabhājanīyādisaṅgahāsaṅgahādi-ekakādisuddhikasacchikaṭṭhādimūlamūlādikā pañcapakaraṇikā nayagati saṅgayhati. **Anulomādī**ti pana paccanīya-anulomapaccanīyapaccanīyānulomapakārā ekamūlādippakārā ca. **Ettha atthesu nicchitesū**ti etasmiṁ aṭṭhakathākaṇḍe cittuppādavasena bhūmantaravisesayogato sabbesaṁ mātikāpadānaṁ atthesu saṅkhepato vavatthāpitesu.

Pañhuddhāranti-ādīsu "siyā kusalaṁ dhammaṁ paṭicca kusalo dhammo uppajjeyya hetupaccayā"ti-ādinā[1] kusalapadaṁ ādiṁ katvā kusalākusalābyākatantā tisso kusalādikā, kusalābyākata-akusalābyākatakuslākusalantā tisso, kusalākusalābyākatantā ekāti kusalādikā satta pucchā, tathā akusalādikā, abyākatādikā, kusalābyākatādikā, akusalābyākatādikā, kusalākusalādikā, kusalākusalābyākatādikāti sattannaṁ sattakānaṁ vasena dhammānulome kusalattikaṁ nissāya hetupaccaye ekūnapaññāsa pucchā, tathā sesapaccayesu sesatikesu dhammapaccanīyādīsu ca. Taṁ sandhāya **"ekūnapaññāsāya ekūnapaññāsāyā"**ti vuttaṁ. "Siyā hetuṁ dhammaṁ paṭicca hetudhammo uppajjeyya hetupaccayā"ti-ādinā[2] "hetuṁ paṭicca hetu, hetuṁ paṭicca nahetu, hetuṁ paṭicca hetu ca nahetu ca. Nahetuṁ paṭicca nahetu, nahetuṁ paṭicca hetu, nahetuṁ paṭicca hetu ca nahetu ca. Hetuñca nahetuñca paṭicca hetu, hetuñca nahetuñca paṭicca nahetu, hetuñca nahetuñca paṭicca hetu ca nahetu cā"ti ekekasmiṁ duke hetupaccayādīsu ekamekasmiṁ paccaye nava nava pucchā honti. Tā sandhāya **"navasu navasu pañhesū"**ti vuttaṁ.

Labbhamānassāti kusalattike tāva paṭiccavāre hetupaccaye "kusalaṁ dhammaṁ paṭicca kusalo dhammo uppajjati hetupaccayā, kusalaṁ

---

1. Abhi 8. 10 piṭṭhe.

2. Abhi 10. 1 piṭṭhe.

ekaṁ khandhaṁ paṭicca tayo khandhā"ti-ādinā[1] kusalena kusalaṁ, kusalena abyākataṁ, kusalena kusalābyākataṁ, akusalena akusalaṁ, akusalena abyākataṁ, akusalena akusalābyākataṁ, abyākatena abyākataṁ, kusalābyākatena abyākataṁ, akusalābyākatena abyākatanti navannaṁ navannaṁ pañhānaṁ atthato sambhavantassa pañhassa vissajjanavasena **uddharaṇaṁ,** tathā sesapaccayavārattikādīsu. **Teseyevā**ti yathāvuttesu eva pañhesu atthasambhavato yathāvibhattānaṁ pañhavissajjanānaṁ "hetuyā navā"ti-ādinā **gaṇanāṭhapanaṁ. Pasaṭe dhamme**ti yathā heṭṭhā kaṇḍadveye "yasmiṁ samaye kāmāvacaraṁ kusalaṁ cittan"ti-ādinā[2] vippakiṇṇe muttapupphe viya phassādayo dhamme. Avisiṭṭhaniddeso sāmaññaniddeso. **viññātadhammassa** puggalassāti adhippāyo.

Yadi cittuppādarūpakaṇḍesu catubhūmicittuppādādivasena viññātadhammassa atthuddhāradesanā āraddhā, evaṁ sante idha kasmā kusalattikaniddeso vuttoti āha **"yadipi kusalattikavitthāro"**ti-ādi. **dhammavisesanabhāvato**ti "dhammā"ti padassa padhānabhāvaṁ dasseti. ato hi tadabhidheyyā pucchitabbā jātā. **Viññātāhī**ti bhūmīnaṁ visesanalakkhaṇayogamāha. **Ettha padhānan**ti kiñcāpi uddese kusalapadena dhammā visesitabbā, "catūsu bhūmīsu kusalan"ti imasmiṁ pana niddese bhūmīhi visesitabbattā kusalapadaṁ padhānanti visesanabhāvena vacanicchāya abhāvato satipi visesitabbadhammānaṁ kāmāvacarādiphassādibhede tadanapekkhaṁ anavajjasukhavipākatāsaṅkhātaṁ attano kusalākārameva gahetvā pavattamānattā **"ekattameva upādāya pavattatī"**ti vuttaṁ. Sabbepi hi kusalā dhammā anavajjasukhavipākatāya ekasabhāvāyevāti.

1385. **Yathāyogaṁ yojetabban**ti catūhi bhūmīhi ādhārabhūtāhi visesetvā samayaphassādibhedaṁ anāmasitvā vipākabhāvena ekattaṁ netvā "catūsu bhūmīsu vipāko"ti vuttanti yojetabbaṁ. Esa nayo "tīsu bhūmīsu kiriyābyākatan"ti-ādīsupi.

Uppajjati etthāti uppādo, cetasikā. Te hi cittassa sabbathāpi nissayādipaccayabhāvato ettha ca uppattiyā ādhārabhāvena apekkhitā.

---

1. Abhi-19 piṭṭhe. 2. Abhi 1. 17 piṭṭhe.

Yathā ca cetasikā cittassa, evaṁ cittampi cetasikānaṁ nissayādipacayabhāvato ādhārabhāvena vattabbataṁ arahatīti yathāvuttaṁ uppādasaddābhidheyyataṁ na vinivattati. Idaṁ vuttaṁ hoti—"cittuppādo"ti ettha uppādassa visesanabhāvena pavattamānampi cittaṁ attani yathāvutta-uppāda-atthasambhavato apariccattavisesitabbabhāvameva hutvā tassa visesanabhāvaṁ paṭipajjatīti. Yadāha **"avayavena samudāyopalakkhaṇavasena attho sambhavatī"**ti. Cittasamānagatikassa idha cittaggahaṇena gahetabbatāya "dvepañcaviññāṇānī"ti nidassanena vakkhamānattā **"citta -pa- gahaṇaṁ katan"**ti vuttaṁ. Tattha **aññassā**ti rūpassa.

1420. **Pañcadvāre vattabbameva natthi** ekantaparittārammaṇattā pañcadvārikacittānaṁ. **Iṭṭhāniṭṭhārammaṇānubhavanan**ti vipākassa pakappetvā ārammaṇaggahaṇābhāvamāha. Tato kammānurūpaṁ pavattamāno vipāko parittakammavipākatāya parittārammaṇeyeva pavattitumarahati, na mahagga tappamāṇārammaṇeti adhippāyo. Samādhippadhānassapi kassaci kammassa appanā-appattassa ekantena sadisvipākatā abhāvato **"appanāppattassā"**ti kammaṁ visesitaṁ. Vaṇṇalakkhaṇādiṁ aggahetvā lokasaññānurodheneva gahite pathavādike parikammasaññāya samuppāditattā paṭibhāganimittasaṅkhātaṁ saññāvasaṁ ārammaṇaṁ assāti **saññāvasārammaṇaṁ. Tādisenevā**ti samādhippadhānatāya appanāppattīti viya saññāvasārammaṇatāya ca nibbiseseneva. **Sopī**ti **pi**-saddo sampiṇḍanattho. Tenetaṁ dasseti "attano kammassa samānabhūmikadhammārammaṇatāya viya tassa ārammaṇārammaṇatāyapi vipāko kammānurūpoyeva nāma hotī"ti.

Yadi evaṁ kasmā mahaggatappamāṇārammaṇassa parittakammassa vipāko tadārammaṇārammaṇo na hotīti? Appanāppattakammavipākassa viya tassa kammārammaṇārammaṇatāya niyamābhāvato kammānurūpatāya ca anekarūpattā. Yathā attano kammasadisassa mahaggatajavanass aparittārammaṇassapi tadārammaṇaṁ nānubandhakaṁ paricayābhāvato, evaṁ attano kammassa nimittabhūtepi tassa sahakārīkāraṇāhi apariyādinne mahaggatappamāṇe ārammaṇe paricayābhāvato parittavipāko na pavattati, kammanimittārammaṇo pana jāyamāno paritteneva tena hotīti

āha **“paṭisandhi-ādibhūto”**ti-ādi. **Yasmā panā**ti-ādinā pāḷiyāva yathāvuttamatthaṁ nicchinoti. Nānākkhaṇikakammapaccayo hi ettha adhippeko paccayapaccayuppannānaṁ bhinnārammaṇatāya vuttattā. **Na cā**ti-ādinā parittavipākā eva idha paccayuppannabhāvena vuttāti dasseti. **Idhā**ti imasmiṁ atthuddhārakaṇḍe.

Sativepullappattānaṁ sativirahitassa kāyakammassa sambhavaṁ dassetuṁ **“vāsanāvasenā”**ti vuttaṁ. Avītarāgānaṁ aparittepi katthaci ārammaṇe siyā cetaso uppilāvitattanti **“kilesavirahe”**ti visesetvā vuttaṁ. **Ādarākaraṇavasenevā**ti ādarākaraṇamattavasenevāti visesanivatti-attho **eva**-saddo tameva nivattetabbṁ visesaṁ dasseti, nāññathā. **Kosajjādī**ti **ādi**-saddena dosādayo saṅgaṇhāti. **Ādarākaraṇaṁ nirussukkatā evā**ti ādaraṁ karontā nirussukkabhāveneva na honti, na pana ādaraṁ na karontiyevāti daṭṭhabbaṁ. Ekacce pana “akammaññasarīratāya aññavihitatāya ca khīṇāsavānaṁ asakkaccadānādipavatti na anādaravasenā”ti vadanti.

1421. **Atipaguṇānan**ti subhāvitānaṁ suṭṭhutaraṁ vasippattānaṁ. **Evaṁ paguṇajjhānesupi pavatti hoti** tattha vicāraṇussāhassa mandabhāvatoti adhippāyo. **Pubbe dassitan**ti “tīṇi lakkhaṇānīti ahanti vā”ti-ādinā pubbe dassitaṁ. “**Avijjamāno** aparamatthabhāvato, **vijjamāno ca** lokasaṅketasiddhiyā sammutisaccabhāvato **attho** arīyati cittena gammati ñāyatī”ti ācariyā vadanti. Yato tabbisayā cittuppādā **navattabbaṁ ārammaṇaṁ etesanti navattabbārammaṇā**ti aññapadatthasamāsavasena vuccanti. Ayaṁ pana vādo hevatthikavādo viya hotīti tassa accantaṁ avijjamānataṁ maññanto ito ca aññathā avijjamānapaññattiṁ dassetuṁ **“sammutisacce panā”**ti-ādimāha. Kathaṁ pana tassa accantamavijjamānatte tabbisayānaṁ dhammānaṁ pavatti navattabbārammaṇabhāvo cāti āha **“avijjamānampī”**ti-ādi. **Parittādi-ārammaṇāti na vattabbāti vuttā**ti parittādayo viya tassa visuṁ vatthitabhāvaṁ nisedheti.

Vikkhipanaṁ nānārammaṇesu cittassa pavattanaṁ. **Anavaṭṭhānaṁ** ekasmiṁyeva pavattituṁ appadānaṁ. Dutiyādimaggapurecārikaṁ phalasamāpattipurecārikañca

kāmāvacarañāṇaṁ nibbānārammaṇatāya lokuttaracittassa āvajjanaṭṭhāniyatāya ca paṭhamamaggapurecārikañāṇena samānanti katvā vuttaṁ **"gotrabhuvodāne gotrabhūti gahetvā"**ti.

Sabbatthapādakanti nipphādetabbe, payojane vā bhummaṁ "cetaso avūpasame"ti-ādīsu viya. Tena sabbesu vipassanādīsu nipphādetabbesūti attho. Tenevāha **"sabbesū"**ti-ādi. Atītaṁsañāṇassa kāmāvacarattā iddhividhādīsu tassa aggahaṇaṁ daṭṭhabbaṁ. Tassa pana atītasattadivasato heṭṭhā yāva paccuppannapaṭisandhi, tāva visayoti vadanti. Atītasattadivasesupi khandhapaṭibaddhānaṁ tassa visayabhāvo yutto viya dissati.

Pādakajjhānacittaṁ parikammehi gahetvāti pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya "idaṁ cittaṁ viya ayaṁ kāyo sīghagamano hotū"ti pubbabhāgaparikammehi rūpakāyassa viya pādakajjhānacittassapi gahetabbataṁ gahetabbataṁ sandhāya vuttaṁ. Idaṁ pana adhiṭṭhānaṁ evaṁ pavattatīti veditabbaṁ. Adhippetaṭṭhānapāpuṇanatthaṁ gantukāmataṁ purakkhatvā pādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya "idaṁ cittaṁ viya ayaṁ kāyo sīghagamano hotū"ti karajakāyārammaṇaṁ parikammaṁ katvā bhavaṅgaṁ otaritvā vuṭṭhāya pādakajjhānaṁ samāpajjitvā puna bhavaṅge otiṇṇe manodvārāvajjanaṁ rūpakāyaṁ ārammaṇaṁ katvā uppajjati anulomāni ca. Tato adhiṭṭhānacittampi tamevārammaṇaṁ katvā uppajjati. Tassānubhāvena yathādhippetaṭṭhānaṁ gatoyeva hoti. Evaṁ adissamānena kāyena gacchanto panāyaṁ kiṁ tassa adhiṭṭhānacittassa uppādakkhaṇe gacchati, udāhu ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe vāti? Tīsu khaṇesu gacchatīti icchanti. **Citte**ti pādakajjhānacitte. **Samodahatī**ti cittānugatikaṁ cittaṁ viya sīghagamanaṁ karotīti attho. Yathā hi cittaṁ icchitakkhaṇe atidūrepi visayaṁ ārabbha pavattati, evaṁ rūpakāyassapi lahuparivattibhāvāpādanaṁ cittavasena kāyapariṇāmanaṁ. Na cettha rūpadhammānaṁ dandhaparivattibhāvato ekacittakkhaṇena desantaruppatti na yujjatīti vattabbā adhiṭṭhānacittena rūpakāyassa lahuparivattibhāvassa āpāditattā. Tenevāha "cittavasena kāyaṁ adhiṭṭhahitvā sukhasaññañca lahusaññañca okkamitvā adissamānena kāyena brahmalokaṁ gacchatī"ti[1]. Acinteyyo hi iddhimantānaṁ iddhivisayoti.

---

1. Visuddhi 2. 34 piṭṭhe.

Cittasantānaṁ rūpakāye samodahitanti yattakehi cittehi dissamānena kāyena yathādhippetaṭṭhānappatti, tattakānaṁ cittānaṁ pabandhassa dandhagamanakaraṇato imassa adhiṭṭhānassa karajakāye āropitaṁ tadanuguṇanti attho. Idampi adhiṭṭhānapādakajjhānaṁ samāpajjitvā vuṭṭhāya “ayaṁ kāyo viya idaṁ cittaṁ dandhagamanaṁ hotū”ti samāpajjitvā vuṭṭhitajjhānacittārammaṇaṁ parikammaṁ katvā bhavaṅgaṁ otaritvā bhavaṅgato vuṭṭhāya pādakajjhānaṁ samāpajjitvā puna bhavaṅge otiṇṇe manodvārāvajjanaṁ pādakajjhānaṁ ārammaṇaṁ katvā uppajjati anulomānaṁ ca. Tato adhiṭṭhānacittampi tamevārammaṇaṁ katvā uppajjati. Tassānubhāvena antarā pañcaviññāṇādīsu uppannesupi apatanto icchitaṭṭhānaṁ gacchati. Evaṁ gacchanto ca sace icchati, pathavīkasiṇavasena ākāse maggaṁ nimminitvā padasā gacchati. Sace icchati, vāyokasiṇavasena vāyuṁ adhiṭṭhahitvā tūlapicu viya vāyunā gacchati Apica gantukāmatāva ettha pamāṇaṁ. Sati hi gantukāmatāya evaṁ katādhiṭṭhāno adhiṭṭhānavegakkhittoveso issāsapakkhitto saro viya dissamāno gacchatīti. Tattha ākāse maggaṁ nimminitvā gacchanto vināpi abhiññāñāṇena pakatipathaviyaṁ viya gacchati. Teneva “padasā gacchatī”ti vuttaṁ. Vāyuṁ adhiṭṭhahitvā gacchanto abhiññāñāṇasamuṭṭhitavāyodhātuparamparāya gacchati. Ubhayatthāpi antarā vanarāmaṇīyakādīni pekkhamāno āpāthagate sadde ca suṇamāno gacchatīti vadanti. Keci pana “adissamānena kāyena ekacittakkhaṇeneva icchitaṭṭhānagamane dissamānena kāyena padasā vāyunā ca gamane abhiññācittasamuṭṭhitakāyaviññattivipphārena gamanan”ti vadanti. Apare “abhiññācittassa viññattinibbattanakiccaṁ natthī”ti vadanti.

Adhiṭṭhānadvayanti cittakāyavasena kāyacittapariṇāmanabhūtaṁ rūpakāyapādakajjhānacittārammaṇaṁ ubhayaṁ adhiṭṭhānaṁ. **Taṁsampayuttāyā**ti yathāvutta-adhiṭṭhānadvayasampayuttāya. **Sukhasaññālahusaññābhāvato**ti sukhasaññālahusaññāsabbhāvato, tabbhāvaṁ āpajjanatoti attho. **Sukhasaññā**ti cettha upekkhāsampayuttā saññā. Upekkhā hi “santaṁ sukhan”ti vuttā. Sāyeva ca saññā nīvaraṇehi ceva vitakkādīhi paccanīkehi ca vimuttattā “lahusaññā”tipi veditabbā. Tāhi samokkantāhi rūpakāyopi tūlapicu viya sallahuko hoti. So evaṁ

vātakkhitatūlapicunā viya sallahukena ekacittakkhaṇena adissamānena ca kāyena yathāruci gacchatīti.

> “Mutto vatamhi tāya anatthasaṁhitāya dukkarakārikāya, sādhu vatamhi sammāsambodhiṁ sambujjhan”ti[1] pavattaṁ bhagavato cetoparivitakkamaññāya māro “amuttabhāvamassa karissāmī”ti,
>
> “Tapokammā apakkamma, yaṁ na sujjhanti māṇavā.
> Asuddho maññasi suddho, suddhimaggā aparaddho”ti[1]—

āhāti evamādiṁ sandhāya **“mārādīnampi bhagavato cittajānanaṁ vuttan”**ti vuttaṁ. Nibbānapaccavekkhaṇañca pubbenivāsānussatiñāṇena nibbānā -pa- ñātesu pavattatīti sambandho. **Nibbānā -pa- ñātesū**ti idaṁ abhiññāñāṇassa parato pavattamānaṁ paccavekkhaṇaṁ abhiññāñāṇassa visaye viya abhiññāñāṇavisayavisayepi kadāci pavattituṁ arahatīti katvā vuttaṁ. **Appamāṇārammaṇatan**ti appamāṇakhandhārammaṇatanti attho. **Tasmā**ti yasmā pubbenivāsānussatiñāṇassa nibbānārammaṇabhāvadīpako koci pāṭho natthi, tasmā. **Paccavekkhaṇakicce vuccamāne**ti ruḷhiṁ aggahetvā maggādīnaṁ atītānaṁ pati pati avekkhanaṁ anussaraṇaṁ paccavekkhaṇanti pubbenivāsānussatiñāṇassa kiccaṁyeva paccavekkhaṇanti vuccamāneti attho. **Anuññātāti dissatī**ti “maggaphalanibbānapaccavekkhaṇato”ti idameva sandhāya vuttaṁ. Ayañhettha attho – pubbenivāsānussatiñāṇena nibbānārammaṇe khandhe disvā “ime dhammā kiṁ nu kho ārabbha pavattā”ti āvajjentassa pubbenivāsānussatiñāṇaṁ nibbānārammaṇe pavattatīti. Anāgataṁsañāṇepi eseva nayo.

Yadi evaṁ kasmā parittattike “appamāṇo dhammo mahaggatassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti[2] ettha “appamāṇā khandhā cetopariyañāṇassa pubbenivāsa-anāgataṁsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti ajjhattattike ca “bahiddhādhammo bahiddhādhammassa, bahiddhādhammo ajjhattassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo”ti[2] etesaṁ vibhaṅgesu “bahiddhā

1. Saṁ 1. 104 piṭṭhe. 2. Abhi 9. 324 piṭṭhe.

khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyapubbenivāsayathākammūpaga-anāgataṁsa āvajjanāya ārammaṇapaccayena paccayo”ti[1] etthakameva vuttaṁ, na vuttaṁ nibbānanti. Cetopariya-iddhividhādiñāṇehi saha vuttattāti ce, evampi visuṁ vibhajitabbaṁ siyā. Na hi visuṁ vibhajanārahaṁ saha vibhajatīti? Na, avacanassa aññakāraṇattā. Yāni hi puthujjanānaṁ pubbenivāsa-anāgataṁsañāṇāni, tesaṁ avisayo eva nibbānaṁ. Ariyānaṁ pana maggaphalapaccavekkhaṇehi sacchikatanibbānānaṁ imehi ñāṇehi paccakkhakaraṇe payojanaṁ natthīti sādhāraṇena iddhividhañāṇādīnaṁ gahitattā nibbānaṁ na vuttanti daṭṭhabbaṁ. **Nibbattakkhandhajānanamāha,** na nibbattakakkhandhajānanaṁ. Yathākammūpagañāṇakiccaṁ hi tanti. **Attho sambhavatī**ti idaṁ anāgataṁsañāṇassapi anibbānārammaṇataṁ sandhāya vuttaṁ.

1429. Maggārammaṇattike yasmā cittuppādakaṇḍe bodhitesu cittuppādesu ekantato maggārammaṇāyeva keci natthi, maggārammaṇāyeva pana kadāci maggādhipatino honti, tasmā “katame dhammā maggārammaṇā”ti ekameva pucchaṁ katvā tayopi koṭṭhāsā labbhamānavasena vibhattā. Iminā nayena paratopi evarūpesu ṭhānesu attho veditabbo. “Cittuppādā”ti, “maggārammaṇā”ti ca vuttadhammānaṁyeva maggahetukattābhāvaṁ sādhetuṁ **“asahajātattā”ti** idaṁ hetuvacananti **“asampayuttattāti attho”**ti vuttaṁ. Tenevāha **“na hi arūpadhammānan”**ti-ādi. “Aññadhammārammaṇakāle evā”ti avadhāraṇassa aggahitattā garuṁ akatvā maggārammaṇakālepi maggādhipatibhāvena na vattabbāti āyampi attho aṭṭhakathāyaṁ pariggahitoyevāti daṭṭhabbaṁ. “Garuṁ katvā paccavekkhaṇakāle”ti hi vuttattā garuṁ akatvā paccavekkhaṇakālepi atthi eva. Tadā ca maggādhipatibhāvena na vattabbā te dhammāti bhiyyopi siddhovāyamattho.

1434. **Atītārammaṇāvā**ti uddhaṭaṁ, “atītārammaṇā”ti pana aṭṭhakathāpāṭho bahūsu potthakesu dissati. **Tasmā**ti yasmā **paṭiccasamuppādavibhaṅgavaṇṇanāyaṁ**[2] “maraṇasamaye ñātakā ‘ayaṁ tāta tavatthāya buddhapūjā karīyati, cittaṁ pasādehī’ti vatvā”ti-ādinā pañcadvāre rūpādi-ārammaṇūpasaṁharaṇaṁ tattha tadārammaṇapariyosānānaṁ

1. Abhi 8. 443 piṭṭhe. 2. Abhi-Ṭṭha 2. 151 piṭṭhe.

cuddasannaṁ cittānaṁ pavattiñca vatvā tasmiṁyeva ekacittakkhaṇaṭṭhitike ārammaṇe paṭisandhicittaṁ uppajjatīti paccuppannārammaṇabhāvaṁ paṭisandhiyā vakkhati, tasmāti attho. Dve bhavaṅgāni āvajjanaṁ maraṇassāsannabhāvena mandībhūtavegattā pañca javanāni dve tadārammaṇāni cuticittanti ekādasa cittakkhaṇā atītāti āha **"pañcacittakkhaṇāvasiṭṭhāyuke"**ti. **Itaratthā**ti aññatadārammaṇāya cutiyā. Idāni tameva "itaratthā"ti saṅkhepato vuttamatthaṁ vitthārato dassetuṁ **"yadā hī"**ti-ādimāha. Cutiyā tadārammaṇarahitattā paṭisandhiyā ca paccuppannārammaṇattā **"rūpā -pa- jjantassā"**ti udāhaṭaṁ. **Cha bhavaṅgāni paccuppannārammaṇāni honti,** nava cittakkhaṇā atītāti sattacittakkhaṇāvasiṭṭhāyuke gatinimitte paṭisandhiyā pavatattāti daṭṭhabbaṁ.

Vijjamānameva kāyaṁ ārammaṇaṁ karotīti etena sukhalahusaññokkamanena paccuppannasseva bhūtupādāyarūpasaṅghātassa lahuparivattibhāvāpādanaṁ, na bhāvinoti dasseti.

Etthantareti apākaṭakālato paṭṭhāya yāva pākaṭakālo, etasmiṁ antare. Yasmā pana kassaci kiñci sīghaṁ pākaṭaṁ hoti, kassaci dandhaṁ, tasmā **"ekadvesantativārā"**ti aniyametvā vuttaṁ. "Vacanasiliṭṭhatāvasena vuttan"ti eke, keci pana "etthantare pavattā rūpadhammā arūpadhammā ca paccuppannāti gahite eko santativāro hoti, taṁ pana dvidhā vibhajitvā apākaṭakālaṁ ādiṁ katvā yebhuyyena pākaṭakālato orabhāvo eko koṭṭhāso yebhuyyena pākaṭakālaṁ ādiṁ katvā yāva supākaṭakālo ekoti ete dve santativārā. Iminā nayena sesasantativārabhedāpi veditabbā. Tattha kālavasena sabbesaṁ samānabhāvaṁ aggahetvā dhammānaṁ sadisappavattivasena santatiparicchedo dīpitabbo"ti vadanti. Kiñci kiñci kālaṁ sadisaṁ pavattamānāpi hi utucittādisamuṭṭhānā rūpadhammā santativārāti vuccanti. Yadāha **"atiparittā"**ti-ādinā, arūpasantatipi cettha yathāvuttarūpasantatiparicchinnā saṅgahitāyevāti daṭṭhabbaṁ. **Paccuppannesu dhammesu saṁhīratī**ti taṇhādiṭṭhīhi ākaḍḍhanīyaṭṭhānabhāvena vuttaṁ. "Yo cāvuso mano ye ca dhammā"ti visayivisayabhūtā ekabhavabhūtā ca ekasantatipariyāpannā dhammā vibhāgaṁ akatvā gayhamānā addhāpaccuppannaṁ hoti, sati pana

vibhāgakaraṇe khaṇasantatipaccuppannatā labbhatīti āha **"addhāpaccuppannaṁ hontaṁ etaṁ ubhayaṁ hotī"**ti.

Tassāti mahājanassa. **Atītādivibhāgaṁ akatvā**ti āvajjanādīnaṁ samānākārappavattiyā upāyaṁ dasseti. **Saddhaṁ hotī**ti khaṇapaccuppannārammaṇattepi parikammacetopariyañāṇānaṁ ayaṁ pāḷi suṭṭhu nītā hotīti attho. **Atītattiko ca evaṁ abhinno hotī**ti evaṁ khaṇapaccuppanneyeva dhamme idha paccuppannoti gayhamāne aññapadasaṅgahitasseva anantarapaccayabhāvaṁ pakāsento atītattiko ca paṭṭhāne abhedato sammā atthassa uddhaṭattā avināsito hoti. Atha vā **atītattiko**ti paṭṭhāne atītattikapāḷi, imāya atītattikapāḷiyā yathāvuttakāraṇatoyeva abhinno avisiṭṭho aññadatthu saṁsandati sametīti attho.

Yathāsambhavanti āvajjanāya anāgatārammaṇatā, javanānaṁ paccuppannātītārammaṇatā anāgatapaccuppannātītārammaṇatāti yojetabbaṁ. **Nānārammaṇatā na siyā** addhāvasena paccuppannārammaṇattāti adhippāyo. Ayañca attho ekissā javanavīthiyā ekasmiṁyeva citte pavattiyaṁ āvajjanādīnaṁ anāgatādi-ārammaṇatā sambhavatīti sambhavadassanavasena vuttoti yathādhippetassa abhiññācittassa khaṇapaccuppanne pavattiṁ yojetvā dassetuṁ **"tenā"**ti-ādimāha. **Tīṇī**ti "atītārammaṇo dhammo atītārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo, anāgatārammaṇo dhammo anāgatārammaṇassa dhammassa, paccuppannārammaṇo dhammo paccuppannārammaṇassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo"ti[1] padantarasaṅgahitadhammānapekkhā dhammā tīṇi pañhavissajjanānīti attho. **Anāsevanaṁ natthī**ti āsevanalābhe sati yathādhammasāsane avacanassa kāraṇaṁ natthīti avacanena tattha itaresaṁ pañhānaṁ paṭisedho viññāyatīti adhippāyo.

Etassa vādassāti "āvajjanajavanānaṁ anāgatapaccuppannārammaṇattepi cetopariyañāṇaṁ siddhan"ti vādassa. **Nissayabhāvo**ti atthasambhavato yathāvuttanayassa jotakabhāvo. **Yan**ti cittaṁ. **Tassā**ti

---

1. Abhi 9. 430 piṭṭhe.

āvajjanajavanānaṁ khaṇapaccuppanniruddhārammaṇatāvacanassa. Ettha ca kālavisesaṁ āmasati, anāgatāyeva ca āvajjanā pavattatīti nayidaṁ yujjamānakaṁ. Atha "yaṁ imassa cittaṁ bhavissati, taṁ jānāmī"ti ābhogaṁ karoti, evaṁ sati parikammābhiññācittānampi anāgatārammaṇattamevāti sabbattha-āvajjanajavanānaṁ anāgatapaccuppannārammaṇatā na sijjhatīti āha **"pavatti -pa- vuttattā"**ti. **Dosāpattiyā**ti dosāpajjanena, dosāpattito vā. **Rāsi-ekadesavajjanapaṭivedhe**ti dosāpajjanena, disāpattito vā. **Rāsi-ekadesāvajjanapaṭivedhe**ti yathārutavaseneva purimavādipakkhamāha, **sampattasampattāvajjanajānane**ti attanā niddhāritapakkhaṁ. **Purimavādino nānujāneyyun**ti addhāsantatipaccuppannapadatthatā abhidhammamātikāyaṁ āgatapaccuppannapadassa natthīti adhippāye ṭhatvā nānujāneyyuṁ. Ettha ca satipi sabhāvabhede ākārabhedābhāvato ekattanayavasena āvajjanaparikammābhiññācittānaṁ nānārammaṇatādoso natthīti khaṇapaccuppannārammaṇatā cetopariyañāṇassa purimavādīnaṁ adhippāyavibhāvanamukhena dassitā. **Aṭṭhakathāyaṁ** pana "sabhāvabhede sati nānārammaṇatādosābhāvo natthi evāti ekasmiṁ eva citte addhāsantativasena paccuppannārammaṇatā vibhāvitā"ti dvīsupi vādesu yaṁ yuttaṁ, taṁ vicāretvā gahetabbaṁ.

Tenevāti yasmā atītattike uppannattike ca cetopariyañāṇassa vattamānadhammārammaṇabhāvajotano pāṭho na dissati, teneva kāraṇena. **Dvīsu ñāṇesū**ti pubbenivāsacetopariyañāṇesu. **Kammamukhena gayhantī**ti satipi ārammaṇabhāve cattāro khandhā yathākammūpagañāṇena kammadvārena kusalākusalā icceva gayhanti, na pana vibhāgasoti dasseti. Lobhādisampayogavisesena duccaritabhāvo, alobhādisampayogavisesena ca sucaritabhāvo lakkhīyatīti duccaritasucaritāni vibhāventaṁ lobhādayopi vibhāvetiyeva nāma hotīti āha **"duccarita -pa- bhāvanaṁ hotī"**ti.

1435. Asabhāvadhammassa "ahan"ti-ādipaññattiyā ajjhattadhammupādānatāya siyā koci ajjhattapariyāyo, na pana sabhāvadhammassa asattasantāneva tassāti vuttaṁ **"sabhāva -pa- ahontan"**ti. Tathā hi "attano khandhādīni paccavekkhantassā"ti ettha "ajjhattārammaṇā"ti padassa atthavivaraṇavasena "ajjhattaṁ gayhamānaṁ ahanti paññattiṁ ādi-saddena

gaṇhātī”ti[1] vakkhati. Yadi evaṁ tassa ajjhattattikepi ajjhattabhāvo vattabbo siyā? Na, bahiddhābhāvassa viya ajjhattabhāvassapi ajjhattattike nippariyāyavasena adhippetattāti. Yadāha **“asabhā -pa- na vuttan”**ti. **Ākiñcaññāyatanādī**ti **ādi-**saddena sāvajjanāni tassa purecārika-upacāracittāni tassa ārammaṇena pavattanakapaccavekkhaṇa-assādanādicittāni ca saṅgaṇhāti.

Ākiñcaññāyatanaṁ taṁ-saddena ākaḍḍhitvā vadati, na pana taṁ sabbanti vuttaṁ, yañca tassa purecārikanti attho. **Lesavacanan**ti ekadesasāruppena samānārammaṇabhāvena ekadesasseva vacanaṁ. Lissati silissati ekadesena allīyatīti hi **leso. Yesan**ti kāmāvacarakusalākusalamahākiriyāvajjanacittānaṁ kusalakiriyābhedassa rūpāvacaracatutthassa ca. **Evaṁ upekkhāsahagataniddesādīsū**ti yesaṁ adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttā vuttā, tesu ekameva upekkhāsahagataniddesaṁ vatvā itaraṁ na vattabbaṁ siyāti attho. **Ādi-**saddena hetusampayuttakāmāvacarādiniddese saṅgaṇhāti. Tatthāpi hi parittasahetukādibhāvena vuttesu dhammesu ekameva vatvā itaraṁ na vattabbaṁ siyāti. **Abhāvanāniṭṭhappavattiyā**ti abhāvanāniṭṭhappavattiyā abhāvanākārassa ukkaṁsappavattiyāti attho, abhāvassa vā ukkaṁsappavattiyā. **Navattabbaṁ jātaṁ** ajjhattārammaṇādibhāvenāti adhippāyo. **Tānī**ti ākiñcaññāyatanena samānārammaṇāni āvajjanādīni. Yadi evaṁ “abhāvanāsāmaññe”ti kasmā vuttaṁ. Na hi ākiñcaññāyatanārammaṇassa paccavekkhaṇa-assādanādivasena pavattacittānaṁ abhāvanākārena pavatti atthīti? Na, abhāvetabbatāya adhippetattā. Na bhāvīyatīti hi abhāvanaṁ, na na bhāvetīti.

Gahaṇavisesanimmitānīti-ādīsu ayamadhippāyo—yadipi bhāvanāñāṇanimmitākāramattesu sabhāvato avijjamānesu visayesu yebhuyyena mahaggatā dhammā pavattanti, bahiddhākāraggahaṇavasena pana kasiṇādīnaṁ bahiddhābhāvoti tadārammaṇadhammā bahiddhārammaṇāti vuttaṁ. Kasiṇānaṁ hi santānaṁ muñcitvā upaṭṭhānaṁ visesato vaḍḍhitakasiṇavasena viññāyati, paṭhamāruppaviññāṇābhāvassa pana na bahiddhākāro, nāpi

1. Paññatti ādisaddena saṅgayhatīti (Ka)

ajjhattākāroti ubhayākāravidhure tasmiṁ anaññasādhāraṇena pavattiyākārena pavattamānaṁ ākiñcaññāyatanameva navattabbārammaṇaṁ vuttaṁ, na itare itarākārappavattitoti. **Kāmāvacarakusalānan**ti nidassanamattaṁ daṭṭhabbaṁ.

Ākiñcaññāyatanavipākaṁ nevasaññānāsaññāyatanassa vipākādikassāti atthavasena vibhatti pariṇāmetabbā. **Abhinīhārāsambhavato**ti samāpatticittassa abhinīharaṇāsambhavato. Kusalameva vipākassa ārammaṇanti katvā **"vipākassā"**ti-ādi vuttaṁ.

Asabhāvadhammattepi bahiddhākārena gahaṇīyabhāvato kasiṇānaṁ bahiddhābhāvo viya ekantato idha ajjhattadhammupādānatāya ahanti paññattiyā siyā ajjhattabhāvoti vuttaṁ **"ajjhattan"**ti-ādi. **"Khandhādī**ti **ād**-saddena dhātu-āyatanādi saṅgayhatī"ti ca vadanti. **Esa nayo**ti "arūpakkhandhe khandhāti gahetvā"ti-ādikaṁ vaṇṇanānītiṁ āha. **Paresaṁ khandhādiggahaṇe**ti paresaṁ khandhādīti imassa padassa kathane uccāraṇe. Sabbāma upādāpaññattiṁ āha ādisaddenāti sambandho.

Tika-atthuddhāravaṇṇanā niṭṭhitā.

Duka-atthuddhāravaṇṇanā

1473. **Aññathā**ti vuttappakārassa dassane. Vuttappakārassa dassanato eva hi aṭṭhakathāyaṁ sasaṅkhārikānaṁ thinamiddhavirahe asaṅkhārikasadisī yojanā na dassitā. **Bhavarāgādīsū**ti bhavarāgamūlikādīsu yojanāsu.

1511. **Dve**ti uddhaccāvijjānīvaraṇāni. **Tīṇī**ti kāmacchandabyāpādavicikicchāsu ekekena uddhaccāvijjānīvaraṇāni. **Dve vā tīṇi vā**ti pāḷiyaṁ **vā**-saddassa luttaniddiṭṭhataṁ āha. Atha vā nipātasaddasannidhānepi nāmapadādīhi eva samuccayādi-attho vuccati, na nipātapadehi tesaṁ avācakattāti antarenapi nipātapadaṁ ayamattho labbhati. Tathā vacanicchāya sambhavo eva hettha pamāṇanti pāḷiyaṁ "dve tīṇī"ti vuttaṁ.

Yattha sahuppattīti-ādinā "dve tīṇī"ti lakkhaṇavacananti sabbasādhāraṇamatthamāha. Tathā hi **"evañcakatvā kilesagocchake cā"**ti vuttaṁ. Tassāyamadhippāyo – kilesadvayasahitasseva cittuppādassa abhāvepi pāḷiyaṁ dviggahaṇaṁ kataṁ, kilesānañca sambhavantānaṁ sabbesaṁ sarūpena gahaṇaṁ na katanti dve tayoti lakkhaṇakaraṇanti viññāyatīti.

Yadi sabbākusale uppajjanakassapi uddhaccassa eko eva cittuppādo visayabhāvena vuccati, avijjānīvaraṇassapi tathā vattabbanti adhippāyena **"kasmā vuttan"**ti-ādinā codeti. Itaro uddhaccanīvaraṇasseva tathā vattabbataṁ avijjānīvaraṇassa tathā vattabbatābhāvañca dassetuṁ **"suttatnte"**ti-ādimāha. Tattha **suttante vuttesu pañcasu nīvaraṇesū**ti udhaccasahagate uddhaccassa avijjānīvaraṇena nīvaraṇasahitataṁ āsaṅkitvā vuttaṁ. Nanu ca suttantepi "avijjānīvaraṇānaṁ sattānan"ti-ādīsu[1] avijjā "nīvaraṇan"ti vuttāti? Saccametaṁ, jhānaṅgānaṁ paṭipakkhabhāvena pana suttante bahulaṁ kāmacchandādayo pañceva nīvaraṇāni vuttānīti yebhuyyavuttivasena etaṁ vuttanti daṭṭhabbaṁ.

Keci pana "yathā nikkhepakaṇḍe kusalapaṭipakkhabhūtāni dubbalānipi nīvaraṇāni paṭṭhāne viya dassitāni. Tathā hi **paṭṭhāne**[2] 'nīvaraṇaṁ dhammaṁ paṭicca nīvaraṇo dhammo uppajjati na purejātapaccayā. Arūpe kāmacchandanīvaraṇaṁ paṭicca thinamiddhanīvaraṇaṁ uddhaccanīvaraṇan'ti-ādi vuttaṁ, na evaṁ aṭṭhakathākaṇḍe. Aṭṭhakathākaṇḍe pana jhānapaṭipakkhabhūtāniyeva nīvaraṇāni niddiṭṭhānīti 'uddhaccanīvaraṇaṁ uddhaccasahagatecittuppāde uppajjatī'ti vuttaṁ. Aṭṭhakathāyaṁ pana uddhaccanīvaraṇassa kāmacchandādīhi ekato uppattidassanaṁ nikkhepakaṇḍānusārena kataṁ ekato uppattiyā pabhedadassanatthaṁ. Tattha hi pāḷiyaṁyeva tāni vitthārato vuttānī"ti vadanti. Ayañca vādo "uddhaccanīvaraṇaṁ uddhaccasahagate cittuppāde uppajjatī"ti idameva vacanaṁ ñāpakanti katvā vutto. Aññathā avijjānīvaraṇaṁ viya vattabbaṁ siyā. Na hi ito aññaṁ pariyuṭṭhānapaṭṭhāyīniyeva nīvaraṇāni atthuddhārakaṇḍe adhippetānīti imassa atthassa sādhakaṁ vacanaṁ atthi, idaṁ vacanaṁ dvetīṇivacanassa sāmaññena sabbanīvaraṇasaṅgāhakattā yathāvuttavacanassa

---

1. Saṁ 1. 387 piṭṭhe. 2. Abhi 10. 300 piṭṭhe.

visayavisesappakāsanasaṅkhātena payojanantarena vuttabhāvassa dassitattā ca ñāpakaṁ na bhavatīti dissati, tasmā vicāretvā gahetabbaṁ.

Aggahetvāti yathārutavaseneva atthaṁ aggahetvā yathā nikkhepakaṇḍapaṭṭhānādīhi na imissā pāḷiyā virodho hoti, evaṁ adhippāyo gavesitabboti yathāvuttamevatthaṁ nigameti.

1577. **Tesan**ti lobhādito aññesaṁ. **Dassitā**ti kathaṁ dassitā? Māno tāva lobhamoha-uddhacca-ahirikānottappehi, lobhamohathina-uddhacca-ahirikānottappehi, tathā diṭṭhi, vicikicchā moha-uddhacca-ahirikānottappehi, thinaṁ lobhamohadiṭṭhi-uddhacca-ahirikānottappehi, lobhamohamāna-uddhacca-ahirikānottappehi, lobhamoha-uddhacca-ahirikānottappehi, dosamoha-udhacca-ahirikānottappehi, uddhaccaṁ lobhamohadiṭṭhi-ahirikānottappehi, lobhamohadiṭṭhithina-ahirikānottappehi, lobhamohamāna-ahirikānottappehi, lobhamohamānathina-ahirikānottappehi, lobhamohathina-ahirikānottappehi, lobhamoha-ahirikānottappehi, dosamoha-ahirikānottappehi, dosamohathinahirikānottappehi, mohavicikicchā-ahirikānottappehi, moha-ahirikānottappehi ekato uppajjati.

Yathā ca uddhaccaṁ, evaṁ ahirikānottappāni ca yojetvā veditabbāni. Kathaṁ? Ahirikaṁ lobhamohadiṭṭhi-udhaccānottappehi, lobhamohadiṭṭhithina-uddhaccānottappehi, lobhamohamāna-uddhaccānottappehi, lobhamohamānathina-uddhaccānottappehi, lobha-moha thina-uddhaccānottappehi, lobhamoha-uddhaccānottappehi, dosamoha-uddhaccā-nottappehi, dosamohathina-uddhaccānottappehi, mohavicikicchā-uddhaccānottappehi, moha-uddhaccānottappehi ca ekato uppajjati. Anottappaṁ lobhamohadiṭṭhi-uddhaccā-hirikehi, lobhamohadiṭṭhithina-uddhaccāhirikehi, lobhamohamāna-uddhaccāhirikehi, lobhamohamānathina-uddhaccāhirikehi, lobhamohathina-uddhaccāhirikehi, lobhamoha-uddhaccāhirikehi, dosamoha-uddhaccāhirikehi, dosamohathina-uddhaccāhirikehi,

mohavicikicchā-uddhaccāhirikehi, moha-uddhaccāhirikehi ca ekato uppajjatīti evamettha mānādīnampi ekato uppatti veditabbā. Sesaṁ uttānatthameva.

Iti dhammasaṅgaṇīmūlaṭīkāya līnatthapadavaṇṇanā

Dhammasaṅgaṇī-anuṭīkā samattā.

Dhammasaṅgaṇī-anuṭīkāya

Saṁvaṇṇitapadānaṁ anukkamaṇikā